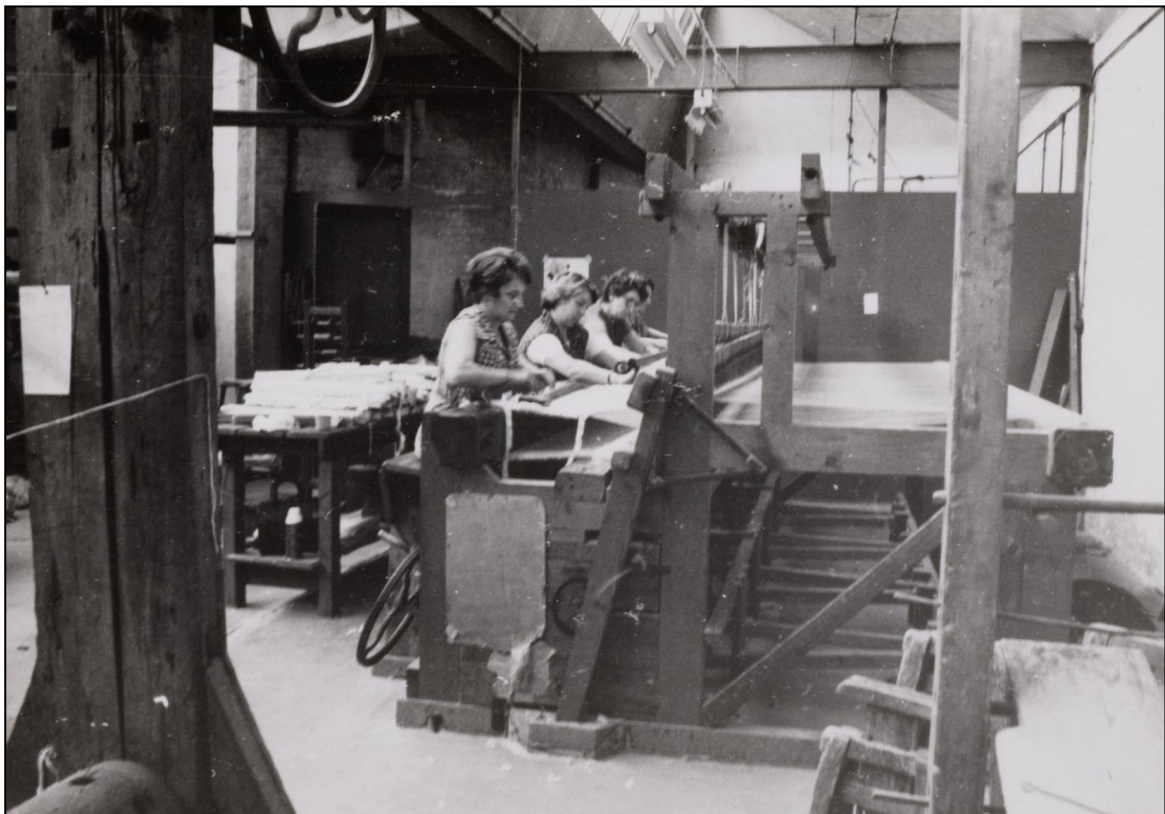

Rapport

Sociaal-economische streekstudie Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1840-1970)

Een kritische analyse aan de
hand van overheidstellingen

COLOFON

*Rapport Sociaal-economische streekstudie
Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1840-1970)
Een kritische analyse aan de hand van overheidstellingen*

Dit rapport is het resultaat van een studie uitgevoerd in opdracht van de hiernaast vermelde partners.

Het project werd uitgevoerd door Brecht Demasure onder leiding van prof. dr. Yves Segers, Interfacultair Centrum voor Agrarische Geschiedenis (ICAG), K.U.Leuven.

Leuven, 2011

Een digitale versie van dit rapport is beschikbaar op www.cagnet.be en www.hetvirtueleland.be.

Voor meer informatie:
Brecht Demasure, Centrum Agrarische Geschiedenis vzw
Atrechtcollege, Naamsestraat 63, 3000 Leuven
brecht.demasure@cagnet.be
+32 16 32 35 42

De Creative Commons Attribution 3.0 Unported Licentie is van toepassing op dit werk. Ga naar <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/> om deze licentie te bekijken.

D/2011/11875/2

Inhoudstafel

Inhoudstafel	3
Lijst van tabellen, grafieken, kaarten en kaderstukken	7
Tabellen	7
Grafieken	10
Kaarten.....	11
Kaderstukken	11
Lijst van afkortingen.....	12
Algemene inleiding	13
Geografische en chronologische afbakening.....	15
Hoofdstuk 1: Voorstelling bronnen en bronkritiek	19
Inleiding.....	19
1. De algemene tellingen van bevolking, landbouw, industrie en handel	21
1.1. De industrietellingen.....	21
1.1.1. Algemeen	21
1.1.2. De industrietelling van 15 oktober 1846.....	24
1.1.3. De industrietelling van 31 december 1880.....	25
1.1.4. De industrietelling van 31 oktober 1896.....	25
1.1.5. De nijverheids- en handelstelling van 31 december 1910.....	26
1.1.6. De nijverheids- en handelstelling van 31 december 1930.....	27
1.1.7. De economische en sociale telling van 27 februari 1937	28
1.1.8. De algemene volks-, nijverheids- en handelstelling van 31 december 1947	28
1.1.9. De nijverheids- en handelstellingen van 31 december 1961 en 1970.....	29
1.1.10. Vergelijkbaarheid van de industrietellingen	30
1.2. De volks- en de landbouwtellingen.....	31
1.2.1. De volkstellingen.....	31

1.2.2. De beroepentellingen.....	32
1.2.3. De landbouwtellingen	33
2. Constructie van de databank.....	34
2.1. Algemene bemerkingen	34
2.2. Overgenomen gegevens per telling.....	35
2.3. Lacunes in de dataset	41
2.4. Verwerking van het cijfermateriaal aan de hand van de (aangepaste) NACE-BEL 2008.....	43
2.4.1. Methodologie	43
2.4.2. Aanpassingen en wijzigingen aan de NACE-BEL 2008.....	43
Hoofdstuk 2: Industriële ontwikkeling in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen: analyse aan de hand van overheidstellingen.....	46
Inleiding: Economische en industriële ontwikkeling tot 1840	46
1. Rurale samenleving en huisnijverheid (1840-1890).....	55
1.1. Economische ontwikkelingen in België en West-Vlaanderen.....	55
1.2. Socio-economische ontwikkeling in de regio	59
1.2.1. Bevolkingsevolutie.....	59
1.2.2. Infrastructuuruitbouw	60
1.2.3. Industriële regionale ontwikkeling.....	69
1.2.3.1. Verval van de rurale linnennijverheid	69
1.2.3.2. Langzame groei en beperkte mechanisatie	76
1.2.4. Werkgelegenheid in primaire en tertiaire sector	82
1.2.5. Sociale context	87
2. Doorgedreven mechanisatie en industrialisatie (1890-1950).....	90
2.1. Economische ontwikkelingen in België en West-Vlaanderen.....	90
2.2. Socio-economische ontwikkeling in de regio	96
2.2.1. Bevolkingsevolutie.....	96

2.2.2. Infrastructuuruitbouw	97
2.2.3. Industriële regionale ontwikkeling.....	99
2.2.3.1. Doorbraak van de mechanisatie (1890-1930).....	101
2.2.3.2. Kiemen voor de sterke expansie (1930-1950).....	106
2.2.3.3. Werkgelegenheid per sector	113
2.2.4. Werkgelegenheid in primaire en tertiaire sector	137
2.2.5. Sociale context	141
3. Industriële expansie en opkomst dienstensector (1950-1970).....	149
3.1. Economische ontwikkelingen in België en West-Vlaanderen.....	149
3.2. Socio-economische ontwikkeling in de regio	154
3.2.1. Bevolkingsevolutie.....	154
3.2.2. Infrastructuuruitbouw	155
3.2.3. Industriële regionale ontwikkeling.....	157
3.2.3.1. Naar een hoog geïndustrialiseerde en geürbaniseerde regio	157
3.2.3.2. Werkgelegenheid per sector	169
3.2.4. Werkgelegenheid in primaire en tertiaire sector	184
3.2.5. Sociale context	188
4. Aanzet tot verklaring van de regionaal-economische ontwikkeling	194
4.1. Geografisch-economische elementen	194
4.2.1. New Economic Geography	194
4.2.2. De NEG in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen	195
4.2.3. De autonome industrialisatie van de regio	204
4.2. Maatschappelijke elementen	207
Algemeen besluit.....	210
Bibliografie.....	216
Bijlagen.....	229
Bijlage 1: Lijst van gemeenten in database CAG.....	229

Bijlage 2: Cijfergegevens per gemeente	232
Bijlage 2A: Aantal bedrijven en industriële bezoldigde tewerkstelling in de arrondissementen Kortrijk, Roeselare en Tielt, cijfers per gemeente (1937-1970).....	232
Bijlage 2B: Industrialisatie in de gemeenten van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen aan de hand van groei in de (bezoldigde) werkgelegenheid in % (1937-1970)	234
Bijlage 2C: Industrialiseringsgraad in de gemeenten van Midden- en Zuid-West- Vlaanderen (1947-2009)	236
Bijlage 3: Nota voor verder wetenschappelijk onderzoek en erfgoed- en cultuurtoeristische ontsluiting	240
Bijlage 4: Belangrijke bedrijven in de regio.....	245
Bijlage 5: Uitgebreide streekbibliografie	247
Deel 1. Bibliografieën.....	247
Deel 2. Methodologie, bronnenkritiek en inventarissen	249
Deel 3. België en Vlaanderen: socio-economische geschiedenis	253
Deel 4. West-Vlaanderen en in het bijzonder de regio Kortrijk-Roeselare-Tielt	262

Lijst van tabellen, grafieken, kaarten en kaderstukken

Tabellen

<i>Tabel 1: De industrie- (en handels)tellingen (1846-1970)</i>	21
<i>Tabel 2: Informatie op gemeentelijk niveau in de industrietellingen</i>	23
<i>Tabel 3: De volkstellingen (1846-1970)</i>	31
<i>Tabel 4: De landbouwtellingen (1846-1959)</i>	33
<i>Tabel 5: Welke gegevens werden van de oorspronkelijke telling overgenomen?</i>	35
<i>Tabel 6: Overzicht van de aangepaste NACE-BEL (niveau van de afdelingen)</i>	45
<i>Tabel 7: Leeftijdsstructuur eind 18de eeuw – midden 19de eeuw in West-Vlaanderen (in %)</i> ..	47
<i>Tabel 8: Beroeps categorieën per arrondissement in West-Vlaanderen in % (1796)</i>	48
<i>Tabel 9: Beroeps categorieën per arrondissement in West-Vlaanderen in % (1815)</i>	49
<i>Tabel 10: Grootte van de landbouwbedrijven (verhouding t.o.v. het totaal aantal) in 1815</i> ..	50
<i>Tabel 11: Aandeel van de textielsector ten opzichte van de totale beroepsbevolking (in %) per arrondissement in West-Vlaanderen</i>	51
<i>Tabel 12: Industriële werkgelegenheid per sector in West-Vlaanderen en België en van West-Vlaanderen in verhouding tot België in 1846 (in %)</i>	57
<i>Tabel 13: Industriële werkgelegenheid per sector in de provincie West-Vlaanderen in 1846</i>	57
<i>Tabel 14: Evolutie van de bevolking in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1830-1890)</i>	59
<i>Tabel 15: Werkgelegenheid in de rurale linnennijverheid 1843 (enkel buitengemeenten)</i>	69
<i>Tabel 16: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1846 (in aantal en in %)</i>	76
<i>Tabel 17: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1846 (in aantal en in %)</i>	77
<i>Tabel 18: Industriële werkgelegenheid per sector in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare in 1880 (in aantal).....</i>	78
<i>Tabel 19: Industriële werkgelegenheid per sector in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare in 1880 (in %).....</i>	79
<i>Tabel 20: Industriële werkgelegenheid per sector in de stad Tielt volgens beroepskeuze (1866-1900).....</i>	80
<i>Tabel 21: Verdeling van de werkgelegenheid volgens de hoofdcategoriën (1846)</i>	82
<i>Tabel 22: Werkgelegenheid in de landbouw per arrondissement in West-Vlaanderen (1846)</i>	83
<i>Tabel 23: Beroepsbevolking in de primaire sector in West-Vlaanderen in 1846</i>	85
<i>Tabel 24: Beroepsbevolking in de verschillende takken van de tertiaire sector in West-Vlaanderen in 1846</i>	86
<i>Tabel 25: Industriële werkgelegenheid per sector in West-Vlaanderen en België (1896-1947)</i>	93
<i>Tabel 26: Industriële werkgelegenheid per sector in West-Vlaanderen in verhouding tot België in % (1896-1947)</i>	94
<i>Tabel 27: Evolutie van de bevolking in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1890-1947)</i>	96
<i>Tabel 28: Industriële werkgelegenheid per sector in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1896-1947) (in %).....</i>	100

<i>Tabel 29: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1896 (fabrieksarbeid + huisnijverheid)</i>	101
<i>Tabel 30: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1896 (fabrieksarbeid + huisnijverheid)</i>	102
<i>Tabel 31: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1910 (fabrieksarbeid en huisnijverheid samen)</i>	103
<i>Tabel 32: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1910 (fabrieksarbeid en huisnijverheid samen)</i>	104
<i>Tabel 33: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1930 (fabrieksarbeid en huisnijverheid samen)</i>	106
<i>Tabel 34: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1930 (fabrieksarbeid en huisnijverheid samen)</i>	107
<i>Tabel 35: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1937 ..</i>	109
<i>Tabel 36: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1937</i>	109
<i>Tabel 37: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1947 ..</i>	111
<i>Tabel 38: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1947</i>	111
<i>Tabel 39: Werkgelegenheid in de textielnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1896-1947)</i>	114
<i>Tabel 40: Werkgelegenheid in de belangrijkste subsectoren van de textielnijverheid (thuisarbeid) in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1896-1930)</i>	117
<i>Tabel 41: Werkgelegenheid in de belangrijkste subsectoren van de textielnijverheid (fabrieksarbeid) in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1896-1937)</i>	118
<i>Tabel 42: Werkgelegenheid in de kledingnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1910-1947)</i>	120
<i>Tabel 43: Werkgelegenheid in de huid- en leernijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1910-1947)</i>	121
<i>Tabel 44: Werkgelegenheid in de hout- en meubelnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1910-1947)</i>	123
<i>Tabel 45: Werkgelegenheid in de metaalnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1910-1947)</i>	124
<i>Tabel 46: Werkgelegenheid in de voedingsnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1910-1947)</i>	126
<i>Tabel 47: Werkgelegenheid in de bouwnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1910-1947)</i>	128
<i>Tabel 48: Werkgelegenheid in de regio Kortrijk-Roeselare naar hoofdcategorieën (in %) .</i>	137
<i>Tabel 49: Tewerkstelling in de primaire sector voor de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1895-1947)</i>	138
<i>Tabel 50: Tewerkstelling in de hoofdgroepen van de tertiaire sector in het arrondissement Kortrijk (1900-1947)</i>	139
<i>Tabel 51: Verhouding van de verschillende sociale geledingen in de industriële tewerkstelling in de regio Kortrijk-Roeselare (1896-1947)</i>	141
<i>Tabel 52: De verschillende sociale groepen in de samenleving van het arrondissement Kortrijk (1947)</i>	143

<i>Tabel 53: De verschillende sociale groepen in de samenleving van het arrondissement Roeselare (1947)</i>	143
<i>Tabel 54: Aantal arbeiders per looncategorie (per uur in Belgische Frank) in de textielnijverheid (weverijen) in % (1901)</i>	144
<i>Tabel 55: Aantal arbeiders per looncategorie (per uur in Belgische Frank) in de arrondissementen Kortrijk, Roeselare en Tielt, de provincie West-Vlaanderen en België in % (1937)</i>	144
<i>Tabel 56: Werkloosheid in West-Vlaanderen in 1937</i>	145
<i>Tabel 57: Evolutie van de pendelarbeid buiten West-Vlaanderen (1910-1947)</i>	147
<i>Tabel 58: Industriële werkgelegenheid per sector in West-Vlaanderen en België in % (1947-1970)</i>	151
<i>Tabel 59: Industriële werkgelegenheid per sector in West-Vlaanderen in verhouding tot België in % (1947-1970)</i>	152
<i>Tabel 60: Evolutie van de bevolking in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1947-1970)</i>	154
<i>Tabel 61: Industriële werkgelegenheid per sector in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare in % (1947-1970)</i>	157
<i>Tabel 62: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1961</i> ..	158
<i>Tabel 63: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1961</i>	158
<i>Tabel 64: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1970</i> .	160
<i>Tabel 65: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1970</i>	161
<i>Tabel 66: Evolutie van de bezoldigde industriële werkgelegenheid (absolute stijging of daling) (1958-1983)</i>	163
<i>Tabel 67: Aantal ondernemingen in West-Vlaanderen volgens het aantal arbeiders (1947)</i>	163
<i>Tabel 68: Evolutie van de bezoldigde tewerkstelling in de textielnijverheid in West-Vlaanderen (1956-1978)</i>	169
<i>Tabel 69: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de textielnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970)</i>	170
<i>Tabel 70: Totale tewerkstelling in de belangrijkste subsectoren van de textielnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1964-1972)</i>	171
<i>Tabel 71: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de kledingnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970)</i>	173
<i>Tabel 72: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de huid- en leernijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970)</i>	174
<i>Tabel 73: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de hout- en meubelnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970)</i>	174
<i>Tabel 74: Evolutie van de bezoldigde tewerkstelling in de metaalnijverheid in West-Vlaanderen (1956-1978)</i>	175
<i>Tabel 75: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de metaalnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970)</i>	176
<i>Tabel 76: Totale tewerkstelling in de belangrijkste subsectoren van de metaalnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1956-1972)</i>	177
<i>Tabel 77: Evolutie van de bezoldigde tewerkstelling in de voedingsnijverheid in West-Vlaanderen (1956-1981)</i>	178

<i>Tabel 78: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de voedingsnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970).....</i>	179
<i>Tabel 79: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de bouwnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970).....</i>	179
<i>Tabel 80: Evolutie van de beroepsbevolking in West-Vlaanderen per arrondissement in percent (1947-1981).....</i>	184
<i>Tabel 81: Totale werkgelegenheid naar hoofdcategorieën in de provincie West-Vlaanderen volgens de arrondissementen in percent (1947-1981).....</i>	185
<i>Tabel 82: Bestendige tewerkstelling in de primaire sector voor de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1975).....</i>	186
<i>Tabel 83: Evolutie van het aantal landbouw- en tuinbouwbedrijven, betaalde oppervlakte en gemiddelde bedrijfs grootte in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1959-1970).....</i>	186
<i>Tabel 84: Tewerkstelling in de subsectoren van de tertiaire sector in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1960).....</i>	187
<i>Tabel 85: Evolutie van het aantal werkzoekenden in West-Vlaanderen per arrondissement in percent (1947-1981).....</i>	188
<i>Tabel 86: Aantal werkzoekenden in West-Vlaanderen per arrondissement in percent (1947-1981).....</i>	189
<i>Tabel 87: Evolutie van de pendelarbeid buiten West-Vlaanderen (1947-1961).....</i>	190
<i>Tabel 88: Lokalisatiequotiënten van de industriële sectoren binnen de provincie West-Vlaanderen (1846-1970) (arrondissementen Kortrijk en Roeselare t.o.v. provincie West-Vlaanderen).....</i>	197
<i>Tabel 89: Spreiding in West-Vlaanderen per sector van de verkochte producten aan de belangrijkste industrietakken in % (volgens enquête WES, 1963-1964).....</i>	201

Grafieken

<i>Grafiek 1: Evolutie van de stukken lijnwaad aangeboden op de markten van Brugge, Kortrijk, Tielt en Roeselare (1836-1859).....</i>	71
<i>Grafiek 2: Grootte van de landbouwbedrijven in Zwevegem in hectare (1846).....</i>	84
<i>Grafiek 3: Werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (samen) in % (1896-1947).....</i>	99
<i>Grafiek 4: Verdeling van de werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk (links) en Roeselare (rechts) (1910).....</i>	103
<i>Grafiek 5: Aandeel van de tewerkstelling in de nijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (samen) in de West-Vlaamse industriële werkgelegenheid in % (1896-1947).....</i>	105
<i>Grafiek 6: Verdeling van de werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk (links) en Roeselare (rechts) (1930).....</i>	108
<i>Grafiek 7: Verdeling van de werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk (links) en Roeselare (rechts) (1947).....</i>	112
<i>Grafiek 8: Verdeling van de werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk (links) en Roeselare (rechts) (1961).....</i>	160
<i>Grafiek 9: Verdeling van de werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk (links) en Roeselare (rechts) (1970).....</i>	162

<i>Grafiek 10: Aantal arbeiders per looncategorie (per uur in Belgische Frank) in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare samen, de provincie West-Vlaanderen en België in % (1937)</i>	200
---	-----

Kaarten

<i>Kaart 1: Overzichtskaart van de gemeenten van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen</i>	17
<i>Kaart 2: Overzichtskaart van de belangrijkste verkeersinfrastructuur in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen</i>	18
<i>Kaart 3: Industrialiseringsgraad in de gemeenten van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1947-1970).....</i>	165
<i>Kaart 4: Industriële werkgelegenheid in de gemeenten van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1947-1970).....</i>	183

Kaderstukken

<i>Kader I: De Industriële Revolutie in België.....</i>	53
<i>Kader II: Het ontstaan en de evolutie van het kanaal Roeselare-Leie (case).....</i>	63
<i>Kader III: Industrialisatie in de Nord – Pas-de-Calais</i>	73
<i>Kader IV: Bekaert, een anachronisme of een voorbode van de economische groei?.....</i>	125
<i>Kader V: Borstels en schoenen in Izegem (case)</i>	129
<i>Kader VI: Van reconversie tot het ‘Texas van Vlaanderen’ (case)</i>	166
<i>Kader VII: Van vlas over leemplaten tot autostoffen: De Witte Lietaer (Lauwe).....</i>	172
<i>Kader VIII: Industrialisatie in de gemeenten van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1937-1970).....</i>	181
<i>Kader IX: Economie en industrie in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen in de periode 1970-2010.....</i>	191

Lijst van afkortingen

AfKorting	Verklaring
ARA	Algemeen Rijksarchief (Brussel)
Arr.	Arrondissement
BT/VT	Beroepentelling, deel uitmakend van de volkstelling
EST	Economische en sociale telling
HNT	Handels- en nijverheidstelling
IT	Industrietelling
VT	Volkstelling
Sector (F)	Fabriek- of atelierarbeid in de desbetreffende sector
Sector (H)	Thuisarbeid in de desbetreffende sector
SEG	Afdeling Sociale en Economische Geografie (K.U.Leuven)
NIS	Nationaal Instituut voor de Statistiek
NACE	Algemene Nomenclatuur der Economische Activiteiten in de Europese Gemeenschappen
NEG	New Economic Geography
TTT	Traditional Trade Theory
Ldb.	Landbouw
g.g.	Geen gegevens

Algemene inleiding

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw evolueerde de streek van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen van een uitgesproken agrarisch gebied tot een regio met een erg divers industrieel karakter. Deze economische metamorfose zorgde in tal van domeinen voor verschuivingen: de infrastructurele ontwikkeling nam een hoge vlucht, het demografische profiel van de streek kende een grote verandering en de opkomst van nijverheden had ook heel wat sociale implicaties. De streek ontleent zijn identiteit aan deze opmerkelijke industriële groei en het ontstaan van een specifieke ondernemersdynamiek. Het industriële erfgoed maakt ontegensprekelijk deel uit van het toeristische profiel van de regio, maar mist in functie van ontsluitingsinitiatieven stevast cijfermateriaal voor een bepaalde periode, gemeente of nijverheid, noodzakelijk om de historische fundamenten van het cultuurtoeristisch verhaal te verstevigen. Ook vanuit wetenschappelijke hoek is er vraag naar statistisch basismateriaal op lokaal en regionaal niveau.¹

Om hier een antwoord op te bieden maakte het Centrum Agrarische Geschiedenis in opdracht van de Provincie West-Vlaanderen en in samenwerking met Erfgoedcel Kortrijk, Erfgoedcel TERF, Overleg Cultuur Regio Kortrijk, Toerisme Leiestreek, RESOC Midden-West-Vlaanderen en RESOC Zuid-West-Vlaanderen werk van een uitgebreide streekstudie met daarin de volgende onderdelen:

- De basis voor de studie was het opzetten van een toegankelijke databank met een exhaustieve verzameling statistisch materiaal die erfgoedwerkers, heemkundigen en onderzoekers kunnen gebruiken bij de ontsluiting van het industriële streekverleden. In de loop van 2011 wordt bekeken hoe deze databank effectief kan worden ontsloten.
- De overvloed aan cijfergegevens vormde de basis voor het voorliggende rapport. Via een overzichtelijke analyse werden de cijfers grondig gestructureerd en geïnterpreteerd. Daarnaast zijn een aantal essentiële bijlagen aan de analyse toegevoegd.
- Naar publiekswerking toe is er in het najaar van 2011 een studiedag voorzien. In 2012 komt er ook een vulgariserende publicatie die de inzichten van de socio-economische geschiedenis in een ruimer kader zal voorstellen, met onder meer aandacht voor de opkomst en neergang van de verschillende nijverheden, de infrastructurele ontwikkelingen en de sociale evoluties.

Het voorliggende rapport is een basiswerk. Eén van de doelstellingen van de streekstudie is dat lokale historici en erfgoedwerkers ze ter hand nemen en verder uitdiepen en verfijnen voor hun eigen gemeente, regio of interesseveld. Deze studie diende op relatief korte termijn (oktober 2009 - december 2010) te worden volbracht, wat ervoor zorgde dat op een aantal zaken niet dieper kon worden ingegaan. De geringe beschikbare tijd zorgde er tevens voor dat we een selectie moesten maken in de aangewende bronnen (hoofdzakelijk overheidsstellingen) en geraadpleegde secundaire literatuur. In een poging om toch zo volledig mogelijk te zijn, werd wel een uitgebreide streekbibliografie opgesteld die in bijlage aan het rapport is toegevoegd.

¹ VANHAUTE, 'Sporen en trajecten. Geschiedenis van industrie en bedrijf in de 19^e en 20^e eeuw', 182.

Dit onderzoeksrapport bevat een aantal hoofdstukken. Na het schetsen van het geografische en chronologische kader, hebben we het in een eerste hoofdstuk over de aangewende bronnen. De specifieke eigenschappen van de overheidstellingen- en statistieken, onze hoofdbron, verdienen immers wat meer uitleg. Aandacht wordt vooral besteed aan de complexiteit van de overheidsstatistiek en aan de opbouw van de database.

Het tweede hoofdstuk gaat dieper in op de socio-economische ontwikkeling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen tussen 1840 en 1970. Eerst geven we een beknopt overzicht van de economische ontwikkelingen van de regio vóór 1840 waarin we bijzondere aandacht besteden aan de evolutie tijdens de eerste helft van de 19de eeuw. De eigenlijke analyse die daarna aan bod komt, valt uiteen in vier delen. In het eerste deel onderzoeken we hoe de situatie in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen tijdens de tweede helft van de 19de eeuw veranderde. Een sterke afhankelijkheid van het platteland en een uitgebouwde huisnijverheid determineren deze periode. In het tweede deel analyseren we hoe de regio in de periode 1890-1950 een industriële versnellingsfase onderging. De definitieve doorbraak van de mechanisatie in de regio was van cruciaal belang. In het derde deel onderzoeken we hoe de regio zich definitief als industrieregio vestigde en het epitheton *Texas van Vlaanderen* aangemeten kreeg. Als vierde en laatste deel formuleerden we een aantal verklaringen voor de opmerkelijke economische ontwikkeling van de regio.

Om een aantal zaken bevattelijker voor te stellen, werd geopteerd om een aantal korte casestudies aan het rapport toe te voegen. Voor de periode 1840-1890 gaan we dieper in op de ontwikkeling en het ontstaan van het kanaal Roeselare-Leie, in de periode 1890-1950 belichten we de opmerkelijke evolutie van de Izegemse schoenen- en borstelnijverheid en voor de naoorlogse periode bekijken we de reconversie van de vlasnijverheid van naderbij.

Het onderzoeksrapport wordt afgerond met een algemeen besluit en een beknopte bibliografie. De bijlagen bevatten een aantal nuttige documenten die integraal deel uitmaken van de streekstudie. De nota voor verdergezet wetenschappelijk onderzoek en mogelijke erfgoed- en cultuurtoeristische initiatieven bevat een bundeling van ideeën. Het overzicht van de belangrijkste regionale bedrijven is louter indicatief. Een uitgebreide bibliografie probeert een hulpmiddel te zijn voor de lokale onderzoekers.

Van meet af aan werd er teruggekoppeld naar een ruime stuurgroep. Hun opmerkingen, tips en commentaar werden in de mate van het mogelijke opgevolgd. We zijn hen dan ook dankbaar voor hun medewerking, hulp en enthousiasme. De stuurgroep was samengesteld uit de volgende personen: Dominique Velghe (gebiedswerker cultuur Provincie West-Vlaanderen), Steven Masil (Overleg Cultuur Regio Kortrijk), Kim Van Belleghem (coördinator Projectvereniging TERF), Ruben Mayeur (coördinator Erfgoedcel Kortrijk), Evelyne Lanneau (stafmedewerker RESOC/SERR Midden- en Zuid-West-Vlaanderen), Filip Santy (voorzitter Intercommunale Leiedal), Johan Vannieuwenhuysse (archivaris Provincie West-Vlaanderen), Dieter Depraetere (regiocoördinator Toerisme Leiestreek), Bruno Tricot (coördinator Streekhuis Midden-West-Vlaanderen) en Jeroen Cornilly (adjunct-adviseur erfgoed Provincie West-Vlaanderen). De wetenschappelijke stuurgroep bestond uit prof. dr. Yves Segers (Interfacultair Centrum Agrarische Geschiedenis (ICAG), Katholieke Universiteit Leuven en Hogeschool-Universiteit Brussel), prof. dr. Erik Buyst (Economische Geschiedenis, Katholieke Universiteit Leuven) en dr. Paul Brusse (Research Institute for History and Culture, Universiteit Utrecht). Tot slot bedanken we Chantal Bisschop, Hanne De Winter en Jan Roobrouck (ICAG) voor het kritisch nalezen van de tekst.

Geografische en chronologische afbakening

De geografische en chronologische afbakening zijn nauw met elkaar verbonden. Midden-West-Vlaanderen en Zuid-West-Vlaanderen worden hier als één gebied benaderd. De provincie West-Vlaanderen deelde haar werkingsgebied in vier regio's in om de herkenbaarheid en de toegankelijkheid voor de lokale actoren te vergroten.² Midden- en Zuid-West-Vlaanderen slaat op de administratieve arrondissementen Kortrijk, Roeselare en Tielt en wordt doorkruist door de Leie en zijn belangrijkste bijrivier de Mandel. De onderzochte regio komt sterk overeen met het gerechtelijke arrondissement Kortrijk. Dit laatste bestaat, naast het administratief arrondissement Kortrijk, verder uit het grootste gedeelte van het arrondissement Roeselare (behalve de gemeenten Staden, Moorslede en Lichtervelde) en de meest zuidelijke gemeenten van het arrondissement Tielt: Meulebeke, Dentergem, Oostrozebeke en Wielsbeke.

Ondanks het feit dat Wervik administratief tot het arrondissement Ieper behoort, maakt de stad toch deel uit van ons onderzoeksgebied. In het arrondissement Tielt focussen we ons vooral op de gemeenten Oostrozebeke en Wielsbeke. De gegevens van de overige gemeenten van het arrondissement Tielt werden steeds overgenomen (ook in de tabellen en kaarten) maar maken *sensu stricto* geen deel uit van het onderzoek. In de analyse wordt met het arrondissement Tielt dan ook in beperkte mate rekening gehouden. In de databank namen we de gegevens over van de gemeenten van het 'historische' arrondissement Kortrijk (met de Waalse gemeenten), het arrondissement Roeselare, het arrondissement Tielt en Wervik (en deelgemeente Geluwe).

Het natuurlijke milieu van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen biedt weinig variatie. Hydrologisch maakt de regio deel uit van de waterscheidingskam IJzer-Leie. De Leie en de Mandel zijn de belangrijkste rivieren van het gebied.³ Het geografische patroon van de Leie is in de loop van de laatste twee eeuwen fel gewijzigd door rechte trekkingen, vooral tussen 1832-1882 en na 1970. De Mandel werd in 1867-1872 gekanaliseerd en bevaarbaar gemaakt vanaf Roeselare. Sinds een kwarteeuw zijn de waterlopen van de regio rechtgetrokken en verbreed om schepen van 1350 ton toe te laten.

De reliëfverschillen binnen Midden- en Zuid-West-Vlaanderen zijn beperkt (variërend tussen 10 meter en 100 meter). De regio behoort in het noorden tot de zandleemstreek en in het zuiden tot de leemstreek.⁴ Het lemig-zandgebied van het noordelijke deel (*grosso modo* het noordoostelijke stuk van het arrondissement Roeselare) is goed geschikt voor weinig eisende teelten (rogge, haver en aardappelen) en matig bestemd voor veeleisende teelten zoals tarwe en bepaalde nijverheidsgewassen. De gronden zijn wel geschikt voor tuinbouw. De rest van het arrondissement Roeselare en een stuk van het arrondissement Kortrijk behoort tot het licht-zandleemgebied. Deze bodemgesteldheid is geschikt voor nagenoeg alle akkerteelten, de natte gronden lenen zich goed als weiland. De ondergrond van de regio Kortrijk-Roeselare kan men typeren als vrij vruchtbaar.

² *Streekhuizen*, 2009 (www.west-vlaanderen.be/provincie/beleid_bestuur/gebiedsgerichte%20werking/streekhuizen/Pages/default.aspx).

³ MATTELAER, 'De watermolens van het Leiegebied', 329-330.

⁴ VANHOVE en THEYS, *West-Vlaanderen 2000*, 33. VANNESTE, THEYS en ZWAENEPOL, *Het arrondissement Roeselare*, 17.

Midden- en Zuid-West-Vlaanderen ligt vrij excentrisch ten opzichte van de overige industriële regio's in Vlaanderen en België.⁵ Deze geografische positionering hinderde in grote mate de betrekkingen met het centrale deel van het land. Niet enkel op geografisch vlak, maar ook op psychologisch vlak was er een groot verschil tussen het centrum van het land en de kustprovincie.⁶ De unieke positie van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen werd verder bepaald door de taalgrens en de landsgrens. Beide factoren speelden een belangrijke rol in de economische ontwikkeling van de regio. Langs deze grens zijn een aantal kleinere steden ontstaan: Wervik, Menen en Moeskroen. De unieke verwevenheid tussen zuidelijk West-Vlaanderen en *le Nord* zorgde er zelfs voor dat er gemengde Frans-Belgische bedrijven ontstonden (met alle statistische consequenties vanden dien voor onze studie).⁷ Kortrijk en Roeselare zijn de twee grootste steden van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. Waregem, Harelbeke, Izegem en Tielt zijn kleinere steden.

Het arrondissement Kortrijk was niet de hele onderzochte periode samengesteld uit hetzelfde aantal gemeenten. Het officiële vastleggen van de taalgrens in 1963 zorgde ervoor dat de gemeenten Mouscron (Moeskroen), Dottignies (Dottenijs), Luigne (Lowingen) en Herseaux (Herzeeuw), die tot dan steeds bij het arrondissement Kortrijk hoorden, uit West-Vlaanderen werden gelicht.⁸ Moeskroen vormde samen met Comines-Warneton (Komen-Waasten) en hun respectievelijke deelgemeenten voortaan het Henegouwse arrondissement Moeskroen. Tot en met de industrietelling van 1961 werden de vier 'Waalse' gemeenten dus steeds bij het Kortrijkse gerekend. Bij de verwerking van het cijfermateriaal zal steeds duidelijk aangegeven worden over welk arrondissement we het precies hebben. In de praktijk wordt vaak uitgegaan van het 'historische' arrondissement (dus met de Waalse gemeenten). Het arrondissement Roeselare kende in de onderzochte periode geen bijzondere wijzigingen. In 1977 werd de gemeente Ardoos evenwel overgeheveld naar het administratief arrondissement Tielt. In deze studie maakt Ardoos steeds integraal deel uit van het arrondissement Roeselare. Wanneer we hiervan afwijken, wordt dat duidelijk vermeld. De regio Tielt onderging – afgezien van de toevoeging van Ardoos in 1977 – geen bijzondere wijzigingen in zijn samenstelling.

Vermeldenswaard zijn hier ook de gemeentefusies vanaf 1963. Gijzelbrechtegem maakte voortaan deel uit van Anzegem, Beveren-Roeselare werd bij Roeselare gevoegd en Emelgem bij Izegem.⁹ Schuiferskapelle (bij Tielt) komt pas sinds 1866 in de tellingen voor. Daarvoor werd het bij Tielt gerekend. In 1970 en 1977 vonden de grootste verschuivingen plaats. Verschillende dorpen werden bij een grotere (hoofd)gemeente gevoegd. Het arrondissement Kortrijk telde voortaan 12 gemeenten (in plaats van 42 (46 met de Waalse gemeenten erbij)), het arrondissement Roeselare had nu 8 gemeenten (in plaats van 19 (20 met Ardoos erbij)). Vanaf 1977 telde het arrondissement Tielt 9 gemeenten. Een volledig overzicht van de onderzochte gemeenten is opgenomen in bijlage.

⁵ VANDERMOTTEN, 'Tweehonderd jaar verschuivingen in de industriële geografie van België', 80.

⁶ PUYPE, *De ridders van de West-Vlaamse tafel*, 369.

⁷ Bijvoorbeeld: GHESQUIER KRAJEWSKI, *La Lys et le lin (1750-1914)*, 185.

⁸ Hoewel Moeskroen tot 1963 een 'Vlaamse' stad was, heeft men er nooit Vlaams gesproken. De stad behoorde steeds tot het Romaans-Picardische taalgebied. Hoewel de meerderheid van de bevolking Frans sprak (en spreekt), probeerde de stad zich als tweetalig te profileren.

⁹ Om verwarring te voorkomen met de gemeente Beveren, dat zowel in het arrondissement Kortrijk als in het arrondissement Roeselare voorkomt, vermelden we steeds ofwel Beveren-Roeselare ofwel Beveren-Leie. Ook wordt er gewezen op het subtiele verschil tussen Moorslede (arr. Kortrijk) en Moorseele (arr. Roeselare); tussen Marke (arr. Kortrijk) en Markegem (arr. Tielt) en tussen Rollegem-Kapelle (arr. Roeselare) en Rollegem (arr. Kortrijk). Goed om weten is nog dat St-Denijs (bij Zwevegem) in het Frans St-Genois is.

De chronologische afbakening is niet strikt. Indien bepaalde evoluties vóór 1840 duidelijk hun invloed hadden op de economische en industriële ontwikkeling daarna, dan worden deze meegenomen. Dergelijke opvatting geldt nog meer voor de einddatum. Veel evoluties en ontwikkelingen stoppen niet bruusk in 1970.

Kaart 1: Overzichtskaart van de gemeenten van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen

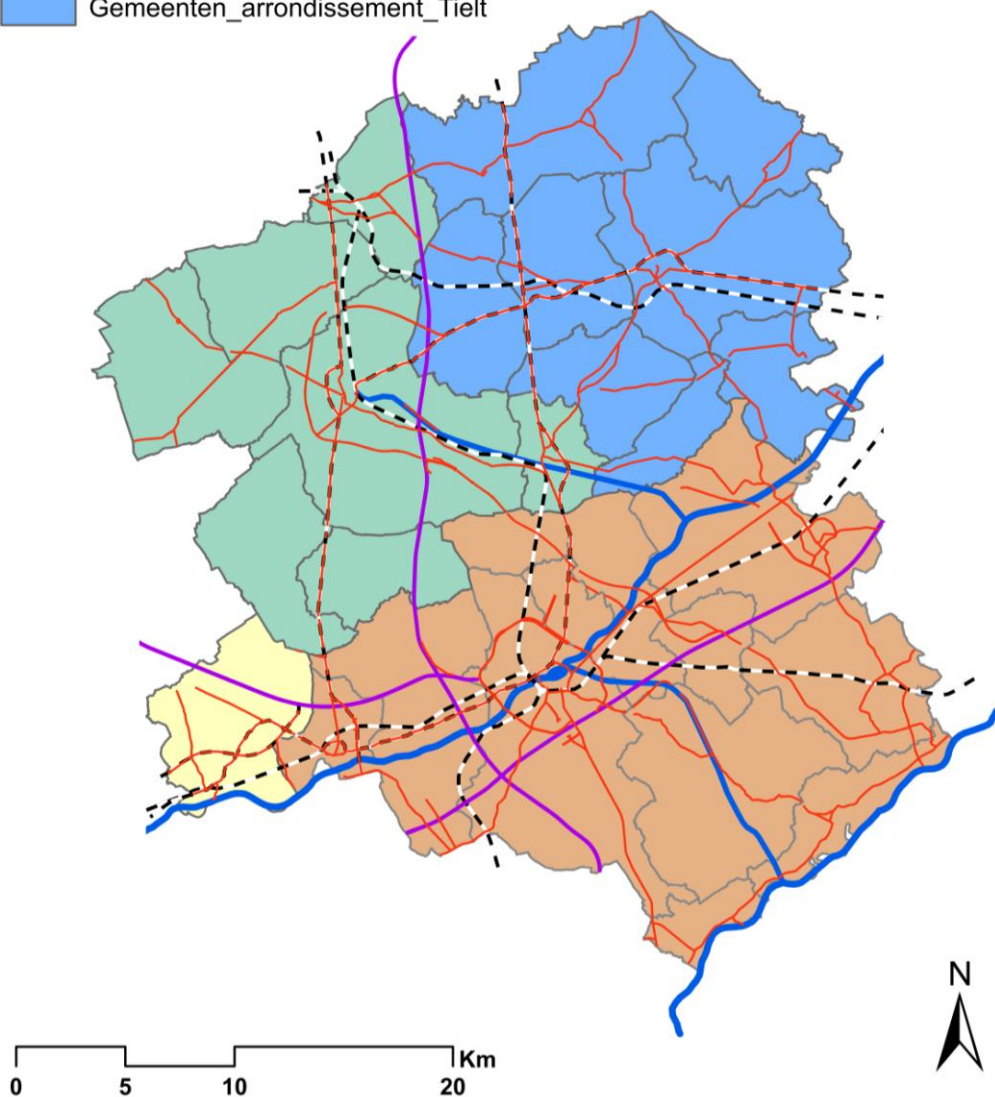

Bron: VANNESTE, *Het groeipoolconcept en de regionaal-economische politiek.*

Kaart 2: Overzichtskaart van de belangrijkste verkeersinfrastructuur in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen

Legende

- N- / R-weg
- autosnelweg
- Spoorweg
- Waterweg
- Wervik
- Gemeenten_arrondissement_Kortrijk
- Gemeenten_arrondissement_Roeselare
- Gemeenten_arrondissement_Tielt

Opmerking: De kaart geeft de situatie in 2010 weer. De gemeente Ardooie behoort nu tot het arr. Tielt. De stad Moeskroen (en deelgemeenten) staat niet op deze kaart. Met dank aan Leander Depypere voor het maken van de kaart.

Hoofdstuk 1: Voorstelling bronnen en bronkritiek

Inleiding

Er zijn veel bronnen beschikbaar om de socio-economische geschiedenis van een streek te onderzoeken. Een van de beste en meest coherente bronnen zijn de statistieken en tellingen die gerealiseerd werden door of in opdracht van de lokale, provinciale en nationale overheden. Deze overheidsstatistieken waren bedoeld om de staat te legitimeren, de overheid informatie te verschaffen, de samenleving te organiseren, het beleid te ondersteunen en de economie te saneren.¹⁰ Verschillende bestuursniveaus brachten de meest uiteenlopende informatie op het vlak van economie en maatschappij samen: bevolking, nijverheid, landbouw, handel, werkloosheid, armoede...

De overheidsstatistiek in België kwam in de jaren 1840 goed op gang.¹¹ Twee processen speelden daarbij een rol.¹² Ten eerste maakte de overheidsstatistiek in heel Europa een evolutie door van institutionalisering en specialisering. In België resulteerde dat in de oprichting van de *Commission Centrale de Statistique* (dat opgevolgd werd door het Nationaal Instituut voor de Statistiek of NIS).¹³ Ten tweede werden overheidsstatistieken meer en meer beschouwd als openbaar bezit. In tegenstelling tot de periode daarvoor maakten in de 19de eeuw cijfers, statistieken en tellingen deel uit van het maatschappelijke debat. Men probeerde de statistieken zo op te stellen dat ze de samenleving zo getrouw mogelijk weergaven. Vanzelfsprekend nam het aanbod van statistieken in de 19de eeuw stelselmatig toe.

De studie en het onderzoek naar historische statistieken was lange tijd een wespennest waar weinig onderzoekers zich aan waagden. In de contemporaine geschiedschrijving zijn er drie stromingen van historici te onderscheiden. Vooreerst was er Guido De Brabander die zich in de jaren 1980 wijdde aan het grondig bestuderen van overheidsstatistieken. Hij maakte een diepgaande analyse en een kritische studie van het door ons aangewende bronnenmateriaal.¹⁴ We zullen dan ook veelvuldig naar hem refereren. Een tweede groep van historici waaronder Jean Gadisseur, Jan Blomme, Martine Goossens en Guy Dejongh, ontwikkelden een kritische reflectie op het bronnenmateriaal en onderzochten het toegepast gebruik van de – al dan niet gecorrigeerde – statistieken.¹⁵ Blomme, Goossens en Dejongh probeerden om de landbouwstatistieken te reconstrueren. Een laatste groep van historici focuste zich op de geschiedenis van de statistiek en de achterliggende motieven van dergelijke tellingen. Vooral Nele Bracke was op dit domein actief.

¹⁰ BRACKE, *Een monument voor het land*, 399.

¹¹ Voor het ontstaan van België waren er al statistische initiatieven geweest door de Fransen en de Nederlanders. De telling van het jaar IV (1796) bevat bijvoorbeeld beroepsgegevens op gemeentelijk niveau.

¹² BRACKE en VANHAUTE, *Opsporing en ontsluiting van historische statistieken*, 3.

¹³ In 2003 werd het NIS, naar aanleiding van de Copernicus-hervorming, omgevormd tot de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI).

¹⁴ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*.

¹⁵ GADISSEUR, *La production agricole en Belgique de 1845 à 1913*; GOOSSENS en DEJONGH, *Agriculture in figures*; BLOMME, *The economic development of Belgian agriculture 1880-1980*.

Het project 'Vlaanderen in de overheidsstatistiek', een samenwerking tussen Universiteit Gent en het Algemeen Rijksarchief, was een recente poging om het archivalisch materiaal van het NIS te ontsluiten. Een eerste luik omvatte het opsporen, inventariseren en ontsluiten van het archiefmateriaal (hoofdzakelijk de statistieken en tellingen tot 1961). Een tweede onderzoeksluik had tot doel om de geschiedenis van de Belgische overheidsstatistiek te schrijven.¹⁶ Ondanks het voornemen om ook de diverse tellingen van 1961 en 1970 te ontsluiten, is men daar niet meer toe gekomen.

Het hoofdstuk over de bronnenkritiek bevat twee grote delen. Eerst worden de algemene tellingen van industrie, bevolking en landbouw belicht met aandacht voor de basiskennmerken van de diverse tellingen. In het tweede deel gaan we dieper in op de constructie van de database.

III — FLANDRE OCCIDENTALE.

— 124 —

TABEAU A.

Nombre, personnel et force motrice des entreprises et divisions d'entreprises.

N. B. — Dans ce tableau, on a présenté comme entreprises distinctes les divisions industrielles des entreprises qui en comprennent plusieurs.

EXPLOITATIONS INDUSTRIELLES ET MÉTIERES.	COMMUNES PAR ARRONDISSEMENTS ADMINISTRATIFS	TOTAL DES ENTREPRISES.	ENTREPRISES EN ACTIVITÉ LE 31 OCTOBRE 1896.										
			NOMBRE D'ENTREPRISES EN ACTIVITÉ.	NOMBRE DE PERSONNES OCCUPÉES AU SIÈGE DES ENTREPRISES.									NOMBRE MOYEN DE CHEVADX-VAPEUR [pour les moteurs à vapeur, à gaz et à pétrole].
				PERSONNEL AUTRE QUE LE PERSONNEL OUVRIER :			PERSONNEL OUVRIER [Y COMPRIS LES MEMBRES DE LA FAMILLE DES EXPLOITANTS EMPLOYÉS COMME OUVRIERS].			ENSEMBLE DU PERSONNEL.			
				Hommes	Femmes	Total	Hommes	Femmes	Total	Hommes	Femmes	Total	
5	6	7	8	9	10	11	12	13	14				
INDUSTRIES DU BOIS ET DE L'AMEUBLEMENT. — Fabrication des sabots (suite).													
ARROND ¹ DE COURTRAI (suite).													
	Bisseghem	1	1	1	—	1	2	—	2	3	—	3	—
	Bossuyt	2	2	2	—	2	—	—	—	2	—	2	—
	Courtrai	5	5	4*	—	4	1	—	1	5	—	5	—
	Goyghem	3	3	3	—	3	2	—	2	5	—	5	—
	Cuerne	3	3	3	—	3	2	—	2	5	—	5	—
	Deerlyck	12	12	12	—	12	3	—	3	15	—	15	—
	Desselghem	1	1	1	—	1	—	—	—	1	—	1	—
	Dottignies	3	3	3	—	3	2	—	2	5	—	5	—
	Gulleghem	4	4	4	—	4	4	—	4	8	—	8	—
	Harlebeke	10	10	10	—	10	4	—	4	14	—	14	—
	Heestert	3	3	3	—	3	1	—	1	4	—	4	—
	Helchin	3	3	3	—	3	—	—	—	3	—	3	—

Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896), 124.

¹⁶ BRACKE, 'Vlaanderen in de overheidsstatistiek', 59.

1. De algemene tellingen van bevolking, landbouw, industrie en handel

1.1. De industrietellingen

1.1.1. Algemeen

Tabel 1: De industrie- (en handels)tellingen (1846-1970)

<i>Industrie. Recensement général (15 octobre 1846), Brussel, 1851</i>
<i>Industrie. Recensement de 1880, Brussel, 1887</i>
<i>Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896), 1900-1902</i>
<i>Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910), Brussel, 1913-1921</i>
<i>Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1930), niet uitgegeven</i>
<i>Economische en Sociale Telling, 27 februari 1937, Brussel, s.d.</i>
<i>Algemene volks-, nijverheids- en handelstelling (31 december 1947), Brussel, 1949-1954</i>
<i>Handels- en nijverheidstelling (31 december 1961), Brussel, 1967</i>
<i>Handels- en nijverheidstelling (31 december 1970), Brussel, 1976</i>

De belangrijkste en – ondanks alles – meest coherente bron om de regionaal-sectorale economische verdeling na te gaan zijn de industrie- of nijverheidstellingen. Deze streekstudie is hoofdzakelijk gebaseerd op de industrie- en nijverheidstellingen van het NIS omdat zij de enige continue reeks bronnen zijn waarin informatie op het niveau van de verschillende industrietakken én op gemeentelijk vlak terug te vinden is. Vanzelfsprekend is dat niet bij iedere telling even gedetailleerd en volgens dezelfde methodologie gebeurd, maar toch is dit voldoende om deze bron als uitgangspunt te nemen. De gemeentelijke basis zorgt sowieso voor problemen daar niet alle gegevens steeds beschikbaar zijn. In tabel 2 lijsten we alle indicatoren op waarover op gemeentelijk niveau info terug te vinden is.

Het is niet overbodig om te wijzen op rekenfouten in de gepubliceerde tellingen. Omdat voor de oudste industrietellingen de originele archiefdocumenten niet meer beschikbaar zijn, kan men slechts vaststellen dat het totaal van de arrondissementen niet steeds overeenstemt met het provinciale cijfer. Bijgevolg komt het totaal van de provincies ook niet volledig overeen met de nationale gegevens. Aangezien niet kan worden uitgemaakt welke cijfers fout zijn, kunnen de fouten niet verbeterd worden. In de praktijk zijn deze fouten verwaarloosbaar. Vanzelfsprekend moet men bij iedere telling er ook aan denken dat er bedrijven ontbreken door verschillende omstandigheden (bijvoorbeeld bedrijven die op het moment van de telling verhuisden), dat inrichtingshoofden de verkeerde formulieren invulden, dat afdelingen vergaten een telkaart aan te vragen... Bovendien zijn er ook verschillende gevallen waar er gewoon verkeerde informatie werd gegeven. Deze fouten zijn enkel van belang op lokaal niveau en verstoren de algemene appreciatie en analyse op geen enkele manier.

De tellingen in 1896, 1910, 1930, 1937 en 1947 waren een momentopname en zijn zo zeker met elkaar te vergelijken. De timing van de industrietellingen kwam jammer genoeg niet steeds overeen met de keerpunten van de Belgische economie.¹⁷ De teldata waren niet gelijk (februari, oktober, december) zodat een reeks van niet corrigeerbare seizoensinvloeden meegespeelde.¹⁸ Veel seizoenswerkers, bouwvakkers en mensen werkzaam in nijverheden afhankelijk van de landbouw bleven zo buiten de telling. In vergelijking met andere bronnen

¹⁷ GADISSEUR, 'Output per Work and its Evolution', 149.

¹⁸ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 163.

schat economisch historicus Erik Buyst dat de onderschatting in de industrietelling van 31 december 1910 in de glas- en bouwnijverheid oploopt tot 20 %.¹⁹ Belangrijk om weten is dat men in de 19de eeuw vaak van werk veranderde of verschillende beroepen met elkaar combineerde. Bijvoorbeeld: in de oogstperiode werkte men bij de boeren op het land, in de winter zat men thuis te weven en in het voorjaar was men in de bouwnijverheid actief. Dat fenomeen heet ‘multiple job holding’ en is niet in de tellingen te onderscheiden. Het is onmogelijk na te gaan welk beroep of welke industrie men wel vermeldde in de beroepen- en industrietellingen en welke niet.

Volledigheidshalve moeten we hier nog aan toevoegen dat de gemeenten van de regio die nu als ‘stad’ bekend zijn, dat in de 19de en 20ste eeuw niet altijd – officieel – waren. In 1840 waren enkel Izegem, Kortrijk, Menen, Roeselare en Wervik de ‘officiële’ steden van de regio. Harelbeke en Moeskroen kregen hun titel pas terug in 1985. In 1999 werd ook Waregem door Koninklijk Besluit als stad aanzien. Een aantal steden van de regio waren dus gedurende de onderzochte periode niet officieel ‘stad’. Dit is belangrijk aangezien de overheidstellingen (in het bijzonder deze van 1846) dit ook zo gaan invullen. Een stad als Moeskroen werd in bepaalde overzichten zo tot het ‘platteland’ gerekend, terwijl daar op demografisch en industrieel vlak totaal geen sprake meer van was.

ECONOMISCHE EN SOCIALE TELLING OP 27.2.1937										
Gemeente : <u>Lichtervelde</u>										
Adm. arr. : <u>Roeselare</u>										
Code	Inrichtingen		Bediende:		Helpers		Werklieden		Totaal	
	zonder personeel	met personeel	M	V	M	V	M	V	M	V
Aantal nijverheids- bedrijven -inrichtingen met tewerkgesteld personeel										
04206	1						1		1	
04222	1						1		1	
04400	2						2		2	
04903	1						12		12	
04206	2						5	48	5	48
07109	1						7		7	
08100	1						1		1	
08101	2						7		7	
08102	1						1		1	
08400	5				1		20		21	
08630	1				2		2		4	
08633	3		1				14		20	
09000	1				1		13		4	
16016	4					2		5		7
10321	1						1	7	1	7
11003	2						4		4	

ARA, *Economische en Sociale Telling 1937*, 294, Lichtervelde.

¹⁹ BUYST, *Changes in the occupational structure of 19th-century Belgium*, 7. Voor 1846 en 1896 was dit minder een probleem omdat er toen op 31 oktober geteld werd.

Tabel 2: Informatie op gemeentelijk niveau in de industrietellingen

	1846	1880	1896	1910	1930	1937	1947	1961	1970
Actieve bevolking (per sector)	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Totale personeelsbestand (per geslacht)		x	x	x	x	x	x	x	x
Gemiddeld aantal werknemers		x							
Bedrijfsleiders (per geslacht)	x	x	x	x	x		x	x	x
Bedienden (per geslacht)		x		x	x		x	x	x
Arbeiders (per geslacht)	x	x	x	x	x		x	x	x
Werklozen (per geslacht)			x	x		x			
Meewerk. familieleden (per geslacht)			x	x					
Leerjongens		x						x	x
Huisnijverheid (per functie en per geslacht)			x	x	x				
Bijberoepen (per geslacht)				x					
Arbeidersgezinnen			x						
Totaal aantal			x						
Samenlevingsvorm			x						
Beroep gezinshoofd			x						
Samenstelling			x						
Lonen (in BEF)	x		x			x	x		
Arbeiders (per loonklasse, per geslacht)	x		x						
Pendelaars (volgens woongemeente)				x					
Bedienden/arbeiders in industrie (per geslacht)				x					
Bedienden/arbeiders in handel (per geslacht)				x					
Bedrijven (per sector)		x	x	x	x	x	x	x	x
Totaal		x	x	x	x	x	x	x	x
Actieve bedrijven			x	x	x	x			
Bedrijfsafdelingen			x						x
Bedrijven volgens eigendomsstructuur		x							x
Bedrijfsinfrastructuur (per sector)	x	x	x	x	x				
Energiebron/aandrijfkracht (pk, per soort)	x	x	x	x	x				
Productie (per sector)		x							
Aard/hoeveelheid/waarde		x							

Opmerking: voor 1880: totale personeelsbestand NIET per geslacht

Gebaseerd op: BRACKE en VANHAUTE, *Opsporing en ontsluiting van historische statistieken*, 22-24.

1.1.2. De industrietelling van 15 oktober 1846

Wanneer geteld?	15 oktober 1846
Wanneer uitgegeven?	1851
Aantal boekdelen?	1
Archief beschikbaar?	Nee, tenzij telformulieren in gemeente-archieven (zelden)
Opmerkingen?	-

De eerste algemene telling van 1846 omvatte drie delen. De eerste twee delen groepeerden respectievelijk de volks- en landbouwtelling. Het derde luik bevatte inlichtingen over de industrie en de industriële tewerkstelling. De proeftelling van 1845 had geleerd dat de werkgevers bang waren dat de overheid de telling zou gebruiken om de belastingen te verhogen.²⁰ Een aantal vragen werd geschrapt waardoor de telling een opvallend sociaal karakter kreeg. Iedereen die zich in de beroepentelling van de volkstelling had geïdentificeerd als werkgever, kreeg een vragenlijst voor de industrietelling.

Om opgenomen te worden in de industrietelling moest een ondernemer of arbeider grondstoffen of halffabrikaten verder ver- of bewerken. Enkel bezoldigde arbeiders waren in de telling opgenomen. Het is onduidelijk of meewerkende familieleden werden geregistreerd. Liefdadigheidsinstellingen, gevangnissen en kantscholen die voor de markt produceerden, zijn *wél* in de telling opgenomen. De handel, de dienstensector en het transportwezen werden in 1846 nog *niet* geteld.²¹ Ook de huisnijverheid werd in de telling van 1846 *niet* opgenomen. De vrees dat thuisarbeiders meermaals zouden worden geteld omdat ze meerdere beroepen uitoefenden of voor meerdere fabrikanten werkten, had als gevolg dat de hele sector buiten de telling werd gelaten. Deze beslissing had echter als gevolg dat een aanzienlijk deel van de actieve bevolking niet in de telling werd opgenomen. Bij het beoordelen van de informatiekwaliteit van de nijverheidstelling van 1846 is dit zeker van belang.

De vragenlijsten die door de ondernemers ingevuld werden, gaven een globaal beeld van de economische en industriële situatie in 1846. De gestelde vragen gingen over het aantal bedrijven en werknemers, de leeftijd en het geslacht van de werklieden, de lonen van volwassenen en kinderen, de aandrijfkracht en het aantal machines. Het totale aantal arbeiders in de telling is een onderschatting.²² Het is heel aannemelijk dat ondernemers minder arbeiders opgaven dan er in werkelijkheid waren en dat uit schrik voor een verhoging van de bedrijfsbelastingen. Bovendien mag men het seizoensgebonden karakter van de telling niet uit het oog verliezen.

De noodzakelijke controle van de cijfers op nationaal en gemeentelijk niveau kende allerlei problemen, zodat de gegevens slechts sporadisch gecorrigeerd werden door de telambtenaren. Toch werden alle data samengevoegd in samenvattende tabellen per subsector. De cijfers werden verder verwerkt per stad, gemeente of groepen van gemeenten. Doordat sommige kleine plattelandsgemeenten zonder enige systematiek werden samengevoegd, zijn de gegevens niet voor iedere gemeente te reconstrueren. Beschouwingen over het bovenlokale niveau – de arrondissementen en de provincies – zijn wel mogelijk.

²⁰ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 39-40.

²¹ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 184-185.

²² DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 47. Terecht merkt De Brabander op dat een totaalcijfer van 314.842 tewerkgestelden in België heel laag is.

1.1.3. De industrietelling van 31 december 1880

Wanneer geteld?	31 december 1880
Wanneer uitgegeven?	1887
Aantal boekdelen?	3
Archief beschikbaar?	Nee
Opmerkingen?	Minst betrouwbaar

In 1866 hield de overheid opnieuw een industrietelling. De resultaten waren evenwel niet bevredigend en raakten in de vergetelheid. Om een nieuw debacle te vermijden, was de opzet van de industrietelling van 1880 daarom veel kleinschaliger. Niet enkel de huisnijverheid maar ook een reeks van andere industriële sectoren (hoofdzakelijk ambachtelijke nijverheden uit de textiel-, kleding-, voedings- en hout- en meubelindustrie) werden *niet* in deze telling opgenomen.²³ Schattingen gaan er van uit dat slechts de helft van alle tewerkgestelden in de secundaire sector in deze telling zijn opgelijst. De resultaten worden door historici en tijdgenoten niet hoog ingeschat.

In de telling is informatie terug te vinden over het aantal arbeiders per industrietak, leeftijd en geslacht, het aantal bedrijven en machines, de arbeidsduur en de lonen, de jaarlijkse productie en de omzet. De cijfers zijn beschikbaar tot op lokaal niveau. Sommige details (arbeidsduur, loon, motorgebruik) zijn gegroepeerd per arrondissement.

1.1.4. De industrietelling van 31 oktober 1896

Wanneer geteld?	31 oktober 1896
Wanneer uitgegeven?	1900-1902
Aantal boekdelen?	18
Archief beschikbaar?	Nee, tenzij telformulieren in gemeentearchieven (zelden)
Opmerkingen?	Inclusief huisnijverheid

In 1896 besloot het ministerie van Nijverheid en Arbeid om de industriële activiteit opnieuw in kaart te brengen. Grondige voorbereidingen gingen hieraan vooraf. Het opzet van de telling was helemaal anders dan de tellingen van 1866 en 1880. Voor het eerst werd niet enkel de industriële bedrijvigheid geregistreerd, *ook* de transportsector en de huisnijverheid werden in de telling opgenomen.²⁴ Alle handelsondernemingen en de landbouwbedrijven werden evenwel nog buiten de telling gehouden. Dat was ook zo voor een aantal randgevallen: activiteiten die gezien konden worden als een voortzetting van landbouwbezigheden werden niet opgenomen.²⁵ Voor de bestudeerde streek is dat zeker van belang want het roten en zwingelen van vlas, het dorsen van graan en het drogen van tabak, cichorei en hop werden dus *niet* geteld. In de wetenschap dat dergelijke semi-industriële activiteiten een prominente rol speelden in de Zuid-West-Vlaamse economie, betekende dit een hiaat in het verzamelde cijfermateriaal en een onderschatting van de industriële activiteit.

Mensen die werkten in gevangenissen of kantscholen – en die soms ook voor voor de markt produceerden – moesten *niet* geteld worden. Meewerkende onbezoldigde familieleden telde het NIS dan weer wel. Aangezien de respondenten de situatie op 31 oktober moesten

²³ DE BELDER en VANHAUTE, 'Sociale en economische geschiedenis', 124.

²⁴ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 188-189.

²⁵ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 53.

meedelen, werd een groot deel van de seizoensarbeid niet opgenomen. Men hanteerde twee grote onderverdelingen bij de publicatie van de resultaten: in de eerste volumes ('telling A') werden de bedrijven als telbasis genomen, terwijl in de laatste volumes ('telling B') de actieven de telbasis vormden. Bij de verwerking van de gegevens stelden de medewerkers van het NIS tabellen op met een overzicht van de industriële activiteiten, de gemeenten waarin ze voorkwamen, het aantal actieve bedrijven, de tewerkstelling (ingedeeld naar geslacht) op 31 oktober en het aantal motoren. Per arrondissement werden gegevens vermeld die bepaalde activiteiten dieper belichtten (bijvoorbeeld oprichtingsdatum bedrijf, lonen van de arbeiders...). Vanaf volume 16 vormden de 'actieven' de telbasis. Enkel de gemeenten waar meer dan 500 mensen werkten in de nijverheid, werden door de administratie opgelijst. Indien men de resultaten van deze cijfers vergelijkt met de gegevens waarbij de bedrijven de telbasis vormden, dan bekomt men relatief grote verschillen.

1.1.5. De nijverheids- en handelstelling van 31 december 1910

Wanneer geteld?	31 december 1910
Wanneer uitgegeven?	1913-1921
Aantal boekdelen?	8
Archief beschikbaar?	Nee, tenzij telformulieren in gemeentearchieven
Opmerkingen	Inclusief huisnijverheid

De telling van 1910 onderzocht naast de nijverheid voor het eerst ook de tewerkstelling in de handel. De huisnijverheid en de grensarbeid (of althans een poging tot) kwamen opnieuw in de telling aan bod.²⁶ De richtlijnen voor de telagenten in 1910 waren onduidelijker dan in 1896. Zo was er onder andere geen duidelijke regel over het tellen van de meewerkende familieleden. Ook qua telbasis was er een verschil met 1896. Men ging niet alleen uit van de werkplaats, maar ook van de woonplaats van de werknemers. De telling is dan ook in twee verschillende delen uitgewerkt. In het eerste deel gebruikte men de woonplaats als criterium (een soort van beroepentelling) terwijl in het tweede deel de vestigingsplaats van de bedrijven als criterium gehanteerd werd (de industrietelling).²⁷ De eerste benadering geeft een volledig overzicht van de uitslag van de telling per gemeente (met onder meer een opdeling in hoofd- en nevenberoep). De eigenlijke industrietelling – de tweede benadering – vertrok van de bedrijven in de secundaire en tertiaire sector, wat dus vergelijkbare resultaten opleverde met de telling van 1896. Helaas omvat de telling enkel directe cijfers van de belangrijkste gemeenten en een optelling per arrondissement voor de andere gemeenten. De eerste subsecties behandelen de nijverheid, het laatste onderdeel geeft de resultaten voor de commerciële sectoren.

Het NIS hanteerde een gedetailleerd classificatiesysteem om industrie en handel adequaat in te delen. Dit schema omvatte ruim 240 rubrieken met betrekking tot de nijverheid en een 100-tal voor de handelsactiviteiten.²⁸ De visserij werd als industrietak beschouwd, terwijl transport als een handelsactiviteit werd aanzien. Bij de gepubliceerde resultaten wordt de transportsector evenwel bij de industrie gerekend. In 1910 werden het roten en zwingelen van

²⁶ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 191-192.

²⁷ Om het onderscheid te maken tussen de twee soorten 'beroepentellingen' spreken Van Der Hallen en Buyst van een 'population survey' (beroepentelling bij volkstelling), 'occupational survey' (beroepentelling bij industrietelling) en 'industrial survey' (eigenlijke industrietelling). VAN DER HALLEN en BUYST, 'Measuring employment in the food industry', 476-477.

²⁸ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 61.

vlas en de cichorei- en tabaksdrogerijen wel in de telling opgenomen. De opname van deze nijverheden in de telling wijst erop dat de industrialisering zich aan het ontplooiën was.

1.1.6. De nijverheids- en handelstelling van 31 december 1930

Wanneer geteld?	31 december 1930
Wanneer uitgegeven?	niet
Aantal boekdelen?	n.v.t.
Archief beschikbaar?	Ja, alle gegevens werden verwerkt in registers (ARA)
Opmerkingen?	Inclusief huisnijverheid

In 1930 organiseerde de overheid een nieuwe telling. De resultaten werden evenwel niet gepubliceerd. Er verschenen twee uitgebreide samenvattingen in het *Arbeidsblad / Revue du Travail*.²⁹ Er is geen duidelijke reden waarom de telling niet werd gepubliceerd, waarschijnlijk lag een bevoegdheidsconflict tussen het ministerie van Binnenlandse Zaken en het ministerie van Industrie en Arbeid hiervan aan de basis.³⁰ De methodologie van de telling van 1930 was op dezelfde leest geschoeid als die van 1910. De uitvoering van de telling van 1930 vertoonde echter meerdere gebreken. Het niet publiceren van de gegevens en de verschillen die optraden met de beroepentelling van hetzelfde jaar was voor sommige auteurs het sein om deze telling als minder betrouwbaar te beschouwen.

Recent onderzoek nuanceerde die opvatting. Zo moet men onder andere rekening houden met het doel van de tellingen: een beroepentelling heeft een sociale functie terwijl de handels- en nijverheidstelling eerder economische prerogatieven heeft.³¹ Ongetwijfeld speelde ook de economische situatie zijn rol. Tijdens de jaren 1930 brak immers de Grote Depressie uit en veranderde de economische en industriële context zeer snel. De verzamelde cijfers zouden bij publicatie geen beleidsrelevantie meer hebben en daarom zag men hiervan af.³² Toch bieden de data van 1930 een unieke kijk op de situatie van de Belgische industrie aan de vooravond van de crisis.

De gegevens van de individuele telformulieren werden door de administratie geaggregeerd en overgenomen in een aantal registers. Deze registers (zo'n 85-tal) worden bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. De indeling van deze telling komt heel goed overeen met deze van 1910, zodat de data zonder veel moeite verwerkt kunnen worden.

Ook bij de industrietelling van 1930 werd een beroepentelling en een handelstelling opgesteld tot op gemeentelijk vlak. De nijverheden in de industrietelling zijn onderverdeeld in achttien grote categorieën zoals metaalnijverheid, textielnijverheid, kledingindustrie, hout- en meubelindustrie... en de handelssector is opgesplitst in twee categorieën.³³ De statistieken vermelden gegevens zoals geslacht, ouderdom, socio-professionele groepen, pendelarbeid en werkloosheidsgraad maar niet alles is tot op gemeentelijk niveau beschikbaar.

²⁹ 'De Handels- en Nijverheidstelling op 31 december 1930', *Arbeidsblad*, 35 (juni 1934), 750-803; 36 (november 1935), 1353-1521. 'Le recensement de l'industrie et du commerce au 31 décembre 1930', *Revue du Travail*, 35 (juin 1934), 719-771; 36 (novembre 1935), 1329-1497.

³⁰ BUNTINX, *Inventaris van het archief van het NIS, Handels- en nijverheidstelling van 1930*, 7.

³¹ VAN DER HALLEN, *De situatie van de Belgische voedingsnijverheid*, 1-2.

³² VAN DER HALLEN en BUYST, 'Measuring employment in the food industry', 477-478.

³³ KIRCA en VANDAMME, *Handels- en nijverheidstelling van 1930*, 5.

1.1.7. De economische en sociale telling van 27 februari 1937

Wanneer geteld?	27 februari 1937
Wanneer uitgegeven?	s.d.
Aantal boekdelen?	5
Archief beschikbaar?	Ja, gegevens NIS in het ARA
Opmerkingen?	

Na het ‘falen’ van de telling in 1930 – waaruit bleek dat de organisatie en kwaliteit van opeenvolgende tellingen geen constante verbetering vertoonden – besliste de overheid om in 1937 reeds een nieuwe telling uit te voeren. De klemtoon werd gelegd op de sociale aspecten van de werkgelegenheid.³⁴ De telling werd uitgebreid tot de landbouw en de werklozen en voor het eerst sinds 1896 had men terug aandacht voor de lonen. In plaats van op één specifiek moment werd de werkgelegenheid op verschillende tijdstippen tussen 15 februari 1937 en 27 februari 1937 geteld. Men spreidde de telling over twee weken om hiaten te vermijden.

Van belang voor de studie van de industrie zijn de tabellen van de industriële bedrijven met bezoldigd personeel (uitgezonderd thuiswerkers) en van de ambachtslieden zonder personeel (eventueel met meewerkende familieleden).³⁵ De sociale en economische telling van 1937 vertoont verschillende gelijkenissen met de handels- en nijverheidstelling van 1910. De indeling van de activiteiten in een secundaire en een tertiaire sector waren nagenoeg dezelfde. Kloosters en gevangenissen die voor eigen consumptie produceerden, werden niet in de telling opgenomen. De werknemers van de openbare nutsvoorzieningen (Belgische spoorwegen, Bestuur van het Zeewezen en Post, Telefoon en Telegraaf) maakten deel uit van een aparte statistiek.

De omschrijving voor ‘meewerkende familieleden’ of ‘helpers’ werd verruimd, maar bleef nog steeds vaag geformuleerd zodat bij het tellen van deze categorie onvermijdelijk fouten optraden. Ook is er onduidelijkheid over het totale aantal bedrijfsleiders, aangezien voor het eerst een onderscheid gemaakt werd tussen de afdelingen van bedrijven. Eénzelfde persoon kon meerdere afdelingen leiden of, omgekeerd, meerdere personen konden aan het hoofd van één bedrijfsafdeling staan.

1.1.8. De algemene volks-, nijverheids- en handelstelling van 31 december 1947

Wanneer geteld?	31 december 1947
Wanneer uitgegeven?	1949-1954
Aantal boekdelen?	13 (6 voor industrie en handel)
Archief beschikbaar?	Ja, gegevens NIS in ARA
Opmerkingen?	Het onderzoek werd hoofdzakelijk gericht naar bezoldigde arbeid

De eerste telling na de Tweede Wereldoorlog was de volks-, nijverheids- en handelstelling van 31 december 1947. De overheid hoopte spoedig een volledig overzicht te krijgen van de demografische en socio-economische toestand van het land. Het opzet vertoonde grote verschillen met de economische en sociale telling van 1937, die zich vooral richtte naar socio-

³⁴ BUNTINX, *NIS. Inventaris van het archief van de economische en sociale telling van 1937*, 9-10.

³⁵ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 194-196.

economische problemen zoals werkloosheid, loonniveaus en arbeidsstelsels.³⁶ De statistiek van 1947 bestond uit drie delen: een volkstelling, een handelstelling en een nijverheidstelling. De nijverheids- en handelstelling verzamelde gegevens over de actieve nijverheids- en handelsinrichtingen, de handarbeiders en handelaars zonder personeel (de zelfstandigen), de aard van de industrie of handel, het aantal werknemers, de rechtsvorm van de inrichtingen, de aanwezige energiebronnen en de lonen die in nijverheid en handel uitbetaald werden.³⁷ Net zoals in 1937 bleef enkel de classificatie van de ‘helpers’ voor inhoudelijke problemen zorgen.

De praktische organisatie van de telling verliep voor het eerst vrij vlot. De lokale ambtenaren deelden eerst formulieren en telkaarten uit voor de volks- en gebouwentelling van 1947. Al naargelang de informatie die daar opstond, verspreidden ze telkaarten voor de nijverheids- en handelsinrichtingen.³⁸ De gemeentebesturen stuurden de ingevulde formulieren naar het NIS voor de verdere verwerking.

1.1.9. De nijverheids- en handelstellingen van 31 december 1961 en 1970

Wanneer geteld?	31 december 1961
Wanneer uitgegeven?	1967
Aantal boekdelen?	4
Archief beschikbaar?	Ja, gegevens NIS in ARA
Opmerkingen?	Het onderzoek werd hoofdzakelijk gericht naar bezoldigde arbeid

Wanneer geteld?	31 december 1970
Wanneer uitgegeven?	1976
Aantal boekdelen?	3
Archief beschikbaar?	Ja, gegevens NIS in ARA
Opmerkingen?	Het onderzoek werd hoofdzakelijk gericht naar bezoldigde arbeid

Een recente wetenschappelijke analyse van de handels- en nijverheidstellingen van 1961 en 1970 is helaas nog niet beschikbaar. Wellicht komt dit door de aanwezigheid van andere, toegankelijke bronnen om de werkgelegenheid in deze periode te reconstrueren (bijvoorbeeld statistieken van de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid). De organisatie van de nijverheids- en handelstellingen van de jaren 1961 en 1970 verliep nauw samen met de volkstellingen van dezelfde jaren.

In 1961 vormden niet de afdelingen maar de vestigingen de belangrijkste statistische eenheid. Dit begrip stemt volgens De Brabander overeen met de ‘inrichting’ van vroeger en is bepaald als geografische of plaatselijke eenheid van een onderneming.³⁹ In de telling is het onderscheid gemaakt tussen de hoofdactiviteit en de nevenactiviteit; bij de classificatie in de databank is evenwel steeds uitgegaan van de hoofdactiviteit.

Op de uitgedeelde telformulieren (1970) was het aantal ‘werkzame personen’ als volgt verdeeld: zelfstandigen, bedrijfs- of ondernemingshoofd niet in dienstverband, bedrijfs- of

³⁶ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 161.

³⁷ BUNTINX, *NIS. Inventaris van het archief van de handels- en nijverheidstelling van 1947*, 9.

³⁸ BUNTINX, *NIS. Inventaris van het archief van de handels- en nijverheidstelling van 1947*, 10.

³⁹ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 192.

ondernemingshoofden in dienstverband, bedienden, werklieden, leerjongens en – meisjes met een officieel leercontract, helpers en huisarbeiders. Opmerkelijk was dat deze telling niet noodzakelijk een momentopname was.⁴⁰ De telambtenaren telden op verschillende momenten en dat om lacunes vast te stellen en te verhelpen. Slechts de mensen die minstens 15 uur per week werkten, werden gerecenseerd (mensen die ziekteverlof hadden, tijdelijk werkloos waren, op vakantie waren.. werden wel opgenomen). Het doel was om tot de ‘gemiddelde’ werkgelegenheid te komen. Net zoals met betrekking tot de telling van 1846 kan men zich de vraag stellen wat de waarde van dat ‘gemiddelde’ dan wel mag betekenen.

Hierbij merken we op dat de geografische omschrijvingen in de bestudeerde periode voor het eerst veranderd zijn. De telling van 1961 was de laatste voor de gemeentefusies. In 1963 werden de gemeenten Moeskroen, Herseaux, Dottenijs en Luingne uit het arrondissement Kortrijk gelicht. Beveren bij Roeselare en Emelgem bij Izegem maakten voortaan deel uit van de stedelijke structuren en werden niet meer apart geteld.

1.1.10. Vergelijkbaarheid van de industrietellingen

De tellingen van 1846, 1896, 1910 en 1930 kunnen goed met elkaar worden vergeleken. De verschillen mogen evenwel niet genegeerd worden. De huisnijverheid en transportsector werden in 1846 niet opgelijst terwijl in 1896, 1910 en 1930 dat wel gebeurde. In 1846 peilde de administratie naar de gemiddelde activiteitsgraad terwijl men in 1896 en 1910-1930 de situatie op respectievelijk 31 oktober en 31 december telde. De Brabander stelt voor om zowel de huisnijverheid als de transportsector buiten beschouwing te laten als de telling van 1846 met die van 1896 en 1910 zou worden vergeleken. Ook moet er vanuit gegaan worden dat de tewerkstellingscijfers in 1846 minima aanduiden. In 1896, 1910 en 1930 was het fiscaal regime reeds gewijzigd, zodat ondernemers minder schrik hadden om het juiste aantal werknemers te vermelden.

Het opzet van de nijverheidstelling van 1937 is heel goed met die van 1947 te vergelijken: “vergelijkbaarheidsproblemen zijn dus grotendeels, zo niet uitsluitend detailproblemen”, aldus De Brabander.⁴¹ Wanneer de tellingen van 1937 en 1947 vergeleken worden met deze van vóór de Eerste Wereldoorlog komen twee belangrijke verschillen naar voor.⁴² Ten eerste is er het verschil in classificatie. De Brabander haalt hier vooral de problemen rond de inrichtingshoofden en de transportactiviteiten aan. In 1896/1910 publiceerde het NIS het aantal inrichtingshoofden terwijl in 1937/1947 het aantal inrichtingen op zich werd beschouwd. In verband met vervoer en transport is er reeds hoger gewezen op het feit dat het openbaar vervoer deel uitmaakte van een aparte, minder gedetailleerde statistiek. Een tweede probleem betreft de definitie van de helpers en ambachten. Het is onduidelijk of de meewerkende familieleden (onbezoldigd) al dan niet in de telling zijn opgenomen. Niet alleen voor de industrietellingen, ook bij de beroepentellingen zorgt deze laatste categorie voor de nodige problemen.⁴³

Voorts is het van belang om in het achterhoofd te houden dat een ‘fabrikant’ of ‘bedrijfsleider’ in 1910 iets anders is dan een ‘inrichtingshoofd’ in 1947 of 1970. Hoewel elke term slaat op “iemand die aan het hoofd van een onderneming staat”, zijn dit geen

⁴⁰ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 198-199.

⁴¹ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 161.

⁴² DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 162.

⁴³ VANDEBROEK en VAN MOLLE, ‘The era of the housewife?’, 71-73.

synoniemen. In 1910 maakte de ‘bedrijfsleider’ immers in grote mate zelf zijn producten terwijl in 1970 een bedrijfsleider zich veeleer bezig hield met management, productiebeleid en commerciële activiteiten. Ook de benamingen in 1896 van ‘niet-arbeider’ en ‘arbeider’ zijn soms wat dubbelzinning. De term ‘niet-arbeider’ is enkel een benaming om het hogere kader te scheiden van de gewone werkmensen. De ‘niet-arbeider’ stond wel degelijk zelf in voor een deel van de productie. Uiteraard was dit na 1945 minder het geval.

1.2. De volks- en de landbouwtellingen

Hoewel deze streekstudie hoofdzakelijk op de industriële ontwikkeling focust, is het noodzakelijk om sommige zaken in een breder perspectief te zien. Vandaar dat we ook oog hebben voor andere overheidsstatistieken. De tellingen van de bevolking en de landbouw worden hier samen behandeld omdat beiden elkaar goed aanvullen.

1.2.1. De volkstellingen

Tabel 3: De volkstellingen (1846-1970)

<i>Population. Recensement général (15 octobre 1846)</i> , Brussel, 1849
<i>Population. Recensement général (31 décembre 1856)</i> , Brussel, 1861
<i>Population. Recensement général (31 décembre 1866)</i> , Brussel, 1870
<i>Population. Recensement général (31 décembre 1880)</i> , Brussel, 1884
<i>Population. Recensement général (31 décembre 1890)</i> , Brussel, 1893
<i>Population. Recensement général (31 décembre 1900)</i> , Brussel, 1903
<i>Population. Recensement général (31 décembre 1910)</i> , Brussel, 1912-1916
<i>Population. Recensement général (31 décembre 1920)</i> , Brussel, 1925-1926
<i>Population. Recensement général (31 décembre 1930)</i> , Brussel, 1936-1938
<i>Algemene volks-, nijverheids- en handelstelling (31 december 1947)</i> , Brussel, 1949-1954
<i>Volkstelling (31 december 1961)</i> , Brussel, 1967
<i>Volkstelling (31 december 1970)</i> , Brussel, 1976

De belangrijkste statistiek sinds het ontstaan van België was de volkstelling. Bij een proeftelling in 1845 te Sint-Jans-Molenbeek ging hier veel aandacht naar uit.⁴⁴ De eerste volkstelling van 31 december 1846 was zeer gedetailleerd tot zelfs resultaten per straat en duidde zo de onderlinge samenhang tussen geografische en sociale elementen aan. Iedereen die aan het hoofd van een huishouden stond, kreeg een gestandaardiseerde vragenlijst. Er waren twee verschillende uitgangspunten. Enerzijds telde men de feitelijke bevolking (*population de fait*): dat waren de mensen die op het moment van de telling in de gemeente aanwezig waren (zonder rekening te houden met hun gewone verblijfplaats). Anderzijds bekeek men ook de wettelijke bevolking (*population de droit*), of al de mensen die hun verblijfplaats (‘domicilie’) in de gemeente hadden.

Uit deze volkstellingen die in tegenstelling tot de landbouw- en de industrietellingen telkens om de tien jaar gehouden werden, kunnen veel gegevens van demografische aard worden gedistilleerd. Zo zijn er gegevens over het aantal en de samenstelling van gezinnen, het aantal huizen, de taal, het onderwijs, de godsdienst en het beroep. Hoewel al deze gegevens naar een

⁴⁴ BRACKE, *Een monument voor het land*, 306. Ook landbouw en industrie kwamen in deze proeftelling aan bod.

socio-economische realiteit kunnen verwijzen, wordt in het verloop van deze studie enkel gewerkt met het bevolkingsaantal en met de beroepsactiviteit.

De bevolkingscijfers op gemeentelijk niveau konden we via het standaardwerk van Sven Vrielinck gemakkelijk overnemen.⁴⁵ De cijfers voor het jaar 1970 zijn gebaseerd op de bewerkingen van het West-Vlaams Economisch Studiebureau.⁴⁶

1.2.2. De beroepentellingen

De beroepentellingen werden parallel georganiseerd en gepubliceerd met de volkstellingen. Ondanks het feit dat de uitgegeven beroepentellingen geen gegevens bevatten tot op lokaal niveau (uitgezonderd de grote steden), kunnen de inlichtingen over de beroepsactiviteit toch in een regionaal perspectief worden gehanteerd. Zowat iedere telling heeft andere criteria voor de opsplitsing van beroepen per sector. Elke vergelijking in de tijd lijkt op die manier een gedurfde onderneming. Bovendien werd voor de tellingen van 1846 en 1856 uitgegaan van de feitelijke bevolking (cf. supra), terwijl de tellingen van 1866 en later gebaseerd zijn op de wettelijke bevolking. De meningen over de bruikbaarheid van de beroepentellingen in het historisch onderzoek zijn verdeeld. Guido De Brabander concludeert dat de beroepentellingen waardeloos zijn, zeker in vergelijking met de industrietellingen.⁴⁷ De beroepentellingen zijn opgesteld naargelang de woonplaats; de industrietelling is echter opgemaakt naar de werkplaats. Nele Bracke is van mening dat het “momenteel reeds vaststaat dat de beroepentellingen niet kunnen worden gebruikt als uitgangspunt van een vergelijkende analyse over een langere periode”.⁴⁸ Erik Buyst pleit evenwel voor een rehabilitatie van de beroepentellingen en toont aan dat de beroepentellingen niet zo slecht zijn als De Brabander veronderstelt.⁴⁹

Ondanks alle methodologische problemen die ermee gepaard gaan, kozen we ervoor om toch enkele beroepentellingen in deze streekstudie te betrekken.⁵⁰ Helaas ontbreekt ons hier de tijd om daar dieper op in te gaan. We gebruiken de beroepentellingen vooral om een idee te krijgen van de tewerkstelling in de landbouw, de handel en de dienstensector. Zij bieden bovendien een algemeen overzicht van de economie en de werkgelegenheid.

⁴⁵ VRIELINCK, *De territoriale indeling van België (1795-1963)...*, III, 1666-1783.

⁴⁶ *De West-Vlaamse gemeenten in de volkstelling 1970: statistische tabellen* (Westvlaams Economisch Studiebureau, 23), Brugge, 1974.

⁴⁷ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 39.

⁴⁸ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 204.

⁴⁹ BUYST, *Changes in the occupational structure of 19th-century Belgium*, 10.

⁵⁰ VAN DE PUTTE en BUYST, ‘Occupational titles? Hard to eat, easy to catch’, 9-13.

1.2.3. De landbouwtellingen

Tabel 4: De landbouwtellingen (1846-1959)

<i>Agriculture. Recensement général (15 octobre 1846)</i> , Brussel, 1850
<i>Agriculture. Recensement général (31 décembre 1856)</i> , Brussel, 1860
<i>Agriculture. Recensement général (31 décembre 1866)</i> , Brussel, 1871
<i>Agriculture. Recensement général de 1880</i> , Brussel, 1885
<i>Agriculture. Recensement général de 1895</i> , Brussel, 1893-1900
<i>Agriculture. Recensement général de 1910</i> , Brussel, 1913-1920
<i>Agriculture. Recensement général de 1929</i> , Brussel, niet uitgegeven
<i>Algemene landbouwtelling van 1950</i> , Brussel, 1953-1954
<i>Algemene landbouwtelling van 1959</i> , Brussel, 1964

Gelijktijdig met de eerste volkstelling werd in 1846 een eerste alomvattende landbouwtelling uitgevoerd. Geen enkel land in Europa beschikte in 1850 over zo'n volledige landbouwstatistiek als België.⁵¹ Heel wat zaken werden gerecenseerd: de agrarische bevolking, dagloonarbeid (in dagen), bedrijfsstructuur volgens exploitatiestatuu, opbrengst en areaal van elk gewas, teelten, naoogsten, veestapel, zaai- en/of plantgoed per hectare, verkoop- en pachtprizen van de landbouwgronden... De Brabander heeft verschillende punten van kritiek op de landbouwtellingen.⁵² Zo vreest hij enerzijds dat er bij sommige statistieken een dubbeltelling gebeurd is en dat er anderzijds een onderregistratie van de loonarbeiders is.

Rekening houdend met de focus op de industriële ontwikkeling, gebruiken we voor deze streekstudie enkel de agrarische bevolking en de dagloonarbeid. De ontwikkeling van het landbouwareaal en het aantal ondernemingen en zelfstandige boeren kan eventueel een indicatie geven over hoe het landbouwareaal inkrimpt ten opzichte van de industriële inplantingen.

⁵¹ DE BELDER en VANHAUTE, 'Sociale en economische geschiedenis', 118.

⁵² DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 76-92. De correcties die De Brabander voorstelt, zijn enkel toepasbaar op het nationale cijfer.

2. Constructie van de databank

2.1. Algemene bemerkingen

Wat deze overheidsstatistieken zo interessant maakt voor deze regionale studie is de beschikbaarheid van informatie op het niveau van de gemeenten. Deze administratieve basiseenheden zijn de grondcomponenten waaruit de nationale statistieken zijn opgebouwd. De statistieken bevatten per geografische omschrijving informatie over meerdere variabelen en dit voor een langere tijdsperiode. Op deze manier is het mogelijk om een relatief grootschalig historisch (en comparatief) onderzoek te voeren.

De reden waarom dit vóór onderhavige studie slechts in beperkte mate gebeurd is, komt door het tijds- en arbeidsintensieve karakter van het kwantitatieve basisonderzoek.⁵³ Vooral te komen tot de eigenlijke analyse van de data moeten een aantal fases doorlopen worden. Ten eerste moet het uitgebreide materiaal verzameld worden. Zowel gegevens van uitgegeven (gedrukte) als niet-gepubliceerde tellingen werden overgenomen en ingevoerd in een rekenblad. Het overnemen, digitaliseren en controleren van oude statistieken is erg tijdrovend. Vervolgens moet het cijfermateriaal historisch-kritisch worden beoordeeld en geïnterpreteerd. Iedere telling of statistiek van de 19de eeuw en van de eerste helft van de 20ste eeuw heeft zijn eigen kenmerken, fouten en gebreken. ‘Gedrukt’ wil *niet* altijd zeggen ‘correct, nauwkeurig en accuraat’.⁵⁴ Veel termen en benamingen van subsectoren moesten vanuit het Frans naar het Nederlands vertaald worden. Tot slot is het soms noodzakelijk om op het gedigitaliseerde basismateriaal diverse rekenkundige bewerkingen toe te passen. Pas daarna is het mogelijk om bepaalde kenmerken, evoluties, crises... te beschrijven en te analyseren.

De gegevens van de uitgegeven tellingen vóór de Eerste Wereldoorlog (1846, 1880, 1896 en 1910) werden zo volledig mogelijk overgenomen. De onuitgegeven telling van 1930 werd in het Algemeen Rijksarchief te Brussel geraadpleegd. De uitgegeven tellingen na de Eerste Wereldoorlog stelden een bijzonder probleem (1937, 1947, 1961 en 1970). Hoewel sommige volumes heel uitgebreid zijn, en ze ook gegevens tot op het lokale niveau bevatten, is het onmogelijk om voor elke gemeente informatie op subsectoraal niveau te vinden. De uitgegeven gemeentelijke cijfers van 1961 en 1970 zijn enkel volgens de industriële hoofdgroepen ingedeeld. En dit zorgt ervoor dat het quasi onmogelijk is om vergelijkingen te maken met de voorafgaande periode, althans niet op detailniveau. Daarom werd gekozen om in het Algemeen Rijksarchief in Brussel de cijfers voor de gemeenten op subsectoraal niveau – in de mate van het mogelijke – te onderzoeken. De onuitgegeven cijfers zijn gedetailleerder en sluiten ook beter aan bij de NACE-BEL-structuur die we hanteren (zie verder). Alle gegevens van de gemeenten van de arrondissementen Kortrijk, Roeselare en Tielt werden overgenomen indien die beschikbaar waren. Om tot de arrondissementscijfers te komen, dienden we soms de gemeentelijke gegevens te aggregeren.

⁵³ BRACKE en VANHAUTE, *Opsporing en ontsluiting van historische statistieken*, 5.

⁵⁴ Bijvoorbeeld in de industrietelling van 1910: bij de subsector ‘weven van wol’ staat Waregem ingedeeld bij het arr. Roeselare. Hoe wordt dit nu het best geïnterpreteerd? Bedoelde men Waregem bij het arr. Kortrijk met de cijfers die erbij horen of Waregem bij het arr. Kortrijk met de cijfers die erboven staan (dat dus enkel de gemeenten gewisseld zijn) of een gemeente van het arr. Roeselare (die eventueel ook op ‘-gem’ eindigt)? Aangezien het om minieme aantallen ging, besloten we de gegevens niet op te nemen.

2.2. Overgenomen gegevens per telling

Niet alle beschikbare gemeentelijke gegevens uit tabel 2 werden overgenomen. Specifieke informatie over arbeidersgezinnen en lonen bijvoorbeeld werd buiten beschouwing gelaten. In de databank focusten we vooral op de werkgelegenheid (tabel 5) die we beschouwen als een goede indicator voor de economische situatie. Vanzelfsprekend zijn vergelijkingen en conclusies enkel op lange termijn te maken. Een meevaller voor het verzamelen van de data was het doctoraatsproject van Lieve Vanderstraeten aan de afdeling Sociale en Economische Geografie (SEG) van de K.U.Leuven. Zij bestudeerde de reconversie van de vlasnijverheid in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen vanaf de Tweede Wereldoorlog. Daarbij bekeek ze de ondernemersactiviteit aan de hand van sociale en – in mindere mate – economische factoren. Voor haar onderzoek deed ze ook beroep op de nijverheidstellingen. Concreet had ze cijfermateriaal voor 1947, 1961 en 1970 (weliswaar enkel bezoldigd personeel) gezocht. Enkel alleen voor de gemeenten Hooglede, Lichtervelde en Staden heeft ze geen gegevens verzameld. Die hebben we zelf aangevuld.

Tabel 5: Welke gegevens werden van de oorspronkelijke telling overgenomen?

	1846	1880	1896	1910	1930	1937	1947	1961	1970
Omschrijving	x	x	x	x	x				
Code						x	x	x	x
Ondernemingen, Inrichtingen	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Uitbaters, Bedrijfshoofden (naar geslacht)	x	x	x	x	x		x	x	x
Bedienden (naar geslacht)		x	x	x	x	x	x	x	x
Arbeiders (naar geslacht)	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Meewerkende familieleden (naar geslacht)				x					
Helpers (naar geslacht)					x	x	x	x	x
Leerjongens- /meisjes (naar geslacht)								x	x
Totaal (naar geslacht)	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Motoren	x	x		x					
Pk	x	x	x	x					

Opmerkingen:

1846: Uitbaters / 'fabrikanten' niet naar geslacht ingedeeld

1846: stoommachines i.p.v. motoren

1880: NIET naar geslacht ingedeeld

1896: aantal uitbaters en bedienden (= niet-arbeiders) zijn samengerekend (in telling)

1910-1930: huisnijverheid is niet in het schema opgenomen

1937-1947: handarbeiders zonder personeel zijn niet in het schema opgenomen

Industrietelling 1846

Voor de telling van 1846 namen we per gemeente – of groepen van gemeenten – per subsector het aantal ondernemers (“nombre des manufacturiers, fabricants ou artisans”) en het aantal arbeiders (ingedeeld naar geslacht) over. Ook het aantal stoommachines en bijhorende pk werden genoteerd. Bij het aantal arbeiders zijn de ploegbazen en de familieleden van de uitbater die werken als arbeider gerekend. De onderverdeling in kinderen en volwassenen namen we niet over, omdat dit onderscheid in de latere tellingen ook niet meer voorkomt. We groepeerden de gegevens om zo per arrondissement een indicatie van de subgroepen en hoofdgroepen te krijgen. Om een overzicht te krijgen van de totale tewerkstelling werden de ondernemers bij de arbeiders gerekend. De indeling naar geslacht verdwijnt dan, omdat het aantal ondernemers niet naar geslacht opgesplitst is. Toch is het logisch om te veronderstellen dat deze groep hoofdzakelijk uit mannen bestond daar vrouwen midden 19de eeuw officieel nog geen eigenaar mochten zijn. Uiteraard konden vrouwen, bijvoorbeeld weduwen, in de praktijk wel een bedrijf leiden.

Industrietelling 1880

Het totale aantal ondernemingen (zonder opsplitsing naar exploitatiestructuur) werd overgenomen. Het volledige personeelsbestand bestond uit uitbaters, bedienden, arbeiders en leerjongens. De leerjongens werden – omwille van hun geringe aantal – bij de arbeiders geteld. De indeling naar geslacht is alleen beschikbaar op het niveau van het arrondissement. Daarnaast werd ook het aantal motoren en het aantal pk overgenomen.

Industrietelling 1896

De eerste twee volumes van de telling bevatten de cijfers op gemeentelijk niveau. Per provincie is er een aparte indeling. Van de twee beschikbare tabellen (A en B) is enkel tabel A overgenomen. Als er binnen één bedrijf of onderneming verschillende industrieën werden uitgeoefend, dan zijn deze afzonderlijk vermeld. Bijvoorbeeld: van een onderneming die zowel een ‘tarwemolen’ als een ‘brouwerij’ heeft, werden de tarwemolen en de brouwerij apart geteld. In tabel B werden immers alle verschillende industrieën wel samen geplaatst. Dat maakt het geheel onoverzichtelijker want dergelijke ondernemingen zijn vaak uniek (en staan dan bijvoorbeeld opgelijst als ‘tarwemolen-brouwerij’). Om het overzicht te bewaren worden deze (dubbel)gegevens uit tabel B niet overgenomen.

In de geraadpleegde telling stonden fabrieksarbeid en huisnijverheid door elkaar. Om een beter overzicht te verkrijgen, werden die gegevens werden uit elkaar gehaald. Per gemeente en per industrietak werden de gegevens overgenomen van het totale aantal ondernemingen, het niet-arbeiderspersoneel (uitbaters, directeurs, ingenieurs, bedienden en opzichters), het aantal arbeiders (*met inbegrip* van de familieleden van de uitbater die als arbeiders tewerkgesteld zijn) en het totaal aantal werknemers. Tevens werd het aantal pk voor stoommotoren, gasmotoren en petroleummotoren overgenomen. Bij het aantal ondernemingen kozen we voor het totale aantal ondernemingen en niet voor het aantal ondernemingen ‘in werking’, omdat de telling in de winter plaatsvond en er sommige activiteiten toen niet plaatsvonden. Uit de praktijk blijkt ook dat het verschil tussen beide categorieën heel gering was. Nadat we alles overnamen op gemeentelijk niveau aggregaerden we alle gegevens naar het niveau van het arrondissement. De provinciale cijfers noteerden we eveneens uit de

telling. De overige data (leeftijd, lonen...) uit het eerste deel van de telling met als telbasis de bedrijven op gemeentelijk en arrondissementsniveau werden niet overgenomen.

Nijverheids- en handelstelling 1910

Bij de feitelijke industrietelling werd opnieuw geopteerd om te kiezen voor het totale aantal ondernemingen in plaats van het 'aantal in werking'. Daarna werden het aantal bedrijfsleiders, familieleden van de bedrijfsleiders, bedienden (directeurs, ingenieurs, ploegbazen...) en arbeiders (telkens naar geslacht) opgelijst. Het personeelstotaal (som van de vier voorgaande indelingen) namen we vervolgens over. Ook het aantal motoren en het aantal pk (geen gemiddelde) werd genoteerd. Bij een beperkt aantal rubrieken uit de tellingen, staat er nog een cijfer tussen haakjes. Wellicht slaat dit getal op de thuiswerkers want ook bij de telling van de huisnijverheid staan er cijfers tussen haakjes.⁵⁵ Deze cijfers werden niet overgenomen. Zoals hoger opgemerkt, staat niet iedere gemeente apart in de telling vermeld. Vaak zijn gemeenten gegroepeerd onder de noemer 'andere'. De arrondissementsgegevens verkregen we door alle gegevens te aggregeren. De cijfers voor West-Vlaanderen en België namen we terug over uit de telling.

In tegenstelling tot de telling van 1896 waar de informatie over de fabrieks- en thuisarbeid op dezelfde leest geschoeid was, zijn de fabrieksindustrie en de huisnijverheid in 1910 enigszins verschillend van elkaar opgesteld. Uit de huisnijverheid haalden we het aantal ondernemingen, het aantal fabrikanten en thuisarbeiders (opgedeeld naar geslacht) en het aantal tussenhandelaars ('intermediair'). Verder werden de arbeiders/bedienden/familieleden overgenomen die in de zetel van de onderneming werken (indeling naar geslacht). Dit is het personeel dat actief is bij de thuiswerkers. Hiervan werd het totaal berekend (opgedeeld naar geslacht). Ook het aantal werkloze thuisarbeiders werd overgenomen (indeling naar geslacht).

Nijverheids- en handelstelling 1930

De overname van de data uit de archiefregisters van de industrietelling van 1930 was een arbeidsintensieve taak. Diverse problemen zoals onduidelijkheden op het vlak van geschrift, sectorbetekenis en de afwezigheid van sector- en gemeentenamen bemoeilijkten de overname. Ongetwijfeld zijn deze cijfergegevens een verrijking voor het onderzoek. Het is een unieke bron, die zelfs binnen de academische wereld tot op heden niet of nauwelijks werd gebruikt.

Vermits het onderzoek zich vooral focust op de industriële tewerkstelling, werden de gegevens van de beroepentelling en de handelstelling tot op gemeentelijk niveau niet overgenomen. We focusten eerder op de indeling van de ondernemingen en afdelingen van nijverheidsondernemingen, van hun personeel en de aanwezige drijfkracht, volgens de nijverheid per werkplaats. Concreet namen we het totale aantal werkende bedrijven en het aantal niet-actieve bedrijven over. Vervolgens werden het aantal bedrijfshoofden, het aantal helpers van de bedrijfshoofden (assistenten, bedienden, arbeiders), het aantal bedienden (zoals ploegbazen en boekhouders) en het aantal arbeiders, telkens naar geslacht, opgelijst. De totalen namen we ook systematisch over. Hoewel twee kolommen voorzien waren voor het aantal motoren en het gemiddeld aantal pk, zijn deze in de registers niet ingevuld. De gemeentelijke gegevens aggregierten we tot arrondissementscijfers.

⁵⁵ VANHAUTE, 'De meeste moordende van alle industrieën', 470.

Een aantal cijfers werden in de originele samenvattende registers aangepast, doorstreept of weggelaten door de ambtenaren van het NIS. We hebben consequent deze aangepaste of verbeterde gegevens overgenomen nadat bleek dat deze accurater waren. Opmerkelijk is ook dat sommige gegevens die geschrapt zijn, de vermelding 'industrie à domicile' dragen en dus foutief in de registers van de fabrieksarbeid staan. Wanneer we dan het register van de thuisnijverheid er naast leggen, blijkt dat deze gegevens daar helemaal niet in terug te vinden zijn. Verklaringen voor deze anomalie zijn niet meteen beschikbaar. Soms stond er een code in plaats van de naam van de gemeente of stad in de telling. Via andere registers, die zowel de gemeentenaam als de gemeentecode bevatten, konden we de gemeentenamen reconstrueren. In een aantal beperkte gevallen staat er echter geen gemeentecode vermeld. Omdat de cijfers voor deze gemeenten te klein zijn om een invloed uit te oefenen op het globale cijfer, zijn deze niet opgenomen in de dataset.

In het register van de textielindustrie bevindt er zich nog een eigenaardigheid. De laatste twee subsectoren hebben immers geen benaming. Het moet wel over een relatief prominente industriële activiteit gaan, aangezien er vrij veel mensen in tewerkgesteld zijn. Ook het aantal ondernemingen ligt opvallend hoog. Omdat de afzonderlijke telformulieren op gemeentelijk vlak bewaard zijn gebleven, konden we dit probleem oplossen. In het register stond er immers een code vermeld en wanneer we die vergeleken met de formulieren van één van de gemeenten waarin die activiteit voorkwam, dan kwamen we tot de vaststelling dat het ging om vlasbewerkeren en vlashandelaars.

Zoals hoger reeds duidelijk werd, is het register van de huisnijverheid ongeveer opgesteld volgens de methodologie uitgegeven industrietelling van 1910. Het aantal ondernemingen, het aantal fabrikanten, tussenhandelaars, thuisarbeiders en meewerkend personeel van de thuiswerker (allen ingedeeld naar geslacht) werden overgenomen en vervolgens geaggregeerd. De laatste kolommen in het register zijn bestemd voor de werkloze thuisarbeiders. Toch vermoeden we dat deze cijfers niet helemaal volledig zijn, aangezien enkel de middelste kolom (die van de werkloze vrouwen) ingevuld is. Deze laatste cijfers moeten dus met een korrel zout genomen worden.

Economische en sociale telling 1937

Voor de economische en sociale telling van 1937 opteerden we ervoor om zowel de gegevens van de uitgegeven telling als gegevens van archiefdocumenten te ontsluiten. Zoals hoger reeds gesteld, zijn er geen gegevens op subsectoraal vlak op het niveau van de gemeente beschikbaar. Het gepubliceerde materiaal bevat hoofdzakelijk gegevens met betrekking tot het arrondissement. Ook de opsplitsing naar subsectoren is niet zo uitgebreid. Het onderscheid tussen fabrieksarbeid en thuisarbeid is in andere termen opgevat dan voorheen. Twee indelingen zijn nu van belang: de indeling van de werklieden die tewerkgesteld zijn in werkende inrichtingen en de indeling van de ambachten uitgeoefend door handarbeiders zonder personeel. De gepubliceerde gegevens bevatten geen opsplitsing naar geslacht. In de gepubliceerde telling is er wel een overzicht beschikbaar van de inrichtingen per gemeente met meer dan 50 werknemers. Deze arbitraire indeling – bedrijven met 49 en minder werknemers worden niet opgenomen – is enkel nuttig om een idee te krijgen van de grote bedrijven. De uitgegeven cijfers dienen vooral ter controle, correctie en uitbreiding bij het archiefmateriaal van de economische en sociale telling van 1937.

De tabellen uit het Algemeen Rijksarchief zijn gedetailleerder en dus waardevoller voor ons onderzoek. Enkel bezoldigde werknemers zijn in de gemeentelijke tabellen opgenomen. Gegevens op gemeentelijk niveau van handarbeiders zonder personeel zijn niet beschikbaar (op arrondissementeel niveau wel, zie hoger). Per gemeente namen we het aantal inrichtingen met personeel, aantal bedienden, helpers en arbeiders over. We aggregeerden deze personeelsgegevens. Het aantal bedrijfshoofden staat in de telling van 1937 niet afzonderlijk opgelijst. De volledige industriële tewerkstelling per gemeente bekomt men door het aantal bezoldigde werknemers op te tellen bij het aantal inrichtingen – die komen ongeveer overeen met het aantal bedrijfshoofden – en bij het aantal alleenstaande handarbeiders. Om correctere gegevens voor het aantal bedrijfshoofden voor de arrondissementen te verkrijgen, telden we een kwart van de inrichtingen samen bij het totaal aantal inrichtingen. Uit de nijverheidstelling van 1947 bleek immers dat de verhouding inrichtingen – bedrijfshoofden niet 1 op 1 is, maar veeleer 1 op 1,25.

In de tabellen van het archief zijn steeds de gemeentelijke totalen vermeld. Wanneer al deze totalen geaggregeerd worden tot op het niveau van het arrondissement dan komen deze cijfers redelijk goed overeen met de gepubliceerde data. Wat betreft de subsectorale indeling staat er steevast een code vermeld (de voorloper van de huidige NACE-BEL-code). Gelukkig zijn de omschrijvingen van die codes gepubliceerd door Jeroen Buntinx zodat hun betekenis vlot wordt teruggevonden.⁵⁶ Een aantal van die codes zijn echter niet terug te vinden in Buntinx' overzichtstabel van de economische activiteiten.

Algemene volks-, nijverheids- en handelstelling 1947

De gegevens van 1947 op lokaal niveau konden wegens hun uitgebreide karakter helaas niet worden gepubliceerd.⁵⁷ Slechts de industrietakken waar 50 arbeiders of meer op gemeentelijk vlak tewerkgesteld zijn, werden uitgegeven. Vandaar dat we andermaal een beroep deden op de archieffonds van het NIS om de gemeentelijke nijverheid te reconstrueren.

De gepubliceerde cijfers bevatten wel de gegevens op arrondissementeel vlak. De cijfers voor de arbeiders per administratief arrondissement en per subsector werden overgenomen. Het aantal inrichtingen per subsector was evenwel niet beschikbaar. Van de bedrijven zonder bezoldigd personeel was het wel mogelijk om per arrondissement en per subsector het aantal inrichtingen over te nemen.

Zoals hoger reeds vermeld, konden we rekenen op de gegevens van het SEG. Deze data waren evenwel niet kant-en-klaar inpasbaar. Verschillende bewerkingen dienden nog op het cijfermateriaal te worden uitgevoerd en een aantal gegevens waren niet door het SEG overgenomen. Het archieffonds van de telling van 1947 is alvast heel uitgebreid. Per gemeente worden alle nijverheidssectoren opgesomd waarvoor er een activiteit is in de desbetreffende gemeente. De cijfers voor bedienden, helpers, patroons, arbeiders en totale tewerkstelling uit deze archiefregisters werden overgenomen.

Enkel de codes van de activiteiten nomenclatuur zijn vermeld. Dit probleem kon dankzij de tabel achteraan in de inventaris van de telling van 1947 worden opgelost.⁵⁸ Helaas is de opsomming van Buntinx niet volledig. Volgens hem zijn de classificatiecodes op NACE-5

⁵⁶ BUNTINX, NIS. *Inventaris van het archief van de economische en sociale telling van 1937*, 161-189.

⁵⁷ *Algemene Volks-, Nijverheids- en Handelstelling op 31 december 1947*, deel X, 63.

⁵⁸ BUNTINX, NIS. *Inventaris van het archief van de handels- en nijverheidstelling van 1947*, 193-221.

niveau niet bewaard gebleven. Hoewel hij zelf een reconstructie van de codes gemaakt heeft, is deze verre van volledig. Uiteraard zijn de hoofdgroepen wel te detecteren maar voor het onderliggende niveau is het meestal onduidelijk op welke subsector de cijfers slaan. Deze moeilijkheden kunnen opgelost worden door andere archiefdocumenten aan te vragen om zo de verklaring van de codes terug te vinden. We hebben dit niet gedaan omwille van de arbeidsintensiteit van het werk.

Nijverheids- en handelstellingen 1961-1970

Net zoals in 1947 bevatten de gepubliceerde data van 1961 en 1970 wel gegevens tot op het gemeentelijke niveau, maar zijn deze onvoldoende gediversifieerd zodat aanvullingen nodig zijn. Uit de gepubliceerde gegevens werd het volgende gehaald: enerzijds het aantal vestigingen en het aantal actieve personen bij het bezoldigd personeel, anderzijds het aantal vestigingen en het aantal personen bij het onbezoldigd personeel en zelfstandigen. Op basis van deze gegevens berekenden we de totale industriële tewerkstelling (bezoldigd en onbezoldigd samengeteld, niet opgedeeld naar geslacht). Op arrondissementeel niveau is er een soortgelijke indeling. De sectorale indeling van 1961 en 1970 is niet compleet op elkaar afgestemd. Dat komt de vergelijkbaarheid tussen de verschillende industrietakken zeker niet ten goede. In 1961 zijn de textielnijverheid en kleding- en schoennijverheid bijvoorbeeld afzonderlijk geregistreerd, terwijl in 1970 deze gegevens samengeteld worden als ‘textiel, leder, schoenen en kledingnijverheid’.

Om bovenstaande knelpunten op te lossen, was het onontbeerlijk om terug te grijpen naar het onuitgegeven cijfermateriaal van het NIS. Ook voor de jaren 1961 en 1970 verzamelde het SEG reeds een aantal gegevens voor de regio. In tegenstelling tot de archieffondsen van 1930, 1937 en 1947 zijn de nijverheids- en handelstellingen van 1961 en 1970 niet geïnventariseerd. Het spreekt voor zich dat dit het onderzoek danig bemoeilijkte. Voor de gemeentelijke cijfers beperkten we ons tot de bezoldigde arbeid.

De gemeentelijke tabellen van 1961 vallen uiteen in twee delen: er is een indeling voor ondernemingen met minder dan tien werknemers, en een voor ondernemingen met meer dan tien werknemers. Per gemeente zijn de cijfers geclassificeerd volgens de toenmalige activiteitennomenclatuur. Zowel de hoofd- als nevenactiviteit per onderneming staan vermeld: A2 staat voor hoofdonderneming, terwijl A1 de nevenactiviteit aanduidt. Voor deze studie beperken we ons tot de hoofdactiviteit van de onderneming. Een bijkomende moeilijkheid is de aanduiding van de functies. Boven de kolommen met betrekking tot het aantal werknemers staat er telkens een code. Die code verwijst naar de functies in de onderneming (bedrijfshoofd, bediende, arbeider...). Merkwaardig genoeg is de verklaring van die codes nergens in het Algemeen Rijksarchief terug te vinden is. Na lang zoeken werd de oplossing gevonden in het archief van het voormalige NIS.

De gemeentelijke onuitgegeven cijfers voor 1970 zijn enigszins anders opgesteld. Daar is de opdeling gemaakt in bezoldigde en onbezoldigde personeelsleden. In dit rapport laten we de onbezoldigde tewerkstelling buiten beschouwing. De gegevens zijn volgens de toen gebruikte activiteitennomenclatuur ingedeeld. De verschillende functies in de onderneming zijn anders aangeduid dan in 1961. De kolommen zijn genummerd van 1 tot 6 en telkens ingedeeld in ‘E.V.’ en ‘PERS’ (geen indeling naar geslacht). Voor deze codes was er noch in het ARA noch in het archief van het NIS een verklaring beschikbaar. We vermoeden dat ‘E.V.’ staat voor het aantal vestigingen terwijl ‘PERS’ logischerwijze staat voor het aantal

personeelsleden. De codes voor de functies zijn evenwel niet zo eenduidig te ontcijferen.⁵⁹ Uitgebreider archiefonderzoek kan hier meer duidelijkheid brengen.

Beroepentellingen 1846, 1900, 1920, 1947 en 1960

Hoewel de beroepentelling van 1846 enkel de gegevens groepeerde van de steden Kortrijk en Brugge, alle vijftien toenmalige West-Vlaamse steden samen en alle landelijke gemeenten samen, hebben we toch deze gegevens overgenomen. Mits het nodige voorbehoud kunnen een aantal nuttige beschouwingen over de beroepsstructuur in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen tijdens het midden van de 19de eeuw uit deze telling worden gehaald. Pas vanaf 1890 zijn er in deze bron gegevens op arrondissementeel niveau beschikbaar. De gegevens die we overgenomen hebben, komen uit de volkstellingen van 1900, 1920, 1947 en 1960. De beroepentelling van 1900 is onderverdeeld per sector en per arrondissement en per provincie. Alleen beroepen uitgeoefend door meer dan tienduizend personen (in het land) zijn opgenomen. Enkel de belangrijkste beroepen zijn dus opgelijst. De beroepentelling is opgedeeld in verschillende secties met onder andere een groepering van de bijzondere beroepen per arrondissement. Door verschillende secties te combineren, probeerden we een globaler beeld voor het arrondissement samen te stellen. Voor de beroepentelling van 1920 namen we ook enkel de arrondissementscijfers over. Er is evenwel slechts een samenvatting per industrietak gepubliceerd. De gegevens van de beroepentelling van 1947 op arrondissementeel niveau vonden we terug in het archief van het NIS. De beroepentelling van 1960 is logischer opgevat met een opdeling per gemeente (maar dan niet sectoraal). Om de vergelijking met de voorgaande tellingen te behouden, kozen we ervoor om enkel de cijfers van het arrondissement over te nemen, opgedeeld in woongemeente en werkgemeente.

Landbouwtellingen 1846, 1895 en 1929

In deze streekstudie gaan we niet dieper in op de teelt en het areaal van nijverheidsgewassen. Hoewel vlas, en in mindere mate suikerbieten, cichorei en tabak, de fundamente van de Zuid-West-Vlaamse nijverheidsteelt zijn, worden enkel hun industriële productie verder belicht. Daarom werd enkel het aantal landbouwers, hun gezin en hun personeel per gemeente opgelijst. De gegevens van elk tellingsjaar werden niet opgelijst omdat die info niet altijd op gemeentelijk niveau beschikbaar was en het opgelijste cijfermateriaal louter aanvullend werkt bij de beroepentellingen. De gemeentelijke data van de jaren 1846, 1895 en 1929 (onuitgegeven; geraadpleegd in het ARA) – en waar mogelijk ook het provinciale en nationale niveau – werden overgenomen.

2.3. Lacunes in de dataset

De dataset werd op een coherente en correcte manier opgesteld. De basisgegevens hiervoor zijn de gemeentelijke cijfers van de industrietellingen van 1846, 1880, 1896, 1910, 1930, 1937, 1947, 1961 en 1970; de beroepentellingen van 1900, 1920 en 1960 en de landbouwtellingen van 1846, 1895 en 1929. In het onderzoek gingen we zoveel mogelijk uit van de gemeentelijke cijfers om die te gebruiken als fundament voor het ganse regionale onderzoek. Onnauwkeurigheden in de cijfers kunnen door andere onnauwkeurigheden worden opgeheven zodat onderschatting en overschatting elkaar compenseren.

⁵⁹ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 198.

Een eerste probleem is: hoe de onvolkomenheden in de tellingen zelf corrigeren? Sommige cijfers zijn zeer onwaarschijnlijk en vertekenen soms het beeld. Tal van zaken zoals bijvoorbeeld typfouten kunnen gewoonweg niet worden gecorrigeerd. Een tweede belangrijke hinderpaal is ongetwijfeld hoe de ontbrekende gegevens (1846-1896) best gereconstrueerd worden? Want: “there is a blind spot of half a century, precisely during the period that the industrial revolution in Belgium reached its ‘maturity phase’”.⁶⁰

Wordt hier best gebruik gemaakt van bevolkingsregisters (peilt naar beroep, is ook niet altijd volledig en is heel arbeidsintensief), of maken we gebruik van patentlijsten? Micro-onderzoek waarbij bevolkingsregisters en de registers van de zogenaamde ‘werkmansboekjes’ (als werknemer had je de verplichting om over een werkboekje te beschikken) gecombineerd worden, heeft zijn nut al bewezen.⁶¹ Helaas is het bronnenonderzoek te complex en de beschikbare tijd te beperkt om daarop dieper in te gaan. We kunnen ook de dossiers van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven aanwenden, maar het grootste probleem daar is dat de aanvulling van de gegevens van de nijverheidstellingen maar tot op een bepaald niveau nauwkeurig kan zijn.⁶² Voor de jaren 1947-1960 is het archieffonds in het Provinciearchief West-Vlaanderen bovendien zeer onvolledig. De ontsluiting en overname van deze gegevens vraagt uiteraard veel tijd.

Het belangrijkste probleem is ongetwijfeld hoe de ontbrekende huisnijverheid tijdens de tweede helft van de 19de eeuw het best wordt gereconstrueerd. Het courant gebruikte cijfermateriaal om de crisis in de linnennijverheid (1840-1850) in Oost- en West-Vlaanderen te reconstrueren is sinds de jaren 1980 door sommige historici als onbetrouwbaar gecatalogeerd.⁶³ Nieuw bronnenonderzoek en hernieuwde inzichten dringen zich met andere woorden op. Vanzelfsprekend ligt het buiten het bestek van deze streekstudie om dit probleem op te lossen.

Eén van die bronnen om de crisis in de linnennijverheid te onderzoeken is de nationale linnenenquête van 1840. In 1838 werd er een parlementaire onderzoekscommissie opgericht om de situatie in de vlasnijverheid te onderzoeken en mogelijke maatregelen te formuleren.⁶⁴ De commissie richtte zich in de eerste plaats naar de gemeentebesturen. Die moesten informatie geven over de crisis en haar gevolgen voor de bevolking. Daarna ondervroeg de commissie mensen die actief waren in de linnennijverheid. Hoewel de enquête een unieke verzameling is van gegevens over de levens- en werkomstandigheden in Oost- en West-Vlaanderen in 1840, moeten deze gegevens toch met het nodige voorbehoud worden geïnterpreteerd. De selectie van getuigen was niet objectief en een gewone vlasarbeider kwam zelden aan het woord. Dit kan mee verklaren waarom de conclusies van het onderzoek de combinatie van landbouw en traditionele huisnijverheid bleef verdedigen, ook al was de ondergang van de sector onomkeerbaar. In de enquête zijn ook cijfers over het aantal actieven in de linnennijverheid opgenomen. Helaas was het niet altijd even duidelijk wie geteld moest worden. Kinderen en ouderen werden niet altijd meegeteld. Spinners die enkel in de winter werkten, werden – net zoals bij de nationale industrietellingen – niet altijd in de cijfers opgenomen. De telling van de wevers bevatte minder onnauwkeurigheden.

⁶⁰ BUYST, *Changes in the occupational structure of 19th-century Belgium*, 3.

⁶¹ LAMBERT, ‘Industrialisatie in een plattelandsgemeente’, 384-388.

⁶² Zie: MESTDAGH, ‘Hinderwetvergunningen: een multidisciplinaire bron’, 43-44; MARIN en MESTDAGH, *Dossiers van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven*, 1-2.

⁶³ GUBIN, ‘L’industrie linière à domicile’, 399.

⁶⁴ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 182-183.

2.4. Verwerking van het cijfermateriaal aan de hand van de (aangepaste) NACE-BEL 2008

2.4.1. Methodologie

Om lijn te krijgen in de diverse subsectoren en om gegevens met elkaar te kunnen vergelijken doorheen de tijd, maken we gebruik van een eenduidig classificatiesysteem. We opteren om te werken met de NACE-BEL 2008. De NACE-code is een cijfercode die door de Europese landen toegekend wordt aan een bepaalde klasse van economische activiteiten.⁶⁵ De ontwikkeling van een dergelijk systeem is expliciet bedoeld als hulpmiddel bij het opstellen van economische statistieken en overzichten. De NACE-BEL 2008 is de Belgische indeling, met extra rubrieken en niveaus, afgeleid van de Europese NACE Rev 2.⁶⁶ Vaak werken onderzoekers enkel met de hoofdgroepen (afdelingen) en hebben ze geen zicht op de onderliggende structuren. Dit onderzoek doet dat wel. Door deze methode kan ten volle in de diepte gewerkt worden, wat het onderzoek uiteraard verrijkt.

De NACE-BEL code is opgebouwd uit vier niveaus, waarbij elk niveau gedetailleerder is dan het voorgaande. De 21 secties duiden de grote economische sectoren zoals landbouw, industrie, bouwnijverheid, handel... aan. Ze worden aangeduid met een letter. Op het tweede niveau zijn er de afdelingen. De 88 afdelingen worden aangeduid met twee cijfers. De volgende onderverdeling zijn de groepen. Die bestaan uit drie cijfers (= de code van de afdeling en een bijkomend cijfer). De meest gedetailleerde onderverdeling zijn de klassen. Deze zijn samengesteld uit vier cijfers (= de code van de groep en een bijkomend cijfer). Bij het reconstrueren van de databank werd geprobeerd zoveel mogelijk te werken op het niveau van de groepen en desgevallend op het niveau van de klassen.

Maar elke structuur of indeling brengt ook moeilijkheden met zich mee. Bedrijven en instellingen oefenen immers verschillende activiteiten uit die niet noodzakelijk binnen dezelfde groep of afdeling thuishoren. Er wordt in de hedendaagse statistiek per bedrijf of instelling echter maar één NACE-code toegekend. Men gaat daarbij uit van de hoofdactiviteit, dit is de activiteit die het meest bijdraagt aan de totale toegevoegde waarde van het bedrijf of de instelling. Voor deze studie werken we met de hoofdactiviteiten van de ondernemingen.

2.4.2. Aanpassingen en wijzigingen aan de NACE-BEL 2008

Sommige subsectoren kregen (vanuit historisch oogpunt) soms een opmerkelijke classificatie in de tellingen. Bepaalde industrietakken evolueerden, omdat de activiteit of grondstof wijzigde. Scheepsbouw werd bijvoorbeeld lang ingedeeld bij de hout- en meubelnijverheid terwijl deze nu volledig bij de metaalsector wordt gerekend. Ook schoenmakers en zadelmakers worden nu als ambachtelijke activiteiten beschouwd terwijl in de 19de eeuw deze nijverheden net zo industrieel waren als de overige lederverwerkende nijverheden.

Zoals uit deze voorbeelden blijkt, is het zinloos om de hedendaagse classificatie naar de letter te volgen. Of zoals De Brabander het zegt: “We geloven dat een *functionele interpretatie* in

⁶⁵ NACE-BEL, *FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie*, 2009 (<http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/gegevensinzameling/nomenclaturen/nacebel/index.jsp>). NACE staat voor ‘Nomenclature statistique des Activités économiques dans la Communauté Européenne’.

⁶⁶ Volledig te raadplegen op: *NACE-BEL 2008, FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie*, 2009 (http://statbel.fgov.be/nl/binaries/NACEBEL2008_nl%5B1%5D_tcm325-65642.pdf).

product- of grondstofoptiek relevanter is. En hoewel de vergelijkbaarheid van classificatieschema's daar schijnbaar mee wordt verstoord, is m.i. de inhoud van de verschillende klassen daarmee op een meer gelijkaardige manier vastgelegd".⁶⁷ Wij volgden de functionele aanpak. In minimale gevallen – wanneer het om een heel beperkt aantal werknemers ging of om een subsector die slechts enkele jaren voorkwam – werd van deze regel afgeweken en opteerden we voor een indeling naar grondstof.

Bij de tellingen van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw is dat evenwel niet altijd zo eenvoudig. Het is quasi onmogelijk om elk probleem per subsector en per telling hier gedetailleerd te beschrijven, inclusief de verantwoording van de gekozen oplossing. Een eerste serie problemen is dat van de verdwenen of geëvolueerde bedrijfstakken (zie hoger). Voor deze oudste tellingen is het best aangewezen om uit te gaan van een grondstoffeninterpretatie.⁶⁸ Grondstoffen bepalen meestal het bedrijfstype en de organisatie van de productie. Als men deze visie volgt, dan komt men tot een homogener afbakening dan wanneer men enkel zou uitgaan van een functionele productoriëntatie.

De indeling 'overige nijverheid' stelt bijzondere problemen. Vooral in de 19de-eeuwse tellingen vormden de categorieën 'speciale industrie' en 'kunst- en precisienijverheid' de groeperingen waar alle moeilijk te rangschikken, minder voorkomende en minder belangrijke activiteiten werden ondergebracht. De subsectoren werden verdeeld over de branches waarin zij het best thuishoorden. De borstelnijverheid stelde een bijzonder classificatieprobleem. Tijdens de verschillende industrietellingen werd de borstelnijverheid soms bij 'kunst- en precisienijverheid', soms bij 'speciale industrie' of soms bij 'hout- en meubelindustrie' geplaatst. De NACE-BEL 2008 plaatst het fabriceren van borstels bij 'overige industrie'. Ons inziens is het beter om de borstelnijverheid in te delen bij de hout- en meubelindustrie omdat het typische karakter van de industrie daar meer naar voor komt. Bij de textielindustrie werden de gebruikte stoffen in onze dataset verder gespecificeerd.

Voor iedere gemeente namen we dus telkens alle sectoren over die vermeld stonden. Ook de transportsector, die in de 19de eeuw en de eerste helft van de 20ste eeuw bij de industrie gerekend werd, namen we steeds over. Bij de eigenlijke analyse van het cijfermateriaal lieten we stevast de transport- en communicatiesector achterwege. De gegevens zijn wel terug te vinden in de dataset. In het onderdeel 'infrastructuuruitbouw' en 'handel en diensten' gaan we evenwel dieper in op deze activiteiten.

De herindeling van het classificatiesysteem gebaseerd op de NACE-BEL 2008 probeert zo dicht mogelijk bij de realiteit te staan. Volledige onderlinge vergelijkbaarheid kan evenwel nooit bereikt worden. Dat blijkt onder andere al uit het feit dat de ene sectorale indeling in de tellingen vollediger is dan een andere (bijvoorbeeld het vlas in 1896) en dat voor de recentste tellingen (1947, 1961 en 1970) van elkaar verschillende herclassificatiesystemen werden opgesteld door het NIS.

Een aandachtspunt bij het creëren van een eigen indeling is dat deze nieuwe, geaggregeerde gegevens niet langer (noodzakelijk) stroken met de cijfers die in allerhande publicaties en thesissen staan. Maar ze zijn wel correcter. De Brabander, die een soortgelijke methode toepaste, concludeerde "dat de reserves met de kwaliteit van het cijfermateriaal hoewel reëel

⁶⁷ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 250.

⁶⁸ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 253.

toch niet zo fundamenteel gebleven zijn dat de interpretatie leidt tot essentiële fouten, althans niet op het vlak van de ambachtelijke en fabrieksarbeid zelf”.⁶⁹

Tabel 6: Overzicht van de aangepaste NACE-BEL (niveau van de afdelingen)

NACE-BEL 2008	Omschrijving
05 t/m 08	Winning van delfstoffen
10 + 11	Voedingsnijverheid
12	Tabaksnijverheid
13	Textielnijverheid
14 + 96.01	Kledingnijverheid
15	Huid- en leernijverheid
16 + 31	Hout- en meubelnijverheid
17	Papiernijverheid
18	Boekindustrie/drukkerijen
19 t/m 22	Chemische (en rubber)nijverheid
23.1 t/m 23.4	Keramische industrie
24 t/m 30 + 33 + 45.2	Metaalnijverheid, voertuigen-, machine- en motorbouw
32	Overige industrie
35 + 36	Elektriciteit/gas/water
23.5 t/m 23.7 + 41 t/m + 81	Bouwnijverheid
49 t/m 53 + 60 t/m 61 + 77.1	Transport en communicatie (hoort bij handel en diensten)

⁶⁹ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 108.

Hoofdstuk 2: Industriële ontwikkeling in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen: analyse aan de hand van overheidsstellingen

Inleiding: Economische en industriële ontwikkeling tot 1840

De Zuidelijke Nederlanden hadden sinds de Middeleeuwen een grote traditie op het vlak van ambachten en artisanale bewerking. Er ontstonden geografisch onderscheiden regio's die zich specialiseerden in de bewerking van een bepaald product. In Luik en omgeving maakte men wapens en spijkers, Verviers was een centrum van wolnijverheid en op het Oost- en West-Vlaamse platteland werd linnen vervaardigd.⁷⁰ In de steden werden vooral luxegoederen zoals wandtapijten en schilderijen geproduceerd. In de late Middeleeuwen was de lakennijverheid tot bloei gekomen in steden als Kortrijk en Menen.⁷¹ Toen in de 16de eeuw deze nijverheid ten onderging aan buitenlandse concurrentie en oorlogsgeweld, kreeg de wolnijverheid nieuwe kansen. Wanneer de stedelijke ambachtelijke reglementeringen verstrakt werden, brachten bepaalde ondernemers in de loop van de 17de eeuw hun productie over naar het platteland. De woelige tijden in de 17de eeuw veroorzaakten veel schade aan landbouw en nijverheid. Pas in de 18de eeuw kwam er opnieuw rust onder de Oostenrijkse Habsburgers. Onder hun bestuur werden onder andere de steenwegen Kortrijk-Menen (1713), Kortrijk-Gent (1716), Brugge-Torhout-Roeselare-Menen (1751-1754) en Brugge-Kortrijk (1752) aangelegd.⁷² De aanleg van deze nieuwe verharde wegen betekende een aanzienlijke verbetering voor de handel en het transport. De afstand Brugge-Kortrijk kon vanaf dan bijvoorbeeld in zes uur worden afgelegd, de afstand Gent-Kortrijk in minder dan één dag.⁷³

De 18de eeuw kenmerkte zich op demografisch gebied door een grote bevolkingstoename. Grotendeels was dit te verklaren door de afwezigheid van regelmatige sterftecrisis, het ontbreken van oorlogsgeweld, een grotere voedselproductie, een toegenomen hygiëne en een gewijzigd voedingspatroon.⁷⁴ De demografische groei bevorderde de economische ontwikkeling van de landbouw op twee manieren. Enerzijds verhoogde zij de vraag naar levensmiddelen en anderzijds liet zij zich voelen via het marktprijzemechanisme. De stijgende voedselprijzen door de groeiende bevolking boden de boeren een belangrijk incentief ter verbetering van de agrarische bedrijvigheid. De groei van de bevolking zorgde eveneens voor de intensivering, commercialisering en schaalvergroting van de landbouwsector. De landbouwproducten vonden bovendien gemakkelijker hun weg naar de markt dankzij de expansie en de modernisering van het steenwegennet.

Tijdens de eerste helft van de 19de eeuw waren de jaarlijkse groeicoëfficiënten van de bevolking respectievelijk 0,5 % voor West-Vlaanderen en 0,6 % voor Oost-Vlaanderen.⁷⁵ Via extrapolatie uit studies voor kleinere regio's kan worden afgeleid dat de demografische groei het sterkst was in de streek rond Kortrijk en Tielt. Deze regio's hadden een heel sterke concentratie van huisnijverheid. Kleine verzorgingscentra met proto-industrie (hoofdzakelijk linnennijverheid) vormden een aantrekkingspunt voor het ruime ommeland. De streken waar

⁷⁰ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 16-17.

⁷¹ VAN HOUTTE en MADDENS, 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', 69-70.

⁷² RYCKAERT, 'Het West-Vlaamse wegennet door de eeuwen heen', 66-69.

⁷³ CATTOOR en DE MEULDER, 'De steenwegen en het axioma van de *quaede gatten*', 114-115.

⁷⁴ DEJONGH, 'Bevolking en voeding in een premoderne economie', 27 en 42.

⁷⁵ GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 33-36.

het kleine pachtbedrijf gecombineerd werd met huisnijverheid kenden een sterkere bevolkingstoename dan de regio's waar dit niet het geval was.⁷⁶ Dankzij de huisnijverheid konden de uitbaters van dwergbedrijven vlugger trouwen dan boeren van middelgrote en grote landbouwondernemingen. Deze moesten immers vrij lang wachten vooraleer ze de leiding van het bedrijf kregen en stelden daarom hun huwelijk uit. Tijdens de eerste dertig jaar van de 19de eeuw bleef de demografische groei in de streek aanhouden, ondanks de moeilijkheden tijdens de Franse Tijd. Van een demografische crisis op het Vlaamse platteland was pas vanaf 1840 sprake. Tijdens de eerste drie decennia van de 19de eeuw bleef de bevolkingsdichtheid in West-Vlaanderen stijgen, ondanks de toenemende spanningen tussen bevolking en tewerkstelling.⁷⁷

De bevolkingspiramide aan het einde van het Ancien Régime had een typische vorm: een heel brede basis, geleidelijke vernauwing en een vrij smalle top. Dit wijst op een grote, jonge bevolking en een kleine, oude bevolking.⁷⁸ In 1796 was de gemiddelde leeftijd in West-Vlaanderen 26,5 jaar; in 1815 was dat 26,6 jaar. Het aandeel van de jongeren daalde licht in de eerste helft van de 19de eeuw door onder andere het toepassen van een restrictief huwelijkspatroon – men stelde het huwelijk uit doordat men niet genoeg garanties zag voor een goede toekomst – wat op langere termijn geboortebeperkend werkte. Dit kon evenwel niet verhinderen dat tijdens de 19de eeuw de bevolking in de regio een enorme groei kende.

Tabel 7: Leeftijdsstructuur eind 18de eeuw – midden 19de eeuw in West-Vlaanderen (in %)

Leeftijd	1796			1815			1846		
	P	S	T	P	S	T	P	S	T
0-12 (9)*	30.9	29.3	30.5	29.4	25.2	28.3	21.9	20.5	21.5
(10)*12-19	13.3	12.3	13.1	17.3	15.8	16.9	18.9	18.1	18.7
20-29	15.7	14.5	15.5	15.0	15.5	15.1	15.9	17.6	16.4
30-69	37.2	40.8	38.0	35.3	39.5	36.4	39.8	39.9	39.8
70+	2.6	2.9	2.6	2.8	3.8	3.1	3.5	3.9	3.6

Legende: P = platteland, S = steden, T = totaal

Opmerking (*): voor 1846

Bron: GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 46.

De regionale economische ontwikkeling aan het einde van de 18de eeuw en aan het begin van de 19de eeuw kan via de tellingen georganiseerd door de Franse bezetter in 1796 en 1815 worden gereconstrueerd. Voor West-Vlaanderen werd een demografische en socio-economische analyse gemaakt door Claire Gyssels en Lieve Van der Straeten.⁷⁹ Rekening houdend met een aantal kritieken, bieden die gegevens een interessante blik op de beroepsstructuur vóór de Belgische revolutie. Een aantal zaken waarmee men tijdens de analyse rekening moet houden zijn: enkel de gezinshoofden en de alleenstaanden zijn geteld,

⁷⁶ CRAEYBECKX, 'De agrarische wortels van de industriële omwenteling', 440.

⁷⁷ Volgende artikelen gaan dieper in op de demografische structuur aan het einde van het Ancien Régime: GADEYNE, 'De volkstelling in West- en Oost-Vlaanderen', 59-76; VANNESTE, 'Toepassing van een aantal computertechnieken bij de analyse van een historische telling', 253-281; VAN DER HAEGEN, 'Sociaal-economische en demografische structuur van de Vlaamse bevolking in het jaar IV', 27-58.

⁷⁸ GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 43-45.

⁷⁹ De werkdocumenten van de tellingen van 1796 en 1815 zijn op gemeentelijk vlak te consulteren en bieden op die manier een unieke kijk op lokale demografische en economische ontwikkeling. DE BELDER, GYSSELS, JASPERS en VANDENBROEKE, *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime*; DE BELDER, GYSSELS, JASPERS en VANDENBROEKE, *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen 1814-1815*.

de activiteiten van vrouwen zijn niet opgelijst, er is geen uniformiteit in de beroepsomschrijvingen, er is quasi geen onderscheid gemaakt tussen werknemers en werkgevers en er is geen rekening gehouden met seizoensgebonden activiteiten.⁸⁰ De gegevens zijn bovendien niet helemaal volledig. Voor het arrondissement Kortrijk ontbreken heel wat gemeentelijke gegevens voor het jaar 1796. Ook de regio Roeselare is niet volledig. De cijfers voor 1815 zijn wel grotendeels compleet. Toch geven we hier een korte samenvatting van hun bevindingen om de historische ontwikkeling na 1840 beter te onderkennen.⁸¹

Tabel 8: Beroeps categorieën per arrondissement in West-Vlaanderen in % (1796)

Beroeps categorie	B	D	I	K	O	R	T	V	T %
Landbouw	69.8	68.1	64.0	58.2	67.4	48.5	63.7	70.9	64.6
Landbouwer	19.3	34.1	32.1	29.6	26.1	22.9	30.1	34.4	28.7
Losse arbeider	50.5	34.0	31.9	28.6	41.3	25.6	33.6	36.5	35.9
Ambacht	17.7	16.1	22.1	27.2	15.3	38.2	26.6	15.7	21.7
Textiel	5.6	3.2	7.5	15.3	0.9	27.2	17.1	2.2	8.8
Hout en bouw	4.6	3.3	4.9	4.2	5.6	3.2	2.8	4.8	4.4
Voeding	1.9	2.7	2.9	2.1	2.2	2.6	2.0	3.2	2.5
Kleding	4.0	5.2	5.4	3.9	5.0	4.2	3.6	4.4	4.5
Andere	1.6	1.7	1.4	1.7	1.6	1.0	1.1	1.1	1.5
Handel + transport	4.8	3.9	5.0	5.9	5.4	5.7	4.6	4.1	5.0
Admin. + vrije ber.	2.6	3.1	3.0	2.6	3.2	2.0	2.2	4.0	2.9
Rentenier	0.5	1.9	0.9	0.4	0.3	0.7	0.3	0.9	0.7
Onbepaald	4.2	5.4	3.3	2.2	7.4	2.7	1.6	2.8	3.6
Niet-productief	5.1	8.7	5.7	5.8	8.6	5.2	2.7	5.1	5.8
Medici	0.4	0.3	0.5	0.2	0.3	0.3	0.3	0.4	0.4

Legende: B = Brugge, D = Diksmuide, I = Ieper, K = Kortrijk, O = Oostende, R = Roeselare, T = Tielt, V = Veurne, T % = totaal %

Bron: GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 105.

⁸⁰ GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 101.

⁸¹ GysseLS en Van Der Straeten maakten op basis van de telgegevens een eigen socio-economische indeling.

Tabel 9: Beroeps categorieën per arrondissement in West-Vlaanderen in % (1815)

Beroeps categorie	B	D	I	K	O	R	T	V	T %
Landbouw	74.9	65.1	64.3	49.6	75.3	51.1	45.8	74.8	63.6
Landbouwer	22.8	27.7	29.3	22.7	23.1	18.5	23.7	32.7	25.3
Losse arbeider	52.1	39.4	35.0	26.9	52.2	32.6	22.1	42.1	38.3
Ambacht	14.2	21.8	24.0	39.7	12.2	39.4	45.6	10.6	25.2
Textiel	6.2	10.0	12.8	32.2	2.1	31.2	37.5	1.7	16.0
Hout en bouw	2.7	3.0	3.3	2.2	3.2	2.0	2.6	2.9	2.7
Voeding	1.9	2.4	2.8	1.9	2.4	2.5	2.0	2.5	2.3
Kleding	2.3	3.6	3.8	2.4	3.0	2.6	2.3	2.2	2.8
Andere	1.1	2.8	1.3	1.0	1.5	1.1	1.2	1.3	1.4
Handel + transport	4.5	3.5	4.6	4.3	5.0	3.7	3.9	4.8	4.4
Admin. + vrije ber.	2.8	3.1	2.9	2.2	3.8	2.0	2.0	3.0	2.8
Rentenaar	1.1	1.9	2.1	1.7	1.0	1.9	1.0	1.8	1.6
Onbepaald	1.9	2.3	1.3	2.0	2.0	1.5	1.2	2.9	1.9
Niet-productief	3.5	4.5	4.3	4.2	3.7	3.7	2.6	6.8	4.2
Medici	0.1	0.3	0.3	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1	0.2

Legende: B = Brugge, D = Diksmuide, I = Ieper, K = Kortrijk, O = Oostende, R = Roeselare, T = Tielt, V = Veurne, T % = totaal %

Bron: GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 106.

Uit bovenstaande tabellen valt duidelijk af te leiden dat het overgrote deel van de bevolking – al dan niet permanent – tewerkgesteld was in de landbouw. Het globale cijfer voor de primaire sector schommelt rond de 65 %. De losse arbeid op het land door hoofdzakelijk dagloners en handwerkers kende in 1815 een toename in vergelijking met 1796. Het aandeel ‘losse arbeiders’ was nauw verbonden met het voorkomen van kleine landbouwuitbatingen (kleiner dan 3 ha) naast grote commerciële landbouwbedrijven. De relatief grote landbouwbedrijven in de West-Vlaamse polders (arrondissementen Brugge en Oostende) zorgden ervoor dat het aantal zelfstandige boeren kleiner was dan in overige streken van Vlaanderen.⁸² Het was opvallend dat de arrondissementen Diksmuide, Veurne en Ieper een quasi gelijk aantal zelfstandige boeren hadden (zowel in 1796 als in 1815). Relatief gezien waren er in de arrondissementen Kortrijk, Roeselare en Tielt minder mensen in de primaire sector tewerkgesteld dan in de rest van de provincie.

In 1796 werd 259.647 hectare of 80 % van de beschikbare gronden in West-Vlaanderen voor de landbouw aangewend. Volgens een landbouwenquête in 1812 liep dat percentage zelfs op tot 85 % (of 275.411 hectare).⁸³ Het spreekt voor zich dat de voedingsgewassen, en in het bijzonder de graanteelt, hier een groot deel van innamen. De zandlemige regio Kortrijk-Roeselare-Tielt was sinds lange tijd quasi volledig ontgonnen en bevatte veel akkerland waar vooral tarwe en rogge werden geteeld.⁸⁴ Typisch voor de regio zijn de heel kleine bedrijfjes. Gemiddeld 63 % van de bedrijven beschikte over slechts 1 hectare grond! Als men weet dat toen per gezin minstens 3 hectare nodig was om in het levensonderhoud te kunnen voorzien, dan begrijpt men goed hoe het komt dat zoveel mensen uit Zuid- en Midden-West-Vlaanderen een aanvullend inkomen zochten en vonden in de ambachtelijke linnennijverheid (vooral weven en spinnen). Globaal beschouwd was er in West-Vlaanderen, meer dan in de rest van

⁸² GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 104.

⁸³ GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 127.

⁸⁴ VAN HOUTTE en MADDENS, ‘Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse’, 53.

België, een sterke bedrijfsversnippering en een dominantie van het kleine landbouwbedrijf. Die ontwikkeling nam gedurende de 19de eeuw verder toe.⁸⁵

Tabel 10: Grootte van de landbouwbedrijven (verhouding t.o.v. het totaal aantal) in 1815

	B	D	I	K	O	R	T	V
Tot 0,5 ha	43.45	51.74	50.05	65.68	52.11	66.33	62.62	50.14
0,5 tot 1 ha	9.60	7.38	7.43	5.76	6.98	7.14	8.36	7.18
1 tot 2 ha	10.66	9.03	8.77	5.99	10.34	4.74	4.93	7.31
2 tot 3 ha	7.13	5.03	5.70	5.52	5.62	3.24	3.78	3.84
3 tot 4 ha	6.69	3.94	3.98	4.05	4.21	3.17	3.43	3.34
4 tot 5 ha	3.50	2.56	2.63	2.25	2.83	2.70	3.87	2.32
Totaal tot 5 ha	81.05	79.70	78.60	89.28	82.11	87.34	87.03	74.15

Legende: B = Brugge, D = Diksmuide, I = Ieper, K = Kortrijk, O = Oostende, R = Roeselare, T = Tielt, V = Veurne

Bron: GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 128. [Naar VANDERPIJPEN, *De landbouw en de landbouwpolitiek*, 62.]

Omstreeks het midden van de 18de eeuw bevonden de landbouwopbrengsten zich op een voorlopig hoogtepunt door onder andere intensievere teelten en verbeterde bemestingsvormen. De overschotten van de landbouw zorgden ervoor dat de voedselproductie toereikend was en dat stimuleerde op zijn beurt verder de demografische groei.⁸⁶ Omdat er meer plattelandsbewoners waren, werd het meer dan vroeger noodzakelijk om het arbeidsintensieve vlas te telen. In veel gevallen bood die zogenaamde “proto-industrie” een uitweg.⁸⁷ De versnipperde en kleine landbouwbedrijven, gecombineerd met een sterke bevolkingsgroei, zorgden ervoor dat velen een bijkomend inkomen vonden in de huisnijverheid. Deze bijverdienste werd voor veel gezinnen stilaan een hoofdkomen, zeker wanneer het moeilijker werd om alleen van landbouwactiviteiten te leven.⁸⁸

De linnenproductie was niet gegroepeerd in één onderneming. Terwijl spinnen en weven typische activiteiten voor het platteland waren, gebeurde de afwerking (twijnen, bleken, verven) veeleer in stedelijke ateliers. In tegenstelling tot de ambachtelijke huisnijverheid produceerde deze proto-industrie niet louter voor de regionale markt maar speelde het in op de vraag van steden of het buitenland.⁸⁹ De lonen in de linnennijverheid bereikten een maximum omstreeks het midden van de 18de eeuw. De laatste decennia van die eeuw kenmerkten zich door een geleidelijke daling van het loonniveau in de proto-industrie. Vanaf 1780 was er een stijging van de pachtprizen, de huurkosten en de prijzen van levensmiddelen en grondstoffen.⁹⁰ Door het grote aanbod aan arbeidskrachten en door de beginnende

⁸⁵ THOEN, ‘A ‘commercial survival economy’ in evolution’, 115-116. VANHAUTE, ‘Eigendomsverhoudingen in de Belgische en Vlaamse landbouw’, 194-196.

⁸⁶ GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 134-136.

⁸⁷ MENDELS, ‘Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process’, 241-261. Franklin Mendels was de eerste die de term “proto-industrie” gebruikte als prelude op de eigenlijke Industriële Revolutie. Hij bracht een debat op gang over de relatie tussen proto-industrie en industrie dat nog steeds aan de gang is. Zie ook het overzichtelijke artikel van Donald Quataert waarbij hij een onderscheid maakt tussen “proto-industrie” voor de Industriële Revolutie en “proto-industrie” erna (QUATAERT, *A global history of Textile Workers*, 4.).

⁸⁸ DEHAECK en DERWAELE, *Gids van bedrijfsarchieven in de provincie West-Vlaanderen*, 25.

⁸⁹ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 16. Over de linnenhandel in de 18de en 19de eeuw zie: ADRIAENSSENS, *Bethune & fils Linnenhandel Kortrijk, 1735-1856*.

⁹⁰ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 17-18; DE WILDE, *Witte boorden, blauwe kielen*, 18-24.

concurrentie van het Engelse gemechaniseerde katoen daalden de lonen. Omstreeks het midden van de 19de eeuw verkeerde de traditionele linnennijverheid in een grote structurele crisis (zie verder). Het aantal armen en werklozen steeg sterk op het West- en Oost-Vlaamse platteland.

In de arrondissementen Kortrijk, Roeselare en Tielt waren gemiddeld 20 % van de gezinshoofden in 1796 en 34 % van de gezinshoofden in 1815 in de textielsector tewerkgesteld.⁹¹ In deze regio's was het gewicht van de textielnijverheid dus duidelijk merkbaar. Daarom werden ze terecht de 'linnenarrondissementen' genoemd; bijna 85 % van de tewerkstelling in 1815 bestond uit landbouw en/of textielambacht. De traditionele textielnijverheid bestond hoofdzakelijk uit weven en spinnen maar ook zwingelen, hekelen, bleken en verven werden hiertoe gerekend. Veel spinnewielen en weefgetouwen zijn terug te vinden in overgeleverde boedelbeschrijvingen.⁹² De cijfers voor textiel in 1796 geven een onderschatting van de huisnijverheid. Realistischer zou zijn om de gegevens van 1815 te extrapoleren naar 1796. In vergelijking met de overige als ambacht geclassificeerde bedrijvigheden steekt de textielnijverheid er met kop en schouders bovenuit. In de onderstaande tabel staat aangegeven hoeveel gezinshoofden tewerkgesteld waren in de textielindustrie als hoofdberoep. Men dient er wel rekening mee te houden dat de resultaten van het jaar IV (1796) minima aanduiden. De meeste mensen zullen landbouw als hoofdbezigheid aangeduid hebben, terwijl ze vaak ook spinden of weefden in bijberoep. Onderstaande cijfers bevestigen nogmaals het belang van de regio's Kortrijk, Roeselare en Tielt als concentratiepunt van de linnennijverheid. In deze periode waren vooral de gemeenten van de Mandelvallei een aantrekkingspool, het Kortrijkse was eerder een uitloper. Tielt was voor de vlasnijverheid een interessantere markt dan Kortrijk. Rond 1800 wordt Tielt in plaats van Gent zelfs de belangrijkste linnenmarkt van Vlaanderen, hoofdzakelijk omwille van de lagere lonen. In Tielt was in de eerste helft van de 19de eeuw haast 75 % van de totale actieve bevolking werkzaam in de linnennijverheid. In de regio Kortrijk-Roeselare was dat de helft.

Tabel 11: Aandeel van de textielsector ten opzichte van de totale beroepsbevolking (in %) per arrondissement in West-Vlaanderen

Arr.	1796	1815	1840
Brugge	5.6	6.2	18.0
Diksmuide	3.2	10	38.0
Ieper	7.5	12.8	12.0
Kortrijk	15.3	32.2	40.0
Oostende	0.9	2.1	8.0
Roeselare	27.2	31.2	50.0
Tielt	17.1	37.5	71.0
Veurne	2.2	1.7	2.0
Totaal	8.8	16.0	29.9

Bron: GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 141.

Bij de eeuwwisseling waren er grote verschillen in de beroepsstructuur tussen de steden en het platteland in West-Vlaanderen. Grofweg beschouwd waren er in de steden meer ambachtlieden werkzaam dan op het platteland. Toch waren sommige steden niet meer dan een groot verstedelijkt dorp in deze periode. De belangrijkste textielcentra waren Kortrijk,

⁹¹ GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 129.

⁹² GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 137.

Roeselare, Tielt, Izegem, Ieper en in mindere mate Brugge.⁹³ Allen fungeerden ze als marktplaats voor het omringende platteland waar de linnennijverheid een hoge tewerkstelling had. In de kuststeden Oostende en Nieuwpoort waren de commerciële en handelsfuncties in deze periode beter uitgebouwd dan in de rest van de provincie. Toch kenden de steden Kortrijk, Ieper, Menen, Brugge, Diksmuide en Veurne ook een vrij groot aandeel transportlui en handelaars (zo'n 10 %).

Hoewel vele steden fungeerden als verzorgingscentra voor het omringende platteland, had quasi ieder West-Vlaams dorp zijn eigen bakker, slager, smid, molenaar, herbergier en brouwer. In Antwerpen en Limburg was dit zeker niet altijd het geval.⁹⁴ Ook kleermakers, klompenmakers en schoenmakers waren goed verspreid over de plattelandsgemeenten. De linnenregio's Kortrijk, Roeselare en Tielt bezaten relatief gezien het grootste aantal klompenmakers in vergelijking tot de rest van de provincie. Dat men in deze streek vroeger en méér naar klompen overschakelde, kan wijzen op de toenemende verarming van de streek (klompen waren immers goedkoper dan leren schoenen). De timmerlieden, strodekkers en metselaars – die deel uitmaakten van de bouwsector – kwamen relatief gezien het meest voor in de arrondissementen Oostende, Veurne, Ieper en Diksmuide.

De aanwezigheid van administratie en vrije beroepen was in de provincie West-Vlaanderen dan weer bedroevend laag. Het aandeel van de ondersteunende en verzorgende beroepen in de onderzochte streek was veel minder groot in vergelijking met de overige gebieden van Vlaanderen.⁹⁵ De spreiding van de gezondheidszorg over de provincie West-Vlaanderen is opvallend. De tewerkstelling in de medische sector was in relatieve cijfers het laagst in het arrondissement Kortrijk. De arrondissementen Ieper en Diksmuide waren beter af. “Blijkbaar vestigden de medici zich bij voorkeur in de kapitaalkrachtigste regio's. In de linnenregio's, die er tengevolge van de economische crisis zeker financieel niet op vooruit gingen, werd men voor de gezondheidszorg aan z'n lot overgelaten”, merkten Gyssels en Van der Straeten terecht op.⁹⁶ De arrondissementen met een hoog aandeel van de agrarische sector (Ieper en Veurne) hebben globaal gezien een hogere graad van geletterdheid dan de linnenarrondissementen waar huisnijverheid en kinderarbeid een lagere alfabetisatie veroorzaakten.

⁹³ GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 108.

⁹⁴ GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 111-119.

⁹⁵ GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 107.

⁹⁶ GYSSELS en VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen*, 122.

Kader I: De Industriële Revolutie in België

De Industriële Revolutie, die startte in Groot-Brittannië tijdens de tweede helft van de 18de eeuw, bestaat traditioneel uit drie elementen.⁹⁷ Ten eerste was er de doorbraak van de stoommachine dankzij de uitvindingen van Thomas Newcomen (1712) en James Watt (1774). De stoommachines werden steeds krachtiger en efficiënter, wat een sterke impuls bezorgde aan de moderne machinebouwindustrie. De ontginning van steenkool – nodig als brandstof – kende eveneens een hoge vlucht. Als tweede aspect van de Industriële Revolutie was er de mechanisatie van de katoenindustrie. Diverse technologische doorbraken in het spinnen en het weven zorgden voor een aanzienlijke productiestijging. Door de opkomst van de machines stagneerde het belang van de rurale huisnijverheid. De derde pijler van de Engelse industriële omwenteling waren de verstrekkende vernieuwingen in de ijzernijverheid. Door de transportrevolutie die ondertussen op gang gekomen was, ontstond er een wisselwerking en steeg de vraag naar ijzer. Verdere vernieuwingen en technologieën vonden steeds vlugger hun weg naar een praktische toepassing. Toch duurde het vrij lang vooraleer de nieuwe methodes en technologische innovaties hun weg vonden naar de volledige spinnerij- en weverijsector. Belangrijke subsectoren van de katoenijverheid (bijvoorbeeld afwerking) werden pas later gemechaniseerd. Andere nijverheidssectoren zoals de hout- en leerbewerking en de bouw bleven soms tot in de 20ste eeuw op ambachtelijke leest geschoeid. De technologische ontwikkelingen zorgden voor nieuwe organisatievormen in onder andere het bank- en beurswezen, voor een toename van de arbeidsproductiviteit en voor een versnelling van de economische groei.

Toen de Industriële Revolutie geleidelijk in Groot-Brittannië ontstond, kenden de Zuidelijke Nederlanden een gunstige ontwikkeling onder koningin Maria-Theresia (1740-1780). Hoewel ze een protectionistisch beleid voerde, liet ze een aantal economische reorganisaties uitvoeren en voorzag ze in een betere infrastructuur door de aanleg van een aantal steenwegen. De beschikbaarheid van grondstoffen (steenkool en ijzererts) stimuleerde een vroege, voorlopig nog manuele, industriële ontwikkeling. De aanhechting in 1795 bij Frankrijk betekende een ontvrichting van het economisch leven in de Zuidelijke Nederlanden. Toch kon de industriële ontwikkeling zich stilaan doorzetten, onder meer door een aantal hervormingen onder Napoleon. De administratie werd gecentraliseerd, het belastingstelsel werd hervormd, maten en gewichten werden geuniformiseerd, de weerstand van de ambachten werd gebroken en er werd een coalitieverbod ingesteld (wet Le Chapelier, 1791).⁹⁸ Door de confiscatie en verkoop van kerkelijke goederen konden de ondernemers goedkoop gebouwen en gronden kopen om er hun productieproces in onder te brengen. De Belgische industriëlen hadden eveneens toegang tot de Franse markt en tot de Franse koloniën. Door de Continentale Blokkade in 1806 namen de Zuidelijke Nederlanden enkele afzetmarkten van Groot-Brittannië over.

Vanaf de jaren 1810-1820 brak de Industriële Revolutie versneld door in België.⁹⁹ Het land stond voortaan geboekstaafd als tweede industriële natie ter wereld. Reeds “aan het begin van de jaren veertig was België onbetwist één van de belangrijkste industriële mogendheden van het Europese vasteland geworden. De voltooiing van de industriële revolutie, die aan het eind van de 18de eeuw was ingezet, bepaalde voor verscheidene decennia de gebieden van de economische expansie”.¹⁰⁰ Vier factoren speelden daar een rol in. Vooreerst had het land veel

⁹⁷ VAN DER WEE en HOUTMAN-DE SMEDT, *De wereldeconomie in opbouw*, 74-77.

⁹⁸ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 20.

⁹⁹ DEJONGH en SEGERS, ‘Een kleine natie in mutatie’, 180.

¹⁰⁰ VERAGHTERT, CRAEYBECKX en KURGAN-VAN HENTENRIJK, ‘Het economische leven in België 1844-1873’, 34.

en goed ontginbare steenkool- en ijzerertsen.¹⁰¹ De aanwezigheid van deze grondstoffen stimuleerde de ijzer- en metaalnijverheid. Als tweede element kan gewezen worden op de sterke demografische groei. De bevolkingsexplosie die zijn *take-off* had in het midden van de 18de eeuw, creëerde een groot arbeidersreservoir. Het was vooral de plattelandsbevolking die sterk aangroeide en in de industriële regio's ging werken. Als derde factor wordt vaak gewezen op de aanwezigheid van kapitaal. Dankzij het nodige kapitaal konden de noodzakelijke technologische innovaties en organisatorische vernieuwingen hun ingang vinden in de nieuwe productiestructuren. Een vierde element, vaak ontstaan uit de voorgaande, is de "transportrevolutie" die zich vanaf de jaren 1840-1850 liet voelen.¹⁰² Op het vlak van wegtransport, spoorwegen, binnenscheepvaart en communicatie deden zich ontwikkelingen voor die de Belgische industrialisatie bespoedigden en een solide basis bezorgden.

Het Belgische industrialisatieproces was aanvankelijk een regionaal fenomeen gecentraliseerd in drie gebieden. In Henegouwen en meer bepaald de Borinage haalde men steenkool uit de grond wat leidde tot de ontwikkeling van een doorgedreven mijnindustrie.¹⁰³ Ook Luik en Verviers waren brandpunten voor de initiële industriële ontwikkeling. De voorheen ambachtelijke wolnijverheid in Verviers werd gemechaniseerd. Luik werd het centrum van de steenkool- en metaalnijverheid. De Engelse familie Cockerill speelde hier een belangrijke rol in: ze liet cokeshoogovens oprichten, specialiseerde zich in de machinebouw en nam participaties in steenkool- en ijzerertsmijnen. Het derde brandpunt van de nieuwe nijverheid lag in Gent. Daar had Lieven Bauwens net na 1800 onderdelen van een katoen- en stoommachine vanuit Engeland naar het vasteland gesmokkeld. De productie van goedkoop katoen beantwoordde aan de toegenomen vraag (o.a. door het Franse leger). Toch kreeg de moderne industrie pas vanaf de tweede helft van de 19de eeuw vaste voet in Gent toen de concentratie en integratie van verschillende productietechnieken meer veld won. De eerste decennia van de 19de eeuw waren immers gekenmerkt door crisis, bedrijfssluitingen, overproductie en trage vooruitgang.

De Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden vormden in 1815 het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. De Franse afzetmarkt viel hierdoor weg en de Engelse concurrentie kreeg terug vrij spel. Koning Willem I trachtte een evenwicht te vinden tussen de handel van het noorden en de industrie van het zuiden via de oprichting van de Algemene Maatschappij ter Begunstiging van de Volksvlijt (later Société Générale) in 1822.¹⁰⁴ Bedrijven kregen hierbij langlopende kredieten om hun productiesysteem te moderniseren en technologische innovaties te implementeren. Dit leidde tot de mechanisatie van grote en middelgrote bedrijven. Op deze manier kwam er een definitieve doorbraak van de stoommachine in de Gentse katoenweverijen. De Belgische onafhankelijkheid in 1830 betekende opnieuw een verlies aan afzetmarkten (Hollandse kolonies), maar leidde er wel toe dat de Belgische industrie toenadering zocht bij de internationale markten. Het jonge land profileerde zich nadrukkelijk als transitland. In de Gentse textielindustrie ondernam men stappen om andere textielbewerkingen te mechaniseren.¹⁰⁵ Pas in 1838 richtte men met kapitaal uit de katoenindustrie de eerste mechanische vlasspinnerij in Gent op.

¹⁰¹ DEJONGH en SEGERS, 'Een kleine natie in mutatie', 181-182.

¹⁰² VAN DER HERTEN, 'De Industriële Revolutie gedragen door een transportrevolutie', 41-47.

¹⁰³ VERAGHTERT, CRAEYBECKX en KURGAN-VAN HENTENRIJK, 'Het economische leven in België 1844-1873', 34-35.

¹⁰⁴ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 22.

¹⁰⁵ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 23.

1. Rurale samenleving en huisnijverheid (1840-1890)

1.1. Economische ontwikkelingen in België en West-Vlaanderen

Lange tijd bepaalde de landbouw in grote mate de economische conjunctuur van ons land. De crisis in de primaire sector en rurale huisnijverheid omstreeks 1840-1850 in Oost- en West-Vlaanderen waaide over naar de hele Belgische economie die op dat ogenblik een tijdelijke dip kende. Volgens Bracke betekende deze crisis het einde van de eerste Industriële Revolutie, Gadisseur heeft het eerder over een stabilisatie.¹⁰⁶ Het industrialiseringsproces was toen zo ver gevorderd dat de industriële conjunctuur het algemene economische leven domineerde. België was in 1850 ongetwijfeld de belangrijkste industriële natie van het Europese vasteland.¹⁰⁷ Het land bezat een aantal relatief gemakkelijk ontginbare grondstoffen (zie kadertekst). Ook de oude commerciële en ambachtelijke traditie, gecombineerd met de uitbouw van een moderne institutionele staat, versterkte de Belgische positie. De oprichting van de Nationale Bank van België in 1850 bezorgde het land een goede monetaire basis. Hoewel de industrieën in Wallonië en in Gent veel arbeiders tewerkstelden, was toch nog meer dan de helft van de actieve bevolking werkzaam in de landbouw (55 %).¹⁰⁸

De jaren 1850-1870 kenmerkten zich door een forse economische groei. Ook op internationaal vlak was er een hoogconjunctuur. De motor van dat gebeuren was de verdere uitbreiding van het spoorwegennet. De metaalindustrie produceerde steeds sneller locomotieven en rails, terwijl ook de steenkoolontginning een stevige expansie kende. De mijnbouw, met meer dan 100.000 arbeiders, werd de belangrijkste industriële sector van het land. In de metaalnijverheid vervingen de cokesovens de traditionele houtskoolovens. Dit bracht een concentratiebeweging in de sector op gang. Door de hogere kosten was er nood aan blijvende en grotere investeringen. De meest vooruitstrevende bedrijven namen de NV-structuur aan. Sommige banken zetten schulden om in aandelen en participeerden er zelf in. Zo ontstond er een sterke verwevenheid tussen de bedrijven en de banken. Ondernemingen in Vlaanderen waren kleinschaliger en hadden vaker een familiaal karakter dan die van Wallonië. De interesse van de bankwereld in de textielnijverheid was in Vlaanderen kleiner en vele textielbazen wantrouwden de nieuwe kredietinstellingen. Daarom verliep de industrialisatie in de textielindustrie na verloop van tijd minder vlot. Mede door het verlies aan afzetmarkten door de opkomende internationale vrijhandel en door de groeiende Britse concurrentie, verloor de Gentse katoennijverheid zijn elan van voortrekker.¹⁰⁹ De Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) veroorzaakte een gebrek aan grondstoffen bij de Gentse bedrijven. Heel wat katoenfabrieken gingen failliet.¹¹⁰

De algemene economische voorspoed duurde tot 1873. Langdurige depressies en kortstondige herstelperiodes domineerden het economische beeld van België in de twee volgende decennia.¹¹¹ Overproductie op de wereldmarkt zorgde ervoor dat de prijzen daalden waardoor de winsten zakten. De Waalse steenkoolmijnen kregen het moeilijker om te concurreren tegen de Franse steenkoolontginning. De uitbaters van de mijnen probeerden via verdere

¹⁰⁶ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 24. GADISSEUR, 'De industriële doorbraak', 53.

¹⁰⁷ BUYST, 'De evolutie van het Belgische bedrijfsleven, 1850-2000', 356.

¹⁰⁸ DEJONGH en SEGERS, 'Een kleine natie in mutatie', 184.

¹⁰⁹ VERAGHTERT, CRAEYBECKX en KURGAN-VAN HENTENRIJK, 'Het economische leven in België 1844-1873', 41-42.

¹¹⁰ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 25.

¹¹¹ BUYST, 'De evolutie van het Belgische bedrijfsleven, 1850-2000', 357.

schaalvergroting en kartelvorming hun productie te rationaliseren. Dit kon niet beletten dat de invoer van buitenlandse steenkool begon op te lopen. Daarnaast geraakten de ijzerertsmijnen uitgeput en was de vraag van de spoorwegenconstructie stilgevallen. Twee belangrijke oorzaken lagen aan de basis van deze malaise. Enerzijds was er de nieuwe concurrentie van ontluikende industriegebieden zoals het Duits Ruhrgebied, Elzas-Lotharingen en Noord-Frankrijk. Anderzijds verliep de omschakeling van ijzer- naar staalproductie niet zo vlot.¹¹² Pas met de invoering van het Thomasprocédé in de jaren 1890 zouden de technische problemen opgelost geraken. Het duurde bijna twee decennia vooraleer de metallurgie definitief het staaltijdperk binnentrad. Het was vooral de goed ontwikkelde vlasnijverheid in Vlaanderen die profiteerde van de moeilijke periode van de katoenindustrie. De katoensector bekampte de crisis door te investeren in een moderner en rationeler productieapparaat. Maar in veel gevallen weigerden de arbeiders machines te bedienen die ervoor zorgden dat mankracht verloren zou gaan. Textielbazen reageerden op hun beurt door de productie naar het platteland over te plaatsen, waar er voldoende goedkope arbeidskrachten beschikbaar waren.¹¹³ De nadruk op het ontstaan en de verdere ontwikkeling van de moderne industrie mag evenwel niet verhullen dat de industrie pas op het einde van de 19de eeuw de belangrijkste werkgever werd.

Ook de landbouw had het in de periode 1873-1890 moeilijk. Enerzijds was er de aantrekkingskracht van de secundaire sector waar heel wat mensen reeds voor 1870 onderdak vonden, anderzijds was er de zgn. *Agricultural Invasion* die er voor zorgde dat mensen niet meer noodzakelijk voor hun eigen voedselvoorziening moesten instaan. De *Agricultural Invasion* startte omstreeks 1875 en slaat op de import vanuit de Verenigde Staten en Oekraïne van landbouwproducten (hoofdzakelijk graan) aan een goedkope prijs in West-Europa. Hoewel dit voor de consument een zegen was, betekende dit grote ellende voor de landbouwers. De boeren gingen zich meer richten op veeveelt en tuinbouw.

Bij het interpreteren van België's sterke industriële ontwikkeling mag tevens niet vergeten worden dat de manuele arbeid nog steeds massaal present was in tal van kleine onafhankelijke ondernemingen.¹¹⁴ Door propagandistische publicaties zoals *La Belgique industrielle* (1852-1854), dat lithografieën bevat van 200 grootbedrijven uit de belangrijkste gemechaniseerde sectoren, zou men de indruk krijgen dat de Belgische industrie per definitie gelijk was aan de bedrijven die stoommachines hadden.¹¹⁵ Het industrialiseringsproces verliep niet overal even snel en was niet overal even verspreid.

Industrialisatie in West-Vlaanderen

Een ander opmerkelijk feit in verband met *La Belgique industrielle* is dat er geen enkel bedrijf uit de provincie West-Vlaanderen in dit album is opgenomen.¹¹⁶ Dit bevestigt en versterkt grotendeels de opvatting dat West-Vlaanderen anno 1850 nog grotendeels agrarisch was. Het klopt alleszins dat in de kustprovincie nog niet zoveel stoommachines stonden, maar zoals uit onderstaande tabel blijkt, was er toch al heel wat industriële bedrijvigheid die als dusdanig werd gepercipieerd.

¹¹² CRAEYBECKX, KURGAN-VAN HENTENRIJK en VERAGHTERT, 'Het economische leven in België, 1873-1895', 19-20.

¹¹³ SCHOLLIERS, 'Usines transplantées?', 539.

¹¹⁴ STEFFENS, 'Het "Geïndustrialiseerde België"', 138.

¹¹⁵ De publicatie *Nijver België* is bovendien de herdruk van *La Belgique Industrielle*.

¹¹⁶ DEHAECK en DERWAEL, *Gids van bedrijfsarchieven in de provincie West-Vlaanderen*, 41.

Tabel 12: Industriële werkgelegenheid per sector in West-Vlaanderen en België en van West-Vlaanderen in verhouding tot België in 1846 (in %)

Industrietak	WVL	België	WVL t.o.v. B
Extractieve nijverheid	0	13.6	0
Voeding, drank, tabak	12.6	11.7	17.2
Textiel	45.3	21.1	34.1
Kleding, schoeisel	20.1	19.4	16.5
Hout en meubel	9.4	9.8	15.3
Papier, drukkerij	0.4	1.4	4.7
Chemie	0.7	0.8	12.8
Keramik, glas, cement	2.3	4.5	8.3
Ijzer, staal, non-ferro	0.3	3.2	1.6
Metaalverwerking	3.7	7.8	7.6
Diverse nijverheid	1.4	2.0	11.7
Bouw	3.8	4.7	12.8
TOTAAL	100	100	16.0

Bron: DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 105. Eigen berekening.

Tabel 13: Industriële werkgelegenheid per sector in de provincie West-Vlaanderen in 1846

	Fabrikanten	Arbeiders			TOTAAL	
		m	v	totaal	#	%
Delfstoffen	34	228	33	261	295	0.41
Voeding	3341	4931	123	5054	8395	11.80
Tabak	120	486	12	498	618	0.87
Textiel	12275	10643	15953	26596	38871	54.62
Kledij	1762	1151	497	1648	3410	4.79
Huid en leer	2160	2028	19	2047	4207	5.91
Hout en meubel	3820	3237	54	3293	7113	10.00
Boekindustrie	65	221	-	221	286	0.40
Chemie	51	139	13	152	203	0.29
Keramik	131	1052	35	1087	1218	1.71
Metaal	1461	1705	66	1771	3232	4.54
Overige	104	93	-	93	197	0.28
Elektriciteit/gas/water	3	17	-	17	20	0.03
Bouw	1357	1722	18	1740	3097	4.35
TOTAAL	26684	27653	16923	44478	71162	100

Legende: # = aantal, % = percentage

Bron: database CAG; IT 1846

Uit de telling is op te maken dat West-Vlaanderen in 1846 zo'n 26.600 ondernemers had. Dit is meer dan de provincies Antwerpen (11.000), Brabant (13.500) en Oost-Vlaanderen (19.000).¹¹⁷ Volgens de telling waren er in de kustprovincie toen zo'n 44.500 arbeiders. Ter vergelijking: in Antwerpen waren dat er 23.000, in Brabant 36.000 en in Oost-Vlaanderen 55.000. West-Vlaanderen staat op de tweede plaats wat betreft industriële werkgelegenheid (16 %) na Henegouwen (22,8 %). De oorzaak van dit opmerkelijke cijfer is het hoge aantal geregistreerde traditionele nijverheden.

De belangrijkste vaststelling van de Franse tellingen, met name dat de textielverwerking en specifiek de linnenindustrie de grootste industriële werkgever was, blijft behouden. De provincie West-Vlaanderen voorzag in 1846 in iets meer dan één derde van de volledige tewerkstelling in de Belgische textielnijverheid. Samen met Oost-Vlaanderen was de kustprovincie goed voor 60 %. De textielsector fungeerde als motor voor de economische, maar niet noodzakelijk industriële, ontwikkeling van West-Vlaanderen.

Het belang van de textielsector wordt in dit overzicht nog sterk onderschat omdat de belangrijke huisnijverheid niet opgenomen is.¹¹⁸ Activiteiten als roten en zwingelen, maar ook het thuisweven (als aanvulling op het landbouwinkomen) ontbreken in deze tabel.

Wanneer we de achterliggende cijfers van de industrietelling van 1846 onderzoeken dan bemerken we dat het hoge aantal 'werknemers' in de West-Vlaamse textielnijverheid vooral door drie subsectoren wordt bepaald: het (hand) weven, het spinnen en het vervaardigen van kant. In West-Vlaanderen waren er ongeveer 10.000 personen die als 'zelfstandig wever' in de industrietelling waren opgenomen. Daarnaast werkten nog eens zoveel mensen als (deeltijds) loonarbeider in de weefnijverheid. Vaak werden deze activiteiten gecombineerd met het werken op het land.

Wanneer we verder de sectorale verdeling van West-Vlaanderen analyseren, merken we dat er een drietal industrietakken zijn waarbij de tewerkstelling schommelt rond de 15 à 17 % van de nationale werkgelegenheid. Niet toevallig zijn dat de voedingsnijverheid (met inbegrip van de tabaksnijverheid), de kledingnijverheid en de hout- en meubelnijverheid. Traditioneel ambachtelijke beroepen als molenaar, bakker, cichoreibrander, bierbrouwer, azijn- en jeneverstoker, kleermaker, schoenmaker, timmerman en borstelmaker waren ruim over de regio verspreid. Andere ambachtelijke nijverheden zoals leerlooiers, steenbakkers, smeden en metsers waren eveneens goed in West-Vlaanderen vertegenwoordigd. De voedingssector, de textielnijverheid en de kleding- en schoennijverheid zijn de enige industriële activiteiten waarin West-Vlaanderen boven het nationale gemiddelde steekt. Het grootste deel van de 19de en 20ste eeuw zal dat zo blijven.

¹¹⁷ DEHAECK en DERWAEL, *Gids van bedrijfsarchieven in de provincie West-Vlaanderen*, 37.

¹¹⁸ DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 93.

1.2. Socio-economische ontwikkeling in de regio

1.2.1. Bevolkingsevolutie

In 1830 telden de arrondissementen Kortrijk en Roeselare respectievelijk 140.166 en 83.974 zielen. “Dit was echter geen onvermengde zegen, want bij gebrek aan een even gunstige ontwikkeling van de bestaansmiddelen had de demografie een voorsprong genomen op de economie, en werd de streek door overbevolking bedreigd”, stelden Van Houtte en Maddens dan ook terecht.¹¹⁹ Deze situatie resulteerde omstreeks 1845 in een catastrofe. De traditionele linnennijverheid had grote problemen om te overleven door de scherpe concurrentie van de mechanisering en de opkomst van de katoensector. Door ondermeer de slechte weeromstandigheden en de coloradokever mislukte de aardappeloogst in 1845.¹²⁰ Door verschillende misoogsten, onder meer in de graanteelt, in de jaren daarna brak er hongersnood uit. De bevolking was bijzonder vatbaar voor epidemieën. Vanaf 1846 sloeg gedurende enkele jaren een moordende tyfus toe en in 1848-1849 woedde er een golf van cholera in de streek. De manke medische kennis en de uiterst gebrekkige hygiëne verbeterden de toestand er niet op.

De opeenvolgende epidemieën en langzame economische reconversie zorgden ervoor dat de bevolking van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen in de eerste 50 jaar na de Belgische onafhankelijkheid slechts traag toenam. In 1880 telde het Kortrijkse 157.385 inwoners, weinig meer dan in 1831. Het arrondissement Roeselare telde in 1880 90.745 inwoners. België had een jaarlijkse gemiddelde groei van 0,7 % tussen 1830-1880, het arrondissement Kortrijk amper 0,2 %. Tussen 1846 en 1890 groeide de bevolking van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen aan met 40.361 personen (of zo'n stijging van 17,8 %). In gans de provincie West-Vlaanderen steeg de bevolking met 95.438 zielen (of 14,8 %), in België met 1.732.125 personen (of zo'n 39,9 %).

Tabel 14: Evolutie van de bevolking in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1830-1890)

Steden en Arr.	1830	1846	1856	1866	1876	1880	1890
Kortrijk	19036	21571	22216	22945	26389	26943	30383
Menen	7608	8257	8898	9550	11337	11749	13710
Moeskroen	5535	6175	6822	7644	9840	11042	13764
Waregem	6309	7003	6839	7116	7095	7164	7628
Harelbeke	4273	4748	4658	4983	5666	6008	6478
Roeselare	9820	10976	11209	13674	16133	17219	20399
Izegem	8380	8184	7366	8085	8903	9113	9965
Tielt	11519	11927	10910	10108	9779	9821	9821
Wervik	5461	5889	6797	6747	6952	7032	7484
Arr. Kortrijk	140166	141664	136505	141601	154683	157385	169804
Arr. Roeselare	83974	84633	78198	83652	90255	90745	96854
Arr. Tielt	70179	72047	65247	66601	69108	68384	69231
WVL	601678	643004	624912	642217	684468	691764	738442
België	4083442	4337196	4529461	4827833	5336185	5520009	6069321

Opmerking: met steden bedoelen we de gemeenten die nu (!) de stadstitel dragen.

Bron: VRIELINCK, *De territoriale indeling van België (1795-1963)*.

¹¹⁹ VAN HOUTTE en MADDENS, 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', 34.

¹²⁰ VANHAUTE, "'So worthy example to Ireland'...", 145.

In bovenstaande tabel is duidelijk te merken welke invloed de ‘slechte jaren 1840-1850’ op het demografisch verloop hadden. De periode 1846-1856 laat een vrij gevoelige daling zien in de linnenarrondissementen. De bevolking rond Kortrijk en Roeselare kwam in 1866 opnieuw op het peil van 1846. In Tielt was de situatie erger. Pas na 1900 kwam men terug op het niveau van 1846. De grote bevolkingsaanwas liet zich vooral voelen vanaf 1890. De teloorgang van de rurale linnennijverheid betekende voor de regio Tielt een ware aderlating. De streek zou de boot van de industrialisatie grotendeels missen.

De gezinsstructuur en leeftijdsopbouw verschilde tijdens de 19de eeuw grondig met de huidige toestand. De lagere trappen van de toenmalige bevolkingspiramide waren toen veel breder, de bovenste waren veel smaller bezet. Het aandeel van de kinderen onder de 12 jaar lag op het Zuid-West-Vlaamse platteland bijzonder hoog.¹²¹ Een dubbele tendens tekende zich daarbij af: enerzijds was er een jonge bevolking die de huwelijksleeftijd nog niet bereikt had, anderzijds hadden de economische moeilijkheden ervoor gezorgd dat velen hun huwelijk hadden moeten uitstellen of zelfs helemaal niet trouwden. Er werden veel kinderen geboren, maar er stierven er ook veel. Die mortaliteit was het grootst bij de jongsten van de samenleving. In het crisisjaar 1846 was 25% van alle sterfgevallen jonger dan één jaar.

1.2.2. Infrastructuuruitbouw

Twee eeuwen lang bood het ‘Oostenrijkse wegennet’ de ruggegraat voor de verkeersinfrastructuur in de regio.¹²² Vanzelfsprekend had dit als gevolg dat alle belangrijke bestemmingen in de omtrek (Brugge, Gent, Ieper, Oudenaarde) gemakkelijk bereikbaar waren, wat de economische betrekkingen ten gunste kwam. Om de aanleg en werking van de steenwegen te financieren, konden de investeringen via de inning van bareelrechten worden terug gewonnen.¹²³ Tegen 1866 was deze hinderpaal grotendeels afgeschaft. Het economisch liberalisme, dat toen in zwang was, had in 1860 aanleiding gegeven tot de afschaffing van de octrooirechten die sinds de Franse Tijd (1790-1815) aan de poorten van steden zoals Kortrijk werden geheven en de aanvoer van levensmiddelen uit het omliggende platteland belastten. Dankzij die wegenpolitiek en hervormingen kregen handel en verkeer ook in regionaal verband een krachtige stimulans. Ondanks de uitbouw van het spoorwegennet medio 19de eeuw, bleef het wegennet dynamisch groeien.

Tot diep in de 19de eeuw was het met de lokale verkeerswegen vrij slecht gesteld. De streek beschikte over een net van landwegen die voor het merendeel onverhard bleven en bij regenweer in heuse modderpoelen en bij aanhoudende droogte in stofferige zandstroken veranderden.¹²⁴ De wet van 1841 wenste dit te veranderen. Gemeentelijke besturen werden verplicht om buurtwegen aan te leggen en te verbeteren.¹²⁵ De wet verplichtte de gemeenten onder meer om alle buurtwegen op hun grondgebied in kaart te brengen en te onderhouden. Lokale besturen konden eventueel overheids- en provinciesubsidies verkrijgen of tolgelden invoeren om de werken te financieren. De budgetten die de provincie West-Vlaanderen uittrok om de gemeentelijke wegenwerken te subsidiëren waren vrij aanzienlijk. In de periode

¹²¹ VAN HOUTTE en MADDENS, ‘Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse’, 38-39.

¹²² RYCKAERT, ‘Het West-Vlaamse wegennet door de eeuwen heen’, 69.

¹²³ Barelen of houten versperringen werden gebruikt om de weg af te zetten zodat men tol kon vragen aan de voorbijtrekkende handelaar of landbouwer.

¹²⁴ BOOGAERTS, SEYS en VAN RODE, ‘Infrastructuur als ruggengraat voor een moderne maatschappij’, 31.

¹²⁵ DEHAECK en DERWAEL, *Gids van bedrijfsarchieven in de provincie West-Vlaanderen*, 35.

1836-1842 werd bijvoorbeeld ongeveer 55 km provinciale weg aangelegd, goed voor een tussenkomst van 350.000 Belgische Frank. Lokale overheden deden hun best om het gemeentelijke wegennet te laten aansluiten op de hoofdwegen.

De aanleg van spoorwegen was een belangrijke impuls voor het economische leven in de regio. Zuid-West-Vlaanderen vond aansluiting op het Belgische net door de opening van de lijn Kortrijk-Gent in 1839. Enkele jaren later was Kortrijk verbonden met Moeskroen en Doornik. Een rechtstreekse verbinding met Brugge kwam in 1847 tot stand, een lijn naar Ieper via Menen en Wervik in 1854. De spoorweg Kortrijk-Oudenaarde-Denderleeuw (1868) maakte een rechtstreekse verbinding met Brussel mogelijk. De aanleg van het spoorwegennet gebeurde in een crisisperiode (zie hoger) en verschaftte werk aan talrijke mensen. Zeer illustratief is het voorbeeld van de lijn Kortrijk-Brugge, de zogenaamde 'Droogenbroodroute'.¹²⁶ Deze spoorweg werd immers gebouwd tegen uitzonderlijk lage lonen. De organisatie en exploitatie van deze eerste streeklijnen was grotendeels in de handen van Engelse industriëlen die verenigd waren in de *Société anonyme des chemins de fer de la Flandre Occidentale*. Aanvankelijk werden de spoorwegen gebruikt om goederen te vervoeren, pas enige tijd later organiseerde men ook personenvervoer. In het begin was per trein reizen nog duur, hoewel het aanzienlijk goedkoper was dan de diligence.¹²⁷ In 1869 werden weekabonnementen tegen een aanzienlijk verlaagde prijs ingevoerd wat de groei van de pendelarbeid verder bespoedigde.

De aanleg van de spoorlijn van Kortrijk naar Ronse (1869) was het sluitstuk van de spoorwegverbinding van Zuid-West-Vlaanderen naar het Henegouwse kolenbekken, wat met het oog op de levering van energie voor de opkomende fabrieken geen slechte zet was. Daarvoor waren vooral waterwegen belangrijk voor het vervoer van bulkgoederen. Vooral de Leie speelde een belangrijke rol in het goederenvervoer.¹²⁸ Toch werd scheepvaart op de Leie lange tijd gehinderd door de aanwezigheid van watermolens voor allerlei industriële aangelegenheden langs de oevers en door de rootbakken die de vlassers gebruikten. Vanaf 1832 werden op basis van de voorstellen van Jean-Baptiste Vifquain (nationaal inspecteur-generaal van Bruggen en Wegen) verschillende projecten uitgewerkt om de bevaarbaarheid van de Leie tussen Harelbeke en Gent te verbeteren.¹²⁹ De Leie werd tussen 1840 en 1880 grondig gekanaliseerd door de aanleg van sluizen en dokken. Om overstromingen in het Gentse te vermijden werd een afleidingskanaal aangelegd van Deinze tot Brugge (het zogenaamde Schipdonkkanaal).

Midden- en Zuid-West-Vlaanderen genoot mee van de expansie van het Belgische kanalenennetwerk. Tijdens deze *canal fever* werd het kanaal Bossuit-Kortrijk aangelegd dat zorgde voor de verbinding tussen Leie en Schelde. Hierdoor werd een omweg van 130 km (via Gent) uitgespaard wat de transportkosten aanzienlijk verlaagde. De steenkool van de rijke Waalse bekkens kon nu efficiënter naar het Kortrijkse worden aangevoerd. Het enorme werk werd in een korte tijdspanne uitgevoerd. Tussen 1857 en 1860 werd een kanaal gegraven van meer dan 15 km, werden 11 sluizen en een tiental bruggen gebouwd en werd een 600 m lange tunnel (te Moen) aangelegd.¹³⁰ Zo'n 2000 arbeiders waren dagelijks met de bouw van het kanaal bezig. Pogingen om de belangrijkste bijrivier van de Leie, de Mandel, te kanaliseren,

¹²⁶ WAEYAERT, 'Het ontstaan en de evolutie van de spoorlijn Brugge-Kortrijk', 21-43.

¹²⁷ DE BLOCK, 'Het spoor en ontsluiting van stad en platteland', 138.

¹²⁸ BOOGAERTS, SEYS en VAN RODE, 'Infrastructuur als ruggengraat voor een moderne maatschappij', 30.

¹²⁹ BALDUCK, 'De Leie en de erop aansluitende kanalen', 377.

¹³⁰ BALDUCK, 'De Leie en de erop aansluitende kanalen', 379-381.

verliepen evenwel niet van een leien dakje. Om haar ontluikende industrie te beschermen, ijverde de stad Roeselare sterk voor de aanleg van een verbindingskanaal van de stad naar Leie. Door betalingsproblemen sleepte de bouw van het kanaal lang aan. In 1872 opende uiteindelijk het kanaal Roeselare-Leie (zie kaderstuk).

Stationsgebouw Harelbeke, s.d.

Kader II: Het ontstaan en de evolutie van het kanaal Roeselare-Leie (case)

Ontstaan

Reeds in de late Middeleeuwen werd er geopperd om de rivier de Mandel te verbreden en beter te laten aansluiten bij de bredere en belangrijker Leie. De Mandel stond in de zomer dikwijls droog en trad na hevige regenval vaak uit zijn oevers. Permanente scheepvaart was dus onmogelijk. Pas in de 19de eeuw werd een voldoende groot draagvlak gecreëerd om de Mandel te kanaliseren. Er waren verschillende aanvragen nodig om het project te realiseren.¹³¹ Aanvankelijk onderzocht de Roeselaarse administratie de mogelijkheid om de Mandel (36 km tot de Leie) te verbreden en te kanaliseren, maar daarna koos men ervoor om een nieuw kanaal te graven dat korter zou zijn (16 km). Toch bleef men spreken over de ‘kanalisatie van de Mandel’. Door diverse vertragingen, niet in het minst door betalingsproblemen door de lokale en nationale overheden, duurde het lang vooraleer het project voltooid werd. Het kanaal loopt door de steden Roeselare (Rumbeke) en Izegem (Kachtem en Emelgem) en door de gemeenten Ingelmunster, Oostrozebeke en Wielsbeke (Ooigem). In tegenstelling tot het kanaal Bossuit-Kortrijk en vele andere kanalen verbindt het kanaal Roeselare-Leie geen twee waterwegen met elkaar. Het kanaal vormt als het ware een ‘antenne’ op de Leie.¹³²

Twee thema’s kwamen steeds terug in de debatten over het kanaal. Vooreerst was er de problematiek rond de waterbevoorrading: of het water in het kanaal op bepaalde momenten niet te laag zou staan. De hoofdbekommernis was evenwel of er voldoende scheepvaarttrafiek zou zijn om de investeringen te recupereren en het project dus ‘rendabel’ zou zijn. Bij de eerste reeks van aanvragen in de jaren 1840 pleitten de volksvertegenwoordigers Albrecht Rodenbach, Barthélemy Dumortier en Ange Angillis voor een beperkt ‘landbouwkanaal’ dat optimalisatie van de waterhuishouding voor ogen had en waarbij hoofdzakelijk landbouw- en textielproducten zouden worden getransporteerd.¹³³ Daarnaast was het scheppen van werkgelegenheid – de streek kreunde onder een grote werkloosheid – een belangrijk onderliggend motief. Deze aanvraag tot kanalisatie stootte op verzet bij de overheid omdat de financiële inbreng van de betrokken gemeenten – uitgezonderd de stad Roeselare – te laag was. Bovendien werd er door de aanvragers te weinig concreet cijfermateriaal ingediend om hun beweringen hard te maken. Op macroniveau lagen de prioriteiten van de overheid trouwens bij het toegankelijk maken van de Waalse steenkoolbekkens. Voor de Vlaamse landbouw en textielnijverheid was er vanuit Brussel nauwelijks belangstelling.

De tweede reeks van aanvragen in de periode 1859-1862 was wel succesvol. De economische toestand van Roeselare was grotendeels gewijzigd. De stad kende een sterke bevolkingsaan groei (zie hoger). Ook op andere vlakken veranderde Roeselare: o.a. aanleg van de spoorweg Brugge-Kortrijk (1846-1847), aansluiting van de telegraaf (1858-1860), installatie van de openbare verlichting (1861) en de oprichting van de eerste bank (1864).¹³⁴ Ten behoeve van de industrie (nood aan watervoorziening) werden in de stad zelf in de jaren 1860 twee waterbassins gegraven en aangelegd, respectievelijk op de Mandel- en St-Amandsbeek.¹³⁵ In 1880 werd de Ronde Kom, een extra waterbassin, gegraven. Het aantal bedrijven begon gestaag te groeien en in de textielnijverheid was de mechanisatie gestart.

¹³¹ ACX, *De ontstaansgeschiedenis van het kanaal Roeselare-Leie*, 55-56.

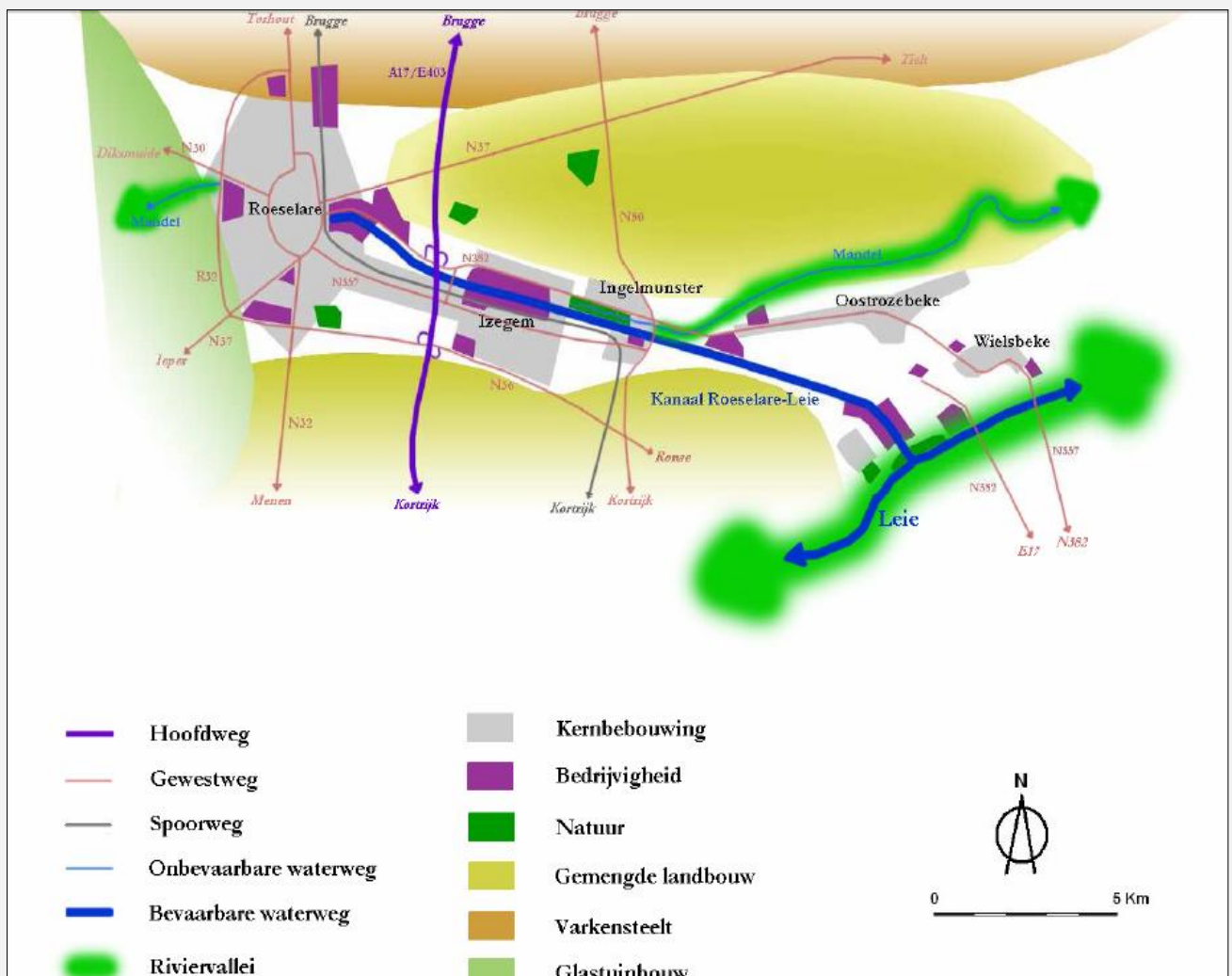
¹³² DESMET, *Ontwikkeling der economische bedrijvigheid in en om de haven van Roeselare*, 6.

¹³³ HOORNAERT, *Krottegem – de wijk van “Over-Statie”*, 27-28.

¹³⁴ DESMET, *Ontwikkeling der economische bedrijvigheid in en om de haven van Roeselare*, 11-12.

¹³⁵ DEWEERDT, ‘Het Roeselaars industriegebied’, 75-76.

Figuur IIa: Situering en positionering van het kanaal Roeselare-Leie (2000)

Bron: DOBBELS, *Naar een duurzame ruimtelijke visie voor de kanaalzone Roeselare-Leie*, 29.

Vanaf de jaren 1850 pleitten enkele textielbazen via de Roeselaarse Kamer van Koophandel voor de aanleg van een kanaal naar de Leie. De stoommachines deden hun intrede en de nood aan steenkool werd groter. Men ijverde niet langer voor een ‘landbouwkanaal’ maar voor een heus ‘nijverheidskanaal’.¹³⁶ De gekanaliseerde Mandel zou voor meer watertoevoer voor de industrie zorgen en zou een goedkopere transportmogelijkheid zijn dan het spoor. Hoewel de overheid nu de motieven gegrond vond, besliste ze om pas een oordeel te vellen nadat het kanaal Bossuit-Kortrijk – dat de Schelde met de Leie verbond – was gegraven. Het kanaal Bossuit-Kortrijk werd aangelegd om hoofdzakelijk dezelfde redenen als die van de vaart Roeselare-Leie (industrie stimuleren en aanvoer van steenkool). De overheid wenste eerst Kortrijk te ontsluiten, wat trouwens het belang van het Kortrijkse ten opzichte van het Roeselaarse aanduidt, vooraleer de ‘steenkolenroute’ uit te breiden naar Roeselare. In 1861 – na de afronding van de werken tussen Bossuit en Kortrijk – liet de minister van Openbare Werken een studie uitvoeren over de kanalisatie van de Mandel tussen

¹³⁶ ACX, *De ontstaansgeschiedenis van het kanaal Roeselare-Leie*, 96.

Roeselare en de Leie. Het volgende jaar werd het wetsvoorstel voor het kanaal Roeselare-Leie goedgekeurd door het parlement.

De graafwerken werden in twee secties opgedeeld: de sectie Roeselare-Izegem (6903 meter) en de sectie Izegem-Leie (9769 meter). De aannemer voor de eerste sectie startte de werkzaamheden op 11 juli 1863. Door verschillende problemen, onder andere door de manier van werken van de aannemer en de laattijdige betalingen van de staat, vorderden de werken traag. Bovendien werd het hele kanaal met de hand (!) uitgegraven. Een tweede aannemer begon met de sectie Izegem-Leie op 24 februari 1867. Vanzelfsprekend dienden er ook sluizen (om de verbinding met de Leie te maken), aanlegplaatsen, bruggen en huizen worden gebouwd.¹³⁷ Het kanaal werd geopend op 1 januari 1872 en veertien dagen later voer het eerste schip de haven van Roeselare binnen. Het kanaal had een lengte van 16.385 meter en een breedte van 13,5 meter aan de waterspiegel. Op de plaatsen die voorzien waren om de schepen te laten kruisen was het kanaal 17,5 meter breed. De maximale diepgang was 1,8 meter. Het kanaal kostte 2.513.313 Belgische Frank, wat ruim één vierde meer was dan het vooropgestelde budget, en werd quasi volledig door de staat betaald.

Trafiek

Aanvankelijk was het nieuwe kanaal geen groot succes. In 1872 was het kanaal reeds vier maanden gesloten, onder andere omdat het water te laag stond. Opvallend was dat veel meer inkomende dan uitgaande trafiek was. In vergelijking met de beginjaren van het kanaal Bossuit-Kortrijk waren de resultaten bedroevend. In 1873 werd slechts 19.142 ton goederen vervoerd in plaats van de vooropgezette 100.000 ton! In 1881 vervoerde men 36.765 ton over het kanaal. Pas in 1896, na vele aanpassings- en uitbreidingswerken, zou men het streefcijfer halen...

Tabel IIa: Trafiek op de kanalen Bossuit-Kortrijk en Roeselare-Leie tijdens de eerste twee jaren

Kanaal Bossuit-Kortrijk		Kanaal Roeselare-Leie			
jaar	Aantal schepen	jaar	Aantal schepen	Stroomopwaarts	Stroomafwaarts
1861	685	1872	160	118	42
1862	1401	1873	136	122	14

Bron: ACX, *De ontstaansgeschiedenis van het kanaal Roeselare-Leie*, 164-165. Eigen verwerking.

De oorzaak voor deze moeilijke start kan onmogelijk worden toegeschreven aan een wegwijnende nijverheid en handel. De volks- en nijverheidstellingen van 1846 en 1880 wijzen immers op een economische en demografische expansie. De bedrijven uit de regio maakten voorlopig weinig gebruik van het kanaal voor de aanvoer van grondstoffen.¹³⁸ Er was immers onvoldoende watertoevoer om het kanaal op een voldoende hoog niveau te stabiliseren. De stoommachine om water uit de Leie te pompen was nog niet operationeel. Pas na diverse aanpassingen en een beter gebruik van de sluizen, zou de trafiek toenemen. Bovendien mag niet uit het oog verloren worden dat het kanaal ontworpen en gerealiseerd werd in een periode van stijgende conjunctuur. De verwachte trafiek was daar een reflectie van. Het kanaal werd evenwel in gebruik genomen in een periode van dalende conjunctuur en economische problemen (1872-1895).

¹³⁷ ACX, *De ontstaansgeschiedenis van het kanaal Roeselare-Leie*, 159-163.

¹³⁸ ACX, *De ontstaansgeschiedenis van het kanaal Roeselare-Leie*, 166-168.

Tijdens de beginjaren van het kanaal bestond slechts 25 % van de totale aanvoer uit steenkool. Dit is vrij opmerkelijk daar dit toch één van de belangrijkste motieven was voor het graven van het kanaal. Het aandeel van bouwmaterialen was ongeveer even groot. Dit wijst op een stijgende bouwactiviteit met een grote vraag naar bedrijfsgebouwen en huizen, wat strookt met de gegevens uit de tellingen. In perioden van wederopbouw was het aantal aangevoerde bouwmaterialen heel groot (zie onderstaande tabel). Ook granen en vlas werden over het kanaal aangevoerd. De aanvoer van goedkoop graan betekende de start van de veevoederindustrie in de Roeselaarse kanaalzone. Vanaf het begin van de 20ste eeuw werden dan ook vooral graan en voeders via het kanaal vervoerd. Het belangrijkste 'exportproduct' in de 19de eeuw was aanvankelijk cichorei. Volgens de Kamer van Koophandel waren er in 1862 reeds 300 cichoreidrogers die exporteerden naar Engeland, Duitsland en Frankrijk. Bij de eeuwwisseling en daarna waren voedings- en landbouwproducten de belangrijkste goederen die de regio via het kanaal verlieten, maar ook borstels en schoenen werden langs deze weg uitgevoerd. De export van goederen langs het kanaal stelde bitter weinig voor: maximaal 5 % van de aanvoer. De haven was daarnaast ook belangrijk vanwege zijn distributiefunctie. Verschillende magazijnen en stapelplaatsen werden in de nabijheid van het kanaal opgericht.

Tabel IIb: Aanvoer in hoeveelheid per sector in de haven van Roeselare in % (1888-1961)

	1888-9	1900-1	1910-1	1920-1	1930-1	1940-1	1950-1	1960-1
Graan/voeders	26.7	40.0	34.3	-	49.0	4.4	45.2	51.4
Bouwstoffen	21.4	20.0	20.5	77.5	13.4	38.0	29.0	30.0
Kolen	25.2	23.5	19.7	2.7	20.0	47.0	11.7	8.9
Oliën	7.8	4.0	1.3	0.7	0.2	0.4	8.0	7.6
Jute/vlas	1.4	1.6	3.4	1.6	3.9	0.1	2.7	-
Meststoffen	-	-	0.2	-	1.2	7.5	1.3	0.8
Andere	13.2	11.4	10.7	17.0	10.0	0.5	0.1	-

Opmerking: de cijfers van 1920-1921 en 1940-1941 zijn sterk beïnvloed door resp. WO I en WO II.

Bron: DESMET, *Ontwikkeling der economische bedrijvigheid in en om de haven van Roeselare*, 27-31.

De groeiende voedingsindustrie bezorgde het kanaal Roeselare-Leie een unieke positie in België. Op deze vaart vervoerde men in 1949 203.352 ton voedings- en landbouwproducten (of zo'n 56,8 % van het totaal vervoerde goederen); in 1960 was dat 445.956 ton (of zo'n 59 %).¹³⁹ In 1960 nam de trafiek van landbouw- en voedingsproducten op de Leie 43,5 % van de totale trafiek in, op de Dender was dat 26 %, op het kanaal Brugge-Gent 14 % en op het Albertkanaal 13,9 %. Het kanaal van Roeselare naar de Leie torende dus hoog boven de andere uit wat betreft trafiek van landbouw- en voedingsproducten. Van alle aangevoerde voedingsproducten was meer dan de helft bestemd voor de haven van Roeselare. In 1949 was dat 53 %, in 1960 was dat aandeel reeds gegroeid tot 62,7 %. De sterke aangroei van voedingsbedrijven in de Roeselaarse kanaalzone is duidelijk te merken in onderstaande werkgelegenheids cijfers. Een aantal voedingsbedrijven die langs het kanaal liggen zijn *Hanekop*, *Voeders Debaillie*, *De Brabander Voeders* en *Soubry* (Roeselare), *Vandemoortele* (Izegem) en *Van den Avenne* (Ooigem).

¹³⁹ DESMET, *Ontwikkeling der economische bedrijvigheid in en om de haven van Roeselare*, 41.

Tabel IIc: Werkgelegenheid (in de voedingsbedrijven) aan de haven van Roeselare (1923-1961)

	1923	1929	1937	1955	1961
Olieslagerijen, molens en deegwaren	87	119	237	364	335
Veevoederbereiding	1	6	173	310	485
Totaal voedingsbedrijven	88	125	410	674	820
Totaal (alle) bedrijven aan de haven	498	637	764	1154	1332
Totaal Roeselare	4443	5501	5306	7599	8245

Bron: DESMET, *Ontwikkeling der economische bedrijvigheid in en om de haven van Roeselare*, 45 en 70.

De verklaring voor deze opmerkelijke evolutie moet grotendeels gezocht worden in de evolutie die de West-Vlaamse landbouwstructuur onderging, nl. de overgang naar een intensievere exploitatie met de nadruk op niet-grondgebonden veeteelt, pluimvee- en varkensteelt.¹⁴⁰ Hoewel dit een nationaal verschijnsel was, toch nam de veestapel in West-Vlaanderen zeer grote proporties aan. In 1910 waren er bijvoorbeeld 271.000 varkens (18,1 % van België) en 278.000 runderen (14,8 %) in West-Vlaanderen. In 1960 waren die aantallen al opgelopen tot 515.001 varkens (29,8 %) en 418.882 runderen (15,5 %). Samen met de bloei van de tuinbouw ligt deze evolutie volledig in de lijn van de kleine en middelgrote landbouwbedrijven die de regio typeerden. Al deze dieren dienden natuurlijk gevoederd te worden. Uiteraard produceerde de Roeselaarse kanaalregio niet alleen voor West-Vlaanderen, ook de rest van België was een afzetmarkt.

De scheepvaart op het kanaal nam in de eerste helft van de 20ste eeuw toe van 184.508 ton (1913) tot 480.000 ton (1934). Tussen 1934 en 1942 werd het kanaal een eerste maal verbreed tot 24 meter aan de waterspiegel.¹⁴¹ De breedte van de sluisen (Ooigem en Kachtem) en bruggen veranderde niet, zodat het kanaal voorlopig alleen toegankelijk bleef voor schepen tot 300 ton. In 1966 was het tonnage van goederen al opgelopen tot 934.000 ton, wat goed was voor één vierde van de West-Vlaamse kanaaltrafiek. Het kanaal gaf aanleiding tot de vestiging van industriële en commerciële bedrijven. In 1960 waren er in Roeselare 26 installaties om goederen te lossen, in Izegem 13, in Ingelmunster 3 en in Ooigem 1.¹⁴²

De moderniseringswerken van 1967 tot 1978 verbreedden het kanaal tot 50 meter aan de waterspiegel met een waterdiepte van 3,5 meter. Uitgezonderd de haven van Roeselare werd het hele kanaal toegankelijk voor schepen tot 1350 ton. De sterk toegenomen trafiek deed ook de vraag naar industriezones en bedrijventerreinen stijgen. In de jaren 1960 werd de industriezone 'Mandeldal' te Izegem geopend. Het tonnage van de goederen dat per schip vervoerd wordt, blijft tot op de dag van vandaag toenemen. In 2004 maakten 4573 geladen schepen gebruik van het kanaal, goed voor zo'n 3.155.367 ton goederen. Het kanaal Roeselare-Leie was en is duidelijk een belangrijke industrie-ader in Midden-West-Vlaanderen.¹⁴³ Vooral in de gemeenten Wielsbeke/Ooigem (veevoeders, textiel en houtverwerking), Izegem (voedingsindustrie, veevoeders en houtverwerking) en Roeselare (veevoeders, voedingsindustrie en bouwmaterialen) is dit duidelijk zichtbaar aanwezig (zie onderstaande tabel). In de resterende kanaalgemeenten Ingelmunster en Oostrozebeke betreft het eerder kleinschalige en verspreide industrie. Om zoveel mogelijk de noden en wensen van alle betrokkenen (bedrijven, bewoners, recreanten, beleid) op elkaar af te stemmen, werd in 2004 vanuit

¹⁴⁰ DESMET, *Ontwikkeling der economische bedrijvigheid in en om de haven van Roeselare*, 45.

¹⁴¹ DOBBELS, *Naar een duurzame ruimtelijke visie voor de kanaalzone Roeselare-Leie*, 31-33.

¹⁴² DESMET, *Ontwikkeling der economische bedrijvigheid in en om de haven van Roeselare*, 15.

¹⁴³ DOBBELS, *Naar een duurzame ruimtelijke visie voor de kanaalzone Roeselare-Leie*, 58-59.

de provincie West-Vlaanderen in samenwerking met andere partners, de studie *Canal-Link* ontwikkeld.¹⁴⁴

Tabel IId: Inrichtingen met bezoldigde tewerkstelling in kanaalgemeenten (1937-1970)

Gemeente	Inrichtingen				Tewerkstelling			
	1937	1947	1961	1970	1937	1947	1961	1970
Ooigem	27	41	35	27	159	343	449	505
Wielsbeke	45	55	41	33	313	560	514	759
Oostrozebeke	57	95	70	81	555	816	1281	2128
Ingelmunster	58	94	103	124	726	875	1210	2166
Emelgem	70	76	69	---	537	820	1787	---
Izegem	263	322	245	283	4935	6533	6711	8218
Kachtem	14	19	13	25	101	166	267	602
Rumbeke	70	107	86	89	837	1187	1565	1458
Roeselare	326	441	351	370	5596	6717	9072	12280

Opmerkingen:

- De transportsector zit niet in dit overzicht vervat;
- Voor elke gemeente zijn er ieder teljaar ook zelfstandigen (of 'alleenstaande handenarbeiders') geregistreerd;
- Voor de berekening van de tewerkstelling van 1937 op gemeentelijk niveau werd het aantal inrichtingen bij de overige bezoldigde arbeid gerekend;
- Voor de cijfers van 1970: Beveren-Roeselare is inbegrepen bij Roeselare; Emelgem is inbegrepen bij Izegem.

Bron: database CAG; EST 1937, HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

¹⁴⁴ DEHAENE en BOON, *Kanaalstad*. Vanuit het streekplatform Roeselare-Tielt ontstond in de jaren 1990 reeds de vraag voor een betere ruimtelijke integratie en consequente ruimtelijke kwaliteit voor de kanaalzone Roeselare-Leie. Om het verlies aan ruimtelijke identiteit te beperken, stapte de provincie in een Europees project ter herwaardering van de kanalen. Het hoofddoel was het verbeteren van de leefbaarheid van het multifunctioneel kanaal. Het project liep van 1 juni 2003 tot 30 juni 2006. Er zijn diverse vervolgttrajecten voorzien.

1.2.3. Industriële regionale ontwikkeling

1.2.3.1. Verval van de rurale linnennijverheid

Een gedetailleerd overzicht van de industrialisatie in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen start bij het verval van de linnennijverheid. Uit het vorige hoofdstuk werd reeds duidelijk dat de linnennijverheid als proto-industrie in Vlaanderen wijd verspreid was. Het weven en het spinnen liepen nauw samen met diverse landbouwactiviteiten. Tijdens de eerste helft van de 19de eeuw veranderde er in de regio's rond Kortrijk en Roeselare niet zoveel aan deze oude traditie. Het cijfermateriaal, gebaseerd op de linnenenquêtes in de jaren 1840, biedt een uniek inzicht op het belang van de linnennijverheid in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen omstreeks het midden van de 19de eeuw.

Tabel 15: Werkgelegenheid in de rurale linnennijverheid 1843 (enkel buitengemeenten)

		Arrondissement Roeselare	Arrondissement Tielt
Inwoners		69699	62066
Wevers	H	4325	4951
	N	1857	1947
Spinners/Spinsters	H	15219	15513
	N	6156	5196
Personen betrokken bij linnennijverheid		33510	32091
Gezinnen		8564	8751

Legende: H = hoofdberoep, N = nevenberoep

Bron: DEVOGELAERE, *De slechte jaren 1840-1850 in het arrondissement Roeselare-Tielt*, 41-42. Devogelaere baseerde zijn bronnenmateriaal op linnenenquêtes en op verslagen van arrondissementscommissarissen.

In 1843 had bijna de helft (48 %) van alle personen (dus ook kinderen en bejaarden) die leefden en woonden in de plattelandsgemeenten rond Roeselare en Izegem rechtstreeks of onrechtstreeks te maken met de linnennijverheid. In hoofdzaak betrof het hier nog manuele huisarbeid. Voor de crisis van de jaren 1840-1850 telden de landelijke gemeenten van het arrondissement Kortrijk minstens 40.000 inwoners (55 % van de beroepsbevolking) die in de linnenindustrie werkten.¹⁴⁵ Toch ging het aantal wevers en spinners reeds sterk achteruit: in 1840 waren er 277.759 wevers en 220.611 spinsters in West- en Oost-Vlaanderen samen, in 1843 waren er dat respectievelijk 216.955 en 167.386.¹⁴⁶ Beide beroeps categorieën waren dus stevig aan het dalen.

Volgens het rapport van de onderzoekscommissie van 1840, die de toestand van de linnennijverheid onderzocht, waren er vier groepen wevers te onderscheiden op het Vlaamse platteland. Vooreerst was er de wever-landbouwer.¹⁴⁷ Samen met zijn gezin en dienstpersoneel bewerkte hij zijn eigen vlas. Als zijn eigen productie onvoldoende was, kocht hij vlas aan bij andere telers en handelaars. In de winter werd er op de boerderij gesponnen en geweeft, terwijl in de zomer het werk op de akkers centraal stond. Vervolgens was er de wever-fabrikant die zogenaamd 'groen' vlas opkocht en het liet bewerken tot het geweven was. Hij beschikte over meerdere weefgetouwen die werden bediend door familieleden, dienstpersoneel en eventueel werknemers. Ten derde waren er ook wevers die werkten voor

¹⁴⁵ VAN HOUTTE en MADDENS, 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', 73 en 76.

¹⁴⁶ DEVOGELAERE, *De slechte jaren 1840-1850 in het arrondissement Roeselare-Tielt*, 42.

¹⁴⁷ DEVOGELAERE, *De slechte jaren 1840-1850 in het arrondissement Roeselare-Tielt*, 43-44.

fabrikanten en handelaars (de zogenaamde *kutsers*). Zij waren afhankelijk van de vraag en de afname van de fabrikanten. Ze waren vaak werkloos. De vierde en grootste groep van wevers waren de ‘wevers-kortwoonders’ die slechts één weeftoestel bezaten dat van vader op zoon werd overgeërfd. Meestal beschikten ze nog over een klein lapje gepachte grond. Het gezwingeld vlas kochten ze op krediet bij de landbouwers. Op geregelde tijdstippen verkochten deze wevers hun lijnwaadstukken op de markt. Vanaf ca. 1835 waren de opbrengsten hiervan echter te laag zodat ze het steeds moeilijker kregen om in hun eigen levensonderhoud te voorzien. Van degene die als loonarbeider werkten, geraakte de inhoud van hun loonzakje eveneens minder en minder gevuld. Bij de spinners en spinsters kan een soortgelijke indeling worden gemaakt als van de wevers.¹⁴⁸ Sommigen bewerkten het eigen geteelde vlas in de huiskring. Anderen sponnen het vlas dat fabrikanten aan huis leverden. Tot slot waren er ook die vlas kochten en dat gesponnen garen op de markt aanboden.

De Belgische linnenhandel was sterk gericht op de uitvoer naar Frankrijk. In de periode voor 1830 was 70 tot 90 % van de totale linnenuitvoer bestemd voor Frankrijk. De Belgische revolutie had echter zware gevolgen voor de ambachtelijke linnennijverheid. De Nederlandse kolonies gingen immers verloren voor de linnenhandel. Bovendien kocht Engeland meer ‘Vlaams’ vlas op ten behoeve van de ontluikende linnenindustrie. Omstreeks 1835 begon men immers in Engeland op grote schaal machinaal lijnwaad te weven en nieuwe productiemethodes te ontwikkelen. Het gevolg van de industriële vernieuwing was in de eerste plaats een sterke toename van de productiecapaciteit in de gemechaniseerde bedrijven, terwijl de kosten daalden. De prijs van het Engelse lijnwaad daalde aanzienlijk. De Engelse ontwikkelingen brachten de bestudeerde regio een drievoudige slag toe: het beste vlas werd uitgevoerd, het mechanisch gesponnen garen werd ingevoerd en de Franse markt werd geleidelijk overgenomen.¹⁴⁹ Naast het afsluiten van de Franse markt en de concurrentie van het Engelse machinaal vervaardigde lijnwaad, was de opkomende katoennijverheid de derde bedreiging voor de rurale linnennijverheid. De gemechaniseerde katoenindustrie die in het Gentse was ontstaan, slaagde er in om een goedkoper textielproduct te vervaardigen.

Reeds op 17 september 1832 diende priester Leo De Foere, volksvertegenwoordiger van het arrondissement Tielt een wetsvoorstel in dat voorzag in de tariefverhoging van vlasuitvoer en linneninvoer.¹⁵⁰ Het voorstel werd evenwel vlug naar de prullenbak verwezen door de vele grootgrondbezitters die zitting in het parlement hadden. In 1836 kwam het Frans-Belgisch handelsverdrag tot stand: Frankrijk hief lagere invoerrechten op Belgisch linnen, waardoor de uitvoer naar de zuiderburen kon stijgen. Deze evolutie is ook merkbaar in het aantal verhandelde stukken linnen op de markt in Roeselare en Kortrijk. Het verval werd evenwel ingezet toen vanaf 1838 het mechanisch geproduceerde Engelse linnen de Franse markt overspoelde. Deze ontwikkeling is heel goed te merken in de structuur van de Belgische linnenexport naar Frankrijk.¹⁵¹ De tolbarrières die de Fransen als reactie oprichtten, betekenden het einde van een tijdperk in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. De doodsstrijd van de manuele huisnijverheid was begonnen en de ondergang van de relatieve voorspoed ingezet.¹⁵²

¹⁴⁸ DEVOGELAERE, *De slechte jaren 1840-1850 in het arrondissement Roeselare-Tielt*, 47.

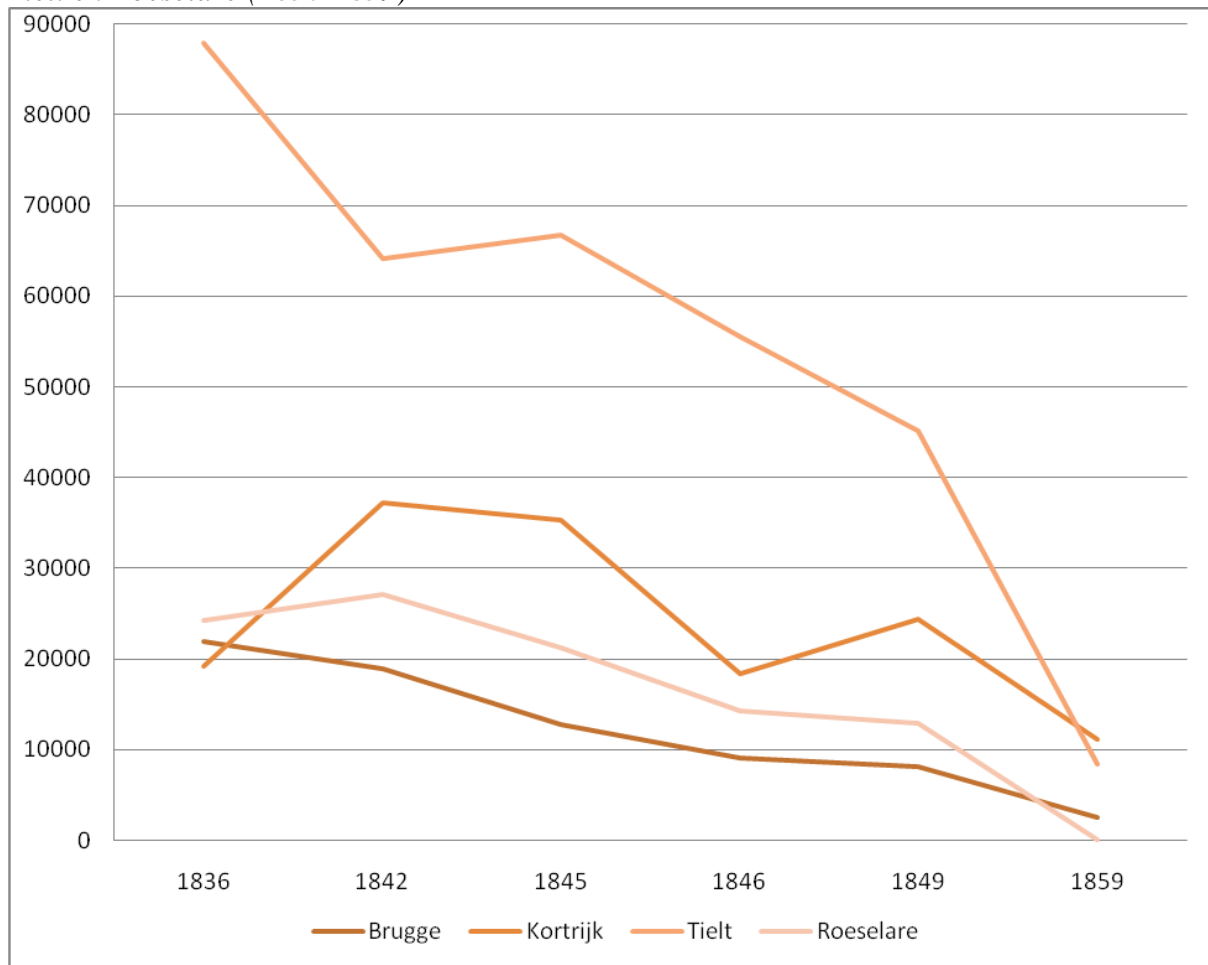
¹⁴⁹ DEVOGELAERE, *De slechte jaren 1840-1850 in het arrondissement Roeselare-Tielt*, 57-58.

¹⁵⁰ DEVOGELAERE, *De slechte jaren 1840-1850 in het arrondissement Roeselare-Tielt*, 30.

¹⁵¹ GHESQUIER KRAJEWSKI, *La Lys et le lin (1750-1914)*, 129 en 137.

¹⁵² SABBE, *De Belgische Vlasnijverheid*, II, 357.

Grafiek 1: Evolutie van de stukken lijnwaad aangeboden op de markten van Brugge, Kortrijk, Tielt en Roeselare (1836-1859)

Bron: GHESQUIER KRAJEWSKI, *La Lys et le lin (1750-1914)*, 420.

Kenmerkend voor de linnen crisis die regio doormaakte, is de evolutie van het aantal aangeboden stukken lijnwaad op de markten van Roeselare, Kortrijk, Tielt en Brugge tussen 1836 en 1859 (zie grafiek 1). Vanaf 1837 was er een heel scherpe daling merkbaar en vanaf 1841 was de evolutie onomkeerbaar. In tegenstelling tot de rest van de regio kende Kortrijk na 1846 opnieuw een lichte stijging. De markten van Brugge en Roeselare werden zwaar getroffen. De lijnwaadmarkt van Roeselare werd in 1860 zelfs opgeschort wegens een tekort aan aangeboden stukken.¹⁵³ Tielt, sinds het begin van de 19de eeuw de grootste linnenmarkt, verloor ook veel van zijn pluimen. Het aantal aangeboden stukken daalde er in de periode 1836-1859 met 90 %.

Omstreeks 1840 werd in Roeselare mechanisch gesponnen garen gebruikt. De introductie van het aangekochte garen werd spoedig gevolgd door eigen productie. Het industrialisatieproces in de textielnijverheid zou zich in de Rodenbachstad sneller doorzetten dan in Kortrijk of Tielt. De eerste mechanische weverij van de streek werd immers in 1852 te Roeselare opgericht. Volgens Bruno Dochy was de firma *Tant-Verlinde* de pionier van de stad: “*Het moderne linnenweven werd ingezet met 10 mechanische weefgetouwen of zogezegde ‘Power-Loom’s’; in 1855 werden er nog vier bijgeplaatst, vormend een totaal van veertien. Die*

¹⁵³ DOCHY, *Geschiedenis van de stad Roeselare vanaf de oudste tijden tot heden*, 301.

*mechanische weefgetouwen, in beweging gebracht door een stoommachine, gaven 140 slagen per minuut en konden 232 à 255 meter linnen voortbrengen per week, tegenover het handweefgetouw dat maar 80 slagen gaf per minuut en slechts 55 à 60 meter linnen kon voortbrengen per week, met een zelfde aantal werkuren.*¹⁵⁴ Guido Gezelle bestempelde in 1868 niet voor niets “Rousselaere [als] het Manchester van Vlaenderen”.¹⁵⁵ Verschillende comités van modelateliers en leerwerkhuizen werden opgericht om de thuiswevers om te scholen.

Moderne (machinale) vlasspinnerijen zoals *De Kien* en *Linière de Courtrai* vestigden zich in de jaren 1860 in Kortrijk, aanvankelijk onder een andere naam. Kort voor 1870 werden er ook mechanische weverijen in de Guldensporenstad gevestigd zoals bijvoorbeeld de onderneming *Gebroeders de Poortere*. De introductie van de mechanische getouwen bracht een verbetering in de handelspraktijk met zich mee via een nauwkeurigere sortering van het lijnwaad. De arbeiders leerden om eenvorming machinaal garen te weven. Op het platteland bleef men evenwel nog lang manueel spinnen en weven. De hekelmachines werden gemechaniseerd vanaf de jaren 1860.¹⁵⁶ De bewerking van andere textielstoffen zoals katoen en wol was eveneens in het Kortrijkse en het Roeselaarse aanwezig. In 1871 werkten te Kortrijk één machinale katoenspinnerij met 4500 spoelen en vier katoenweverijen. Maar vooral in Moeskroen kende de katoennijverheid een stevige expansie. Samen met de wolnijverheid vormden deze activiteiten een verlengstuk van de Noord-Franse industriële conglomeratie.

De mechanisatie van de traditionele linnennijverheid en het gebruik van mechanisch garen verliep in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen zeker niet van een leien dakje. Sommige lijnwaadkopers vreesden dat de mechanisatie van het linnenbedrijf hun economische positie zou ondermijnen en hen van hun inkomsten – en de daarmee gepaard gaande sociale status – zou beroven.¹⁵⁷ In de verdediging van de “oude” industrie haalden ze maatschappelijke en zedelijke motieven aan: bijvoorbeeld dat de sterke kwaliteit van de handgesponnen garens te wijten zou zijn aan het speeksel van de vrome spinsters.¹⁵⁸ De volksvertegenwoordigers van de rurale arrondissementen Roeselare en Tielt leverden in het parlement een bitse strijd tegen de mechanische linnenindustrie. Een nadeel voor het traditionele bedrijf was evenwel de onregelmatigheid en het gebrek aan gestandaardiseerde eenvormigheid van zijn producten. Vanaf ca. 1860 won het mechanisch gesponnen en geweven garen definitief het pleit in de bestudeerde regio.

¹⁵⁴ DOCHY, *Geschiedenis van de stad Roeselare vanaf de oudste tijden tot heden*, 299.

¹⁵⁵ VANDE VOORDE, *Roeselare, het Manchester van Vlaenderen*, 5.

¹⁵⁶ VAN HOUTTE en MADDENS, ‘Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse’, 80-82.

Hekelmachines dienen om het gezwingelde vlas te ordenen.

¹⁵⁷ VAN HOUTTE en MADDENS, ‘Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse’, 78.

¹⁵⁸ DEVOGELAERE, *De slechte jaren 1840-1850 in het arrondissement Roeselare-Tielt*, 63.

Kader III: Industrialisatie in de Nord – Pas-de-Calais

De economische en industriële ontwikkeling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen kan niet ten volle begrepen worden zonder de ontwikkelingen langs de andere kant van de landsgrens te belichten. Uiteraard kan het hier niet de bedoeling zijn om een volledig overzicht te geven van de industrialisatie in Noord-Frankrijk (hier beperkt tot de departementen *Nord* en *Pas-de-Calais*). Zoals uit onderstaande kaart af te leiden valt, is de oppervlakte van de Nord – Pas-de-Calais veel groter dan Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. Er bevinden zich tevens een aantal steden (Rijsel, Roubaix, Arras, Calais, Valenciennes en Lens) die omvangrijker zijn Kortrijk en Roeselare samen. Vanzelfsprekend gebeurde de industriële ontwikkeling in deze regio op een andere schaal dan in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare. Sommige deelregio's in Noord-Frankrijk kenden een andere ontwikkeling dan het omringende gebied.

Kaart IIIa: De Nord – Pas-de-Calais met de belangrijkste steden

De regio Nord – Pas-de-Calais was één van de bakermatten van de Franse industrie. De industrialisatie van deze streek steunde op twee pijlers: de mijnbouw en de textielnijverheid.¹⁵⁹ Andere industrieën ontwikkelden zich in symbiose met deze twee polen: metallurgie, siderurgie, chemische nijverheid, glasnijverheid en elektriciteit- en gasvoorziening. Reeds in de 17de eeuw waren er steenkoolontginningen in de regio. Bij gebrek aan materiaal waren de mijnbekkens evenwel moeilijk te exploiteren. Midden 19de eeuw ontdekte men een rijk steenkoolbekken in Oignies (nabij Lens). De introductie van de stoommachine zorgde ervoor dat de kolen op een vlotte manier konden worden ontgonnen. In 1870 voorzag de regio Nord – Pas-de-Calais in 36 % van de totale Franse steenkoolproductie. In 1913 was dat al 67 %. Op het hoogtepunt in 1939 haalde men 32 miljoen ton steenkool boven.

¹⁵⁹ VARASCHIN, 'Panorama van de industrialisering van de Nord – Pas-de-Calais', 70.

De tweede grote pijler van de economische ontwikkeling in het noorden van Frankrijk was de textielnijverheid. Deze was geconcentreerd in de (kleine) driehoek Rijsel-Tourcoing-Roubaix. Aan het begin van de 19de eeuw startte het mechanisatieproces in de katoenindustrie. In de jaren 1840 maakte ook de vlasbewerking de omslag van artisanale naar industriële verwerking, hoewel veel mensen thuis bleven werken.¹⁶⁰ De wolnijverheid in Roubaix en Tourcoing ging vanaf de tweede helft van de 19de eeuw de textielsector domineren. In deze steden verschenen een aantal heel grote fabrieken met meer dan 1000 arbeiders. Maar in de omringende gemeenten en dorpen onstonden er ook kleine fabrieken en ateliers.

Grosso modo kan men stellen dat de mijnbouw zich vooral concentreerde in het departement Pas-de-Calais en de textielnijverheid in het departement van de Nord. De mijnbouw trok tevens een bloeiende metaalnijverheid aan.¹⁶¹ Daar de vraag naar arbeid groot was, groeide de bevolking enorm aan, niet in het minst door emigratie vanuit België. Deze sterk groeiende agglomeraties trokken een belangrijke voedingsindustrie aan zoals suikerfabrieken, oliefabrieken, brouwerijen en stokerijen. In beide departementen werd de transport- en energie-infrastructuur grotendeels voor en door de mijnen ontwikkeld. Tevens werden een aantal elektriciteits- en gascentrales opgericht. Ondanks de excentrische ligging ten opzichte van het centrum van het land kreeg de regio spoedig aansluiting op de belangrijkste verkeersassen (o.a. via de treinverbinding tussen Parijs en Rijsel in 1846, de aanleg van het kanaal van St-Quentin in 1810 en het *Canal du Nord* in 1908).

De mechanisatie in Noord-Frankrijk werd begunstigd door de nabijheid van Engeland en België, de landen waar de industrialisatie eerst startte. De regio haalde haar voordeel uit deze essentiële buitenlandse inbreng, zowel op het vlak van kapitaal als van knowhow. De ontluikende staalindustrie, metaalnijverheid en glasnijverheid genoten de steun van Belgische firma's.¹⁶² Wat betreft arbeidskracht was er een grote Belgische inbreng vanuit perifere gebieden zoals West-Vlaanderen waar van een doorgedreven industrialisatie nog geen sprake was. De eerste stoommachine in de textielnijverheid werd in 1824 te Roubaix geïnstalleerd.¹⁶³ Tien jaar later werkten er reeds tien fabrieken met stoomaandrijving.

Aan het begin van de 19de eeuw werkten nog veel wevers thuis, net zoals in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen.¹⁶⁴ De industrialisatie zorgde ervoor dat de bevolking van Roubaix sterk aangroeide. Dit gaf aanleiding tot het ontstaan van beluiken. Inwijkelingen zochten om het even waar hun onderkomen. De moestuintjes van de kleine arbeidershuisjes werden volgebouwd en op zolders en kelders huisden volledige gezinnen. De daaraan verbonden onhygiënische toestanden leidden tot epidemieën en ziekten. De crisis op het West-Vlaamse platteland bracht een ware emigratie op gang naar de textieldriehoek Rijsel-Roubaix-Tourcoing met alle consequenties van dien. Veel Belgen troepten samen in de beluiken. Volgens Chantal Pétilon had deze concentratie eerder te maken met sociaal-economische dan met 'etnische' redenen: mensen met hetzelfde beroep of dezelfde sociale achtergrond leefden bij elkaar, ongeacht hun nationaliteit.¹⁶⁵

¹⁶⁰ POPELIER, *L'immigration oubliée*, 66-67.

¹⁶¹ VARASCHIN, 'Panorama van de industrialisering van de Nord – Pas-de-Calais', 71-72.

¹⁶² VARASCHIN, 'Panorama van de industrialisering van de Nord – Pas-de-Calais', 73.

¹⁶³ HONORÉ, 'De geschiedenis van Roubaix en zijn textielindustrie', 79.

¹⁶⁴ KASDI en GHESQUIER-KRAJEWSKI, 'Deux filières textiles en Flandres...', 498.

¹⁶⁵ PÉTILLON, 'Roubaix, een "Belgische industriestad"', 197.

In het laatste kwart van de 19de eeuw ontstonden de eerste economische en sociale crises. De sterk groeiende agglomeraties gaven immers aanleiding tot heel wat sociale ellende. Desondanks bleef het industrialisatieproces onverdroten verdergaan. De problemen die de Eerste Wereldoorlog met zich meebracht, veranderde dit niet.¹⁶⁶ De Nord – Pas-de-Calais werd de tweede economische regio van Frankrijk en bleef de Franse kolen- en textielproductie domineren. De meeste textielbedrijven waren tot dan toe familie-ondernemingen geweest. Onder invloed van de overheid tekende zich een tendens af om vennootschappen op te richten om te kunnen beschikken over grotere kapitalen. In de steenkoolnijverheid en chemie waren er reeds in de 19de eeuw rationalisaties in de bedrijfsstructuur geweest (o.a. kartelvorming).

Concentratiebewegingen, fusies en modernisering na de Tweede Wereldoorlog waren onvoldoende om een sterke industriële regionale kern te ontwikkelen die klaar was voor de toekomst.¹⁶⁷ Tijdens de jaren 1950 kenden de traditionele sectoren in Noord-Frankrijk net als in België een grote crisis. Het verval was onmiskenbaar ingezet. Stakingen, rationalisaties en overheidssteun brachten daar geen verandering in. Pas in 1990 sloten de laatste mijnen van het bekken in Oignies. De werkgelegenheid in de textielnijverheid kreeg ook zware klappen. De regionale dynamiek die de expanderende haven van Duinkerken ontwikkelde, bleek onvoldoende om de industrie in Noord-Frankrijk nieuw leven in te blazen. Tussen 1974 en 1988 gingen maar liefst 39,2 % van de industriële jobs verloren (voor heel Frankrijk was dat 22,6 %). De grote arbeidsuitstoot en de beperkte jobabsorptie in de dienstensector zorgden ervoor dat de tewerkstelling in Nord – Pas-de-Calais in absolute termen is afgenomen.¹⁶⁸

Nieuwe initiatieven worden tegenwoordig bekeken in de context van de ‘Eurometropool’ waarbij er een dynamisch evenwicht is tussen zuidelijk West-Vlaanderen (Kortrijk, Roeselare en Ieper), Henegouwen (Moeskroen en Doornik) en Noord-Frankrijk (Lille Métropole). Verschillende strategieën zijn daarbij ontwikkeld om tot een verregaande economische integratie te komen.

¹⁶⁶ VARASCHIN, ‘Panorama van de industrialisering van de Nord – Pas-de-Calais’, 74.

¹⁶⁷ VARASCHIN, ‘Panorama van de industrialisering van de Nord – Pas-de-Calais’, 74-75.

¹⁶⁸ VANHAVERBEKE, *Euro-regio: een strategie voor Zuid West-Vlaanderen...*, 10.

1.2.3.2. Langzame groei en beperkte mechanisatie

Traditionele nijverheden

Na bovenstaand nationaal overzicht en de noodzakelijke uitweiding over de linnennijverheid gaan we gedetailleerd in op de volledige industriële tewerkstelling in de administratieve arrondissementen Kortrijk en Roeselare tijdens de tweede helft van de 19de eeuw. In onderstaande tabellen geven we de geaggregeerde gegevens mee per regio. We genereerden data uit de industrietellingen van 1846 en 1880. Vanzelfsprekend is het noodzakelijk om deze gegevens verder aan te vullen. Bij elke vergelijking tussen de Roeselaarse en de Kortrijkse regio moet er met de demografische verschillen rekening worden gehouden (zie hoger). Het arrondissement Kortrijk zal in absolute cijfers steeds een hogere tewerkstellingsgraad hebben. Maar er zijn ook verklaringen die buiten de omvang en fluctuaties van de bevolking moeten worden gemaakt. Later gaan we daar dieper op in.

Tabel 16: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1846 (in aantal en in %)

Sector	Fabrikanten		Arbeiders				TOTAAL	
	#	%	m	v	totaal	%	#	%
Delfstoffen	4	0.08	70	10	80	0.89	84	0.60
Voeding	669	13.56	1055	20	1075	11.97	1744	12.54
Tabak	27	0.55	265	6	271	3.02	298	2.14
Textiel	2215	44.90	2234	2611	4945	55.07	7160	51.46
Kledij	324	6.57	281	97	382	4.25	706	5.07
Huid en leer	383	7.76	432	3	435	4.84	818	5.88
Hout en meubel	718	14.56	682	-	682	7.59	1400	10.06
Boekindustrie	15	0.30	46	-	46	0.51	61	0.44
Chemie	12	0.24	60	9	69	0.77	81	0.58
Keramik	29	0.59	228	3	231	2.57	260	1.87
Metaal	313	6.35	384	9	393	4.38	706	5.07
Overige	12	0.24	19	-	19	0.21	31	0.22
Elektriciteit/gas/water	1	0.02	7	-	7	0.08	8	0.06
Bouw	211	4.28	344	1	345	3.84	556	4.00
TOTAAL	4933	100	6107	2769	8980	100	13913	100

Legende: # = aantal, % = percentage, m = mannelijk, v = vrouwelijk
Bron: database CAG; IT 1846

Tabel 17: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1846 (in aantal en in %)

Sector	Fabrikanten		Arbeiders				TOTAAL	
	#	%	m	v	totaal	#	%	
Delfstoffen	-	-	-	-	-	-	-	-
Voeding	500	15.58	758	33	791	15.49	1291	15.52
Tabak	9	0.28	10	3	13	0.25	22	0.26
Textiel	1538	47.93	865	1899	2764	54.12	4302	51.73
Kledij	152	4,74	183	63	246	4.82	398	4.79
Huid en leer	215	6.70	352	5	357	6.99	572	6.88
Hout en meubel	488	15.21	460	19	479	9.38	967	11.63
Boekindustrie	4	0.12	12	-	12	0.23	16	0.19
Chemie	9	0.28	17	-	17	0.33	26	0.31
Keramiek	20	0.62	152	7	159	3.11	179	2.15
Metaal	154	4.80	169	1	170	3.33	324	3.90
Overige	10	0.31	7	-	7	0.14	17	0.20
Elektriciteit/gas/water	-	-	-	-	-	-	-	-
Bouw	110	3.43	92	-	92	1.80	202	2.43
TOTAAL	3209	100	3077	2030	5107	100	8316	100

Legende: # = aantal, % = percentage, m = mannelijk, v = vrouwelijk
Bron: database CAG; IT 1846

In 1846 waren er voor de arrondissementen Kortrijk en Roeselare respectievelijk 13.913 en 8.316 personen geregistreerd in de industrietelling. Voor het Kortrijkse zijn er 35,5 % fabrikanten en 64,5 % 'industriearbeiders'. De samenstelling voor de regio Roeselare lijkt daar sterk op: 38,6 % fabrikanten en 61,4 % arbeiders. Het aandeel van beide regio's in de werkgelegenheid van West-Vlaanderen was 31,2 %.

Volgens de industrietelling van 1846 werkten er 4.933 fabrikanten en 8.990 arbeiders in het arrondissement Kortrijk. Het is niet verwonderlijk dat de textielnijverheid daarvan het grootste deel voor zich neemt. Iets meer dan de helft (51,5 %) van de personen die in deze telling opgenomen waren, vonden hun hoofdberoep in de textielindustrie. Daarvan waren er bijna 2000 zelfstandige handwevers en 500 weefarbeiders. Daarnaast waren er 1600 kantwerksters (slechts 7 mannen waren actief in de kantwerksector). Het spinnen en weven van wol was goed voor 25 fabrikanten en 900 arbeiders.

In 1846 waren er voor de regio rond Roeselare 3.209 ondernemers en 5.107 arbeiders. Ook hier vertegenwoordigde de textielindustrie iets meer dan de helft van de industriële werkgelegenheid (51,7 %) van het volledige arrondissement. In 1846 waren er 1.785 kantwerksters en 143 kantwerkers (als arbeider). Samen met 1.437 zelfstandige wevers en 382 weefarbeiders vertegenwoordigden ze het leeuwendeel van de textielnijverheid.

De belangrijkste niet-textielgebonden nijverheden in 1846 in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen waren de voeding- en hout- en meubelsector. In de arrondissementen Kortrijk en Roeselare vertegenwoordigde de voedingsindustrie respectievelijk 12,5 % en 15,5 % van de industriële werkgelegenheid van het arrondissement. In de hout- en meubelindustrie was dat

voor dezelfde regio's respectievelijk 10,1 % en 11,6 %. Deze cijfers worden grotendeels verklaard door hoge graad aan traditioneel-ambachtelijke nijverheden in de regio.

De economische structuur van West-Vlaanderen bestond hoofdzakelijk uit landbouw en ambachtelijke nijverheid. Vooral de voedings- en hout- en meubelnijverheid waren nog op artisanale basis gestructureerd. Zo waren er in 1846 in de regio Kortrijk 100 wagenmakers, 103 tonnenmakers, 87 klompenmakers, 292 timmermannen, 86 brouwers, 317 bakkers en 211 molenaars. Verder waren er ook 103 metselaars, 180 smeden, 334 schoenmakers en 274 kleermakers. Vanzelfsprekend waren er ook andere kleinere ambachten zoals mandenmakers, hoedenmakers, ketelmakers, jeneverstokers, plafondwerkers, leerlooiers, aardewerkmakers... De meest gegoede fabrikanten hadden een aantal bezoldigde werknemers. De meeste fabrikanten kregen evenwel hulp en steun van familieleden en vrienden. Dergelijke ambachtslieden waren over heel de regio terug te vinden. Als er bijvoorbeeld geen metselaars in het dorp waren, dan waren er zeker wel in het naburige dorp.

Ook in het Roeselaarse waren de voedings- en hout- en meubelnijverheid in 1846 goed vertegenwoordigd: 235 bakkers (met 251 arbeiders), 22 brouwers (met 120 arbeiders), 162 molenaars van koolzaad en tarwe (met 287 arbeiders), 172 timmermannen (met 124 arbeiders), 67 klompenmakers (met 50 arbeiders), 63 tonnenmakers (met 42 arbeiders) en 42 weefkammakers (met 51 arbeiders). Daarnaast waren er ook 188 schoenmakers (met 290 arbeiders), 13 leerlooiers (met 54 arbeiders) en 74 metselaars (met 49 arbeiders).

De industriële structuur van de onderzochte regio lijkt erg goed op die van de provincie West-Vlaanderen. Zowel in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen als in de hele provincie werkte meer dan de helft van alle arbeiders in de textielnijverheid. De voedingsindustrie en de hout- en meubelnijverheid volgden in de regio dezelfde trend als in heel de kustprovincie. Het lijkt daarom niet onlogisch om te concluderen dat de regio Kortrijk-Roeselare het industriële profiel van West-Vlaanderen bepaalde en domineerde.

Tabel 18: Industriële werkgelegenheid per sector in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare in 1880 (in aantal)

Sector	Bedrijven		Uitbaters		Bedienden		Arbeiders		TOTAAL	
	K	R	K	R	K	R	K	R	K	R
Voeding	361	277	425	261	41	9	1019	490	1485	760
Tabak	49	21	50	21	9	-	138	22	197	43
Textiel	304	238	350	269	121	76	11051	6163	11522	6508
Huid en leer	14	13	15	13	1	1	37	36	53	50
Hout en meubel	5	2	6	1	-	-	13	4	19	5
Boekindustrie	17	9	17	9	3	1	65	10	85	20
Papiernijverheid	3	-	3	-	1	-	53	-	57	-
Chemie	19	3	14	2	13	1	134	11	161	14
Keramiek	30	25	32	25	2	4	259	256	293	285
Metaal	148	156	151	152	3	6	221	347	375	505
Bouw	10	8	10	8	2	-	121	152	133	160
TOTAAL	960	752	1073	761	196	98	13111	7491	14380	8350

Legende: K = Kortrijk, R = Roeselare
Bron: database CAG; IT 1880

Tabel 19: Industriële werkgelegenheid per sector in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare in 1880 (in %)

Sector	Bedrijven		Uitbaters		Bedienden		Arbeiders		TOTAAL	
	K	R	K	R	K	R	K	R	K	R
Voeding	37.60	36.84	39.61	34.30	20.92	9.18	7.77	6.54	10.33	9.10
Tabak	5.10	2.79	4.66	2.76	4.59	-	1.05	0.29	1.37	0.51
Textiel	31.67	31.65	32.62	35.35	61.73	77.55	84.29	82.27	80.13	77.94
Huid en leer	1.46	1.73	1.40	1.71	0.51	1.02	0.28	0.48	0.37	0.60
Hout en meubel	0.52	0.27	0.56	0.13	-	-	0.10	0.05	0.13	0.06
Boekindustrie	1.77	1.20	1.58	1.18	1.53	1.02	0.50	0.13	0.59	0.24
Papiernijverheid	0.31	-	0.28	-	0.51	-	0.40	-	0.40	-
Chemie	1.98	0.40	1.30	0.26	6.63	1.02	1.02	0.15	1.12	0.17
Keramik	3.13	3.32	2.98	3.29	1.02	4.08	1.98	3.42	2.04	3.41
Metaal	15.42	20.74	14.07	19.97	1.53	6.12	1.69	4.63	2.61	6.05
Bouw	1.04	1.06	0.93	1.05	1.02	-	0.92	2.03	0.92	1.92
TOTAAL	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Legende: K = Kortrijk, R = Roeselare

Bron: database CAG; IT 1880

Volgens de industrietelling van 1880 waren er in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen 22.730 mensen actief in de secundaire sector. Dit zijn er amper 501 meer dan in 1846. Ondanks het feit dat de ambachten in 1880 niet in de telling opgenomen zijn en dat de conjunctuur tussen 1873 en 1895 een dip kende, is het toch duidelijk dat de industriële tewerkstelling erop vooruitging.

Voor 1880 is het moeilijk om concrete uitspraken te doen over een aantal ambachtelijke sectoren. Ofwel komen ze helemaal niet voor (zoals de kledingnijverheid) ofwel komen ze slechts sporadisch en sterk onvolledig voor (zoals de huid- en leerbewerking en de hout- en meubelnijverheid). Afgaand op de bevolkingsregisters van Tielt – mits het nodige voorbehoud – moet de kledingindustrie in de regio rond de 15 % bedragen, de huid- en leerindustrie 7,5 % en de hout- en meubelindustrie 4 %.¹⁶⁹ In 1846 bedroeg de bouwnijverheid 4 % en 2,5 % van de industriële tewerkstelling in het Kortrijkse en Roeselaarse. De metaalnijverheid was eveneens sterker vertegenwoordigd in het arrondissement Kortrijk dan in het arrondissement Roeselare. Hoewel 1880 een omgekeerd beeld laat zien, lijkt het ons toch heel aannemelijk dat de Kortrijkse regio stevast een groter aandeel in de bouw- en metaalnijverheid had dan de streek rond Roeselare en Izegem. Steenbakkerijen zoals *Tuileries du Pottelberg* en metaaldraadproducent *Bekaert* ontstonden immers in deze periode. De telling van 1846 wijst daar trouwens ook op.

In 1880 werden in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare samen slechts 542 ondernemingen gecatalogeerd onder de noemer 'textiel'. Daarentegen waren er bijna 18.000 personen voltijds actief in de textielsector. Als men enkel van deze cijfers uitgaat dan zou dit betekenen dat 80 % van de mensen opgenomen in de industrietelling van 1880 werkte in de textielsector. Het lijkt ons heel onwaarschijnlijk dat het aandeel van de textielsector in de totale nijverheid op 35 jaar tijd met 30 % gestegen is. De verklaring ligt hier in het ontbreken van de overige sectoren, waardoor de textielindustrie artificieel hoge cijfers laat zien. Dit zegt

¹⁶⁹ Voor de huid- en leerindustrie moet men wel rekening houden dat de schoennijverheid in Tielt groter is dan gemiddeld.

dus veel over de betrouwbaarheid van de industrietelling van 1880. We kunnen een betere blik op de industriële werkgelegenheid krijgen via alternatieve bronnen.

De cijfers voor de stad Tielt in 1880 (zie onderstaande tabel) gebaseerd op de bevolkingsregisters, geven een genuanceerder beeld. Daarbij is iets meer dan 55 % van de beroepsbevolking tewerkgesteld in de textielsector. Natuurlijk mogen de gegevens van één stad niet volledig geëxtrapoleerd worden naar een hele regio, maar het biedt een zekere houvast.¹⁷⁰ Het onderzoek laat vergelijkingen over meerdere decennia toe. Globaler beschouwd, is te merken dat de textielindustrie in Tielt steeds een kleiner aandeel had in de industriële tewerkstelling. Tussen 1866 en 1900 daalde het aandeel met meer dan 20 %. Deze terugval had veeleer te maken met de economische conjunctuur dan met de slagkracht van de textielsector. In 1866 was er immers een gunstige economische periode, terwijl er in 1880 een laagconjunctuur was. Toch bleef de textielnijverheid veruit de belangrijkste werkgever. Opvallend voor Tielt was de stijgende werkgelegenheid in de huid- en leerbewerking en de schoennijverheid in het bijzonder.¹⁷¹ Net als in Izegem was in Tielt een schoennijverheid ontstaan die evenwel nooit hetzelfde prestige bereikte als in de Pekkerstad.

Tabel 20: Industriële werkgelegenheid per sector in de stad Tielt volgens beroepskeuze (1866-1900)

	1866		1880		1900	
	#	%	#	%	#	%
Voeding	155	3.01	170	5.51	146	4.18
Textiel	3601	69.95	1743	56.50	1643	47.02
Kledij	780	15.15	512	16.60	422	12.08
Huid en leer	190	3.69	239	7.75	651	18.63
Hout	149	2.89	126	4.08	145	4.15
Papier	17	0.33	14	0.45	16	0.46
Chemie	5	0.10	4	0.13	9	0.26
Metaal	89	1.73	99	3.21	92	2.63
Overige	17	0.33	55	1.78	233	6.67
Bouw	145	3.01	123	3.99	137	3.92
TOTAAL	5148	100	3085	100	3494	100

Legende: # = aantal, % = percentage

Opmerking: het betreft hier enkel de hoofdberoepen

Bron: gebaseerd op GOBYN, 'Onderzoek naar de beroepskeuze van de bevolking...', 366-378. Gobyne maakte gebruik van de bevolkingsregisters om zijn databank te construeren.

Illustratief zijn tevens de ontwikkelingen in het Leiedorp Kuurne. Het tewerkstellingspatroon is hier anders dan in Tielt. Kuurne was immers een echt vliedorp en dat uit zich ook in de gegevens van de bevolkingsregisters. Daar waar het Tielts in deze periode nog meer gericht was op weven en spinnen, richtte men zich in Kuurne al tot de eigenlijke vlasvezelbewerking. Het aantal wevers daalde in Kuurne van 137 in 1846 tot 9 in 1890.¹⁷² In 1890 was volgens het bevolkingsregister het spinnen volledig verdwenen. De meeste wevers vonden werk in de

¹⁷⁰ Hoewel Tielt niet in de kern van de onderzochte regio ligt, kan de stad toch als voorbeeld dienen van de economische ontwikkeling van de ganse regio tijdens de tweede helft van de 19de eeuw. Men dient er uiteraard wel rekening mee te houden dat hier uitgegaan werd van bevolkingsregisters en dat de huid- en leernijverheid een te hoge werkgelegenheid laat zien om representatief te zijn voor de ganse regio (uitgezonderd Izegem).

¹⁷¹ GOBYN, 'Onderzoek naar de beroepskeuze van de bevolking...', 357.

¹⁷² CASTELEIN, *De bevolkings-, de beroeps- en de bezitsstructuur...*, 163-166.

vlasvezelbereiding of trokken terug het land op. In 1846 waren er 81 zwingelaars; in 1890 was dit aantal al opgelopen tot 217 en het zou verder blijven stijgen. Hoewel het aantal feitelijke landbouwers tussen 1846 en 1890 nagenoeg constant bleef, werden in 1890 daarnaast 81 mensen geregistreerd als 'landbewerker'. Na de crisis van 1845 probeerden een aantal mensen opnieuw werk in de agrarische sector te vinden.

Beperkte regionale differentiatie

Hoewel de meeste gegevens in de industrietellingen weergegeven zijn in groepen van gemeenten, is het toch mogelijk om een summiere geografische opsplitsing mee te geven. De textielnijverheid bevond zich vaak in steden: vooral Kortrijk, Menen en Moeskroen zijn daar de exponenten van. De wolnijverheid concentreerde zich in de streek rond Moeskroen: in 1846 waren er samen met Rollegem 14 ondernemers die 598 arbeiders tewerkstelden in het weven van wol. Gespecialiseerde bedrijvigheden trof men eveneens aan in de steden: zo telde Kortrijk bijvoorbeeld 3 paraplummakers en 3 mattenproducenten.

Ook voor het arrondissement Roeselare geven we een geografische opsplitsing mee. Net zoals bij het arrondissement Kortrijk zijn in de telling de steden grotendeels apart opgelijst. Gemeenten werden vaker gegroepeerd omwille van hun beperktere tewerkstelling. In Izegem waren er in 1846 bijvoorbeeld 102 arbeiders aan de slag (120 met fabrikanten erbij) in de borstelnijverheid. In West-Vlaanderen waren er toen 44 fabrikanten en 149 arbeiders. Roeselare was sterk vertegenwoordigd in de cichoreinijverheid: van de 35 ondernemers en 104 arbeiders in West-Vlaanderen kwamen er respectievelijk 13 en 67 uit Roeselare. Voor het hele arrondissement – dus met de overige gemeenten erbij geteld – klokte de tewerkstelling in de Roeselaarse regio in de cichoreinijverheid af op 91 % ten opzichte van de provincie. In 1846 was 5 % van de West-Vlaamse en 40 % van de Roeselaarse schoenmakers gevestigd in Izegem. De ontluikende schoennijverheid in Izegem had voorlopig nog een lokaal en regionaal karakter.

De extractieve nijverheid (ontginning van delfstoffen en ruwe ertsen) kwam niet voor in de streek. Ook de tewerkstelling in de nutsvoorzieningen (elektriciteit, gas en water) was miniem. In het midden van de 19de eeuw was de infrastructuur in de Leiergio wel al wat uitgebouwd maar nog te kleinschalig om enige vorm van betekenis te spelen.

Dat de Industriële Revolutie medio 19de eeuw in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen amper doorgedrongen was, bewijzen volgende cijfergegevens uit de industrietelling. In 1846 waren er in het arrondissement Kortrijk 23 stoommachines (waaronder 10 in de textielindustrie en 8 in de voedingsindustrie) die samen goed waren voor een vermogen van 163 pk (waarvan 64 uit de textielindustrie en 76 uit de voedingsindustrie). In het arrondissement Roeselare waren er omstreeks 1846 amper 11 stoommachines (2 in de textielindustrie en 9 in de voedingsindustrie) die een gezamenlijk vermogen van 62 pk hadden (56 uit voedings- en 6 uit textielindustrie). Toch vertegenwoordigden de twee regio's 58 % van het totale aantal stoommachines in West-Vlaanderen (59 stoommachines met een gemeenschappelijk vermogen van 395 pk). De verzamelde drijfkracht was dus het meest geconcentreerd in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen.

In beide arrondissementen (Kortrijk en Roeselare) en bij uitbreiding ook in het arrondissement Tielt domineerde dus de textielsector tijdens de 19de eeuw (1846-1890). Aanvankelijk lag de nadruk nog op het thuisweven en spinnen, maar sinds de crisisperiode

van het midden van de 19de eeuw ging men zich meer richten naar de eigenlijke vlasbewerking. Dorpen die aan de Leie lagen, maakten als eersten die ommekeer. Als er rekening wordt gehouden met de kritieken met betrekking tot accuratesse en volledigheid, dan moet men concluderen dat het profiel en karakter van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen werkelijk door de textielsector in al zijn facetten gevormd en gedetermineerd is.

1.2.4. Werkgelegenheid in primaire en tertiaire sector

Om het beeld van de totale werkgelegenheid te vervolledigen, gaan we ook nog wat dieper in op de tewerkstelling in de primaire en tertiaire sector tijdens de tweede helft van de 19de eeuw. Het is evenwel niet zo eenvoudig om de volledige werkgelegenheid correct te reconstrueren. Verschillende tellingen en schattingen geven steeds weer andere cijfers. In dit overzicht gaan we vooral uit van de gegevens van De Brabander omdat hij zich – net zoals wij – hoofdzakelijk baseerde op de nationale industrietellingen. Toch leert onderstaande tabel dat deze cijfers met het nodige voorbehoud moeten worden bekeken worden.

Tabel 21: Verdeling van de werkgelegenheid volgens de hoofdcategoriën (1846)

	Primair		Secundair		Tertiair		TOTAAL	
	#	%	#	%	#	%	#	%
WVL (DB)	113861	54.47	71291	34.10	23900	11.43	209052	100
België (DB)	778743	55.18	446861	31.66	185700	13.16	1411304	100
België (B)	-	41.4	-	43.3	-	15.3	-	100

Legende: (DB) = schatting van De Brabander, (B) = schatting van Buyst

Bron: DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 131; LEBRUN, 'De industriële revolutie', 29; BUYST, 'Changes in the occupational structure', 15.

De werkgelegenheid van West-Vlaanderen in 1846 lijkt volgens de berekeningen van De Brabander goed op de algemene tendens: 55 % van de beroepsbevolking was tewerkgesteld in de primaire sector, zo'n 34 % in de secundaire en 11 % in de tertiaire sector. Wanneer de cijfers vergeleken worden met die van Erik Buyst dan komt men tot een andere vaststelling.¹⁷³ Volgens hem had de nationale landbouwsector in 1846 een minder groot aandeel dan algemeen aangenomen.

Landbouw

Eeuwenlang was de landbouw de belangrijkste economische activiteit in West-Europa. Iedere streek moest in grote mate zorgen voor zijn eigen voedselvoorziening. In de tweede helft van de 19de eeuw daalde het belang van de landbouw hoofdzakelijk door de opkomende industrialisatie en toenemende internationale handel. Opvallend was dat in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen de ondergang van de huiselijke linnennijverheid in 1845-1850 leidde tot een tijdelijke aangroei van de rurale bedrijvigheid. Het aantal boeren (26.444 in 1846; 38.286 in 1880 voor het Kortrijkse) en hun meewerkende familieleden steeg immers gevoelig.¹⁷⁴ Vanaf ca. 1880 verminderde het aantal mensen tewerkgesteld in de primaire sector echter drastisch. Omdat op sommige tijdstippen tijdens het jaar veel werk verzet diende te worden, kon de rijke boer beroep doen op een ruime schare aan dagloners. Het uitzonderlijke lage loon voor

¹⁷³ BUYST, 'Changes in the occupational structure', 15.

¹⁷⁴ VAN HOUTTE en MADDENS, 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', 67.

landarbeiders was in het Kortrijkse veel lager dan in de rest van West-Vlaanderen en België. De lonen daalden rond het midden van de 19de eeuw terwijl de prijzen van de levensmiddelen stegen. In de jaren 1870 en 1880 waren de lonen van de landarbeiders echter terug gestegen.

Tabel 22: *Werkgelegenheid in de landbouw per arrondissement in West-Vlaanderen (1846)*

Arr.	Landbouwers en familieleden			Knechten en meiden		
	m	v	tot	m	v	tot
Brugge	11395	7560	18955	3168	1942	5110
Diksmuide	6064	3101	9165	1973	1190	3163
Ieper	11418	5411	16829	4036	2162	6198
Kortrijk	16845	9599	26444	4425	1970	6395
Oostende	4441	3548	7989	1309	848	2157
Roeselare	11027	5080	16107	2784	1329	4113
Tielt	10244	5499	15743	2893	1289	4182
Veurne	3004	1903	4907	1300	911	2211
WVL	74438	41701	116139	21888	11641	33529

Bron: database CAG; LT 1846

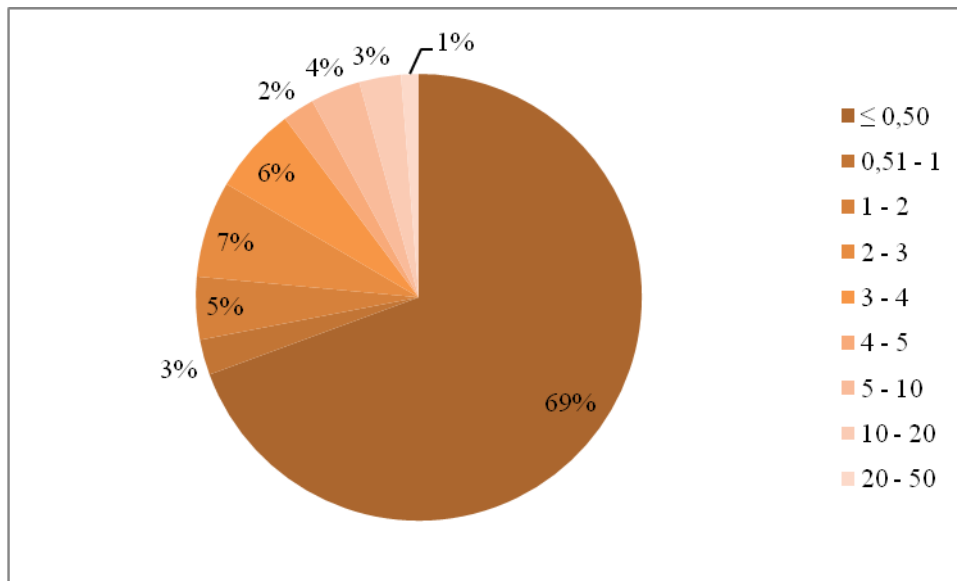
Volgens de landbouwtelling van 1846 waren er in de streek Kortrijk-Roeselare 53.059 personen afhankelijk van de landbouw. De regio was daarmee goed voor 35,5 % van de tewerkstelling in de landbouw in West-Vlaanderen. In absolute cijfers telde het arrondissement Kortrijk het grootste aantal boeren van de provincie West-Vlaanderen (zo'n 22,8 %). Opvallend is dat landbouwregio's zoals Veurne en Diksmuide veel minder boeren hadden dan de onderzochte regio. In Zuid-West-Vlaanderen waren er veel keuterboeren terwijl er in de Westhoek meer herenboeren waren.

Het onderscheid tussen de Westhoek en Zuid-West-Vlaanderen is ook duidelijk in het aantal knechten en meiden die permanent werkten op de landbouwwitbating. In het arrondissement Veurne is de verhouding tussen knechten en meiden ten opzichte van het aantal landbouwers 45,1 %, in het arrondissement Kortrijk is dat maar 24,1 %. In het Kortrijkse werd dus veel minder beroep gedaan op externe arbeidskrachten.

Naarmate de bevolking groeide, nam ook de landbouwversnippering verder toe. In 1846 telde het arrondissement Kortrijk 18.232 landbouwwitbatingen waarvan 65,7 % kleiner was dan een halve hectare. Ter illustratie geven we in de grafiek 2 de grootte van de landbouwbedrijven in Zwevegem. In 1846 had 69,4 % van de landbouwbedrijfjes een oppervlakte kleiner dan 50 are. Zwevegem was zeker geen uitzondering. Ook in middelgrote steden met een bloeiende industrie, zoals bijvoorbeeld Izegem, was er nog veel ruimte voor landbouwactiviteiten.¹⁷⁵

¹⁷⁵ LERMYTE, *Boeren in landelijk Izegem, Emelgem en Kachtem*, 22-23.

Grafiek 2: Grootte van de landbouwbedrijven in Zwevegem in hectare (1846)

Bron: LT 1846; VERHAEGHE, *Sporen uit hun bestaan, Levenslooponderzoek toegepast op vrouwen geboren in 1830/1 en 1880/1 te Zwevegem*.

De verbrokkeling van de bedrijven nam vooral toe na de landbouwcrisis van de jaren 1873-1895. In Zwevegem was het aantal bedrijfjes kleiner dan een halve hectare gestegen van 596 in 1846 tot 665 in 1895. In 1880 was het totale aantal landbouwbedrijven in het arrondissement Kortrijk reeds opgelopen tot 28.490.¹⁷⁶ Het aantal keuterboeren lag op 72 %. Slechts 363 hoeven hadden een oppervlakte groter dan 20 ha. Deze evolutie duidde aan dat er een grote vraag naar land was. De uiterste versnippering van het landbouwareaal en de stijgende grond- en pachtprizen hadden als gevolg dat vele bedrijven niet meer in hun eigen bestaan konden voorzien. De keuterboeren haalden hun hoofdbestaan uit loondienst bij grotere boeren, fabrieken of huisnijverheid.

Naast een versnipperd areaal typeerde de landbouw in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen zich ook door een strikte eigendomsstructuur. Van alle landbouwbedrijven werd in 1846 in de arrondissementen Kortrijk, Roeselare en Tielt respectievelijk 76 %, 77 % en 80 % gepacht.¹⁷⁷ Daarmee scoorde de regio het hoogst van heel het land. Die tendens zou zich later nog versterken: in 1895 liep het aandeel gepachte landbouwbedrijven in de drie genoemde arrondissementen op tot 81 %. Over heel België werd in 1846 41 % en in 1895 52 % van de landbouwgronden gepacht. Pas tijdens het interbellum zou daar voor de bestudeerde regio verandering in komen.

¹⁷⁶ VAN HOUTTE en MADDENS, 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', 64-67.

¹⁷⁷ VANHAUTE, 'Eigendomsverhoudingen in de Belgische en Vlaamse landbouw', 218.

Tabel 23: Beroepsbevolking in de primaire sector in West-Vlaanderen in 1846

	Stad Kortrijk	15 steden	Platteland	WVL
Landbouwer	192	2516	20871	23387
Tuinier, sierteelt	33	365	503	868
Herder	3	37	341	378
Visser	0	732	539	1271

Opmerking: de '15 steden' zijn de West-Vlaamse steden die in 1846 officieel als stad betiteld werden; onder 'platteland' worden alle West-Vlaamse gemeenten en dorpen samengerekend.

Bron: database CAG; VT/BT 1846

Uit bovenstaande tabel kan worden afgeleid dat de grootste tewerkstellingsgraad in de landbouw in West-Vlaanderen – logischerwijze – op het platteland terug te vinden was (86 %; 93 % wanneer de rest van het gezin meegeteld wordt). Het grootste gedeelte van de West-Vlaamse boeren had een gemengd landbouwbedrijf. Naast het telen van graan hadden de boeren een beperkte veestapel en een kleine moestuin.

De landbouw in de Leie- en Mandelstreek was medio 19de eeuw in grote mate op akkerbouw gericht (73,2 %). Veeteelt was in de streek minder belangrijk. In het gerechtelijke arrondissement Kortrijk werd in 1846 655.207 hectoliter graangewassen geteeld.¹⁷⁸ Tarwe (32 %) en rogge (39 %) waren de belangrijkste granen. In output was tarwe wel belangrijker dan rogge. Wat betreft nijverheidsgewassen was de regio in de periode 1830 – 1860 hoofdzakelijk afhankelijk van vlas en oliehoudende gewassen (hoofdzakelijk koolzaad).¹⁷⁹ Het aandeel van de aardappelteelt in de regio medio 19de eeuw bedroeg 12,8 %. De suikerbietenteelt kende een ongeziene expansie. In 1846 was in het arrondissement Kortrijk nog maar 1 hectare met suikerbieten bezaaid, in 1866 was dat al 235 hectare. Cichorei, een surrogaat voor koffie, kende een soortgelijke evolutie. De grootste concentratie van cichorei bevond zich in de regio Roeselare-Izegem waar cichorei-asten her en der in het landschap verspreid lagen. Tabak werd vooral geteeld in de streek tussen Wervik en Harelbeke.¹⁸⁰ De belangrijkste reden waarom tabak in deze streek bloeide was ongetwijfeld de smokkelhandel. De spectaculaire ontplooiing van de grensarbeid versterkte dit effect.

Een belangrijke verspreiding kende ook de cultuur van het vlas, die de grondstof leverde voor de linnenindustrie. In de regio werden betrekkelijk grote hoeveelheden vlas geteeld, maar niet alles werd in de textielsector verbruikt. In 1846 werd in het gerechtelijk arrondissement Kortrijk 1.897.357 kg vlas geteeld, iets meer dan in 1812. Het lijnwaad was een gegeerd product op de Vlaamse en internationale markten. In de tweede helft van de 19de eeuw viel de betaalde hoeveelheid vlas t.o.v. de overige nijverheidsgewassen terug. Onder meer het verval van de huisnijverheid en de concurrentie van goedkoop Russisch vlas was hiervoor verantwoordelijk. Het was echter in de bewerking van de vlasvezels dat de regio zijn wereldfaam zou vestigen.

¹⁷⁸ GOOSSENS, *De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw*, II, 123.

¹⁷⁹ VAN HOUTTE en MADDENS, 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', 56-59.

¹⁸⁰ CAUWE, 'Geschiedenis van de tabak in de Leiestreek', 339.

Handel en diensten

Tijdens het Ancien Régime, maar ook nog lang daarna, verkocht de lokale neringdoener of zijn familieleden de producten die hij zelf gemaakt had, in zijn werkplaats of in een bijhorend winkeltje. Die fabricage gebeurde tot ca. 1800 hoofdzakelijk op bestelling. De Kortrijkse lijnwaardmarkt werd in de stadshallen gehouden, waar de stukken voor verkoop van een keurmerk werden voorzien.¹⁸¹ De linnen stoffen werden enerzijds door de landelijke werkkrachten, anderzijds door opkopers (de zogenaamde kutsers die het lijnwaad bij de boerenhandwerkers opkochten) op de markt gebracht. Het privilege om markten te organiseren was in het Ancien Regime enkel weggelegd voor steden zoals Kortrijk, Menen en Roeselare. Op het einde van de 19de eeuw vonden weekmarkten plaats in quasi elke gemeente met enige economische betekenis. Stilaan verschenen winkels waar verscheidene producten in beperkte volumes werden verkocht.

Tabel 24: Beroepsbevolking in de verschillende takken van de tertiaire sector in West-Vlaanderen in 1846

	Stad Kortrijk	15 steden	Platteland	WVL
Handel/horeca	830	5759	6768	12527
Transport	10	614	222	836
Vrije beroepen	372	2683	2130	4802
Bedienden overheid	650	6555	3027	9582
Dienst- en huispersoneel	1043	8593	32415	41008

Opmerking: de '15 steden' zijn de West-Vlaamse steden die in 1846 officieel als stad betiteld werden; onder 'platteland' worden alle West-Vlaamse gemeenten en dorpen samengerekend

Bron: database CAG; VT/BT 1846

De West-Vlaamse handel- en dienstensector was in het midden van de 19de eeuw nog niet zo sterk ontwikkeld. Handelsactiviteiten en administratieve beroepen waren hoofdzakelijk een stedelijke bezigheid. Het verkeerswezen en het transport van goederen was in de provincie in 1846 nog niet volledig uitgebouwd. De meeste verkeersinfrastructuurwerken moesten nog starten. Het totale aandeel van de tertiaire sector in de West-Vlaamse werkgelegenheid werd artificieel hoog gehouden door het omvangrijke dienst- en huispersoneel. Het 'gaan dienen' was een bekend fenomeen in de streek. Jonge meisjes gingen helpen bij een welvarende familie om het huishouden te doen en om te zorgen voor de kinderen. Jongens werden vaak als knecht ingeschakeld voor allerlei klusjes. Dat het wel degelijk ging om jonge mensen blijkt uit de beroepentelling. De 41.008 personen die werkten als dienst- en huispersoneel in West-Vlaanderen hadden samen maar 1741 familieleden (voornamelijk kinderen).

¹⁸¹ VAN HOUTTE en MADDENS, 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', 89-90.

1.2.5. Sociale context

Het ellendige arbeidersleven

De miserabele toestand waarin de arbeiders van de 19de eeuw leefden is reeds veelvuldig beschreven. Het begrip arbeider omvatte in de 19de eeuw zowel de (oude) ambachtsgezellen, fabrieksarbeiders en de thuiswerkers.¹⁸² Afhankelijk van de industriële en economische conjunctuur kon hun toestand sterk variëren. Tijdens de eerste helft van de 19de eeuw leefden vooral de fabrieksarbeiders in armzalige omstandigheden, tijdens de tweede helft van de 19de eeuw en een stuk van de 20ste eeuw was vooral de situatie van de thuiswerkers niet zo rooskleurig. De 19de-eeuwse maatschappij was bovendien sterk hiërarchisch gestructureerd. Er gaapte niet enkel een grote kloof tussen de industrie-arbeiders en de fabrieksbazen, ook tussen mannen en vrouwen was er een groot verschil. Landbouwarbeid, huisnijverheid en dienstwerk waren de belangrijkste bronnen van inkomen voor vrouwen.¹⁸³

Van alle actieve arbeidsters uit de regio Kortrijk-Roeselare die in de industrietelling van 1846 geregistreerd werden, werkten er 94 % in de textielindustrie. Dat is een heel hoog aantal wanneer dat wordt vergeleken met de mannen die tewerkgesteld waren in de textiel: 36 % in het Kortrijkse en 28 % in het Roeselaarse. Opmerkelijk is evenwel – en dat is wellicht een gril van de telling – dat in de regio rond Kortrijk er bijna evenveel mannen als vrouwen in de textielnijverheid werkzaam waren. In de streek rond Roeselare daarentegen werkten er dubbel zoveel vrouwen dan mannen in de textielindustrie! In het Roeselaarse waren veel mannen ook tewerkgesteld in de voedingssector (zo'n 24 %). In 1846 waren alle fabrikanten mannen. De volgende keer dat we een indicatie krijgen van de gendersamenstelling was pas in 1896 zodat we niet kunnen nagaan welke tussentijdse evoluties en ontwikkelingen zich op dit vlak voordeden.

De telling van 1880 maakt ons wel wat wijzer over de sociale groepen die deel uitmaken van het nijverheidsproces. Een eerste vaststelling is dat het aantal bedrijven heel gelijklopend is met het aantal uitbaters. De voedingsbedrijven telden in 1880 gemiddeld 4 werknemers in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare. Voor de metaalnijverheid waren dat er gemiddeld 3. Voor West-Vlaanderen en zeker Midden- en Zuid-West-Vlaanderen in het bijzonder is dit een kenmerk dat tot op de dag van vandaag zal doorspelen, namelijk de beperkte omvang van de ondernemingen. Een tweede vaststelling is dat er tijdens de tweede helft van de 19de eeuw nog maar weinig mensen werkten als bediende in de secundaire sector. Dergelijke taken werden door de uitbater op zich genomen.

Kleine bedrijven vertegenwoordigden een uitermate grote verscheidenheid aan ambachten die in essentie op de plaatselijke behoeften waren afgestemd. De poorten van de industrialisatie stonden in de steden halfopen, op het platteland slechts op een kier. Vooral in de huisnijverheid waren de sociale toestanden schrijnend. Kinderarbeid en onderbetaalde vrouwenarbeid kwamen nog veelvuldig voor. Een van de gevolgen daarvan was dat de schoolplicht sterk daalde. Volgens Jean-Marie Lermite werd 'Arm Vlaanderen' dan ook 'dom Vlaanderen'.¹⁸⁴ Pas aan het einde van de negentiende eeuw werden maatregelen getroffen om dat tegen te gaan. De lonen waren bovendien heel laag en vaak afhankelijk van de kwaliteit

¹⁸² DE BELDER, CRAEYBECKX en DE WEERT, 'Het sociale leven in België, 1844-1873', 106.

¹⁸³ DE WEERDT en KEYMOLEN, 'Het sociale leven in België, 1873-1895', 66.

¹⁸⁴ LERMYTE, 'De sociaal-economische situatie omstreeks 1847', 13.

van de geproduceerde goederen. Midden- en Zuid-West-Vlaanderen beleefde in het midden van de 19de eeuw alleszins een gitzwarte periode.

Onhygiënische werkomstandigheden en erbarmelijke woontoestanden waren eerder regel dan uitzondering. Velen woonden in typische kleine arbeidershuisjes.¹⁸⁵ Rond fabrieken vormden zich stegen en beluiken. In de kleine huizen, die meestal geen verdieping hadden, was veelal de werk-, eet- en slaapruijnte geconcentreerd in één vertrek. Indien men toch een zolder of kelder ‘op overschot’ had, trachtte die men te verhuren. De huishuur was laag, maar voor sommigen toch te hoog om enigszins comfortabel te kunnen leven. De paupers die zelfs dat niet konden betalen, waren gedwongen om rond te zwerven met alle gevolgen van dien.

Als grootste stad van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen ontsnapte Kortrijk in de 19de eeuw niet aan het fenomeen van de beluiken. Hoewel niet zo uitgebreid als in Gent, waren er toch talrijke achterbuurten in de Guldensporenstad.¹⁸⁶ In de 19de en 20ste eeuw samen waren er in Kortrijk samen zo’n 72 beluiken, het ene al wat groter dan het andere. Via de opmeting van een aantal resterende beluiken kon worden opgemaakt dat de gemiddelde bewoonbare oppervlakte van een achterhuis met één verdieping zo’n 37 m² bedroeg.¹⁸⁷ Voor huisjes met één bouwlaag was de gemiddelde bewoonbare oppervlakte 19,75 m².

In 1865 werd reeds door een drukkingsgroep geijverd voor de sanering van sommige arbeiderswijken. Het stadsbestuur had daarvoor al wedstrijden uitgeschreven voor de bewoners van de arbeidershuizen op hun netheid en zindelijkheid binnenshuis.¹⁸⁸ De ‘properste’ en meest verzorgde huisjes kregen een geldprijs. Op het einde van de 19de eeuw verklaarde het stadsbestuur heel wat van dergelijke krotten onbewoonbaar. Sommige eigenaars, in feite huisjesmelkers, reageerden hierop door de stegen en binnenkoeren aan te passen en te verbeteren. Riolen werden aangelegd, de wateraanvoer- en afvoer werd verbeterd en ongeschikte woningen werden definitief gesloopt. De wet van 1889 bracht een grote verbetering mee op het vlak van sociale huisvesting. Arbeiders konden voortaan een behoorlijke woning verwerven.

Migratie

De crisis van de jaren 1840-1850 veroorzaakte grote maatschappelijke problemen. Dat de bestudeerde regio lang een veel te eenzijdige economische structuur had, speelde een belangrijke rol in de omvang van de crisis. Wanneer die fundamente (landbouw en linnennijverheid) onderuit gingen, dan wankelde het hele maatschappelijke bestel.¹⁸⁹ Zogenaamde ‘overlevingsstrategieën’ als langer werken en kinderarbeid waren middelen om de neergang op te vangen maar brachten weinig op. Eén manier om uit de ellende weg te geraken, was tijdelijke (bijvoorbeeld seizoensarbeid) of permanente migratie.¹⁹⁰ Vele arbeiders van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen gingen in het nabije Frankrijk werken. In de 19de eeuw fungeerde de staatsgrens als economische grens. Mede door een vroege

¹⁸⁵ DE BELDER, CRAEYBECKX en DE WEERT, ‘Het sociale leven in België, 1844-1873’, 114-115.

¹⁸⁶ DEBRABANDERE, ‘De arbeidershuisvesting in Kortrijk in de 19de eeuw’, 3-6.

¹⁸⁷ DEBRABANDERE, ‘De arbeidershuisvesting in Kortrijk in de 19de eeuw’, 35. Ter vergelijking (hoewel de meeste huisjes dateren van begin 20ste eeuw): in 1948 werd door de wet vastgesteld dat de bewoonbare oppervlakte minimum 85 m² moest zijn.

¹⁸⁸ DEBRABANDERE, ‘De arbeidershuisvesting in Kortrijk in de 19de eeuw’, 35-37.

¹⁸⁹ DE BÉTHUNE, ‘La crise linière et le paupérisme dans le Courtrais’, 76.

¹⁹⁰ DE BELDER, CRAEYBECKX en DE WEERT, ‘Het sociale leven in België, 1844-1873’, 116-117.

industrialisatie had het noorden van Frankrijk al de ommezwaai gemaakt naar lonende fabrieksarbeid (zie kadertekst). De textiel fabrieken van Rijsel, Roubaix en Tourcoing kenden een ongelofelijke groei. Velen vestigden zich definitief in het noorden van Frankrijk. Hoewel de meesten in de textielnijverheid terecht kwamen, werkten ook veel Vlamingen op het Franse platteland.¹⁹¹ Meestal hielpen ze bij de suikerbieten- of cichoreiteelt.

In 1886 bestond een zesde of ca. 300.000 personen van de bevolking van het Département du Nord uit Belgen. In Halluin, de zusterstad van Menen, had maar liefst 75 % van de bevolking een Belgisch paspoort.¹⁹² Ook in Roubaix, Roncq en Wervicq-Sud waren er meer Belgen dan Fransen. Hoewel dit niet allemaal West-Vlamingen waren, nam de kustprovincie een groot aandeel op zich. In de periode 1860-1889 was 36 % van de mannen en 30 % van de Belgische vrouwen die trouwden in Roubaix, geboren in West-Vlaanderen.¹⁹³ Door de snelle groei van Roubaix waren slechts weinig West-Vlaamse dorpen niet in de Noord-Franse stad vertegenwoordigd. De sterke groei van de Noord-Franse steden was grotendeels te danken aan deze Belgische migratie. Toch betekende de vestiging van zo'n grote groep buitenlanders een ware aanslag op het sociale weefsel van Roubaix. Geleidelijk zou er een proces van integratie en acculturatie ontstaan.¹⁹⁴

Omstreeks het einde van de 19de eeuw stopte de definitieve uitwijking. Het verzadigingspunt van de Noord-Franse textielsteden was bereikt. Een opmerkelijke evolutie deed zich vervolgens voor: men vestigde zich voortaan in Belgische grensgemeenten. Diverse gemeenten kwamen in een stroomversnelling terecht. De bevolking van Menen steeg bijvoorbeeld van 14.116 inwoners in 1891 naar 18.847 inwoners in 1901. Ook de bevolking van Moeskroen kende een sterke groei. De economische ontwikkeling van Moeskroen lag trouwens meer in het verlengde van de Noord-Franse textielindustrie (wolnijverheid).

Diverse factoren zorgden voor deze ommekeer.¹⁹⁵ Het Franse parlement had een wet uitgevaardigd waardoor buitenlanders verplicht waren zich te naturaliseren. Zo waren ze gedwongen om hun militaire dienstplicht in Frankrijk te vervullen. De opkomst van de fiets, de verbetering van de verkeerswegen, de pendelarbeid en het invoeren van goedkope treinabonnementen droeg bij tot het ontstaan van de grensarbeidersgemeenten. Tevens speelde een psychische factor mee: de gehechtheid aan eigen streek en taal was blijven bestaan. De belangrijkste reden voor het fenomeen van de grensarbeid was dat in Noord-Frankrijk betrekkelijk hoge lonen werden uitgekeerd en dat de kosten in West-Vlaanderen vrij laag waren.¹⁹⁶ Die combinatie zorgde tot de Tweede Wereldoorlog voor een sterke grensarbeid.

¹⁹¹ WOESTENBORGH, *Vlaamse arbeiders in de vreemde*, 15-16.

¹⁹² THEYS, *Monumenten en landschappen in Zuid-West-Vlaanderen*, 4.

¹⁹³ PÉTILLON, 'Roubaix, een "Belgische industriestad"', 195. Chantal Pétillon deed in het kader van haar proefschrift een onderzoek naar het aantal huwelijken in Roubaix.

¹⁹⁴ VANDEN BORRE, 'Union et fraternité. Verenigingen van Belgische migranten...', 398.

¹⁹⁵ THEYS, *Monumenten en landschappen in Zuid-West-Vlaanderen*, 5.

¹⁹⁶ THEYS, *Een analyse van de Westvlaamse grensarbeid in Noord-Frankrijk*, 35.

2. Doorgedreven mechanisatie en industrialisatie (1890-1950)

2.1. Economische ontwikkelingen in België en West-Vlaanderen

Vanaf 1875 werd duidelijk dat het exportgerichte karakter van de Belgische industrie extra gevoelig was voor schommelingen in de wereldconjunctuur. Tussen 1873 en 1895 waren er immers een aantal crisissen met periodes van herstel geweest. Het protectionistische beleid van Frankrijk zorgde eveneens voor economische problemen in België. De Belgische industrie moest daarom herstructureren, moderniseren en rationaliseren.¹⁹⁷ De heropleving van de Belgische economie vanaf 1895 steunde op twee pijlers: de ontwikkeling en doorbraak van een aantal nieuwe sectoren (de Tweede Industriële Revolutie) en de buitenlandse expansie.

De invoering van het Thomasprocédé in de staalnijverheid zorgde voor een snelle stijging van de metaalproductie. De zoektocht naar nieuwe afzetgebieden en de behoefte aan nieuwe productiemiddelen liet in de siderurgie een concentratie van bedrijven toe. De vernieuwde industriële basis kon evenwel niet verhinderen dat de Belgische metaalnijverheid aan het begin van de 20ste eeuw door Duitsland en de Verenigde Staten werd gepasseerd.¹⁹⁸ Desalniettemin was de Belgische industrie actief betrokken in de ‘first global economy’: Belgische bedrijven legden spoorwegen aan in Rusland en China, bouwden siderurgiën en metaalcomplexen in Oekraïne en Zuid-Amerika en investeerden in Belgisch Congo.

Naast de hoge vlucht van de staalproductie kenmerkte de Tweede Industriële Revolutie zich ook door de ontwikkeling van nieuwe krachtbronnen. In de meest vooruitstrevende bedrijven werden stoommachines vervangen door elektrische motoren, gasturbines en verbrandingsmotoren. Door de ontwikkeling en uitbreiding van het elektriciteitsnet konden ook kleine en middelgrote ondernemingen mechaniseren. De toepassing van elektriciteit in de machinebouw liep vertraging op omdat sommige ingenieurs nog teveel dachten in termen van stoomtechnologie. De ontwikkeling van de verbrandingsmotor zorgde ervoor dat de motorfiets en de automobiel in België geïntroduceerd werden.

De geleidelijke uitputting van de steenkoolmijnen in het Waalse bekken veroorzaakte een herlokalisering van de Belgische nijverheid.¹⁹⁹ Cokeskolen konden immers ook vrij goedkoop aangevoerd worden uit het buitenland. De as Antwerpen-Brussel en de Kempen waren de eerste begunstigen van deze nieuwe ontwikkelingen. De haven van Antwerpen werd uitgebouwd, terwijl de Kempen profiteerde van de non-ferronijverheid. De groei van de industrie in Vlaanderen was niet in het minst een gevolg van de lage lonen. Toch bleek ook de Waalse innovatiekracht nog niet uitgeput. Een aantal nieuwe industrieën kwam er tot stand: de chemische industrie met de productie van zeep, kunstmest en vooral soda (Solvay), de productie van non-ferrometalen (zoals zink) en de fabricage van venster- en spiegelglas.²⁰⁰

De bedrijven rationaliseerden door de invoering van nieuwe arbeidsorganisatievormen (bijvoorbeeld de lopende band), door verdere schaalvergroting en door het aangaan van fusies en kartels. Op die manier steeg het gemiddeld aantal werknemers en de gemiddelde

¹⁹⁷ ORIS, ‘De economische en sociale context’, 58.

¹⁹⁸ BUYST, ‘De evolutie van het Belgische bedrijfsleven, 1850-2000’, 358.

¹⁹⁹ VERAGHTERT, ‘Het economische leven in België, 1918-1940’, 98-99.

²⁰⁰ CRAEYBECKX, KURGAN-VAN HENTENRIJK en VERAGHTERT, ‘Het economische leven in België, 1873-1895’, 23-24.

drijfkracht per bedrijf. De meest vooraanstaande bedrijven probeerden via verticale en horizontale integratie een plaatsje op de internationale afzetmarkt te veroveren.²⁰¹ De deelname van België aan de Tweede Industriële Revolutie was sterk regionaal en sectoraal bepaald. De overgrote meerderheid van de bedrijfjes had voorlopig maar weinig boodschap aan integratie in grotere structuren, rationele bedrijfsvoering en strakke arbeidsorganisatie. De industrialisatie van het platteland remde evenwel de migratie naar de stad af.

Op het platteland was er een evolutie naar een commerciële landbouw ten dienste van de stedelijke markten. In plaats van graanbouw gingen boeren zich meer richten naar veeteelt, tuinbouw en de teelt van industriegewassen.²⁰² Modernisering, bijvoorbeeld door het gebruik van kunstmeststoffen, en herstructurering waren ook termen die bij de landbouwers te horen waren. Bovendien besteedde de overheid en de landbouwersverenigingen meer aandacht aan landbouwonderwijs en professionele kennisoverdracht.²⁰³

Niettemin waren tienduizenden arbeiders aan het begin van de 20ste eeuw nog steeds afhankelijk van seizoensarbeid. De verscheidenheid van gewassen liet toe om het ganse voorjaar en de zomer op het land te werken. In de wintermaanden, wanneer de binnenlandse vraag naar energie het grootst was, gingen een groot deel van de Vlaamse arbeiders in de Waalse steenkoolmijnen werken. De ontluikende exploitatie van de Limburgse steenkoollagen verdreef evenwel de schrik voor energieschaarste.

De Eerste Wereldoorlog onderbrak de gunstige economische ontwikkelingen. Niet alleen op menselijk vlak, ook op het gebied van industrie en verkeersinfrastructuur was België zwaar gehavend. Verscheidene fabrieken werden immers door de bezetter ontmanteld en vernield.²⁰⁴ De modernste machines waren naar Duitsland verslept, de overige werden tot schroot herleid en dienden als grondstof voor de Duitse wapenindustrie. De resterende productiemiddelen werden bovendien gekenmerkt door veroudering en slijtage. De buitenlandse bezittingen van Belgische ondernemingen kregen tijdens de oorlog zware klappen. Daarnaast werden vele traditionele afzetmarkten van de Belgen ingepalmd door andere landen. Neutrale landen zoals Zwitserland en Nederland hadden zich ontwikkeld tot geduchte concurrenten.

De industriële productie overschreed einde 1923 het peil van 1913. Het Belgische bedrijfsleven maakte van de heropbouw te weinig gebruik om de structuren van de Belgische nijverheid ingrijpend te veranderen. In plaats van zich te oriënteren naar technologie-intensieve bedrijfstakken – zoals de elektrische industrie en de organische chemie – bleven de ondernemers zich richten naar de productie van ruwe en halfafgewerkte producten.²⁰⁵ Een belangrijke reden hiervoor was de monetaire en budgettaire crisis in de eerste helft van de jaren 1920. De uitblijvende herstelbetalingen van Duitsland maakten het er niet eenvoudiger op.²⁰⁶ De devaluatie van de Belgische Frank in 1926 leek aanvankelijk deze crisis te bezweren en het economisch herstel te bewerkstelligen.²⁰⁷ De speculatiegolven die aan de devaluatie voorafgingen, waren echter niet gunstig om risicovolle investeringen te ondernemen.

²⁰¹ CRAEYBECKX, KURGAN-VAN HENTENRIJK en VERAGHTERT, 'Het economische leven in België, 1895-1914', 230-231.

²⁰² ORIS, 'De economische en sociale context', 61.

²⁰³ SEGERS en VAN MOLLE, *Leven van het land*, 49.

²⁰⁴ BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, 29-30.

²⁰⁵ BUYST, 'De evolutie van het Belgische bedrijfsleven, 1850-2000', 359.

²⁰⁶ VERAGHTERT, 'Het economische leven in België, 1918-1940', 58-59.

²⁰⁷ BUYST, 'Van industriële grootmacht tot de 'zieke man' van West-Europa', 143.

Op het einde van de jaren 1920 steeg de Belgische productie en export opnieuw. De stijgende loonkosten – als gevolg van de schaarste aan arbeidskrachten – was een bijkomend argument om tot verdere rationalisering over te gaan. De chemische industrie en de elektriciteitsproductie en –distributie kenden een buitengewone expansie. Ook de telefonie- en automobielsector – weliswaar gedomineerd door buitenlandse ondernemingen – rond de haven van Antwerpen begon mooie resultaten te boeken. Deze initiatieven toonden aan dat de Belgische industrie een nieuwe dynamiek ontwikkelde. Helaas raakte de internationale economie oververhit, waardoor de industriële productie stagneerde. En de Belgische nijverheid was als exporteur van basis- en halfafgewerkte producten zeer afhankelijk van de vraag op de wereldmarkt.

De economische crisis in 1929 in de Verenigde Staten ontregelde het internationale financiële systeem en stuurde de wereldeconomie in een neerwaartse spiraal.²⁰⁸ De crisis liet zich in België voelen tijdens de eerste helft van het jaar 1930. De buitenlandse vraag daalde, de productie vertraagde, de werkloosheid steeg en ook de binnenlandse vraag nam af. Wanneer een belangrijke handelspartner zoals Groot-Brittannië overging tot een forse muntdevaluatie, had dat een sterke invloed op de concurrentiekracht van de Belgische munt. De regering probeerde tevergeefs te reageren door het voeren van een deflatiepolitiek: een verlaging van het binnenlandse prijspeil. Ook protectionistische reflexen en verhoogde belastingen konden het tij niet keren.²⁰⁹ De regering van nationale eenheid (1935) nam elementen van het Plan van de Arbeid (uitgetekend door de socialist Hendrik De Man) over om bepaalde sociale en economische correcties door te voeren. De muntontwaarding en de kapitaalsvlucht werd uiteindelijk gestopt waardoor het land zijn concurrentiepositie herstelde. Tijdens de crisisjaren zette de concentratiebeweging zich in sommige sectoren door, wat de productiviteit per arbeider sterk bevorderde.

Vlaanderen zette tijdens en net na het interbellum zijn inhaalbeweging op Wallonië verder.²¹⁰ Net voor de Tweede Wereldoorlog waren er evenveel industrie-arbeiders in Vlaanderen als in Wallonië. De Vlaamse industrie was door zijn hernieuwde structuur en door de lagere arbeidslonen beter opgewassen tegen economische problemen. In de textielindustrie bleven de meeste spinnerijen in het Gentse, terwijl vele weverijen uitweken naar West-Vlaanderen. De internationale vraag naar vlas daalde, waardoor diverse bedrijven overschakelden naar de productie van katoen, jute, hennep en synthetische vezels.

Het herstel van de economie vanaf 1935 was niet alleen kort, ze was ook onvolledig. De industriële productie bleef op haar hoogtepunt in het voorjaar van 1937 meer dan 10 % onder de piek van 1929.²¹¹ Een nieuwe crisis en de mobilisatie van het Belgische leger in 1938 ontwrichtten opnieuw het economische leven. Begin mei 1940 viel Nazi-Duitsland België binnen en startte de bezetting. Het zogenaamde comité-Galopin wordt opgericht om de economische ontwikkelingen in het bezette gebied op te volgen. Na de Belgische capitulatie ondersteunde het comité een algemene werkhervatting om de deportatie van arbeiders en de ontmanteling van machines te voorkomen. Het verzet tegen deze accommodatiepolitiek nam echter stilaan toe.

²⁰⁸ VERAGHTERT, 'Het economische leven in België, 1918-1940', 78-80.

²⁰⁹ BUYST, 'Van industriële grootmacht tot de 'zieke man' van West-Europa', 152-157.

²¹⁰ VERAGHTERT, 'Het economische leven in België, 1918-1940', 98-100.

²¹¹ BUYST, 'Van industriële grootmacht tot de 'zieke man' van West-Europa', 159.

Om het inflatiegevaar aan te pakken werden reeds tijdens de oorlog plannen ontworpen onder meer door minister van Financiën Camille Gutt om de aanwezige geldmassa in België drastisch in te krimpen. Op die manier werd een scherpe devaluatie van de Belgische frank tegenover het Britse pond en de Amerikaanse dollar vermeden.²¹² Op 6 oktober 1944 kon de ‘operatie-Gutt’ concreet van start gaan. De maatregelen misten hun doel niet zodat België eind de jaren 1940 een relatief lage inflatie en een stabiele wisselkoers had.

Industrialisatie in West-Vlaanderen

Omdat de economische en industriële ontwikkelingen in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen vrij grondig behandeld zullen worden, is het nodig om hier kort de algemene lijnen van West-Vlaanderen en België op sectoraal vlak uit de doeken te doen. Bepaalde vaststellingen en verklaringen kunnen dan in een ruimer kader worden geplaatst zodat er een correcte interpretatie kan ontstaan.

Tabel 25: Industriële werkgelegenheid per sector in West-Vlaanderen en België (1896-1947)

Industrietak	WVL				België			
	1896	1910	1937	1947	1896	1910	1937	1947
Extractieve nijverheid	0	0	0	0	16.5	15.1	12.3	11.4
Voeding, drank, tabak	17.5	15.5	10.6	12.8	11.1	10.0	10.5	11.3
Textiel	16.8	26.2	33.7	31.6	10.2	11.8	13.5	11.9
Kleding, schoeisel	22.4	18.8	11.1	10.4	16.8	15.7	10.1	8.8
Hout en meubel	15.5	13.8	11.2	8.4	9.6	9.1	6.8	5.3
Papier, drukkerij	1.8	1.9	1.7	1.9	2.5	2.5	3.5	3.8
Chemie	1.1	1.6	2.4	1.5	2.4	3.4	4.8	4.6
Keramik, glas, cement	0.5	2.2	3.3	3.7	4.7	5.4	4.9	4.9
IJzer, staal, non-ferro	4.3	3.2	2.0	1.6	6.0	6.4	5.7	6.6
Metaalverwerking	2.9	4.0	7.1	11.6	7.4	8.9	13.8	17.1
Diverse nijverheid	3.8	0.9	2.0	1.5	2.8	2.7	3.1	2.7
Bouw	13.3	11.8	14.8	15.0	10.0	9.0	10.9	11.7
TOTAAL	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 106, 107, 175 en 184. Eigen verwerking.

²¹² BUYST, ‘Van industriële grootmacht tot de ‘zieke man’ van West-Europa’, 163.

Tabel 26: Industriële werkgelegenheid per sector in West-Vlaanderen in verhouding tot België in % (1896-1947)

Industrietak	1896	1910	1937	1947
Extractieve nijverheid	0	0	0	0
Voeding, drank, tabak	10.6	12.8	9.6	10.8
Textiel	11.0	18.3	23.8	25.4
Kleding, schoeisel	9.0	9.9	10.4	11.3
Hout en meubel	10.9	12.5	15.6	15.2
Papier, drukkerij	4.8	6.3	4.6	4.9
Chemie	3.1	3.8	4.8	3.2
Keramik, glas, cement	0.7	3.3	6.4	7.1
IJzer, staal, non-ferro	4.8	4.1	3.3	2.2
Metaalverwerking	2.6	3.7	4.9	6.5
Diverse nijverheid	9.2	2.9	6.2	5.5
Bouw	8.9	10.8	12.9	12.3
TOTAAL	6.7	8.2	9.5	9.6

Bron: DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 106, 107, 175 en 184. Eigen verwerking.

Zeer opvallend is het grote aandeel van de textielnijverheid in West-Vlaanderen. Deze werd bijna volledig ingenomen door de subregio Kortrijk-Roeselare-Tielt. Ook in vergelijking met het Belgische niveau spreken de cijfers van de West-Vlaamse textielnijverheid voor zich. In 1947 werkte een kwart van de Belgische textielarbeiders in een West-Vlaams bedrijf. Het West-Vlaamse aandeel in de nationale textielnijverheid steeg in de periode 1896-1947 van 11,0 % tot 25,4 %.

De relatieve daling van de kledingnijverheid in de West-Vlaamse werkgelegenheid is opvallend. Het aandeel zakte van 22,4 % naar 10,4 %. De langzame evolutie van handgemaakte kledij naar confectie is hier zichtbaar. In de nationale kledingssector bleef het aandeel van de West-Vlaamse kleding- en schoenenindustrie nagenoeg stabiel.

De hout- en meubelindustrie had een groter relatief aandeel in de West-Vlaamse werkgelegenheid dan in de globale Belgische tewerkstelling. Naast een aantal grote meubelbedrijven in de regio Kortrijk-Roeselare werkten veel personen op traditioneel-ambachtelijke basis in de houtnijverheid. De streek werd gedomineerd door eenmansbedrijfjes en zelfstandigen met een beperkt aantal werknemers. Het aandeel van West-Vlaanderen in de nationale hout- en meubelsector steeg in de periode 1896-1947 van 10,9 % naar 15,2 %.

In de metaalindustrie, hoofdzakelijk in de bewerkende nijverheid, scoorde West-Vlaanderen slecht. Dat is niet zo verwonderlijk vermits er geen ijzerertsminen in de regio zijn. Ook wat betreft metaalverwerking, scoorde de kustprovincie minder goed. Ondanks het voorkomen van een gigant als *Bekaert* lag de totale West-Vlaamse werkgelegenheid in de sector onder het nationale cijfer. Tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw steeg het aandeel van West-Vlaanderen in de nationale metaalverwerking van 2,6 % naar 6,5 %.

Wat betreft de bouwnijverheid scoort West-Vlaanderen zeker niet slecht. De relatieve tewerkstellingscijfers liggen daar hoger dan in België. Tijdens de eerste helft van de 20ste

eeuw maakte de sector steeds meer dan 10 % uit van de nationale tewerkstelling. De keramische industrie, waar glasnijverheid en cementfabricage deel van uitmaken, is nauw gerelateerd met de bouwnijverheid. Het aandeel van deze sector steeg in de provincie zelf van 0,5 % to 3,7 % tussen 1896 en 1947. De groei van de Zuid-West-Vlaamse bedrijven in deze sector is ook merkbaar in het stijgende aandeel van de kustprovincie in de nationale cijfers: van 0,7 % in 1896 naar 7,1 % in 1947.

Roten in de Leie, s.d., MIAT, F1474.

2.2. Socio-economische ontwikkeling in de regio

2.2.1. Bevolkingsevolutie

Tussen 1890 en 1947 steeg de bevolking van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen van 266.658 naar 398.912 inwoners (of bijna 50 %). Tussen 1920 en 1947 nam in het arrondissement Kortrijk de bevolking toe met een gemiddelde jaarlijkse stijging van 1,1 %. De bevolkingsdichtheid in de streek was zeer groot. Zo bedroeg bijvoorbeeld voor het arrondissement Kortrijk in 1890 het aantal inwoners 383 per km²; in 1940 was dit al 607 per km². Daarmee kwam de streek in ongeveer dezelfde grootte-orde van regio's als Brussel, Charleroi, Antwerpen en Luik.

Tabel 27: Evolutie van de bevolking in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1890-1947)

Steden en Arr.	1890	1900	1910	1920	1930	1947
Kortrijk	30383	33143	35689	36320	38639	39813
Menen	13710	18611	18636	16471	20484	22031
Moeskroen	13764	18909	22515	23620	33000	36354
Waregem	7628	8071	9162	9014	10167	13024
Harelbeke	6478	7091	8347	9040	10446	13035
Roeselare	20399	23141	25026	21949	26850	31839
Izegem	9965	12172	14158	14016	15111	16718
Tielt	9821	10576	11780	11277	11538	12954
Wervik	7484	8767	9983	8726	11288	12230
Arr. Kortrijk	169804	193633	213952	211997	245033	274263
Arr. Roeselare	96854	103725	110908	98441	109140	124649
Arr. Tielt	69231	71269	75138	71530	69377	74237
WVL	738442	805236	874135	803687	901588	996449
België	6069321	6693548	7423784	7405569	8092004	8512195

Opmerking: met steden bedoelen we de gemeenten die nu (!) de stadstitel dragen.

Bron: VRIELINCK, *De territoriale indeling van België (1795-1963)*.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog daalde de bevolking in de regio. Niet enkel door het aantal gesneuvelden (zowel militair als burgerlijk) maar ook door een lager huwelijkscijfer dat een lagere huwelijksvruchtbaarheid als gevolg had. Door de oorlog was er zware schade aan de stedelijke huisvesting en verkeersinfrastructuur. Vanaf 1920 steeg de bevolking in ongeveer hetzelfde tempo als vóór 1914.

Midden- en Zuid-West-Vlaanderen had vóór 1914 constant een hoog geboortecijfer maar door de langzame toename van de welvaart en de beginnende ontkerkelijking ging het aantal geboortes vlug achteruit.²¹³ In 1905 had het arrondissement Kortrijk bijvoorbeeld een geboortecijfer van 31,8 ‰ terwijl dat in 1938 al gedaald was tot 18,2 ‰. De evolutie van het sterftecijfer verliep in omgekeerde zin. Rond de eeuwwisseling was de kindersterfte nog groot. De verbetering van de hygiëne en betere medische voorzieningen resulteerden in een sterke daling van de mortaliteit.

De demografische groei was, nog meer dan tijdens de 19de eeuw, een stedelijk fenomeen. De grotere verscheidenheid van beroepen in de stad opende trouwens meer vooruitzichten voor

²¹³ DEBRABANDERE en MADDENS, *Ook hier zijn we groot geworden*, 4.

werkzoekenden. De openbare onderstand was bovendien in de stedelijke context beter georganiseerd. Kortrijk, Menen en Moeskroen groepeerden in 1910 niet minder dan 36 % van de bevolking van het arrondissement.

Vooraf de bevolkingsaanwas van de grenssteden Menen, Moeskroen en Wervik was opmerkelijk. Het aantal inwoners van Moeskroen bijvoorbeeld verdriedubbelde bijna tussen 1890 en 1947. De groei hiervan was hoofdzakelijk te verklaren door de pendelarbeid naar het Noord-Franse industriegebied (zie verder). Velen gingen zo dicht mogelijk bij de grens wonen om van daar uit dagelijks of wekelijks de tocht naar hun werk te ondernemen. Omwille van hogere lonen en gemakkelijk vervoer waren de textiel fabrieken in Roubaix en Tourcoing grote aantrekkingspolen.

Opvallend is de grote bevolkingstoename in de Leiegemeenten. Bissegem steeg van 1300 inwoners in 1890 naar 4128 inwoners in 1947 (of zo'n 217,5 %). In dezelfde periode groeide de bevolking van Kuurne met 4436 personen (stijging van 112,0 %). De bevolking van Lauwe steeg met 125,1 % en die van Wevelgem met 101,4 %. In het arrondissement Roeselare steeg vooral de bevolking langs het kanaal Roeselare-Leie. De bevolking van Roeselare steeg tussen 1890 en 1947 met 56,1 %, die van Emelgem met 99,2 %, Izegem 67,8 % en Ingelmunster 46,1 %. In het zuidoosten van het arrondissement Kortrijk, naar de Schelde toe en in het Westen van het arrondissement Roeselare, behielden de gemeenten hun landelijk karakter. Het inwonersaantal stagneerde of daalde er zelfs.

2.2.2. Infrastructuuruitbouw

Nadat in het midden van de 19de eeuw in de Leie- en Mandelstreek de grondslagen van de infrastructuurontwikkeling werden gelegd en uitgebouwd, ging dit proces tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw voort. Een grote verandering was de nationalisatie van de spoorwegen tussen 1870 en 1912. Die stelde een einde aan de twisten over de berekeningen van de tarieven en over de verdeling van de winsten van het goedertransport. De problemen in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog noopte de Belgische overheid ertoe om in 1926 de Nationale Maatschappij voor de Belgische Spoorwegen op te richten.

Hoewel de aanleg van de hoofdlijnen van het Zuid-West-Vlaamse spoorwegennet reeds een halve eeuw daarvoor voltrokken was, nam de betekenis ervan toe na de oprichting van de Nationale Maatschappij voor Buurtspoorwegen in 1884, waarbij dorpen en gemeenten ontsloten werden.²¹⁴ De NMVB stond in voor de aanleg en het beheer van buurtspoorlijnen. De uitbating was in handen van private maatschappijen. Tussen 1893 en 1920 verbonden de stoomtrams alle gemeenten van de arrondissementen Kortrijk en Roeselare.²¹⁵ Na de Tweede Wereldoorlog gingen veel buurtlijnen van railvervoer over naar autobusvervoer.

Deze buurtlijnen speelden een belangrijke rol in het vervoer van goederen tussen de dorpen en de stedelijke markten. Vooral de commercialisering van de landbouw en de ontwikkeling van nieuwe nijverheden op het platteland kregen daardoor ongeziene kansen. Op regionaal vlak droegen de buurtlijnen bij tot de mobiliteit van de beroepsbevolking. Daardoor verruimde de arbeidsmarkt, wat de industriële groei bevorderde en de werkgelegenheid stimuleerde. De mobiliteit van de werkkrachten werd aanzienlijk verhoogd door de goedkope tarieven van het

²¹⁴ DEHAECK en DERWAEL, *Gids van bedrijfsarchieven in de provincie West-Vlaanderen*, 45.

²¹⁵ BOOGAERTS, SEYS en VAN RODE, 'Infrastructuur als ruggengraat voor een moderne maatschappij', 26. DE BLOCK, 'Het spoor en de ontsluiting van stad en platteland', 144-146.

openbaar vervoer. De voordelige spoorabbonnementen hadden ook hun invloed op de verstedelijking van het platteland. Mensen bleven vaak in hun eigen dorp wonen van waaruit ze gemakkelijk de fabriek in de stad konden bereiken. De emigratie van het platteland naar de stad bleef daardoor relatief beperkt.

De arbeidersmobilisatie werd nog vergroot door de verspreiding van individuele vervoersmiddelen zoals de fiets en brommer rond de eeuwwisseling. De bromfiets bleek omwille van zijn kostprijs geen ideaal vervoersmiddel in de eerste helft van de 20ste eeuw. In de periode 1890-1945 was de fiets het belangrijkste transportmiddel. In de dorpen bleef de fiets lang het straatbeeld bepalen. De auto of personenwagen overklaste na 1950 echter met vlag en wimpel deze vervoersmiddelen. De auto bleef tot het midden van de vorige eeuw een luxemiddel. Enkel de meest gegoeden beschikten tijdens het interbellum over een personenwagen.

Om grotere vrachten te vervoeren, deed men aanvankelijk beroep op de trekkracht van paarden. In de regio waren redelijk wat wagenmakerijen.²¹⁶ In 1910 waren er in het Kortrijkse 117 wagenmakerijen met 263 werknemers. In 1937 was dat aantal al gedaald tot 119. Na de Tweede Wereldoorlog deed de vrachtauto zijn intrede. Vanzelfsprekend werd het wegennet aanzienlijk verbeterd. Kleinere buurtwegen werden geleidelijk geplaveid. De ruwe straatkeien van de grotere wegen werden van de jaren 1930 en zeker na 1945 op grote schaal vervangen door asfalt- en betonwegen waarop voertuigen aangenamer konden rijden en minder slijtage ondervonden.

Naarmate de economie zich in het Kortrijkse voort ontwikkelde, bevorderde zij de modernisering en uitbreiding van de verkeersinfrastructuur. De waterwegen – in de eerste plaats de Leie en de aansluitende kanalen – werden aan de geleidelijke schaalvergroting van de binnenschepen aangepast. Toen het kanaal Bossuit-Kortrijk in 1860 opende, was het de bedoeling om de regio met het Henegouwse kolenbekken te verbinden.²¹⁷ Door de geleidelijke sluiting van de mijnen raakte het kanaal zijn oorspronkelijke functie kwijt. De vestiging van tientallen ondernemingen (waaronder *Bekaert* en textielabriek *La Flandre*) verleende aan dit kanaal een nieuw elan. De elektriciteitscentrale *Transfo*, opgericht in 1911, lag niet toevallig langs het kanaal Bossuit-Kortrijk. Een belangrijk contract met *Bekaert* begunstigde bovendien de verdere uitbouw van de elektriciteitsproductie. Het belang van *Transfo* nam echter af toen in 1956 werd beslist om een nieuwe centrale in Ruien (Kluisbergen) op te richten. Ook het kanaal Roeselare-Leie won verder aan belang.

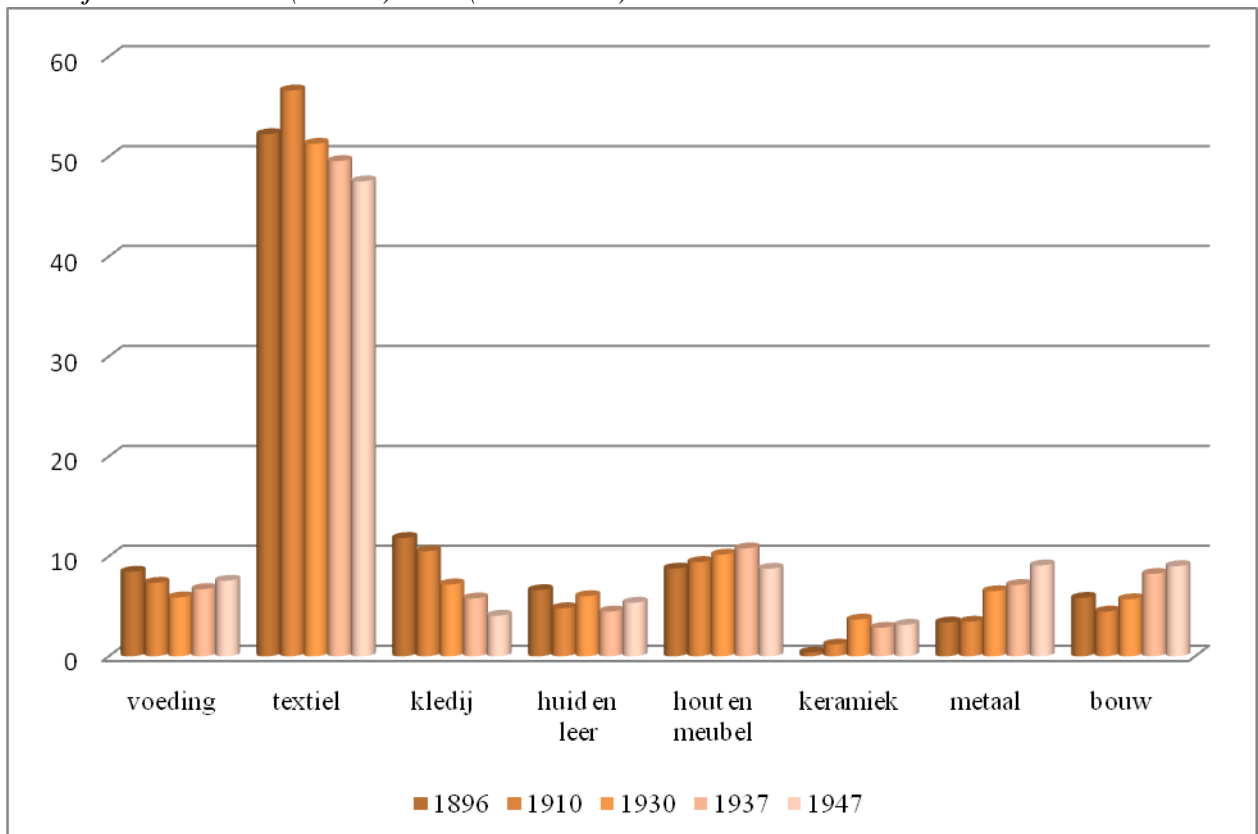
²¹⁶ VAN HOUTTE en MADDENS, 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', 165.

²¹⁷ BOOGAERTS, SEYS en VAN RODE, 'Infrastructuur als ruggengraat voor een moderne maatschappij', 30.

2.2.3. Industriële regionale ontwikkeling

De West-Vlaamse Leie- en Mandelstreek onderging in de periode 1890-1950 grote veranderingen op economisch en industrieel vlak. De streekontwikkeling werd tweemaal op brutale wijze verstoord door een bloedige oorlog. De veelvuldige ervaring met crisisperiodes leidde tot een sterk doorzettingsvermogen om de problemen aan te pakken. Het was dan ook niet toevallig dat er één sector was die boven alle andere uittorende en het gelaat van de regio bepaalde. Om het verhaal van de ruime periode 1890-1950 overzichtelijk te houden, behandelen we eerst het tijdvak 1890-1930, om daarna te komen tot 1930-1950.

Grafiek 3: Werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (samen) in % (1896-1947)

Tabel 28: Industriële werkgelegenheid per sector in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1896-1947) (in %)

Sector	1896			1910			1920		
	K	R	S	K	R	S	K	R	S
Delfstoffen	-	-	-	-	-	-	1.17	0.84	1.07
Voeding	8.89	7.85	8.46	7.29	7.43	7.35	3.73	5.14	4.13
Tabak	0.67	0.22	0.48	0.27	0.32	0.29	0.15	0.21	0.17
Textiel	51.33	53.50	52.24	57.03	56.07	56.62	54.90	26.62	47.15
Kledij	14.36	8.37	11.84	13.16	6.96	10.51	9.04	9.01	9.03
Huid en leer	3.42	11.03	6.62	2.30	8.15	4.81	1.69	10.63	4.23
Hout en meubel	7.40	10.68	8.78	6.92	12.78	9.43	7.73	18.11	10.68
Papier	0.45	0.03	0.27	0.36	0.15	0.27	0.48	0.65	0.53
Boekbedrijf	0.63	0.32	0.50	0.52	0.46	0.49	0.46	0.40	0.45
Chemie	1.07	0.30	0.75	0.83	0.30	0.61	1.23	0.64	1.06
Keramiek	0.63	0.04	0.38	1.73	0.44	1.17	2.69	1.83	2.45
Metaal	3.58	3.11	3.38	3.73	3.11	3.46	4.62	4.97	4.72
Overige	0.28	0.22	0.26	0.25	0.18	0.22	1.05	1.04	1.05
Elektriciteit/gas/water	0.28	0.07	0.19	0.37	0.21	0.30	-	-	-
Bouw	6.99	4.25	5.84	5.23	3.45	4.47	11.06	18.90	13.29

Sector	1930			1937			1947		
	K	R	S	K	R	S	K	R	S
Delfstoffen	-	-	-	0.01	0.01	0.01	-	-	-
Voeding	5.09	7.54	5.89	5.33	10.50	6.72	6.06	11.53	7.56
Tabak	0.47	0.07	0.34	0.51	0.30	0.45	0.41	0.32	0.38
Textiel	57.98	37.43	51.28	54.57	35.92	49.55	55.38	27.75	47.52
Kledij	7.37	6.82	7.19	6.01	5.21	5.79	4.05	4.12	4.06
Huid en leer	1.62	15.09	6.01	1.20	13.38	4.48	1.12	16.38	5.36
Hout en meubel	6.89	16.97	10.17	9.32	14.83	10.80	6.27	15.30	8.76
Papier	0.32	0.36	0.33	0.30	0.55	0.37	0.10	0.44	0.19
Boekbedrijf	0.76	0.46	0.66	0.86	0.74	0.83	0.71	0.85	0.75
Chemie	1.07	1.29	1.14	1.43	0.71	1.24	1.13	0.71	1.01
Keramiek	4.69	1.56	3.67	3.60	0.80	2.85	3.71	1.75	3.15
Metaal	6.98	5.53	6.51	6.88	7.87	7.14	9.05	9.28	9.09
Overige	0.62	0.18	0.48	0.76	0.69	0.74	1.32	1.67	1.41
Elektriciteit/gas/water	0.74	0.36	0.61	1.05	0.13	0.80	1.67	0.74	1.41
Bouw	5.41	6.33	5.71	8.19	8.38	8.24	9.01	9.15	9.02

Legende: K = arrondissement Kortrijk, R = arrondissement Roeselare, S = beide arrondissementen samen

Opmerkingen:

- zowel atelier- als thuisarbeid zijn samengeteld; ook bezoldigde en onbezoldigde arbeid zijn opgeteld (voor de cijfers van 1896, 1910, 1930, 1937 en 1947);

- de cijfers van de beroepentelling van 1920 geven de indruk dat ze het algemene beeld wat verstoren, dit komt precies omdat het een *beroepentelling* is, en geen *industrietelling* (zie bronnenkritiek); er zijn geen cijfers voor de elektriciteit/gas/water-voorziening omdat dit bij de chemische industrie gerekend werd, de cijfers voor 'overige' industrie zijn deze van de kunst- en precisienijverheid. In de industrietelling werd deze verdeeld over de overige sectoren.

Bron: database CAG; IT 1896, IT 1910, BT 1920, IT 1930, EST 1937, HNT 1947

De werkgelegenheid in de nijverheid mag niet worden gelijkgesteld met fabrieksnijverheid.²¹⁸ Bij de mensen die werkzaam waren in de ‘nijverheid’, werden ook vele ambachtslui gerekend zoals bakkers, kleermakers, smeden, meubelmakers, metselaars, timmermannen, brouwers... Daarnaast zijn ook de personen die thuis werkten voor fabrikanten of fabrieksbazen in de telling opgenomen. De mensen die hun loon verdienden in een fabriek, waren dus maar een deel van de werkkrachten in de nijverheid. In 1896 werkte in de regio Kortrijk-Roeselare 45 % van de werknemers in de industrie thuis, in 1910 was dat nog 32 %. De cijfers in de tabel slaan op de werkgelegenheid in het arrondissement zelf. Mensen van een bepaald arrondissement werkten vaak in een andere, naburige regio. Vanzelfsprekend kwamen ook mensen van buitenaf in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen werken.

2.2.3.1. Doorbraak van de mechanisatie (1890-1930)

Omstreeks 1895 was de crisis, die gestart was in 1873, voorbij. De industrietelling van 1896 vond plaats in een tijd van hoogconjunctuur en stijgende werkgelegenheid. Onderstaande tabel laat de geaggregeerde gegevens zien van de fabrieksarbeid en de huisnijverheid.

Tabel 29: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1896 (fabrieksarbeid + huisnijverheid)

Sector	Totale tewerkstelling			Aandeel in werkgelegenheid		
	m	v	tot	m	v	tot
Voeding	2270	85	2352	13.04	0.91	8.89
Tabak	154	24	178	0.88	0.27	0.67
Textiel (F)	2319	1127	3446	13.32	12.46	13.03
Textiel (H)	5204	4926	10130	29.89	54.48	38.30
Kledij (F)	548	1979	2527	3.15	21.89	9.55
Kledij (H)	486	786	1272	2.79	8.69	4.81
Huid en leer (F)	719	18	737	4.13	0.20	2.79
Huid en leer (H)	157	11	168	0.90	0.12	0.64
Hout en meubel (F)	1915	15	1930	11.00	0.17	7.30
Hout en meubel (H)	20	8	28	0.11	0.09	0.11
Papiernijverheid	112	7	119	0.64	0.08	0.45
Boekindustrie	163	4	167	0.94	0.04	0.63
Chemie	263	21	284	1.51	0.23	1.07
Keramiek	155	12	167	0.89	0.13	0.63
Metaal	937	11	948	5.38	0.12	3.58
Overige	70	4	71	0.40	0.04	0.28
Elektriciteit/gas/water	75	0	75	0.43	-	0.28
Bouw	1842	7	1849	10.58	0.08	6.99
TOTAAL	17409	9042	26451	100	100	100

Opmerking: (F) = fabrieksarbeid, (H) = huisnijverheid; ook in de keramische industrie was er huisnijverheid aanwezig, maar de aantallen zijn te verwaarlozen zodat we er hier verder geen rekening mee houden.

Bron: database CAG; IT 1896

²¹⁸ DEBRABANDERE en MADDENS, *Ook hier zijn we groot geworden*, 16.

Tabel 30: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1896 (fabrieksarbeid + huisnijverheid)

Sector	Totale tewerkstelling			Aandeel in werkgelegenheid		
	m	v	tot	m	v	tot
Voeding	1379	128	1507	12.27	1.61	7.85
Tabak	43	-	43	0.38	-	0.22
Textiel (F)	2066	975	3041	18.38	12.26	15.85
Textiel (H)	2212	5013	7225	19.68	63.06	37.65
Kledij (F)	317	1036	1353	2.82	13.03	7.05
Kledij (H)	84	169	253	0.75	2.13	1.32
Huid en leer (F)	467	13	480	4.16	0.16	2.50
Huid en leer (H)	1338	299	1637	11.91	3.76	8.53
Hout en meubel (F)	1714	86	1800	15.25	1.08	9.38
Hout en meubel (H)	35	214	249	0.31	2.69	1.30
Papiernijverheid	3	3	6	0.03	0.04	0.03
Boekindustrie	62	-	62	0.55	-	0.32
Chemie	54	3	57	0.48	0.04	0.30
Keramiek	6	1	7	0.05	0.01	0.04
Metaal	591	5	596	5.26	0.06	3.11
Overige	42	1	43	0.37	0.01	0.22
Elektriciteit/gas/water	13	-	13	0.12	-	0.07
Bouw	812	4	816	7.23	0.05	4.25
TOTAAL	11238	7950	19188	100	100	100

Opmerking: (F) = fabrieksarbeid, (H) = huisnijverheid.

Bron: database CAG; IT 1896

De textielsector domineerde de industriële werkgelegenheid in 1896. Meer dan de helft van de werknemers was terug te vinden in de textielindustrie, zowel voor het Kortrijkse als het Roeselaarse. De werkgelegenheid in de textielindustrie aan het einde van de 19de eeuw werd in grote mate bepaald door de thuiswerkers. Bijna drie vierde van de totale tewerkstelling in de textiel gebeurde thuis (arrondissement Kortrijk: 74,6 %; arrondissement Roeselare: 70,4 %). Het aandeel van de textielhuisnijverheid in de totale industriële werkgelegenheid schommelde voor beide regio's rond de 38 %.

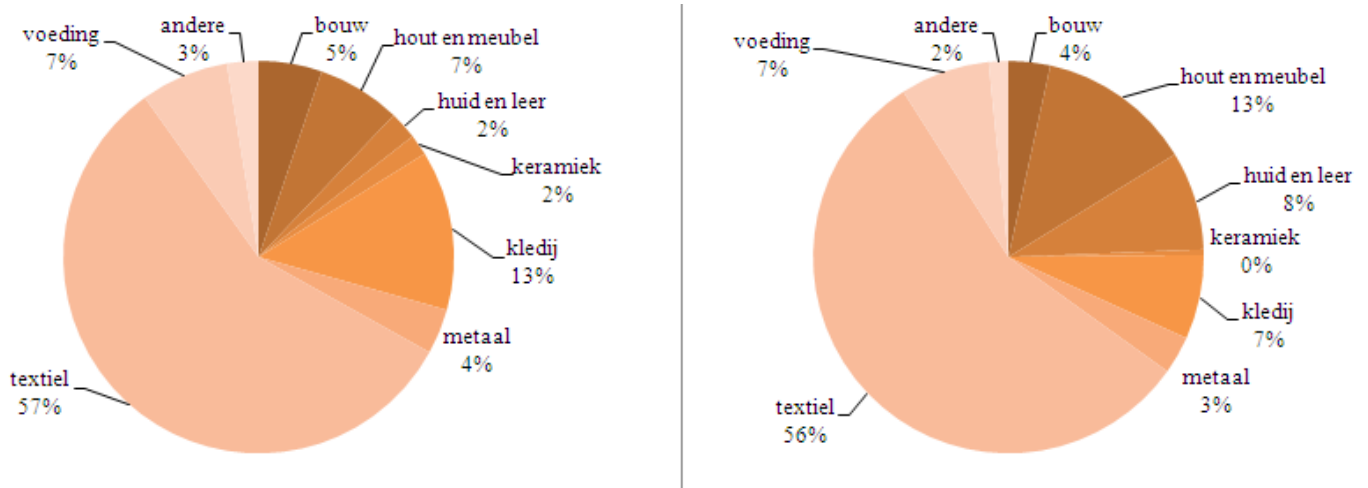
Opvallend was dat 65 tot 75 % van de vrouwen die werkten in de nijverheid, dat deden in een textielbedrijf. Ook hier spreken de cijfers voor de huisnijverheid weer boekdelen. In de nauw verwante kledingnijverheid was de werkgelegenheid in het Kortrijkse (14,4 %) belangrijker dan in het Roeselaarse (8,4 %). In de kledingnijverheid domineerde het werken in het atelier en de fabriek t.o.v. de huisarbeid.

Het opmerkelijkste verschilpunt tussen beide regio's was ongetwijfeld de tewerkstellingsgraad in de huid- en leerbewerking. De gecombineerde tewerkstelling (fabrieks- en huisarbeid) in het arrondissement Roeselare bedroeg 11 %. In het arrondissement Kortrijk was dat slechts 3,5 %. Reden hiervoor was de Izegemse schoennijverheid die stilaan op kruissnelheid geraakte.

De gunstige economische ontwikkeling op het einde van de 19de eeuw zette zich door tijdens het begin van de 20ste eeuw. Nieuwe technische middelen en nieuwe energiebronnen deden

hun intrede. De industrietelling van 1910 voltrok zich dus in voorspoedige economische omstandigheden.

Grafiek 4: Verdeling van de werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk (links) en Roeselare (rechts) (1910)

Tabel 31: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1910 (fabrieksarbeid en huisnijverheid samen)

Sector	Totale tewerkstelling			Aandeel in werkgelegenheid		
	m	v	tot	m	v	tot
Delfstoffen	5	-	5	0.02	-	0.01
Voeding	2868	163	3031	10.06	1.25	7.29
Tabak	106	5	111	0.37	0.04	0.27
Textiel (F)	12426	3692	16118	43.60	28.22	38.76
Textiel (H)	3050	4546	7596	10.70	34.75	18.27
Kledij (F)	618	2832	3450	2.17	21.62	8.30
Kledij (H)	468	1556	2024	1.64	11.90	4.87
Huid en leer (F)	806	15	821	2.83	0.11	1.97
Huid en leer (H)	128	7	135	0.45	0.05	0.32
Hout en meubel (F)	2679	51	2730	9.40	0.39	6.57
Hout en meubel (H)	57	89	146	0.20	0.68	0.35
Papiernijverheid	131	17	148	0.46	0.13	0.36
Boekindustrie	208	10	218	0.73	0.08	0.52
Chemie	314	33	347	1.10	0.25	0.83
Keramiek	689	29	718	2.42	0.22	1.73
Metaal	1540	9	1549	5.40	0.07	3.73
Overige	86	17	103	0.30	0.13	0.25
Elektriciteit/gas/water	155	-	155	0.54	-	0.37
Bouw	2165	10	2175	7.60	0.08	5.23
TOTAAL	28499	13081	41580	100	100	100

Bron: database CAG; IT 1910

Tabel 32: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1910 (fabrieksarbeid en huisnijverheid samen)

Sector	Totale tewerkstelling			Aandeel in werkgelegenheid		
	m	v	tot	m	v	tot
Delfstoffen	-	-	-	-	-	-
Voeding	2118	197	2315	12.64	1.37	7.43
Tabak	67	32	99	0.40	0.22	0.32
Textiel (F)	4864	2349	7213	29.02	16.31	23.14
Textiel (H)	1883	8379	10262	11.23	58.18	32.93
Kledij (F)	313	1328	1641	1.87	9.22	5.27
Kledij (H)	100	427	527	0.60	2.96	1.69
Huid en leer (F)	766	122	888	4.57	0.85	2.85
Huid en leer (H)	1358	294	1652	8.10	2.04	5.30
Hout en meubel (F)	2622	142	2764	15.64	0.99	8.87
Hout en meubel (H)	149	1071	1220	0.89	7.44	3.91
Papiernijverheid	34	14	48	0.20	0.10	0.15
Boekindustrie	137	5	142	0.82	0.03	0.46
Chemie	85	9	94	0.51	0.06	0.30
Keramik	133	3	136	0.79	0.02	0.44
Metaal	946	23	969	5.64	0.16	3.11
Overige	53	2	55	0.32	0.01	0.18
Elektriciteit/gas/water	66	-	66	0.39	-	0.21
Bouw	1068	6	1074	6.37	0.04	3.45
TOTAAL	16762	14403	31165	100	100	100

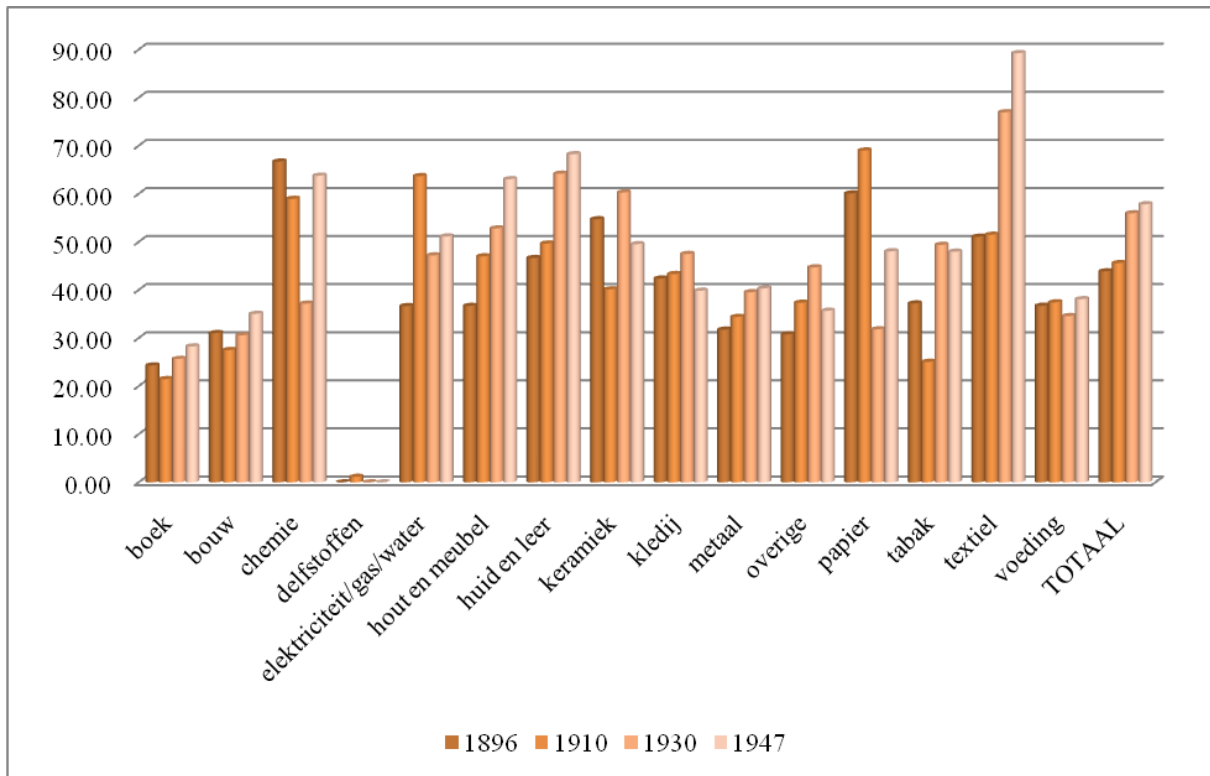
Bron: database CAG; IT 1910

De totale industriële tewerkstelling steeg in de regio voor de periode 1896-1910 met maar liefst 59,4%. Naast een sterke ‘natuurlijke’ aangroei komt dit hoge cijfer ook omdat een aantal nijverheden werden opgenomen die in 1896 niet werden geteld maar toen wel al bestonden. Bijvoorbeeld het roten en zwingelen van vlas en het branden van cichorei – voor de streek twee uitermate belangrijke bedrijvigheden – waren aanvankelijk niet vermeld. De werkelijke groei moet derhalve heel wat lager worden ingeschat.

De sectorale verdeling laat in 1910 een grotere polarisatie zien dan in 1896. Maar liefst 56 % van alle personen die actief waren in de nijverheid in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen, werkten in de textielindustrie. In het Kortrijkse was de textielbewerking in het atelier reeds de huisnijverheid voorbij gestoken, in het Roeselaarse was dat nog niet het geval. Op het rurale en minder bevolkte platteland rond Roeselare bleef het thuisweven en thuisspinnen vooralsnog domineren.

Als de kledingnijverheid, die eigenlijk een apart onderdeel van de textielnijverheid is, wordt samengerekend met de textielsector, dan levert dat werkelijk hallucinante cijfers op. In 1910 zou dan meer dan 70 % van de personen in het arrondissement Kortrijk actief zijn geweest binnen de textiel- en de kledingsector. De enige uitzondering op het grote overwicht van de textielindustrie zijn de huid- en leerindustrie en de hout- en meubelindustrie in het arrondissement Roeselare. Zoals reeds aangegeven zijn de Izegemse schoenen- en borstelindustrie hier verantwoordelijk voor (zie verder)

Grafiek 5: Aandeel van de tewerkstelling in de nijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (samen) in de West-Vlaamse industriële werkgelegenheid in % (1896-1947)

Het aandeel van de regio Kortrijk-Roeselare in de provinciale werkgelegenheid in de periode 1896-1947 spreekt voor zich. Beide arrondissementen samen waren goed voor bijna de helft van alle industriële werkgelegenheid in de provincie West-Vlaanderen. In oppervlakte vertegenwoordigde Midden- en Zuid-West-Vlaanderen slechts 22,9 % van de kustprovincie (in bevolking was dat 36,1 % in 1890 en 40,0 % in 1947). Door uit te gaan van relatieve cijfers werden een aantal industrietakken soms artificieel groter voorgesteld dan ze in absolute cijfers waren.

Op de grafiek is af te lezen dat hoofdzakelijk de textielnijverheid, de hout- en meubelindustrie, de huid- en leerbewerking en de chemische nijverheid van de regio Kortrijk-Roeselare sterk doorwogen op de provinciale cijfers. Nagenoeg elke industrietak had in 1947 een groter aandeel in het West-Vlaamse cijfer dan in 1896. Het is opvallend in welke mate de regio in de textielsector is gaan doorwegen op het provinciale cijfer. Midden- en Zuid-West-Vlaanderen profileerde zich sinds het interbellum als het industriële hart van de provincie en zou die positie niet meer afstaan.

De regio had nochtans zwaar te lijden tijdens de Eerste Wereldoorlog. De nationale en internationale gebeurtenissen zorgden ervoor dat de naburige Westhoek het toneel werd van een bloedige strijd. Vanzelfsprekend deelde ook de streek Kortrijk-Roeselare in de klappen. Vele gemeenten dienden als etappegebied, waar de vermoeide Duitse soldaten uitrustten. De oorlogstoestand bracht een zware klap toe aan de industriële en economische activiteit van de streek. Het materiaal en de machines van veel bedrijven werd naar Duitsland gesleept, zodat een vlotte heropstart na 1918 onmogelijk was. Zoals uit de volgende cijfers zal blijken, was de economische en demografische ravage groter in het Roeselaarse dan in de streek rond

Kortrijk. Pas in de jaren 1920 begon de economie en industrie opnieuw op volle toeren te draaien, hoewel conjunctuurinzinkingen nooit veraf waren. De werknemers van de ondernemingen die na 1918 de productie niet hernamen, konden terecht in nieuw opgerichte bedrijven. Op deze manier zakten de werkloosheidscijfers naar een laag peil. Een aantal bedrijfjes, die reeds voor de oorlog een kapitaal opbouwden, investeerden dat in nieuwe machines en een betere bedrijfsvoering. Helaas veroorzaakten internationale gebeurtenissen (de beurscrash van oktober 1929) opnieuw een moeilijke periode voor de Zuid-West-Vlaamse bedrijven.

2.2.3.2. Kiemen voor de sterke expansie (1930-1950)

Het interbellum en de daarop volgende jaren zijn een interessante economische periode. De economische crisis die sinds het jaar 1930 ook in België doordrong, betekende voor een aantal bedrijven niets minder dan de doodsteek. Vanaf het voorjaar van 1930 lieten de gevolgen van de dalende wereldmarktprijzen en de slabakkende uitvoer zich voelen.²¹⁹ Door herstructureringen en faillissementen steeg de werkloosheid sterk. Heel wat arbeiders kwamen in bittere armoede terecht. De industrietelling, die gehouden werd op 31 december 1930, geeft de stand van zaken weer op het ogenblik dat de eerste gevolgen van de crisis reeds duidelijk waren.

Tabel 33: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1930 (fabrieksarbeid en huisnijverheid samen)

Sector	Totale tewerkstelling			Aandeel in werkgelegenheid		
	m	v	tot	m	v	tot
Delfstoffen	-	-	-	-	-	-
Voeding	2094	315	2409	6.05	2.47	5.09
Tabak	139	84	223	0.40	0.66	0.47
Textiel (F)	18327	8554	26881	52.97	67.11	56.78
Textiel (H)	315	254	569	0.91	1.99	1.20
Kledij (F)	755	1908	2663	2.18	14.97	5.62
Kledij (H)	199	628	827	0.58	4.93	1.75
Huid en leer (F)	689	51	740	1.99	0.40	1.56
Huid en leer (H)	19	8	27	0.05	0.06	0.06
Hout en meubel	2827	434	3261	8.17	3.40	6.89
Papiernijverheid	104	47	151	0.30	0.37	0.32
Boekindustrie	305	55	360	0.88	0.43	0.76
Chemie	438	69	507	1.27	0.54	1.07
Keramiek	2156	64	2220	6.23	0.50	4.69
Metaal	3105	200	3305	8.98	1.57	6.98
Overige	241	51	292	0.70	0.40	0.62
Elektriciteit/gas/water	347	1	348	1.00	0.01	0.74
Bouw	2536	24	2560	7.33	0.19	5.41
TOTAAL	34596	12747	47343	100	100	100

Opmerking: huisnijverheid van boek, hout en meubel, huid en leer, metaal, overige en tabak zijn bij fabrieksarbeid gerekend.

Bron: database CAG; IT 1930

²¹⁹ BUYST, 'Van industriële grootmacht tot de 'zieke man' van West-Europa', 151.

Tabel 34: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1930 (fabrieksarbeid en huisnijverheid samen)

Sector	Totale tewerkstelling			Aandeel in werkgelegenheid		
	m	v	tot	m	v	tot
Delfstoffen	-	-	-	-	-	-
Voeding	1512	216	1728	9.58	3.03	7.54
Tabak	10	6	16	0.06	0.08	0.07
Textiel (F)	4892	2509	7401	30.99	35.21	32.30
Textiel (H)	78	1097	1175	0.49	15.39	5.13
Kledij (F)	293	875	1168	1.86	12.28	5.10
Kledij (H)	81	314	395	0.51	4.41	1.72
Huid en leer (F)	1766	772	2538	11.19	10.83	11.08
Huid en leer (H)	549	371	920	3.48	5.21	4.02
Hout en meubel	3143	744	3887	19.91	10.44	16.97
Papiernijverheid	30	53	83	0.19	0.74	0.36
Boekindustrie	92	13	105	0.58	0.18	0.46
Chemie	263	33	296	1.67	0.46	1.29
Keramiek	353	4	357	2.24	0.06	1.56
Metaal	1157	110	1267	7.33	1.54	5.53
Overige	38	4	42	0.24	0.06	0.18
Elektriciteit/gas/water	82	-	82	0.52	-	0.36
Bouw	1446	5	1451	9.16	0.07	6.33
TOTAAL	15785	7126	22911	100	100	100

Bron: database CAG; IT 1930

De totale industriële tewerkstelling voor de regio daalde in 1930 met 3,4 % in vergelijking met 1910. Op het vlak van de regio doet de daling van het arrondissement Roeselare de stijging van het arrondissement Kortrijk teniet. In de periode 1910-1930 steeg de totale industriële werkgelegenheid in het Kortrijkse met 13,9 %, terwijl in het Roeselaarse er een daling van 26,5 % was. Oorzaken daarvoor zijn de pendelarbeid van inwoners van de streek rond Roeselare naar het Kortrijkse en de grensarbeid naar Noord-Frankrijk.²²⁰

De scherpe daling van de tewerkstelling in het arrondissement Roeselare weerspiegelde zich ook in het dalende belang van de textielnijverheid. Het aandeel van de textielsector in het arrondissement was tussen 1910 en 1930 met maar liefst 20 % gedaald (tot 8576 personen). De andere industrietakken wonnen zo aan belang. Het aandeel van de textielnijverheid in het arrondissement Roeselare bleef tijdens de jaren 1937 en 1947 verder dalen zodat een verdere diversificatie van de nijverheden zich doorzette.

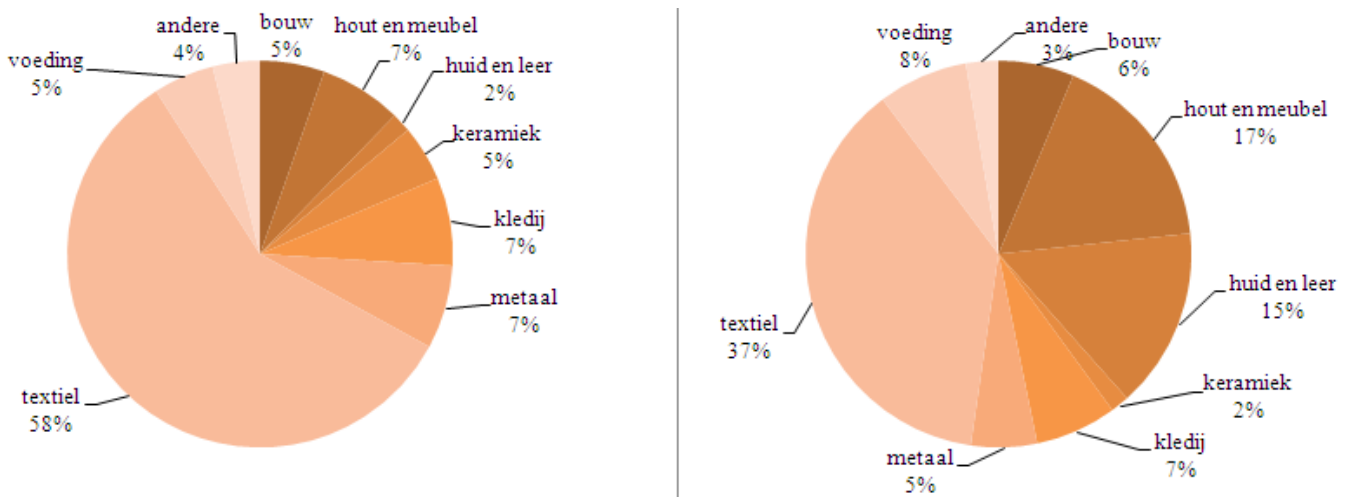
Hoewel de textielnijverheid in het Roeselaarse de grootste industrie bleef, viel ook de expansie van de huid- en leernijverheid en hout- en meubelnijverheid op. Hun aandeel in de tewerkstelling van het arrondissement steeg van 8,2 % naar 15,1 % (huid en leer) en van 12,8 % naar 17,0 % (hout en meubel). In 1930 werkten er 3458 mensen in de huid- en leerbewerking en 3887 mensen in de hout- en meubelindustrie. In het Kortrijkse bleef de textielnijverheid ongeveer stabiel met een tewerkstelling van 58,0 %. Een andere opvallende

²²⁰ DEBRABANDERE en MADDENS, *Ook hier zijn we groot geworden*, 16.

nijverheid die opkwam was de keramische industrie, waaronder de steen- en pannenbakkerijen horen. Meer dan 2200 mensen werkten in deze nijverheid.

Zoals hoger al aangehaald, kende de huisnijverheid een sterke daling in 1930. In 1910 waren in de regio Kortrijk-Roeselare alle sectoren (!) samen goed voor 23.572 thuiswerkers, 20 jaar later waren er dat nog 4318. Deze daling van bijna 82 % is significant voor de evolutie die de regio onderging.

Grafiek 6: Verdeling van de werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk (links) en Roeselare (rechts) (1930)

Het economische leven herstelde zich maar moeizaam van de moeilijke periode 1931-1932. De late devaluatie van de Belgische Frank in maart 1935 zorgde ervoor dat de rust en het vertrouwen in de economie voorlopig terugkeerde. Ook op de internationale markten vond er een heropleving plaats. Die gunstige periode bleef evenwel niet lang duren. Niet alleen in eigen land – de prijzen stegen en de lonen bleven gelijk – maar ook internationaal stak de crisis terug de kop op. Stakingen, de eis om betere loonvoorwaarden en een grimmig sociaal klimaat typeerden België – in mindere mate de bestudeerde regio – tijdens de jaren 1937-1939. De nijverheidstelling van 1937 vond plaats in het voorjaar zodat de positieve gevolgen van de kortstondige heropleving nog voelbaar waren.

Tabel 35: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1937

Sector	Bezoldigd		Onbezoldigd		Totaal	
	#	%	#	%	#	%
Delfstoffen	-	-	3	0.05	3	0.01
Voeding	2027	4.47	725	11.42	2752	5.33
Tabak	211	0.47	51	0.80	262	0.51
Textiel	26486	58.45	1705	26.87	28191	54.57
Kledij	1964	4.33	1139	17.95	3103	6.01
Huid en leer	115	0.25	505	7.96	620	1.20
Hout en meubel	4148	9.15	669	10.54	4817	9.32
Papiernijverheid	154	0.34	2	0.03	156	0.30
Boekindustrie	388	0.86	55	0.87	443	0.86
Chemie	734	1.62	5	0.08	739	1.43
Keramik	1846	4.07	14	0.22	1860	3.60
Metaal	2996	6.61	556	8.76	3552	6.88
Overige	250	0.55	141	2.22	391	0.76
Elektriciteit/gas/water	543	1.20	-	-	543	1.05
Bouw	3454	7.62	776	12.23	4230	8.19
TOTAAL	45316	100	6346	100	51662	100

Legende: # = aantal, % = percent

Opmerking: daar het aantal patroons niet bij het aantal bezoldigden staat, berekenden we deze via het aantal inrichtingen; het totaal van de bezoldigde tewerkstelling is het aantal loontrekkenden vermeerderd met het berekende aantal patroons.

Bron: database CAG; EST 1937

Tabel 36: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1937

Sector	Bezoldigd		Onbezoldigd		Totaal	
	#	%	#	%	#	%
Delfstoffen	-	-	1	0.03	1	0.01
Voeding	1493	9.30	502	16.97	1995	10.50
Tabak	27	0.17	30	1.01	57	0.30
Textiel	6419	40.00	407	13.75	6826	35.92
Kledij	395	2.46	595	20.11	990	5.21
Huid en leer	2307	14.38	236	7.98	2543	13.38
Hout en meubel	2346	14.62	472	15.95	2818	14.83
Papiernijverheid	104	0.65	-	-	104	0.55
Boekindustrie	116	0.72	24	0.81	140	0.74
Chemie	130	0.81	5	0.17	135	0.71
Keramik	143	0.89	9	0.30	152	0.80
Metaal	1193	7.43	302	10.21	1495	7.87
Overige	55	0.43	77	2.60	132	0.69
Elektriciteit/gas/water	24	0.15	-	-	24	0.13
Bouw	1294	8.06	299	10.10	1593	8.38
TOTAAL	16046	100	2959	100	19005	100

Legende: # = aantal, % = percent

Opmerking: zelfde opmerking als bij tabel 35

Bron: database CAG; EST 1937

Wanneer de totale industriële tewerkstelling van 1937 wordt vergeleken met deze van 1930 dan zijn er in absolute cijfers weinig veranderingen merkbaar. Het aantal personen actief in de secundaire nijverheid schommelde rond 70.000. Opnieuw waren er verschillen tussen de twee arrondissementen. De tewerkstelling in het arrondissement Kortrijk steeg met 9,1 %, terwijl die in het arrondissement Roeselare daalde met 17,1 % (t.o.v. 1930). Regionaal beschouwd, compenseerde de stijging van Kortrijk het verlies van Roeselare. In zekere zin waren het ‘communicerende vaten’. Heel wat inwoners van de regio Roeselare gingen immers werken in het naburige arrondissement.

Ook na de Grote Depressie bleef de textielnijverheid de belangrijkste industrie in de regio. De opmerkelijke daling die het arrondissement Roeselare noteerde in 1930 bleef behouden. Net niet de helft van alle industrie- en atelierarbeiders en zelfstandigen uit de regio waren betrokken bij de textielsector.

Een evolutie die al sinds het einde van de 19de eeuw duidelijk was, was het grote belang van de huid- en leerindustrie in het Roeselaarse. De specifieke verklaring van deze evolutie staat beschreven bij de sectorale beschrijving van de regio in de periode 1890-1950. Opvallend voor Roeselare is ook het grotere belang van de voedingsnijverheid.

Vooraf de kledingnijverheid, de voedingsnijverheid, de hout- en meubelnijverheid, de metaalnijverheid en de bouwnijverheid vertoonden qua relatief aandeel een hoog aantal zelfstandigen (onbezoldigde arbeid). Dit wijst erop dat vele ambachtelijke en traditionele nijverheden (kledij vervaardigen, brood bakken, stoelen maken, ijzer smeden...) nog door eenmansbedrijfjes werden uitgevoerd.

De inval in België door de Duitsers in mei 1940 betekende opnieuw een grondige verstoring van het industriële, economische en sociale leven in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. De snelle bevrijding in september 1944 waardoor er weinig schade aan de Belgische industrie was, zorgde ervoor dat de productie meteen werd hervat. Doordat de industriële capaciteit van omringende landen grotendeels vernield was, beleefde de Belgische export in de na-oorlogse periode gouden tijden. De nijverheidstelling van 1947 vond dus plaats in overwegend gunstige economische omstandigheden.

Tabel 37: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1947

Sector	Bezoldigd				Onbezoldigd		Totaal	
	m	v	totaal		#	%	#	%
Sector	#	#	#	%	#	%	#	%
Delfstoffen	2	-	2	-	-	-	2	-
Voeding	2056	253	2309	4.30	1318	21.26	3627	6.06
Tabak	110	74	184	0.34	60	0.97	244	0.41
Textiel	19956	11737	31693	59.03	1474	23.78	33167	55.38
Kledij	466	1156	1622	3.02	806	13.00	2428	4.05
Huid en leer	162	52	214	0.40	456	7.36	670	1.12
Hout en meubel	2735	571	3306	6.16	448	7.23	3754	6.27
Papiernijverheid	49	10	59	0.11	1	0.02	60	0.10
Boekindustrie	286	69	355	0.66	73	1.18	428	0.71
Chemie	528	137	665	1.24	14	0.23	679	1.13
Keramik	2123	54	2177	4.05	42	0.68	2219	3.71
Metaal	4247	502	4749	8.85	671	10.83	5420	9.05
Overige	490	125	615	1.15	174	2.81	789	1.32
Elektriciteit/gas/water	967	36	1003	1.87	-	-	1003	1.67
Bouw	4687	49	4736	8.82	661	10.66	5397	9.01
TOTAAL	38864	14825	53689	100	6198	100	59887	100

Legende: # = aantal, % = percent, m = mannelijk, v = vrouwelijk

Opmerking: bij de onbezoldigde arbeid zijn er ook 472 'niet werkzame handenarbeiders' opgelijst

Bron: database CAG; HNT 1947

Tabel 38: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1947

Sector	Bezoldigd				Onbezoldigd		Totaal	
	m	v	totaal		#	%	#	%
Sector	#	#	#	%	#	%	#	%
Delfstoffen	-	-	-	-	-	-	-	-
Voeding	1608	342	1950	9.72	723	23.10	2673	11.53
Tabak	22	15	37	0.18	38	1.21	75	0.32
Textiel	3954	2058	6012	29.97	424	13.55	6436	27.75
Kledij	158	270	428	2.13	528	16.87	956	4.12
Huid en leer	2308	1246	3554	17.72	245	7.83	3799	16.38
Hout en meubel	2915	292	3207	15.99	342	10.93	3549	15.30
Papiernijverheid	31	69	100	0.50	1	0.03	101	0.44
Boekindustrie	137	33	170	0.85	26	0.83	196	0.85
Chemie	91	63	154	0.77	11	0.35	165	0.71
Keramik	378	8	386	1.92	21	0.67	407	1.75
Metaal	1714	74	1788	8.91	365	11.66	2153	9.28
Overige	230	60	290	1.45	97	3.10	387	1.67
Elektriciteit/gas/water	170	2	172	0.86	-	-	172	0.74
Bouw	1796	18	1814	9.04	309	9.87	2123	9.15
TOTAAL	15512	4550	20062	100	3130	100	23192	100

Legende: # = aantal, % = percent, m = mannelijk, v = vrouwelijk

Opmerkingen: bij de onbezoldigde arbeid zijn er ook 298 'niet werkzame handenarbeiders' opgelijst

Bron: database CAG; HNT 1947

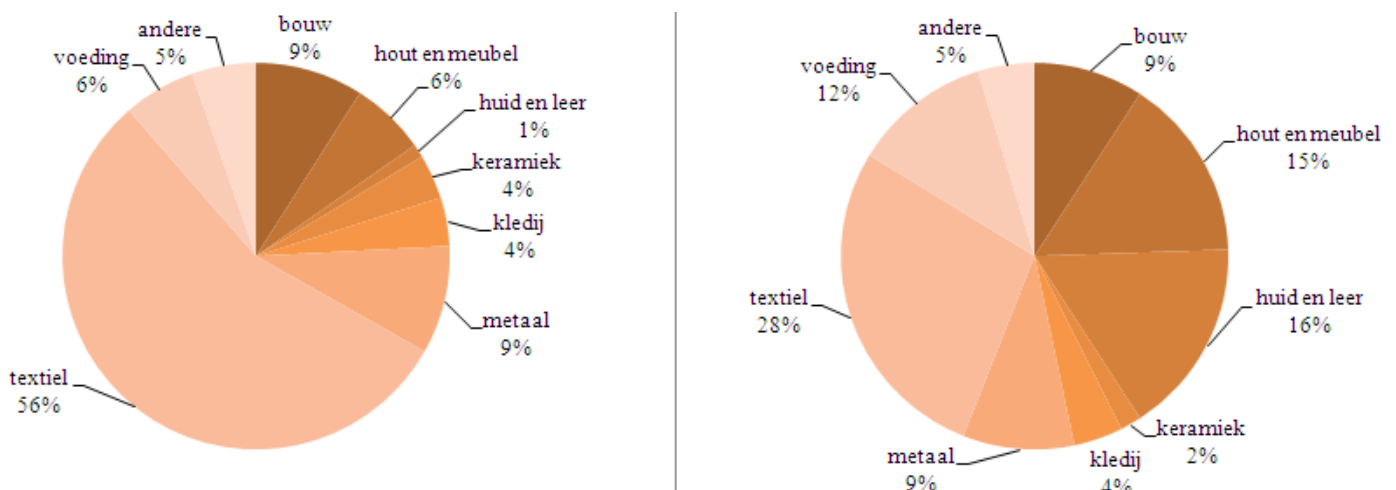
De relatief gunstige omstandigheden zorgden ervoor dat de industriële tewerkstelling in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare steeg met 17,9 %. Deze stijging komt vooral door een groei in de bezoldigde arbeid: in het Kortrijkse steeg die met 18,5 %, in het Roeselaarse met 25,0 %.

Deze vaststelling verhulde evenwel niet dat de tewerkstelling in de Roeselaarse textielnijverheid verder daalde. In vergelijking met 1937 is de industriële textielarbeid er gedaald met 8 procentpunten. Vooral de huid- en leernijverheid, de hout- en meubelnijverheid, de keramische industrie en de metaalnijverheid ‘profiteerden’ verhoudingsgewijs. In absolute cijfers waren er in het Roeselare 6826 textielarbeiders in 1937 tegenover 6436 in 1947.

De bezoldigde tewerkstelling in de textielnijverheid in het arrondissement Roeselare zakte op tien jaar tijd met 10 procentpunten. De huid- en leerindustrie en de hout- en meubelnijverheid daarentegen zijn respectievelijk met 3,3 en 1,4 procentpunt gegroeid. In 1947 waren er 3554 bezoldigde arbeidskrachten in de huid- en leerbewerking en 3207 in de hout- en meubelindustrie.

Van alle zelfstandigen zonder personeel in 1947 in de provincie West-Vlaanderen werkte maar liefst 43,1 % in de regio Kortrijk-Roeselare. In vergelijking met 1937 bleef dit percentage quasi gelijk (42,8 %). Het hoge aantal zelfstandigen ondersteunt de these dat Midden- en Zuid-West-Vlaanderen veel KMO's telde. In de tewerkstelling van de zelfstandigen zonder personeel scoort de voedingsnijverheid zowel in het arrondissement Kortrijk als in het arrondissement Roeselare boven de 20 %. Bakkers en brouwers blijven een belangrijke component in de regionale nijverheid.

Grafiek 7: Verdeling van de werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk (links) en Roeselare (rechts) (1947)

Rond het midden van 1948 stakte de Belgische economie opnieuw. Zowel binnenlandse als internationale ontwikkelingen waren daarvan de oorzaak.²²¹ Door de krapte op de arbeidsmarkt waren de brutolonen in het land sneller gestegen dan deze van de buurlanden. Daarnaast ondervonden arbeidsintensieve sectoren – zoals de voor Midden- en Zuid-West-Vlaanderen zo belangrijke textielnijverheid – de toegenomen internationale concurrentiedruk. De werkloosheidscijfers schoten dan ook pijlsnel omhoog, zeker in Vlaanderen. Ook de onderzochte regio ging een moeilijke periode tegemoet.

2.2.3.3. Werkgelegenheid per sector

Om de overvloed aan cijfergegevens wat beter te structureren en bevattelijker over te brengen, is het aangewezen om dieper in te gaan op een aantal industriële sectoren. De onderliggende structuren zijn op deze manier beter zichtbaar. Vanzelfsprekend besteden we hieronder veel aandacht aan de textielnijverheid als motor van de Midden- en Zuid-West-Vlaamse economie. Een aantal andere sectoren zoals de kledingnijverheid, huid- en leerindustrie, hout- en meubelnijverheid, metaalnijverheid, voedingsindustrie en bouwnijverheid komen tevens aan bod. Kleine bedrijvigheden zoals de delfstoffensector, tabaksnijverheid, papierindustrie, boekbedrijf, chemische industrie, keramische industrie en nutsvoorzieningen komen hieronder minder aan bod.

Textiel

Wanneer we de grafiek (zie hoger) van de industriële tewerkstelling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (arrondissementen Kortrijk en Roeselare samengeteld) bekijken, dan zien we dat tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw zeker de helft van alle werkgevers en werknemers in de textielsector werkzaam was.

Tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw groeide het aantal personen, actief in de textielnijverheid, sterk aan. Vooral het Kortrijkse is een aantrekkingspool, aangezien tussen 1896 en 1947 bijna 20.000 arbeidsplaatsen in de textielnijverheid werden gecreëerd. De cijfers voor het arrondissement Roeselare laten na de Eerste Wereldoorlog een scherpe daling zien. De regio werd tijdens de Grote Oorlog immers harder getroffen dan het Kortrijkse waardoor herstel uitbleef. Bovendien was er een heroriëntatie naar andere industriële sectoren.

Uit tabel 39 valt af te leiden dat de huisnijverheid in de textielsector aan het begin van de 20ste eeuw werkelijk de streek domineerde. In 1896 draaide de textieleconomie quasi volledig op thuispinsters en thuiswevers. Ook in 1910 blijft het aandeel van de thuisarbeid hoog. Pas tijdens het interbellum kwam daar verandering in. Aangezien de nijverheidstelling van 1937 anders is opgesteld, is het moeilijk om na te gaan hoeveel thuiswerkers er toen nog in de regio waren.

²²¹ BUYST, ‘Van industriële grootmacht tot de ‘zieke man’ van West-Europa’, 169.

Tabel 39: Werkgelegenheid in de textielnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1896-1947)

	Arr	# Ond.	# Fabr.	# Bed.	# Help.	# Arb.	# Tot.
1896 – fabriek	K	154	264		3182		3446
	R	117	247		2794		3041
1896 – thuis	K	6951	8165		1967		10130
	R	5279	6319		901		7225
1910 – fabriek	K	1550	1453	430	1179	13055	16118
	R	678	656	289	422	5847	7213
1910 – thuis	K	6613	184	81	1041	6290	7596
	R	9646	105	113	720	9324	10262
1930 – fabriek	K	3708	3188	894	1810	20532	26881
	R	872	810	216	458	5917	7401
1930 – thuis	K	460	13	-	125	431	569
	R	1155	31	-	24	1120	1175
1937 – bezoldigd	K	1096	(1370)	1479	304	23333	26486
	R	194	(243)	385	29	5762	6419
1947 – bezoldigd	K	1444	2003	1427	359	27856	31693
	R	278	337	236	64	5375	6012

Legende: K = Kortrijk, R = Roeselare, arr = arrondissement, # Ond. = aantal ondernemingen of bedrijven, # Fabr. = aantal fabrikanten of patroons, # Bed. = aantal bedienden, # Help. = aantal meewerkende familieleden of helpers, # Arb. = aantal arbeiders, # Tot. = totaal aantal tewerkgestelden

Opmerkingen:

- voor de cijfers van 1896 werd er enkel een onderscheid gemaakt tussen “niet-arbeiders” en “arbeiders”;
- voor de cijfers van de huisnijverheid van de jaren 1910 en 1930: in de thuisarbeid waren er geen bedienden, wel intermediaren of tussenpersonen, de cijfers slaan dus op die categorie;
- de methode om de patroons van 1937 te berekenen, staat reeds hoger vermeld; de totalen van 1937 en 1947 zijn hier inclusief het aantal patroons/fabrikanten (niet zo in telling);
- In 1937 werden er naast de bezoldigde arbeid 1705 personen in het arr. Kortrijk en 502 in het arr. Roeselare geregistreerd als ‘alleenstaande handarbeider’ (of zelfstandige); in 1947 waren dat er 1474 voor het arr. Kortrijk en 424 voor het arr. Roeselare.

Bron: database CAG; IT 1896, IT 1910, IT 1930, EST 1937, HNT 1947

Door de aanwezigheid van het grote aantal thuiswerkers en de sterke familiale structuren, waren er veel kleine bedrijfjes. Naar het midden van de eeuw toe neemt het aantal van deze bedrijfjes af. De bestudeerde streek bleef bestaan uit een groot aantal kleine en middelgrote ondernemingen, gedomineerd door familiebedrijfjes.

Het geringe aantal bedienden is opvallend. Administratie, management en personeelsbeleid waren voor de vele éénmansbedrijfjes onbekende begrippen. Pas aan het einde van het interbellum kwam daar enige verandering in. De zogenaamde “blue collar workers” bleven, net zoals in de overige industrietakken, de sector domineren.

Zoals uit het overzicht van de tweede helft van de 19de eeuw duidelijk werd, was de regio in grote mate afhankelijk van de vlasnijverheid. De linnengarens die werden gewonnen uit het vlas dat was geroot in de Leie, werd bestempeld als het beste ter wereld.²²² Niet enkel de ‘specifieke’ kwaliteit van het Leiewater was hiervoor verantwoordelijk, ook de kunde, inzet

²²² GHESQUIER KRAJEWSKI, *La Lys et le lin (1750-1914)*, 5-6. In zijn doctoraatsproefschrift onderzocht Frédéric Ghesquier Krajewski ondermeer de specifieke band tussen de Leie en het vlas.

en bekwaamheid van de Zuid-West-Vlaamse vlasser droeg bij tot het aura van het vlas.²²³ Daarbij kwam dat het vlasgaren steeds een concurrentiële prijs had en dat de West-Vlaamse vlasnijverheid kon teren op een internationaal handelsnetwerk. Vele tonnen vlas kwamen uit alle hoeken van de wereld om te roten in de Leie. Russisch vlas werd bijvoorbeeld in de Leie geroot en gezwingeld om dan door een Ierse spinnerij te worden opgekocht. Niet voor niets noemde men de Leie ook wel eens de *Golden River*.

De vlasteelt in de regio zelf kende opvallend genoeg een sterke daling. Tussen 1880 en 1910 was de betaalde oppervlakte van vlas in West-Vlaanderen gedaald van 14.522 hectare naar 8484 hectare (of zo'n 41,6 %).²²⁴ De vlassers, hoofdzakelijk oud-boeren die meer profijt in de vlasnijverheid zagen, stichtten niet enkel roterijen in de nabijheid van de Leie, ook fabriekjes waar het vlas voor en na het roten werd bewerkt, richtten ze op. Vlak voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog stond de vlasnijverheid op zijn hoogtepunt: in 1913 werden 80.000 bakken vlas geroot.²²⁵ Eén rootbak bevatte normaliter 1400 à 1600 kg vlas. Dergelijke gigantische hoeveelheden werden na de oorlog niet meer bereikt. Rustige Leiedorpen zoals Bissegem, Heule, Kuurne, Bavikhove en Ooigem evolueerden tot centra van de vlasvezelbereiding en hun bevolkingsaantal groeide heel sterk. De bevolking van Bissegem bijvoorbeeld steeg van 800 inwoners in 1870 naar 3963 inwoners in 1940! De bevolking vervijfvoudigde dus in amper 70 jaar. Vergeleken bij andere Leiegemeenten zoals Kuurne, Lauwe en Wevelgem speelde Kortrijk een minder prominente rol in de vlasvezelbereiding.²²⁶ Wel werd de stad de belangrijkste vlasvezelmarkt van de wereld.

Grosso modo kan de regio opgedeeld worden in drie verschillende 'vlaszones'. De dorpen aan de Leie tussen Kortrijk en de Franse grens (Wervik, Menen, Lauwe, Wevelgem, Gullegem, Marke, Bissegem en Heule) maakten vanaf ca. 1860 faam als uitgesproken vlascentra. Wevelgem werd voor deze zone het belangrijkste handelscentrum waarbij vlassers en botenkopers elkaar vonden op de vlasmarkt.²²⁷ De Eerste Wereldoorlog, waardoor deze zone in Duits etappengebied kwam te liggen, veroorzaakte een noordwaartse verschuiving. Dorpen en kleine steden zoals Kuurne, Bavikhove, Harelbeke, Beveren-Leie, Desselgem en Sint-Eloois-Vijve ontwikkelden zich als industriële vlascentra. De belangrijkste transportader was de Gentssteenweg waarlangs vlassers, botenkopers en machinebouwers zich vestigden. Ook in Ooigem, Wielsbeke en Sint-Baafs-Vijve ontwikkelde de vlasnijverheid zich, maar dat gebeurde evenwel in mindere mate dan in de gemeenten op de andere oever van de Leie. Deze dorpen fungeerden als toeleveringscentra van de zonale handelscentra Desselgem en Kuurne. De 'jongste' vlaszone bevond zich in een brede band ten noordwesten van de stad Kortrijk. De belangrijkste vlasdorpen in deze zone – hoofdzakelijk gelegen in de Mandelvallei – waren Moorseele, Ledegem, Sint-Eloois-Winkel, Lendeledede, Emelgem, Ingelmunster, Meulebeke en Oostrozebeke. Naast de vlascultuur was het economische leven van deze gemeenten nog sterk agrarisch gericht.

De aanvankelijk nauwe band tussen landbouw en vlasnijverheid blijkt ondermeer uit het feit dat in de industrietelling van 1896 het roten en zwingelen niet opgenomen werd. De activiteit

²²³ Uit onderzoek bleek dat de kwaliteit van het Leiewater minder belangrijk was dan aanvankelijk gedacht bij de productie van het vlas. Het waren hoofdzakelijk het trage debiet en de zacht glooiende oevers die de vlasnijverheid langs de boorden van de Leie sterk bevorderden.

²²⁴ GHESQUIER KRAJEWSKI, *La Lys et le lin (1750-1914)*, 153.

²²⁵ DEBRABANDERE en MADDENS, *Ook hier zijn we groot geworden*, 18.

²²⁶ MADDENS, *De geschiedenis van Kortrijk in het kort*, 185.

²²⁷ DEWAELE en SEGERS, 'Het vlas en de industrialisatie van de Leievallei', 152-153.

had een te agrarisch karakter, waardoor het volgens de *Commission Centrale de Statistique* niet thuishoorde in een industrietelling. In 1910 werden deze activiteiten wel opgelijst. Ter illustratie geven we de cijfers van de vlasnijverheid voor de regio mee. In het arrondissement Kortrijk werkten 4359 arbeiders en bedienden in roterijen en zwingelarijen. De totale tewerkstelling in de sector (inclusief patroons en familieleden) bedroeg 7783 personen. Er waren 2113 mechanische en manuele zwingelarijen, waarvan 128 bedrijfjes beroep deden op een vlaszwingelmolen. In het Roeselaarse waren de absolute aantallen uiteraard kleiner. Daar waren er 210 arbeiders en 5 bedienden die werkten in een zwingelarij. De totale tewerkstelling in de 533 Roeselaarse roterijen en zwingelarijen bedroeg 1187 personen. Het verschil tussen beide deelregio's is alleszins frappant. Het aantal vlasbewerkers (roten en zwingelen samen) steeg in 1930 tot 8275 voor het arrondissement Kortrijk en tot 1560 voor het arrondissement Roeselare. Ook het aantal ondernemingen was gegroeid (3082 en 703).

Bij Kortrijk

“De ‘Golden River’ is ’t gedeelte van de Leie in de buurt van Kortrijk, waar het vlas geroot wordt. De Engelsen hebben haar aldus genoemd. Het vlas, dat dàarin wordt geroot, heeft eigenschappen en een waarde, die geen ander vlas bezit. Het is de rijkdom van een ganse streek. Dicht rijzen de dorpjes langs de beide oevers naast elkaar; geen plekje is nog onbezet en de zachtglooiende, groene weiden staan vol, proppensvol met de kleine, grijsgele ‘kapelletjes’ van het drogend vlas. Het wemelt en krioelt er van bedrijvigheid. ’t Is er als een breed en groots ritme van vruchtbare arbeid. Van op de hoge, prachtig belommerde weg ziet men uren verre heen als over een zwoegend mierennest, met middenin die heerlijk-zachte lijn van de kronkelende Leie, als een goede, milde moeder, die in haar schoot ontelbare kinderen voedt.”

Cyriel Buysse, Per auto, 1913.²²⁸

Ondertussen waren een hele hoop vlassers al niet meer aan het roten in de Leie, maar waren ze overgestapt naar grote betonnen rootbakken met verwarmd water. Het ‘monopolie’ van de Leiegemeenten werd aangetast omdat het nu mogelijk was om overal vlas te roten en te zwingelen. Ondanks de tegenkanting van vlasopkopers en lokale neringdoeners, brak het warmwaterroten al voor de Eerste Wereldoorlog door.²²⁹ Dergelijke betonnen rootputten verschenen eerst in de gemeenten die verderaf van de Leie waren gelegen, vanaf 1912 werden ook in de Leiegemeenten rootputten gebouwd. Na 1920 begon tevens de stermolen uit de zwingelarijen te verdwijnen ten gunste van de turbine. Door hun groot rendement veroorzaakten deze technische innovaties een revolutionaire ommekeer in de vlasnijverheid.

De economische crisis en de technische vooruitgang die arbeidskrachten uitschakelde, zorgde ervoor dat er in 1937 al heel wat minder vlassers waren. In het arrondissement Kortrijk waren er toen 3848 bezoldigde werknemers in 696 bedrijven en 1550 zelfstandige vlassers. Volgens de methode die we toepasten om het aantal patroons te berekenen voor de nijverheidstelling van 1937 (zie bronnenkritiek) stemden 696 bedrijven overeen met zo’n 870 patroons. In Roeselare was de daling nog drastischer: 455 bezoldigde werknemers in 98 bedrijven met zo’n 124 patroons en 372 zelfstandigen. Hoewel de cijfers niet volledig met elkaar kunnen worden vergeleken, toch kan men stellen dat voor de regio samen zo’n 2600 arbeidsplaatsen verloren gingen. Die dalende tendens zou zich doorzetten. In 1943 werd het roten in de Leie verboden. Zuid-West-Vlaanderen bleef evenwel de focus van de vlasvezelbereiding.

²²⁸ VAN PARYS, *De wereld van Cyriel Buysse*, 66.

²²⁹ DEWILDE, ‘De vlasroterij in het Kortrijkse’, 166-167.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog verdienden in de Leie- en Mandelstreek zeker 10.000 mensen hun brood in de vlasbewerking. De meeste vlasondernemingen waren evenwel kleine familiebedrijfjes zonder veel personeel. Veel mensen werkten ook in de commerciële tak van de vlassector: ze waren botenkoper of vlasverzender. Bovendien waren ook veel mensen aan de slag in zogenaamde ‘toeleveringsbedrijven’ zoals transport, bouwondernemingen en machinebouw (zie verder). Het grote aantal arbeidsplaatsen werd verzekerd door de langzame industrialisering van de vlasnijverheid. Dankzij de afzet van vlas van hoge kwaliteit voor buitenlandse spinnerijen en een goedkope productiemethode door lage lonen, slaagden de Zuid-West-Vlaamse vlassers erin om een marktsegment te monopoliseren.²³⁰ Ondanks een korte heropleving in de jaren 1950 door de Korea-Oorlog, kwijnde de vlasnijverheid in de regio bijna volledig weg.

De ontwikkeling van de textielnijverheid in de landelijke gemeenten langs de Leie gebeurde op initiatief van lokale ondernemers. Het platteland werd op dergelijke manier voorzichtig gemechaniseerd en geïndustrialiseerd. Deze ontwikkelingen stonden in schril contrast met de evolutie die zich in Oost-Vlaanderen, rond het Gentse aan het einde van de 19de eeuw en aan het begin van de 20ste eeuw voordeed.²³¹ Het platteland van Zomergem, Waarschoot, Sleidinge en Laarne werd geïndustrialiseerd doordat een aantal grote Gentse katoenbaronnen hun productie verplaatsten vanuit de stad naar de dorpen. Op het platteland konden ze de lonen laag houden en hadden ze minder weerstand van arbeidersverenigingen. De industrialisatie van het platteland in de omgeving van Gent is een voorbeeld van een ‘exogene industrialisering’ (ontwikkelingen van buitenaf bepalen de regio) terwijl Midden- en Zuid-West-Vlaanderen het voorbeeld is van een ‘endogene industrialisering’ (ontwikkelingen van binnenuit bepalen de regionale economie).

De hoge cijfers van de textielnijverheid zijn niet enkel te verklaren door het grote aantal vlassers in de Leiestreek. Er waren in de streek ook heel wat nijverheden die de textielgarens, nadat ze waren gesponnen en geweeft, verder bewerkten.

Tabel 40: Werkgelegenheid in de belangrijkste subsectoren van de textielnijverheid (thuisarbeid) in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1896-1930)

Subsector	1896		1910		1930	
	K	R	K	R	K	R
Vlas weven	4885	2267	1081	881	34	38
Katoen weven	733	-	1329	55	338	14
Jute/hennep weven	136	4	111	19	1	-
Wol weven	1101	-	241	294	9	1
Zijde weven	-	-	-	-	5	-
Kantwerk	2415	4587	3472	7940	101	1042
Breigoed	87	202	49	275	18	48

Legende: K = Kortrijk, R = Roeselare

Opmerkingen: - Vanzelfsprekend bestonden er meerdere subsectoren dan de hierboven vermeldde. Om het overzicht te bewaren hebben we deze hier niet opgenomen;

- Voor de cijfers van 1896 zijn de ‘intermediaire’ kantwerkers (tussenhandelaars/fabrikanten) inbegrepen.

Bron: database CAG; IT 1896, IT 1910, IT 1930 en EST 1937

²³⁰ DEWAELE en SEGERS, ‘Het vlas en de industrialisatie van de Leievallei’, 158.

²³¹ SCHOLLIERS, ‘Usines transplantées?’, 538-540.

Tabel 41: Werkgelegenheid in de belangrijkste subsectoren van de textielnijverheid (fabrieksarbeid) in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1896-1937)

Subsector	1896		1910		1930		1937	
	K	R	K	R	K	R	K	R
Vlas spinnen	307	739	453	753	333	316	279	225
Vlas weven	2031	1527	1489	2415	1926	1454	2478	1681
Katoen spinnen	-	-	443	73	1085	136	2114	101
Katoen weven	197	-	4641	535	5923	803	3712	840
Jute/hennep spinnen	-	-	99	482	331	674	176	819
Jute/hennep weven	39	338	145	370	543	398	712	305
Wol spinnen	-	-	171	-	160	35	2234	113
Wol weven	98	-	287	-	1352	273	1895	39
Zijde weven	-	-	-	-	269	280	231	46
Stoffen appreteren	87	28	174	46	973	127	568	183
Stoffen bleken	126	38	154	32	374	45	458	33
Stoffen verven	196	155	424	221	776	219	1073	119
Breigoed	44	36	142	62	437	197	209	128
Tapijt	-	36	176	95	892	175	1504	71
Meubelbekleding	138	19	147	154	2033	442	1540	697

Legende: K = Kortrijk, R = Roeselare

Opmerkingen:

- De mensen die textielgarens (vlas, katoen, jute en wol) nog manueel in een atelier fabriceerden, zijn in dit overzicht inbegrepen (het betreft hier relatief beperkte aantallen).

- Vanzelfsprekend bestonden er meerdere subsectoren dan de hierboven vermelde. Om het overzicht te bewaren hebben we deze hier niet opgenomen.

- De cijfers van 1937 slaan enkel op bezoldigde arbeid (bazen en/of fabrikanten zijn hierin niet opgenomen).

Bron: database CAG, gebaseerd op IT 1896, IT 1910, IT 1930 en EST 1937

Hoewel het gezwingelde vlas meestal naar buitenlandse en Gentse spinnerijen ging, waren er in de streek ook een aantal vlasspinnerijen actief. Aanvankelijk waren er meer mensen actief in de spinnerijen in het Roeselaarse dan in het Kortrijkse (in absolute aantallen). De economische depressie van de jaren 1930 bracht daar verandering in. Toch zullen de vlasspinnerijen tijdens het interbellum het moeten afleggen tegen de buitenlandse en binnenlandse concurrentie.

De Leiestreek was daarentegen wel het belangrijkste centrum van de linnenweverij van België. In 1910 waren er in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare 42 mechanische weverijen waar 3904 mensen werkten. In België waren er toen 69 linnenweverijen met 6900 werknemers.

In 1896 weefden nog bijna 7000 mensen thuis linnen. In 1910 zakte dit aantal tot 2000. Nog eens twintig jaar later stelde het ambachtelijk linnen weven niets meer voor. De traditionele huisnijverheid was reeds in de 19de eeuw in verval geraakt (zie hoger), maar werd vervangen door contractuele huisarbeid in dienst van fabrikanten.²³² Uit de cijfers is tevens af te leiden dat de huisnijverheid in zijn geheel erop achteruitging.

²³² VANHAUTE, 'De meest moordende van alle industrieën', 463-464; DEBRABANDERE en MADDENS, *Ook hier zijn we groot geworden*, 20.

De kantnijverheid – die uitsluitend als huisnijverheid beoefend werd – kende in het interbellum een sterke daling. Veranderingen in de mode en goedkopere kledingstoffen na de Eerste Wereldoorlog betekenden het einde van het kantwerk op grote schaal. Kantklossen werd een hobby voor welstellende dames.

De katoenvezel was aan het begin van de 20ste eeuw de belangrijkste verwerkte grondstof in de regio. In 1910 waren er 6 katoenspinnerijen met 516 werknemers en 47 katoenweverijen met 5069 werknemers. Daarnaast waren er 11 weverijen met 107 werknemers die manueel katoen weefden. Bovendien waren er nog 1384 thuiswevers. De nijverheidstelling van 1937 vermeldde 5826 wevers en spinsters voor het Kortrijkse en 941 wevers en spinsters voor de Roeselaarse regio.

Naast het vlas en katoen was wol de derde belangrijke textielvezel. De grote expansie van de wolnijverheid kwam er pas na 1918. In 1930 waren er 195 wolspinners- en spinsters en 1625 wolwevers in de regio aan de slag. Het merendeel daarvan werkte in de regio rond Moeskroen. Die Moeskroense wolnijverheid vormde het West-Vlaamse verlengstuk van de Noord-Franse textielindustrie. Vele Franse fabrikanten richtten in die regio bedrijfjes op omdat ze vanuit België, waar het loonniveau lager was, gemakkelijker hun producten aan de man konden brengen.

Ook jute- en hennepvezels werden gesponnen en geweeft in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. De vezelbewerking kende een gestage vooruitgang. In 1910 waren er 9 spinnerijen en weverijen met samen 1096 werknemers. Jute gebruikte men hoofdzakelijk in de fabricage van zakken en als basis voor tapijten. De boomende tapijtindustrie veroorzaakte een stijging van de tewerkstelling in toeleveringsbedrijven waarvan de jute- en hennepnijverheid mee profiteerde.

De bloeiende tapijtindustrie ontstond grotendeels na de Eerste Wereldoorlog. De kern ervan lag in de regio Kortrijk aangezien er in 1930 892 en in 1937 al 1504 personen in de sector werkten tegenover 175 en 71 mensen in de streek rond Roeselare. De groei van deze nijverheid ging samen met de toename van het wooncomfort. Na de Tweede Wereldoorlog werd Zuid-West-Vlaanderen een speler van wereldformaat op het vlak van tapijten (reconversie). De vervaardiging van meubelstoffen kende eveneens na 1918 een bloeiperiode. In absolute cijfers zijn er in het arrondissement Kortrijk meer mensen tewerkgesteld dan in het arrondissement Roeselare. Tijdens het interbellum werden de eerste stappen gezet richting hoogwaardige producten.

De textielveredelingsbedrijven kenden eveneens een grote groei. Kortrijkse appreteerfirma's (verbeteren van stijfheid en glans), blekerijen en ververijen van garens en weefsels lagen goed in de markt. In 1910 waren er 55 ondernemingen met 752 mankracht, in 1930 68 bedrijven met 2123 personeelsleden en in 1937 77 bedrijven met 2099 werknemers. Voor het Roeselaarse lagen die cijfers, niet alleen absoluut maar ook relatief, heel wat lager.

De eerste verkennende resultaten van het comparatief onderzoek naar de dossiers van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven in de provincie West-Vlaanderen, bevestigen bovenstaande beweringen. Vlak na de eeuwwisseling had één aanvraag op vier van de stad Kortrijk of Roeselare die binnenliep bij de provincie betrekking op de textielnijverheid.²³³ In

²³³ MARIN en MESTDAGH, *Dossiers van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven*, 128-130.

Kortrijk was maar liefst 28,4 % van de aanvragen tussen 1900 en 1909 gerelateerd aan de textielsector. Tot aan de Eerste Wereldoorlog bleef de investeringsgolf in beide steden op een hoog niveau. Vanaf de jaren 1920 weken de twee steden enigszins van elkaar af: in Kortrijk bleef de textielsector dominant terwijl in Roeselare andere nijverheden (zoals bijvoorbeeld de voedingsindustrie) sterker kwamen opzetten. Uit de beschikbare dossiers viel af te leiden dat Kortrijk vanaf de jaren 1930 (relatief gezien) steeds meer in de textielnijverheid investeerde dan de rest van de kustprovincie. De textielsector in Roeselare bloeide tot 1914. Daarna bleven de investeringen wel hoog maar ontstond er een expanderende agro-alimentaire nijverheid die nauw verbonden was met het agrarische karakter van de regio. Tijdens het interbellum nam het aantal aanvragen vanuit de Roeselare textielsector af, wat een voorbode was van de diversifiërende economie.

Kleding

Tijdens de 19de en 20ste eeuw werden er in elk dorp van de Leie- en Mandelstreek naarstig hemden, broeken, herenpakken, rokken, bloezen, damesjurken, petten, hoeden en diverse andere kledingartikelen gemaakt. Meestal telde elk atelier één fabrikant of zelfstandige die bijgestaan werd door enkele werknemers of familieleden.

Tabel 42: Werkgelegenheid in de kledingnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1910-1947)

	Arr	# Ond.	# Fabr.	# Bed.	# Help.	# Arb.	# Tot.
1910 – fabriek	K	1797	1842	14	732	862	3450
	R	964	980	2	384	292	1641
1910 – thuis	K	1881	99	4	215	1706	2024
	R	1612	47	-	84	403	527
1930 – fabriek	K	1154	1115	91	248	1279	2663
	R	742	740	6	217	201	1168
1930 – thuis	K	747	51	-	97	679	827
	R	352	35	-	48	312	395
1947 – bezoldigd	K	220	260	77	36	1249	1622
	R	69	81	19	11	317	428

Legende: K = Kortrijk, R = Roeselare, arr = arrondissement, # Ond. = aantal ondernemingen of bedrijven, # Fabr. = aantal fabrikanten of patroons, # Bed. = aantal bedienden, # Help. = aantal meewerkende familieleden of helpers, # Arb. = aantal arbeiders, # Tot. = totaal aantal tewerkgestelden.

Opmerkingen:

- voor de cijfers van de huisnijverheid van de jaren 1910 en 1930: in de thuisarbeid waren er geen bedienden, wel intermediairen of tussenpersonen, de cijfers slaan dus op die categorie.

- In 1947 werden er naast de bezoldigde arbeid 806 personen in het arr. Kortrijk en 528 in het arr. Roeselare geregistreerd als ‘alleenstaande handarbeider’ (of zelfstandige) (niet inbegrepen in cijfers hierboven).

Bron: database CAG; IT 1910, IT 1930, HNT 1947

De tewerkstelling in de kledingnijverheid was in de regio vooral aan het begin van de 20ste eeuw erg belangrijk. In het arrondissement Kortrijk was ze tot en met het begin van de jaren 1930 de belangrijkste werkgever, uitgezonderd de textielnijverheid. In 1910 bedroeg de industriële tewerkstelling in de kledingsector daar zelfs 13,2 % (aandeel in de totale industriële werkgelegenheid). De kledingindustrie haalde nooit zo'n hoge cijfers in het Roeselaarse.

Het was opvallend dat, in verhouding tot de textielnijverheid, er minder huisnijverheid in de kledingindustrie aanwezig was. Wellicht komt dit doordat de kleine zelfstandigen die in een atelier werkten – vaak aanpalend aan hun woning – reeds tot de fabrieksarbeid werden gerekend. Het relatief grote aantal ‘meewerkende familieleden’ of ‘helpers’ wijst hier eveneens op. Er is een tendens merkbaar waarbij de huisnijverheid stilaan wordt verlaten voor de fabrieksarbeid.

Hoewel de jaren 1920 een moeilijke periode voor de kledingindustrie was, kon deze zich na de crisis herstellen. Belangrijk daarbij was de doorbraak van het concept ‘mode’. De rijkere van het dorp en de stad konden zich een rijker gevulde garderode permitteren. Hoewel het aanvankelijk vooral vrouwen waren die zich met mode bezighielden, werden ook mannen meer modebewust.

De massaconfectie die vóór, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog ingang vond, betekende het einde van vele kleine ateliers. Er ontstond een concentratiebeweging waarbij enkel de grootste firma’s overbleven. In de tientallen kledingwinkels die al bestonden sinds het interbellum, hield men zich enkel meer bezig met de verkoop en het herstellen van kledij.

Huid en leer

Ondanks het verpletterende overwicht van de textielnijverheid in de streek, was er toch ruimte voor een aantal andere industriële bedrijvigheden. Zijdelings verbonden met de kledingnijverheid was er de huid- en leernijverheid. Huiden en pelsen werden vaak verwerkt tot jassen of hoeden. Verder maakte de schoennijverheid een belangrijk deel van de huid- en leerindustrie uit. Ook de zadel- en gareelmakerij was vroeger een niet weg te denken plattelandsnijverheid.

Tabel 43: Werkgelegenheid in de huid- en leernijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1910-1947)

	Arr	# Ond.	# Fabr.	# Bed.	# Help.	# Arb.	# Tot.
1910 – fabriek	K	525	530	2	164	125	821
	R	312	314	32	93	449	888
1910 – thuis	K	131	19	-	7	109	135
	R	1612	47	-	50	1555	1652
1930 – fabriek	K	506	493	13	46	187	740
	R	308	311	135	81	2012	2538
1930 – thuis	K	27	-	-	2	25	27
	R	912	10	-	42	868	920
1947 – bezoldigd	K	59	64	6	7	137	214
	R	98	161	265	28	3100	3554

Legende: K = Kortrijk, R = Roeselare, arr = arrondissement, # Ond. = aantal ondernemingen of bedrijven, # Fabr. = aantal fabrikanten of patroons, # Bed. = aantal bedienden, # Help. = aantal meewerkende familieleden of helpers, # Arb. = aantal arbeiders, # Tot. = totaal aantal tewerkgestelden

Opmerkingen:

- voor de cijfers van de huisnijverheid van de jaren 1910 en 1930: in de thuisarbeid waren er geen bedienden, wel intermediaren of tussenpersonen, de cijfers slaan dus op die categorie.

- In 1947 werden er naast de bezoldigde arbeid 456 personen in het arr. Kortrijk en 245 in het arr. Roeselare geregistreerd als ‘alleenstaande handarbeider’ (of zelfstandige) (niet inbegrepen in cijfers hierboven).

Bron: database CAG; IT 1910, IT 1930, HNT 1947

Meer dan in de andere sectoren was er in de huid- en leerindustrie een significant verschil in tewerkstelling tussen de arrondissementen Kortrijk en Roeselare. De grootste oorzaak was de bloeiende schoennijverheid van Izegem. In onderstaande case gaan we daar dieper op in (zie verder).

Aan het begin van de 20ste eeuw waren er meer fabrikanten in het Kortrijkse die werkten in een atelier dan in het Roeselaarse. De huisnijverheid daarentegen kwam vooral voor in het arrondissement Roeselare. Een zelfde tendens was te zien tijdens het interbellum hoewel het aandeel van de huisnijverheid sterk daalde ten opzichte van de arbeid in het atelier. In de streek rond Roeselare was de atelierarbeid in de huid- en leernijverheid bijna verdrievoudigd.

Op het einde van het interbellum deed zich een concentratiebeweging voor ten gunste van het Roeselaarse. Van de tewerkstelling in de huid- en leerindustrie in de streek bevond 95 % zich in het arrondissement Roeselare. Hoofdzakelijk vond die concentratie plaats in Izegem. Vanaf de jaren 1930 was de grootste groei van de huid- en leernijverheid voorbij. De bezoldigde tewerkstelling in 1947 in het arrondissement Roeselare (3554) was niet veel hoger dan de gecombineerde tewerkstelling – fabrieks- en huisnijverheid – in 1930 (3458). Toch bleef de huid- en leerindustrie in 1947 met een aandeel van 16,4 % in de totale tewerkstelling de op één na belangrijkste sector van het arrondissement Roeselare.

Hout en meubel

Op ongeveer dezelfde hoogte als de huid- en leernijverheid stond de hout- en meubelindustrie. Net zoals de bewerking van schoenen en zadels bleef de vervaardiging van houtproducten lange tijd ambachtelijk. Ieder dorp had wel zijn timmerman, schrijnwerker, wagenfabrikant, stoelenmaker, tonnenmaker, mandenmaker en borstelmaker. Toch konden een aantal ondernemers zich losmaken uit de kleinschalige arbeidsstructuren en via een doorgedreven mechanisatie en rationalisatie hun productie verruimen tot de regionale en nationale markt. Eén van die bedrijven was de *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene* (gesticht in 1897).²³⁴ Het verhoogde wooncomfort dat tijdens het interbellum ontstond en versnelde na de Tweede Wereldoorlog, liet *De Coene* toe om sterk te groeien. Het bedrijf telde eind de jaren 1920 bijna 2.500 werknemers. Na 1945 brak de mechanisatie door in de kleinere hout- en meubelfabriekjes.

Uit de tabel met de werkgelegenheid in de nijverheid is af te leiden dat de hout- en meubelnijverheid in het Roeselaarse steeds een groter aandeel innam dan in het Kortrijkse. De belangrijkste verklaring was opnieuw te vinden in de Izegemse industrie: de borstelnijverheid was immers ingedeeld bij de hout- en meubelnijverheid (zie case). Het is vrij opmerkelijk dat – wat betreft absolute aantallen – de tewerkstelling in beide arrondissementen ongeveer gelijk was. De hoge cijfers voor de Izegemse borstelnijverheid werden enigszins gecompenseerd door het grote aantal werknemers van *De Coene*.²³⁵

²³⁴ VAN HOUTTE en MADDENS, 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', 146. Zie vooral: HERMAN en MAYEUR, *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene...*, 17-21.

²³⁵ HERMAN en MAYEUR, *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene...*, 68.

Tabel 44: Werkgelegenheid in de hout- en meubelnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1910-1947)

	Arr	# Ond.	# Fabr.	# Bed.	# Help.	# Arb.	# Tot.
1910 – fabriek	K	956	963	22	475	1271	2730
	R	805	805	63	332	1569	2764
1910 – thuis	K	132	10	-	14	122	146
	R	1183	39	-	31	1150	1220
1930 – fabriek	K	884	852	65	236	2059	3201
	R	663	662	150	209	2615	3636
1930 – thuis	K	60	2	-	-	58	60
	R	260	4	-	6	241	251
1947 – bezoldigd	K	322	150	150	46	2710	3306
	R	252	138	138	48	2684	3207

Legende: K = Kortrijk, R = Roeselare, arr = arrondissement, # Ond. = aantal ondernemingen of bedrijven, # Fabr. = aantal fabrikanten of patroons, # Bed. = aantal bedienden, # Help. = aantal meewerkende familieleden of helpers, # Arb. = aantal arbeiders, # Tot. = totaal aantal tewerkgestelden

Opmerkingen:

- voor de cijfers van de huisnijverheid van de jaren 1910 en 1930: in de thuisarbeid waren er geen bedienden, wel intermediairen of tussenpersonen, de cijfers slaan dus op die categorie.

- In 1947 werden er naast de bezoldigde arbeid 448 personen in het arr. Kortrijk en 342 in het arr. Roeselare geregistreerd als ‘alleenstaande handarbeider’ (of zelfstandige) (niet inbegrepen in de cijfers hierboven).

Bron: database CAG; IT 1910, IT 1930, HNT 1947

Aan het begin van de 20ste eeuw waren er veel bedrijfjes met een beperkt aantal werknemers. In 1910 bedroeg het gemiddeld aantal werknemers per bedrijf in het Kortrijkse 3 en in het Roeselaarse 2. Bijna 40 jaar later waren die verhoudingen voor dezelfde gebieden gewijzigd in respectievelijk gemiddeld 10 en 12 werknemers per bedrijf. De omschakeling van eenmansbedrijfjes naar kleine KMO's voltrok zich tijdens het interbellum. Na 1945 zette die trend zich voort.

Opvallend is ook de scherpe daling van de huisnijverheid tussen de jaren 1910 en 1930. De meeste arbeiders die als thuiswerkers ingeschakeld waren (hoofdzakelijk de Izegemse borstelnijverheid), ruilden hun woonkamer voor het fabrieksatelier.

Metaal

De metaalnijverheid werd lange tijd ambachtelijk beoefend. Tijdens het interbellum kwam daar verandering in. De toenemende mechanisatie zorgde voor een bloei in de metaalverwerkende industrie. De metaalnijverheid bestond grosso modo uit smeden, fabrikanten en herstellende van fietsen, kachelsmeedwerkers, gereedschapmakers, slotenmakers, (landbouw)machinebouwers en stoomketelfabrikanten. De draadtrekkerij die Leo Leander Bekaert in 1880 te Zwevegem stichtte, groeide uit tot het grootste metaalbedrijf van de streek en ver daarbuiten.

Tabel 45: Werkgelegenheid in de metaalnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1910-1947)

	Arr	# Ond.	# Fabr.	# Bed.	# Help.	# Arb.	# Tot.
1910 – fabriek	K	524	520	23	258	747	1549
	R	294	285	26	149	510	969
1930 – fabriek	K	741	714	139	225	2228	3305
	R	465	461	20	127	659	1267
1947 – bezoldigd	K	374	472	270	54	3903	4749
	R	204	257	62	50	1422	1788

Legende: K = Kortrijk, R = Roeselare, arr = arrondissement, # Ond. = aantal ondernemingen of bedrijven, # Fabr. = aantal fabrikanten of patroons, # Bed. = aantal bedienden, # Help. = aantal meewerkende familieleden of helpers, # Arb. = aantal arbeiders, # Tot. = totaal aantal tewerkgestelden

Opmerkingen:

- in 1910 en 1930 is aantal personen dat werkzaam was in de huisnijverheid te verwaarlozen, deze minieme aantallen zijn meteen bij de atelierarbeid gerekend.

- In 1947 werden er naast de bezoldigde arbeid 671 personen in het arr. Kortrijk en 365 in het arr. Roeselare geregistreerd als ‘alleenstaande handarbeider’ (of zelfstandige) (niet inbegrepen in de cijfers hierboven).

Bron: database CAG; IT 1910, IT 1930, HNT 1947

Uit de grafiek van de tewerkstelling in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen bleek dat de metaalnijverheid in de regio tijdens het interbellum een versnellingsfase kende. In 1896 bedroeg het aandeel in de totale industriële streekwerkgelegenheid nog 3,4 %, in 1930 was dit al opgelopen tot 6,5 %, om in 1947 te eindigen op 9,1 %. De arrondissementen Kortrijk en Roeselare hielden gelijke tred met elkaar. Het aandeel van de metaalnijverheid in de arrondissementscijfers was ongeveer even groot.

In absolute cijfers verdienden meer metaalwerkers de kost in het Kortrijkse dan in het Roeselaarse. Belangrijk voor de Kortrijkse metaalnijverheid was natuurlijk de aanwezigheid van staaldraadproducent Bekaert. In 1935, na de Grote Depressie, werkten er 615 arbeiders en 35 bedienden bij Bekaert. Na de Tweede Wereldoorlog groeide dat aantal verder aan en werden er tevens vestigingen buiten Zwevegem opgericht.

In de streek rond Roeselare bestond de metaalnijverheid hoofdzakelijk uit de traditionele subsectoren. Meestal was er één fabrikant met een handvol werknemers. In 1910 waren er gemiddeld 3 werknemers per bedrijf, in 1947 waren dat er 9. Voor het Kortrijkse waren er in 1910 gemiddeld 3 en in 1947 gemiddeld 13 werknemers per bedrijf.

Kader IV: Bekaert, een anachronisme of een voorbode van de economische groei?

Staaldraadfabrikant *Bekaert* uit Zvevegem kan inderdaad als een soort van anachronisme worden beschouwd. Terwijl het economische succesverhaal van West-Vlaanderen pas na 1945 echt gestalte kreeg, was *Bekaert* toen al een mega-onderneming. Het startte allemaal met Leo Leander Bekaert toen die in 1880 met succes een nieuw procédé voor het trekken van prikkeldraad ontwikkelde. De jaarlijkse productie liep vlug op van 10 ton in 1880 tot 1200 ton in 1885.²³⁶ Vanaf 1894 begon Leo Bekaert met de productie van staaldraad. Rond de eeuwwisseling had het bedrijf 120 werknemers. Tijdens de Eerste Wereldoorlog bracht de bezetter grote schade aan de infrastructuur toe. Toch ging het *Bekaert* na 1918 voor de wind: door de oorlogsellende steeg de Europese vraag naar staaldraad en andere draadproducten. Zonen Maurice en Leon Bekaert kwamen de zaak versterken. Deze breidden de onderneming verder uit en konden door het opgebouwde kapitaal de productie diversifiëren. Na het overlijden van zijn broer werd Leon Bekaert, die ondertussen zijn vader was opgevolgd als burgemeester van Zvevegem, het enige hoofd van de zaak.

Hoewel het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een moeilijke periode betekende voor Leon Bekaert en zijn bedrijf, slaagde hij er toch in om aan het einde van de oorlog 1000 werknemers in dienst te hebben. Na de val van het naziregime brak een periode van hoogconjunctuur aan voor *Bekaert*. Het West-Vlaamse bedrijf ging internationaal en richtte afdelingen in onder meer Zuid-Amerika, de Verenigde Staten, Spanje en Japan op. De hoofdvestiging te Zvevegem bleef groeien: in 1961 werkten ongeveer 4000 werknemers bij de staaldraadproducent, in 1970 waren dat er 6164. Wereldwijd telde het bedrijf toen bijna 12.000 werknemers, verspreid over 31 fabrieken in 14 landen, en produceerde het 1 miljoen ton staaldraad en staaldraadproducten. Na 1970 specialiseerde en diversifieerde *Bekaert* zijn productie verder en evolueerde het bedrijf van een volumegedreven producent naar een bedrijf waar technologie en toegevoegde waarde een grote rol speelden.²³⁷ In 2000 waren er 87 vestigingen, verspreid over 28 landen, die met 17.202 werknemers zo'n slordige 110 miljard BEF omzet draaiden. In zijn marktsegment is het s'werelds nummer 1.

Tabel IVa: Aantal werknemers van Bekaert-Zvevegem (op basis van jaarverslagen) (1880-1970)

1880	13	1910	210	1940	850
1890	75	1920	380	1950	1700
1900	120	1930	680	1960	3731
				1970	6464

Bron: KYMPERS, *Bekaert 100*, 265.

Vanuit een sterke katholieke geloofsovertuiging stond Leon Bekaert steeds klaar om te luisteren naar zijn werknemers. Economische voorspoed ging volgens hem samen met sociale vooruitgang.²³⁸ Reeds in 1923 was er een fabrieksraad (pas wettelijk verplicht in 1947) en kregen de werknemers voldoende kansen om zich bij te scholen. De meeste werknemers konden genieten van een stabiele tewerkstelling. Bij de aanwerving van nieuwe werknemers ging de voorkeur uit naar kinderen of familieleden van bestaand personeel. In 1929 werd Leon Bekaert voorzitter van het Landelijk Algemeen Christelijk Verbond van Werkgevers en na 1946 van de overkoepelende Federatie der Katholieke Werkgevers. Leon Bekaert wordt beschouwd als het prototype van de Vlaamse paternalistische ondernemersfiguur.

²³⁶ PUYPE, *De ridders van de West-Vlaamse tafel*, 210.

²³⁷ PUYPE, *De ridders van de West-Vlaamse tafel*, 213.

²³⁸ KURGAN-VAN HENTENRIJK en BUYST, *100 Grote Bedrijfsleiders*, 15 en 232.

Voeding

Al dat harde labuur en fysiek zware werk zorgde voor hongerige en dorstige vlassers, textielbewerkers, meubelmakers en metaalsmeden. Binnen deze sector nam het verwerken van graan een grote plaats in. Molens en maalderijen waren in elk dorp van de regio terug te vinden. Natuurlijk had ieder dorp ook zijn eigen bakker en brouwer. In de voedingssector stond West-Vlaanderen trouwens gekend als echt bierland.²³⁹ Tijdens de laatste decennia van de 19de eeuw moeten er zo'n 450 brouwerijen in heel de provincie geweest zijn. Hoewel het aantal bedrijven langzaam daalde, steeg de totale productie. Opvallend voor de streek was het voorkomen van cichoreibranderijen. Deze typische 'armoede-industrie', die nauw met het landbouwbedrijf verbonden was, kwam vooral voor in de deelregio Izegem-Roeselare. Op het einde van het interbellum en na de Tweede Wereldoorlog maakte de veevoederindustrie grote naam en faam. De hogere levensstandaard verhoogde de vraag naar vlees en zuivel. De groeiende veestapel veroorzaakte de doorbraak van de veevoederindustrie. Uit de landbouwellingen valt bovendien af te leiden dat het areaal weideland in de regio tijdens deze periode sterk steeg.²⁴⁰

Tabel 46: Werkgelegenheid in de voedingsnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1910-1947)

	Arr	# Ond.	# Fabr.	# Bed.	# Help.	# Arb.	# Tot.
1910 – atelier	K	1000	975	83	469	1486	3031
	R	853	745	55	358	1166	2315
1930 – atelier	K	741	727	78	308	1294	2409
	R	610	555	54	232	887	1728
1947 – bezoldigd	K	432	492	144	94	1588	2309
	R	234	258	206	59	1424	1950

Legende: K = Kortrijk, R = Roeselare, arr = arrondissement, # Ond. = aantal ondernemingen of bedrijven, # Fabr. = aantal fabrikanten of patroons, # Bed. = aantal bedienden, # Help. = aantal meewerkende familieleden of helpers, # Arb. = aantal arbeiders, # Tot. = totaal aantal tewerkgestelden

Opmerking: In 1947 werden er naast de bezoldigde arbeid 1318 personen in het arr. Kortrijk en 723 in het arr. Roeselare geregistreerd als 'alleenstaande handarbeider' (of zelfstandige) (niet inbegrepen in de cijfers hierboven).

Bron: database CAG; IT 1910, IT 1930, HNT 1947

Hoewel de absolute cijfers een ander beeld doen vermoeden, had de voedingsnijverheid in het Roeselaarse een groter aandeel in de industriële werkgelegenheid dan in de regio rond Kortrijk. Volgens de relatieve tewerkstellingscijfers (zie hoger) nam de voedingsnijverheid na de Eerste Wereldoorlog een groter aandeel in het Roeselaarse in dan in het Kortrijkse. Op het einde van het interbellum en na de Tweede Wereldoorlog was voeding zelfs dubbel zo belangrijk in Roeselare dan in Kortrijk. In 1947 was de kloof in absolute cijfers tussen beide regio's verkleind.

De schaalvergroting die zich in de voedingsnijverheid voordeed, was in de eerste helft van de 20ste eeuw nog niet zo spectaculair. In 1910 waren er zowel voor het arrondissement Kortrijk als Roeselare gemiddeld 3 werknemers aan de slag in een voedingsbedrijf. In 1947 evolueerden deze aantallen naar respectievelijk 5 en 8 werknemers. In vergelijking tot andere

²³⁹ LINTERS en ROOSE, 'Van landbouw naar industrie', 43.

²⁴⁰ DEBRABANDERE en MADDENS, *Ook hier zijn we groot geworden*, 12-13.

industriële sectoren zoals de hout- en meubelindustrie en de huid- en leerbewerking was deze aangroei eerder minimaal.

Dat de voedingsnijverheid na de Tweede Wereldoorlog rationaliseerde en moderniseerde was af te leiden uit het aantal bedienden in 1947. In 1910 waren er voor de regio Kortrijk-Roeselare 138 bedienden in de voedingsindustrie; in 1947 waren dit er al 350 (of een stijging van 153 %).

Bouw

Om alle industriële activiteiten te herbergen, waren er natuurlijk roterijen, schuren, magazijnen, fabrieksgebouwen en opslagplaatsen nodig. Vroeger gebruikte men lokale grondstoffen om bouwmaterialen te vervaardigen. De keramische nijverheid – producten met hoofdzakelijk klei als grondstof – hangt uiteraard nauw samen met de bouwnijverheid. Vooral in het Kortrijkse was de keramische nijverheid belangrijk. De alluviale rivierklei van de Leie was ideaal geschikt om bakstenen en dakpannen te bakken. In de regio vestigden zich tevens een aantal grote betoncentrales om tegemoet te komen aan de grote vraag naar onder meer betonnen rootbakken- en kamers. Tijdens het interbellum was de keramische nijverheid goed voor zo'n 3 à 4 % van de tewerkstelling in de Kortrijkse regio.

Vooral op het vlak van de productie van dakpannen was het Kortrijkse belangrijk. Reeds in 1882 werd een mechanische dakpannenfabriek op de Pottelberg opgericht. Vanaf het einde van de 19de eeuw werden er in de regio verschillende nieuwe fabrieken gevestigd (Marke, Aalbeke, Zwevegem en Lauwe).²⁴¹ Tijdens de eerste decennia van de 20ste eeuw werkten er in deze bedrijven samen zo'n 1000 mensen. De productie was ondertussen opgelopen tot bijna 50 miljoen dakpannen. Na 1918 floreerde de sector, niet alleen door de wederopbouw in de streek maar ook door een aantal belangrijke bestellingen uit Groot-Brittannië en Nederland. Vanaf 1920 verenigden de belangrijkste dakpannenproducenten zich in het 'Kortrijks Dakpannenkantoor' om zich beter op de internationale markt te positioneren.²⁴² Tevens startte men met een verruiming van het productieaanbod (gevelstenen, bouwkundige keramiek). De mensen die aan de slag gingen met deze bouwmaterialen, onder andere metselaars, vloerders, stukadoors, marmerwerkers, loodgieters en stenhouwers, werden bij de bouwnijverheid gerekend.

²⁴¹ LINTERS, *De Vlasvallei*, 37-38.

²⁴² PLEVOETS, 'Kleikoppen, zandputten en de relicten in het landschap', 166.

Tabel 47: Werkgelegenheid in de bouwnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1910-1947)

	Arr	# Ond.	# Fabr.	# Bed.	# Help.	# Arb.	# Tot.
1910	K	719	696	15	351	1113	2175
	R	357	342	2	160	571	1074
1930	K	1082	939	28	249	1346	2560
	R	463	430	17	112	892	1451
1947 – bezoldigd	K	676	808	56	96	3773	4736
	R	248	290	16	47	1461	1814

Legende: K = Kortrijk, R = Roeselare, arr = arrondissement, # Ond. = aantal ondernemingen of bedrijven, # Fabr. = aantal fabrikanten of patroons, # Bed. = aantal bedienden, # Help. = aantal meewerkende familieleden of helpers, # Arb. = aantal arbeiders, # Tot. = totaal aantal tewerkgestelden

Opmerkingen: In 1947 werden er naast de bezoldigde arbeid 661 personen in het arr. Kortrijk en 309 in het arr. Roeselare geregistreerd als ‘alleenstaande handarbeider’ (of zelfstandige) (niet inbegrepen in de cijfers hierboven).

Bron: database CAG; IT 1910, IT 1930, HNT 1947

Bij het bekijken van de relatieve tewerkstelling in de arrondissementen is te merken dat de bouwnijverheid in 1896 meer mensen tewerkstelde dan in 1910. Pas na de Eerste Wereldoorlog – waarbij de wederopbouw heel belangrijk was – groeide de bouwnijverheid terug aan. Na Tweede Wereldoorlog beleefde de bouwsector een nieuwe expansiefase.

Het Kortrijkse en het Roeselaarse hielden in relatieve cijfers gelijke tred met elkaar. In absolute cijfers steeg het arrondissement Kortrijk sterk boven het arrondissement Roeselare uit. Op zich is dit een logische vaststelling daar er meer mensen in het Kortrijkse wonen dan in het Roeselaarse en er dus een grotere vraag naar gebouwen was. De concentratie van grote bakstenen- en dakpannenproducenten in het arrondissement Kortrijk stimuleerde tevens de bouwnijverheid.

Net zoals bij de meeste overige sectoren daalde het absoluut aantal ondernemingen, maar steeg de tewerkstelling. Het gemiddeld aantal werknemers per bouwbedrijf voor de regio groeide van 3 in 1910 naar 8 in 1947.

Kader V: Borstels en schoenen in Izegem (case)

De borstel- en schoennijverheid die floreerde in Izegem in de periode 1840-1950 was een opmerkelijk voorbeeld van de reactie op de plattelandscrisis omstreeks 1850. Toen de rurale linnennijverheid fatale klappen kreeg, reageerden een aantal Izegemse ondernemers met de nodige zin voor avontuur, innovatie en doorzettingsvermogen. Eduard Dierick (1800-1875) vond al in 1830 de genagelde schoen uit en fabriceerde naderhand schoenen voor de koninklijke familie.²⁴³ De familie Deryckere (vooral Eduard, 1812-1899) was de pionier op het gebied van borstels. In Izegem ontstonden nieuwe vormen van huisnijverheid – vaak betiteld als ‘sweating industries’ – en refereerden naar een moderne vorm van een gedecentraliseerd kapitalistisch productieproces.²⁴⁴ Eerst gaan we dieper in op de kwantitatieve en kwalitatieve aspecten van de schoennijverheid. Daarna bekijken we de evolutie in de borstelnijverheid.

Tabel Va: Werkgelegenheid in de Izegemse schoennijverheid (1846-2000)

	# Ond.	# Fabr.	# Bed.	# Help.	# Arb.	# Tot.
1846	52	52	/	/	140	192
1847	/	/	/	/	/	380
1867	/	/	/	/	/	551
1881	/	/	/	/	/	812
1896 – atelier	12	10		14		24
1896 – thuis	975	1104		296		1400
1910 – atelier	33	37	27	25	269	358
1910 – thuis	1182	23	-	18	1150	1191
1930 – atelier	57	64	104	20	1551	1739
1930 – thuis	590	9	-	26	559	594
1937	39	(49)	123	7	1700	(1879)
1947	62	105	218	17	2628	2968
1961	41	66	269	94	2725	3154
1970	28	/	/	/	/	2173
1980	19	/	/	/	/	800
1990	/	/	/	/	/	300
2000	/	/	/	/	/	50

Legende: # Ond. = aantal ondernemingen of (éénmans)bedrijven, # Fabr. = aantal fabrikanten of patroons, bazen, # Bed. = aantal bedienden, # Help. = aantal meewerkende familieleden of helpers, # Arb. = aantal arbeiders of werklieden, # Tot. = totaal aantal tewerkgestelden

Opmerkingen:

- voor de cijfers van 1846 werd in de telling enkel het aantal fabrikanten en arbeiders geteld;
- voor de cijfers van de huisnijverheid van de jaren 1910 en 1930: in de thuisarbeid waren er geen bedienden, wel intermediairen of tussenpersonen, de cijfers slaan dus op die categorie;
- de methode om de patroons van 1937 te berekenen, staat reeds hoger vermeld, de totalen van 1937, 1947, 1961 en 1970 zijn inclusief het aantal patroons/fabrikanten;
- In 1937 werden er naast de bezoldigde arbeid 216 personen in het arr. Roeselare geregistreerd als ‘alleenstaande handarbeider’ (of zelfstandige) in de huid- en leerindustrie; in 1947 waren dat er 214;
- In 1961 is het ‘aantal helpers’ de som van het aantal leerjongens/meisjes en het aantal helpers.

Bron: database CAG; IT 1846, IT 1896, IT 1910, IT 1930, EST 1937, HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970, de cijfers van 1847, 1867 en 1881 komen uit MESTDAGH, ‘Zweetarbeid’ en ‘zweetlonen’, 57; die van 1980 (waarbij Izegem samen met Emelgem en Kachtem gerekend is) uit LERMYTE, *Geschiedenis van Izegem*, 211; en tot slot die van 1990 en 2000 uit VANDENBERGHE, ‘De teloorgang van de Izegemse schoennijverheid’, 47.

²⁴³ LERMYTE, *Geschiedenis van Izegem*, 212. Wellicht vond Dierick de genagelde schoen iets vroeger uit, in 1830 verkreeg hij evenwel een octrooi van koning Willem I voor de Nederlanden.

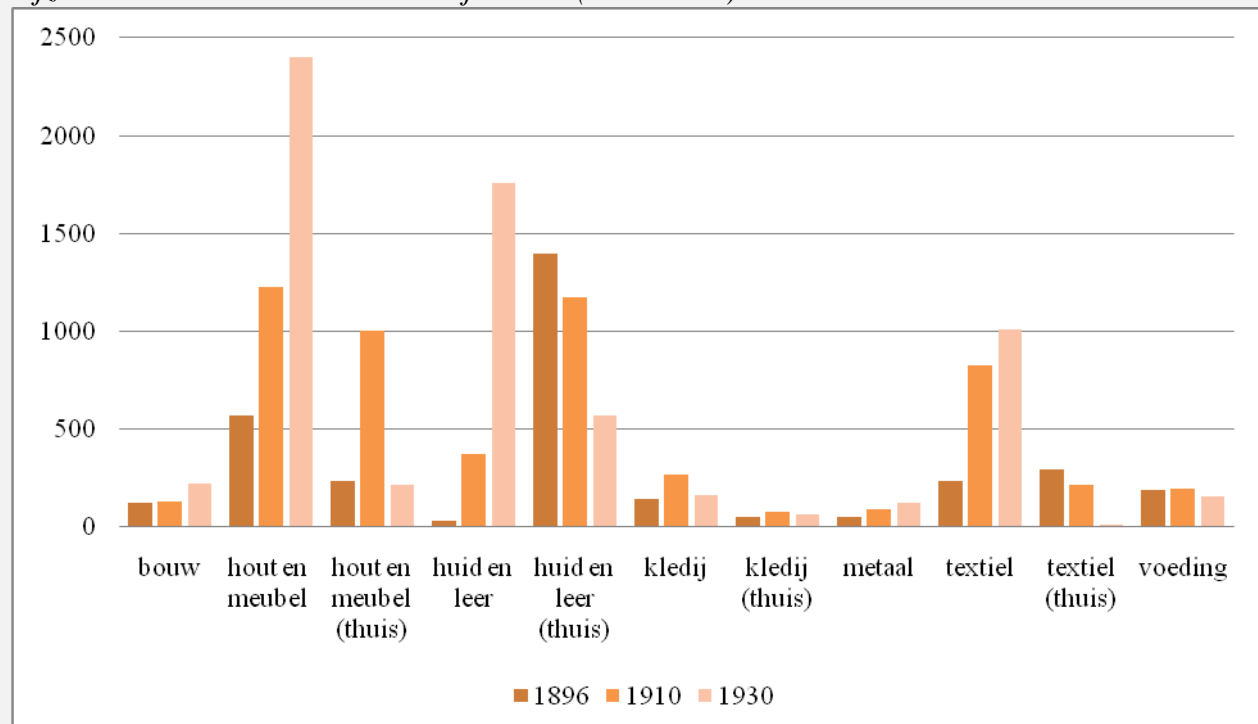
²⁴⁴ MESTDAGH, ‘Zweetarbeid’ en ‘zweetlonen’, 50.

In 1846 was tweederde van de toenmalige schoenmakers in de Pekkerstad als thuisarbeider actief. De industrietelling van 1846 hield het op 192 Izegemse schoenmakers (52 fabrikanten en 140 arbeiders) in vergelijking tot de 380 schoenmakers – of beter: personen actief in de schoennijverheid – die het bevolkingsregister van 1847 optekende.²⁴⁵ Twintig jaar later waren dat er 551, nog eens veertien jaar later al 812. Bijna 90 % van al deze schoenmakers werkte in onderaanneming. Zowel in 1896 als in 1910 werkte de meerderheid van de schoenmakers thuis. In 1910 was 14,2 % van alle thuiswerkende schoenmakers van het land tewerkgesteld in Izegem. Omstreeks 1930 was duidelijk te merken dat het aandeel van de huisnijverheid in de schoennijverheid gezakt was in vergelijking met de periode voor de Eerste Wereldoorlog. Het aandeel vrouwelijke thuisarbeiders was na 1914 groter dan daarvoor. Het aandeel van de mannen was daarentegen flink geslonken. Na de Grote Depressie duurde het vrij lang vooraleer de Izegemse schoenenindustrie zich kon herpakken. Opvallend is het dalende aantal ondernemingen, terwijl het aantal mensen die leefden van de schoennijverheid constant bleef. De cijfers voor 1937 gaven een dieptepunt aan. Daarna stabiliseerde de Izegemse schoennijverheid zich. In 1947 waren 64 % van de arbeidskrachten mannen. Het aandeel van de vrouwen was in 1961 gestegen tot 49 %. In 1961 waren 1146 personen aan de slag in 16 Emelgemse schoenfabrieken; in Izegem zelf waren dat er 3154 in 66 fabrieken. Hogere cijfers werden niet meer gerealiseerd. Maar liefst 44 % van de totale Izegemse industriële en commerciële tewerkstelling vond plaats in de schoennijverheid. In 1970 was dat cijfer – inclusief Emelgem – al gezakt tot 24 %.

De opmerkelijke bloei van de schoennijverheid vanaf 1870 kwam doordat er zich een verandering voordeed in de arbeidsverdeling en het productieproces. In plaats van dat er één iemand instond voor de volledige productie van de schoenen, werd het arbeidsproces opgedeeld. Schoenmakers specialiseerden zich in een bepaald onderdeel van de nijverheid. Reeds in 1896 spreekt de industrietelling over het bestaan van Izegemse ‘toeleveringsbedrijven voor de schoenenindustrie’. Tot deze categorie behoorden ongetwijfeld de ateliers waar men de houten vormen voor de schoenen fabriceerde. Daarnaast waren er ook patroonsnijders en bottinestiksters. Deze activiteiten, die in bepaalde periodes wel tot 100 personen tewerkstelden, zijn niet in bovenstaande tabel opgenomen. Hoewel stevige concurrentie opdook van buitenlandse, machinaal vervaardigde schoenen, wist de Izegemse schoennijverheid een plaats op de wereldmarkt te veroveren door het vervaardigen van luxe- en kwaliteitsschoenen. In Izegem werd het grootste deel van de schoenen nog manueel vervaardigd, om zo tot een hogere kwaliteit te komen. Toch drong stilaan een mechanisatieproces in de schoennijverheid door om een aantal onderdelen van de schoen te standaardiseren.

²⁴⁵ MESTDAGH, “Zweetarbeid’ en ‘zweetlonen’”, 57.

Grafiek Va: Werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de stad Izegem, met bijzondere aandacht voor de huishuishouding (1896-1930)

De ontwikkelingen tussen 1870 en 1930 in de Izegemse schoennijverheid worden grotendeels verklaard door de organisatie van het arbeidsproces. De kern van de productiemethode was een driehoeksrelatie tussen de ondernemer, de tussenpersoon en de thuiswerker-schoenmaker. De ondernemer of fabrikant trad op als ‘industriële-handelaar’, hij zag toe op het werk van de schoenmaker, zorgde voor grondstoffen en verwierf patronen voor nieuwe modellen. Tevens leverde hij de afgewerkte schoenen af bij de lokale kleinhandelaars. Soms werd hij daarin bijgestaan door een tussenpersoon, eerder een ‘supervisor’, die instond voor de werkverdeling en de controle van de administratie. De derde pion van het driehoekssysteem was de thuiswerker. Er was geen sprake van een langdurig en exclusief arbeidscontract zodat de thuiswerker in een sterke afhankelijke positie ten opzichte van de ondernemer-fabrikant stond.²⁴⁶ Bovendien was hij vanaf ca. 1875 genoodzaakt om te voorzien in zijn eigen materiaal.

Medio 19de eeuw verdiende een Izegemse schoenmaker tussen de 0,50 en 1,50 frank per dag. Het gemiddelde dagloon in de Belgische industrie bedroeg 1,50 frank per dag.²⁴⁷ Door de aankoop van extra benodigdheden zoals naald en draad kon de kostprijs per paar schoenen oplopen tot 5 à 15 cent. Tussen 1860 en 1880 kon een bekwame schoenmaker – al naargelang het type en de kwaliteit van afwerking – 8 à 15 frank per week verdienen. De lonen van de vrouwelijke arbeidskrachten (1 à 1,50 frank per dag) en leerjongens die pas als ‘volwaardig’ werden aanzien in het derde jaar dat ze werkten, lagen een stuk onder het bestaansminimum. Om het gezinsinkomen enigszins aan te vullen, bewerkte men in de schaarse vrije tijd een lapje akkerland.²⁴⁸

²⁴⁶ MESTDAGH, ‘Zweetarbeid’ en ‘zweetlonen’, 63.

²⁴⁷ MESTDAGH, ‘Zweetarbeid’ en ‘zweetlonen’, 71.

²⁴⁸ MESTDAGH, ‘Zweetarbeid’ en ‘zweetlonen’, 73.

Na de Eerste Wereldoorlog bereikten de fabrikanten en de vakbonden een akkoord over een nieuw minimumloon.²⁴⁹ Zowel voor genaaide als voor genagelde schoenen kregen de arbeiders soms tot 10 frank méér per paar. Deze loonstijging stond evenwel niet gelijk aan een stijging in reële termen omwille van het hoge inflatieritme. In 1920 werden de stuklonen voor genaaide vrouwen- en herenschoenen met de helft vermeerderd. De uurlonen van de huisarbeiders na 1914 verdubbelden in nominale waarde maar in reële termen ging het eigenlijk om een status-quo.

Wat betreft materiële welstand en sociale emancipatie hadden de thuiswerkende schoenmakers het zwaar te verduren. De lonen in de huisnijverheid waren betrekkelijk laag, volgens de christelijke vakvereniging van Izegemse schoenmakers veel te laag, zodat het voor velen onmogelijk was om enkel van de schoennijverheid te leven. Een deel van de vergoeding gebeurde aanvankelijk in winkelwaren (of het zogeheten ‘truck system’).²⁵⁰ Vanzelfsprekend kon de ondernemer – wiens echtgenote niet zelden een winkeltje uitbaatte – de thuiswerker op die manier minder vergoeden. Uit de loonevolutie van de Izegemse schoenenwerkers bleek bovendien dat de nominale lonen veel sterker stegen dan de reële lonen.²⁵¹ Met andere woorden, de koopkracht van de schoenmaker daalde. Het hoeft geen betoog dat dergelijke huisnijverheid slechte hygiënische omstandigheden en een ellendige gezinssituatie met zich meebracht. Veel vrouwen waren actief in de schoennijverheid. Het aaneen stikken van stukken leer vroeg immers de nodige kennis en precisie. Toch is het interbellum een periode van verandering. De roep om reglementering in de huisnijverheid werd steeds luider. De flexibiliteit en arbeidsinzet van de thuiswerkers kon niet blijven toenemen.

Na de moeilijke periode van de jaren 1930 groeide de Izegemse schoennijverheid naar zijn hoogtepunt.²⁵² De Izegemse schoenen raakten wereldwijd bekend. De chique schoenenwinkels in Parijs en Londen pronkten met het label ‘Chaussures d’Iseghem’. Op diverse internationale tentoonstellingen behaalden Izegemse firma’s de eerste prijs.²⁵³ Ondanks de keiharde concurrentie beleefde de industrie in de periode 1947-1961 zijn bloeiperiode wat betrof tewerkstelling. In de jaren 1950 werden bijna 2,5 miljoen paar schoenen in Izegem en Emelgem geproduceerd, bijna het dubbel van 1935. Maar de kwaliteit was niet meer dezelfde als vóór de oorlog. Geleidelijk verdween het handwerk helemaal. Op de internationale markt begon het prestige van de Izegemse schoenen stilaan te tanen.

De voornaamste oorzaken van het teloorgaan van de schoennijverheid vanaf de jaren 1970 waren de afnemende bescherming van de eigen markten, de zwakke commerciële organisatie, de hoge prijzen voor kwaliteitsschoenen, en het (te?) veelvuldig voorkomen van kleine bedrijven met een familiaal karakter. Deze vier grote oorzaken (twee interne en twee externe) worden hieronder kort verduidelijkt.

Een eerste belangrijke oorzaak voor het wegwijnen van de Izegemse schoennijverheid was het gebrek aan visie bij de bedrijfsleiders.²⁵⁴ Hoger werd reeds duidelijk dat de schoenfabrieken hoofdzakelijk familiebedrijven waren. Het kapitaal was bijgevolg meestal beperkt. Men vond geen

²⁴⁹ MESTDAGH, ‘Zweetarbeid’ en ‘zweetlonen’, 77-78.

²⁵⁰ Hoewel het ‘truck system’ officieel in 1887 verboden werd, bleef de uitbuiting die dit systeem genereert nog een aantal decennia aanhouden (via verdoken vormen).

²⁵¹ MESTDAGH, ‘Zweetarbeid’ en ‘zweetlonen’, 77.

²⁵² LERMYTE, *Geschiedenis van Izegem*, 211.

²⁵³ VANDENBERGHE, ‘De schoennijverheid en het schoeiselmuseum in Izegem’, 66-67.

²⁵⁴ VANDENBERGHE, ‘De teloorgang van de Izegemse schoennijverheid’, 50-51.

veelzijdig personeel dat zich met elke specifieke taak van het bedrijf kon bezighouden (productie, personeel, promotie, verkoop, financies...). Sommige zaken verzeilden daardoor op de achtergrond. Daarnaast bestond er tussen verschillende bedrijfsleiders een pijnlijke concurrentie en afgunst waarbij nagenoeg identieke collecties het tegen elkaar opnamen. De moderne verkooptechnieken waren tevens te weinig gekend en de commerciële diensten waren te zwak uitgebouwd. Als tweede interne element voor de teloorgang van de schoeiselnijverheid werden vaak de acties van de strijdlustige vakbonden aangehaald. De vakbond voor schoenmakers was in 1906 te Izegem opgericht. De syndicalisatiegraad was er hoog en de lokale vakbondslui stonden bekend als veeleisend, strijdlustig en onbuigzaam. Hoewel de lonen in de Izegemse schoennijverheid vanaf de jaren 1960 sterk toenamen, bleef de vakbondsdruk aanhouden. Zij hadden reeds al sterke arbeidsvoorwaarden uit de brand gesleept, maar bleven hogere lonen eisen. Er was niet echt een goede onderhandelingscultuur; de patroons misten de nodige takt om het overleg te verbeteren.

Ten derde en als eerste externe oorzaak voor het verval was er de sterke buitenlandse concurrentie.²⁵⁵ Ondanks alle technische en mechanische vooruitgang bleef het vervaardigen van schoenen een arbeidsintensieve bezigheid. De loonkosten bleven in het midden van de 20ste eeuw relatief hoog. In Italië kwam een hyperspecialisatie tot stand (bijvoorbeeld één of een aantal ondernemers maakte niets anders dan hakken). De loonkosten in Zuid-Europa waren heel wat lager dan in Noordwest-Europa. Bovendien waren de Italianen rechtstreekse concurrenten van de Izegemse schoennijverheid daar zij zich ook richtten op het segment van de luxeschoenen. In Izegem had men moeite om dezelfde kwaliteit af te leveren aan dezelfde kostprijs. De lakse en afzijdige houding van de overheid wordt aangehaald als laatste oorzaak en tweede externe element.²⁵⁶ De invoer van buitenlandse schoenen in België was onderhevig aan een relatief mild invoertarief. De invoer van Izegems schoeisel in het buitenland was daarentegen onderworpen aan hoge tolbarrières. De Izegemse schoenmakers hoopten de ganse 20ste eeuw op een gunstiger uitvoerregime. De Belgische overheid, die zijn economische politiek hoofdzakelijk richtte naar de zware nijverheid, had weinig interesse in de klachten van de schoennijverheid. Het gebrek aan vertrouwen in de toekomst van de schoenenindustrie weerhield de banken en andere kredietmaatschappijen ervan om in de sector te investeren.

²⁵⁵ VANDENBERGHE, 'De teloorgang van de Izegemse schoennijverheid', 48.

²⁵⁶ VANDENBERGHE, 'De teloorgang van de Izegemse schoennijverheid', 55.

Tabel Vb: Werkgelegenheid in de Izegemse borstelnijverheid (1846-1970)

	# Ond.	# Fabr.	# Bed.	# Help.	# Arb.	# Tot.
1846	18	18	/	/	102	120
1896 – atelier	35	42		295		337
1896 – thuis	214	224		11		235
1910 – atelier	31	41	40	7	541	629
1910 – thuis	996	31	-	8	971	1010
1930 – atelier	53	58	114	20	1608	1800
1930 – thuis	224	1	-	5	212	218
1937	26	(32)	72	6	837	(947)
1947	45	65	72	1	811	946
1961	24	40	16	3	319	378
1970	17	/	/	/	/	236

Legende: # Ond. = aantal ondernemingen of (éénmans)bedrijven, # Fabr. = aantal fabrikanten of patroons, bazen, # Bed. = aantal bedienden, # Help. = aantal meewerkende familieleden of helpers, # Arb. = aantal arbeiders of werklieden, # Tot. = totaal aantal tewerkgestelden

Opmerkingen:

- voor de cijfers van 1846 werd in de telling enkel het aantal fabrikanten en arbeiders geteld
- voor de cijfers van 1896 werd er in de telling enkel een onderscheid gemaakt tussen “niet-arbeiders” en “arbeiders”
- voor de cijfers van de huisnijverheid van de jaren 1910 en 1930: in de thuisarbeid waren er geen bedienden, wel intermediairen of tussenpersonen, de cijfers slaan dus op die categorie
- de methode om de patroons van 1937 te berekenen, staat reeds hoger vermeld, de totalen van 1937, 1947, 1961 en 1970 zijn inclusief het aantal patroons/fabrikanten
- In 1937 en 1947 werden er naast de bezoldigde arbeid ook personen in de hout- en meubelnijverheid in het arr. Roeselare geregistreerd als ‘alleenstaande handarbeider’ (of zelfstandige), het was niet mogelijk om cijfers voor de borstelnijverheid daaruit te distilleren
- In 1961 is het ‘aantal helpers’ de som van het aantal leerjongens/meisjes en het aantal helpers

Bron: database CAG; IT 1846, IT 1896, IT 1910, IT 1930, EST 1937, HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

Het tweede brandpunt van de Izegemse industriële ontwikkeling was de borstelnijverheid. Net als de schoennijverheid was de borstelindustrie ontstaan uit de ambachtelijke bedrijvigheid. Schilders, hoedenmakers en bakkers gebruikten borstels bij hun werkzaamheden. Maar ook linnenwevers hadden borstels nodig. Ze hadden immers zogenaamde ‘reeborstels’ nodig om de draden op hun weefgetouw effen te strijken.²⁵⁷ De borstelmaker-ondernemer reageerde op de structurele linnen crisis door zijn productie te diversifiëren en door zijn afzetmarkt te verruimen (marktcentra zoals Roeselare, Tielt, Kortrijk, Menen en Ieper waren immers niet veraf).

Tot 1860 waren het vervaardigen van hout voor borstels en het inbrengen van de haren of vezels in de houten borstelstelen twee volledig gescheiden bezigheden. Vanaf 1850 gebruikte men naast dierlijke haren ook plantaardige vezels. Tijdens de periode 1880-1890 begon de massaproductie van borstels. De borstelnijverheid bleef lange tijd een huisnijverheid waarin vele vrouwen werkzaam waren. In 1910 was bijvoorbeeld 90,4 % van de thuiswerkers in de borstelnijverheid in Izegem een vrouw.²⁵⁸ Alleen het fabriceren van de borstelhouten en het trekken van kwaliteitsvollere en duurdere borstels gebeurde al in de fabriek. Begin 20ste eeuw kwam de mechanisatie in de borstelnijverheid goed op gang: nieuwe machines slaagden er in om haar of vezels rechtstreeks in de borstel te trekken. Dit was trouwens het grote verschilpunt tussen de schoenen- en borstelnijverheid. Bij de fabricage van borstels kon de fabrikant alles via één ‘machine’ maken, terwijl voor het produceren van schoenen steeds meerdere handelingen nodig

²⁵⁷ COLPAERT, *Duizend en één...*, 11.

²⁵⁸ COLPAERT, *Duizend en één...*, 13.

waren en dus ook meer verschillende machines.

In 1849 waren er een 20-tal fabrikanten die samen 200 werklieden hadden. De fabriek van Eduard Deryckere stak daar boven uit: hij had ca. 100 werknemers en voerde een groot deel van zijn borstels uit naar het buitenland.²⁵⁹ Van huisnijverheid was er in het midden van de 19de eeuw voorlopig weinig sprake. In 1896 waren er 35 ateliers waarin 337 borstelmakers werkten. Daarnaast waren er nog eens 235 thuiswerkers. Naast borstelfabrieken ontstonden er ook borstelhoutenfabrieken. De huisnijverheid kwam vanaf het einde van de 19de eeuw in de sector op. Van alle borstels die in België in 1910 werden geproduceerd, was 70,4 % door een Izegemse thuiswerker gemaakt. In 1930 was dat percentage gestegen naar 84,4 %. Het absolute aantal thuiswerkers was in 1930 wel sterk gedaald in vergelijking tot twintig jaar eerder. De meeste borstelmakers werkten voortaan in een atelier of fabriek. Van de meer dan vijf miljoen borstels die de 2018 mannen en vrouwen in 1930 produceerden was 35 % bestemd voor de binnenlandse markt.²⁶⁰

De huisnijverheid was een typische vrouwelijke bezigheid: *“Elke morgen stonden huisvrouwen met rolwagentjes voor de fabriekspoort. Ze kwamen de borstelhouten, het haar, de vezels en de koperdraad ophalen en brachten tezelfdertijd de borstels terug die ze vervaardigd hadden. De nodige grondstoffen werden in zakken gestopt, gewogen en vervolgens terug gecontroleerd bij het afgeleverde werk. De fabrikant, die wel rekening hield met een zeker gewichtsverlies door afval, behield zo enig toezicht op het juiste gebruik van de materialen. [...] Het borsteltrekken thuis was vooral een bekend verschijnsel in de Izegemse volksbuurten. Overdag waren de vrouwen ermee bezig tussen hun huishoudelijk werk in. Ze zaten voor het raam of in de deuropening en 's zomers zelfs voor de huisdeur, aan de rand van de straat. Onder het werk werd er gekletst en gezongen. De kleinere kinderen speelden met de borstelhouten terwijl de oudere, vanaf ca. tien jaar, al een handje toestaken.”*²⁶¹

Tijdens de Eerste Wereldoorlog had Izegem, dat in het frontgebied lag, af te rekenen met de bezetting. De vele Duitse soldaten waren ingekwartierd in grote gebouwen en fabriekspanden. Een aantal Izegemse borstelfabrikanten brachten tijdelijk hun productie over naar het hinterland (regio Gent en Lokeren), weg van de frontzone.²⁶² Na de oorlog hernam de werkgelegenheid in Izegem vrij vlug. Het voortschrijdende mechanisatieproces deed de huisnijverheid bij de borstelfabrikanten verder aftakelen. Veel ‘pendelarbeiders’, grotendeels afkomstig uit de buurgemeenten, vervoegden de Izegemse arbeiders. De verbeterde verkeersinfrastructuur met onder andere een tramlijn die liep van Ardoos naar Wevelgem en een halte in Izegem had, verhoogde de mobiliteit van de arbeiders. Via de spoorlijn Kortrijk-Brugge en het kanaal Roeselare-Leie werden de nodige grondstoffen aangevoerd en de afgewerkte producten geëxporteerd.

Omstreeks 1930 kende de Izegemse borstelnijverheid haar grootste bloei. De Grote Depressie richtte een ware ravage aan bij de borstelfabrikanten. De devaluatie van het Engelse pond in 1931 en de hoge tolrechten brachten een zware slag toe aan de Izegemse nijverheid. De hoofdoorzaak voor de teloorgang lag in de eenzijdige oriëntering van de export van Izegemse borstels op de Britse afzetmarkt.²⁶³ Ongeveer 75 % van de invoer van huishoudborstels in Groot-Brittannië was

²⁵⁹ LERMYTE, *Geschiedenis van Izegem*, 214.

²⁶⁰ LERMYTE, *Geschiedenis van Izegem*, 216.

²⁶¹ COLPAERT, *Duizend en één...*, 19-20.

²⁶² COLPAERT, *Duizend en één...*, 13.

²⁶³ COLPAERT, *Duizend en één...*, 14.

van Izegemse makelij. Door de crisis kon maar de helft van de loontrekkenden aan de slag blijven. In 1937 waren in de borstelnijverheid ca. 1500 werknemers, waarvan gemiddeld 30 % volledig werkloos was. De nijverheidstelling van 1937 bevestigde deze cijfers. De heropleving na de Tweede Wereldoorlog was vrij beperkt: in 1947 waren er 946 werknemers, in 1970 minder dan 250. In 1980 produceerden 216 werknemers in 26 bedrijven evenveel als de 2500 werknemers in de jaren 1930. Deze cijfers zijn symptomatisch voor de evolutie die de sector onderging.

Waarom deze ontwikkelingen in de schoenen- en borstelnijverheid zich precies in Izegem voordeden, is moeilijk te achterhalen. Een mogelijke verklaring ligt misschien in de beperkte stedelijke structuur van Izegem. De stad had in het midden van de 19de eeuw zeker niet de uitstraling van steden zoals Roeselare en Kortrijk, maar was toch belangrijker dan de overige dorpen van het arrondissement Roeselare. Op die manier had de Pekkerstad een zekere regionale aantrekkingskracht. ‘Vergelijkbare’ steden zoals Wervik, Menen en Harelbeke ontwikkelden een andere specifieke nijverheid: de tabaksindustrie. Toch was in deze steden ook de textielsector de belangrijkste tewerkstellingsbron. De specifieke ligging zorgde tevens voor een aparte economische ontwikkeling in deze steden. Gedeeltelijk kan de lokalisatie van de Izegemse borstels en schoenen verklaard worden door de ondernemersgeest van een aantal lokale ambachtslui.²⁶⁴ Uiteraard is deze opvallende economische ontwikkeling ook te wijten aan het voorkomen van voldoende grondstoffen en aan toeval.

Ondanks het verval en de teloorgang van de schoenen- en borstelnijverheid was het opmerkelijk dat Izegem nooit een grote werkloosheid kende. De meeste arbeiders vonden vrij vlug ander werk in de ontluikende meubelindustrie, die ontstond uit de particuliere borstelhoutenproductie, en in het sterk expanderende *Vandemoortele*. Stilaan was er dus een tendens naar meer diversiteit in de bedrijvigheid. De huidige verscheidenheid biedt meer werkzekerheid: als het in één sector minder goed gaat, dan blijven er andere sectoren over die het wel goed doen.

²⁶⁴ COLPAERT, *Duizend en één...*, 25.

2.2.4. Werkgelegenheid in primaire en tertiaire sector

Om de gegevens van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw wat beter in perspectief te plaatsen, is het nodig om de landbouwsector en de handel- en dienstensector kort te belichten. Vanzelfsprekend is het niet de bedoeling om hierover een uitgebreide analyse te maken.

De sterke ontplooiing van de nijverheid in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen had repercussies op de volledige actieve bevolking van de regio. Vooral het aandeel van de primaire sector in de totale werkgelegenheid van de streek – dat al minder groot was dan in de rest van de provincie – daalde verder. Naar het midden van de 20ste eeuw toe begon de tertiaire sector sterk op te komen.

Tabel 48: Werkgelegenheid in de regio Kortrijk-Roeselare naar hoofdcategorieën (in %)

Arrondissement	Jaar	Primair	Secundair	Tertiair	Onbepaald
Kortrijk	1900	17.48	48.02	26.61	7.89
	1920	12.99	59.74	24.14	3.13
	1947	6.21	65.58	27.96	0.25
Roeselare	1900	25.55	44.82	22.42	7.21
	1920	24.77	50.77	21.85	2.61
	1947	13.98	57.31	28.23	0.49
Kortrijk + Roeselare	1900	20.46	46.84	25.07	7.64
	1920	16.74	56.88	23.41	2.96
	1947	8.46	63.18	28.04	0.32

Opmerkingen:

- onbepaald: gaat over slecht gedetermineerde bedrijvigheden;
- de cijfers van 1900 duiden minima aan;
- voor 1920 zijn er respectievelijk 10014 en 4133 werklozen in het arrondissement Kortrijk en Roeselare niet opgenomen.

Bron: database CAG; BT/VT 1900, BT/VT 1920, BT/VT 1947

De belangrijkste vaststelling is dat de primaire sector op bijna 50 jaar tijd een groot deel van zijn tewerkstelling in de regio heeft verloren. Van 20 % in 1900 daalde het aandeel van de landbouw naar 8 % in 1947. Het arrondissement Kortrijk had aan het einde van de 19de eeuw relatief gezien al veel minder actieven in de primaire sector dan het arrondissement Roeselare, de provincie West-Vlaanderen en België.

Dat de regio Kortrijk-Roeselare wel degelijk een sterke industriestreek was, bewijst het aandeel van de secundaire sector. In 1947 was bijna 60 % van de beroepsbevolking in de secundaire sector tewerkgesteld. Langzaam nam dat aandeel af. Tijdens de eerste decennia van de 20ste eeuw bevond een kwart van de tewerkstelling in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen zich in de tertiaire sector. Naar het midden van de eeuw toe evolueerde dat naar bijna één derde.

Landbouw

De sterke groei van de bevolking tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw gaf aanleiding tot het inkrimpen van het cultuurareaal. Nieuwe woningen en bedrijven werden ingepland op vroegere landbouwgronden. Meer gronden werden bij de publieke ruimte gevoegd. Het grootste gedeelte van de vroegere landbouwgronden werd opgeslorpt door de

transportinfrastructuur. In Midden- en Zuid-West-Vlaanderen daalde het belang van de primaire sector onder het provinciale en nationale gemiddelde.

Tabel 49: Tewerkstelling in de primaire sector voor de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1895-1947)

jaar	Arr. Kortrijk			Arr. Roeselare			Werkg. Ldb. arr K + R	Bevolking arr K + R
	m	v	tot	m	v	tot	als % van WVL	
1895	17911	11087	28998	15642	10332	25974	30.09	36.54
1910	10142	2338	12480	9374	1764	11138	26.02	37.16
1929	7439	5096	12535	6025	3984	10009	24.26	39.28
1947	6563	871	7434	5975	858	6833	23.25	40.03

Opmerking: De bevolkingscijfers van 1895 reconstrueerden we door het gemiddelde te nemen van de bevolking tussen 1890 en 1900; voor 1929 kozen we ervoor om het cijfer van 1930 te gebruiken.

Bron: database CAG; LT 1895, BT/VT 1910, LT 1929, BT/VT 1947, VT 1890, VT 1900, VT 1910, VT 1930, VT 1947

In een halve eeuw tijd zakte het aantal personen in de primaire sector in het arrondissement Kortrijk met 74,4 % en in het arrondissement Roeselare met 73,7 %. Hoewel de onderzochte regio het grootste aandeel in de provinciale bevolkingscijfers had, was het aandeel van de primaire sector steeds minder belangrijk.

Bovenstaande tabel geeft de som van alle personen die actief waren in de primaire sector. Naast zelfstandige boeren waren er immers ook heel wat landarbeiders in loondienst. Sinds het begin van de 20ste eeuw daalde dat aantal continu. In 1895 waren er in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare samen 10.255 loonarbeiders, in 1929 waren er nog 3510 voor dezelfde regio. De secundaire en tertiaire sector verschaften heel wat meer werk en boden betere voorwaarden. In het hoogseizoen waren de landarbeiders nodig (weliswaar alleen op de grote boerderijen) om akkers te wieden, vlas te slijten, aardappelen te rapen en de oogst binnen te halen.

Hoewel veel mensen niet langer werkten in de landbouwsector, veroorzaakte dit geen verarming op het platteland. De mensen konden immers aan de slag in de fabrieken in de omgeving. De crisis van de jaren 1930 – met grote werkloosheid en dalende koopkracht – stelde tijdelijk een einde aan de relatieve welvaart van de West-Vlaamse landbouw.²⁶⁵ De personen die leefden van de landbouw kenden minder ellende dan de fabrieksarbeider. De meest goeude boeren teerden op vroeger gemaakte winsten.

Aanvankelijk zette de verkrumming van de landbouwgrond aan het begin van de vorige eeuw zich in een versterkt tempo voort. Tussen 1895 en 1929 steeg het aantal boerenbedrijven in het arrondissement Kortrijk van 24.205 tot 40.239.²⁶⁶ Het grootste deel waren echter kleine bedrijfjes: 19.442 ‘bedrijven’ hadden in 1895 een oppervlakte van minder dan 1 hectare (80,3 % van het totaal)! Datzelfde jaar waren er amper 379 boerderijen met een oppervlakte boven de 20 hectare. In 1929 had 88,7 % van de boerderijen een oppervlakte kleiner dan 1 hectare. Deze duizenden dwergbedrijfjes waren eerder moestuintjes en de bewoners van de

²⁶⁵ DEBRABANDERE en MADDENS, *Ook hier zijn we groot geworden*, 13.

²⁶⁶ DEBRABANDERE en MADDENS, *Ook hier zijn we groot geworden*, 7-8.

boerderijen vonden hun hoofdbestaan dan ook als loonarbeider in de fabriek of als thuisarbeider.

Er was evenwel een verrassende ommekeer: bijna de helft van de exploitanten was voortaan volledig eigenaar van hun grond. Deze ontwikkeling was de weerspiegeling van de fundamentele veranderingen die de sociale structuur van de landbouw onderging.²⁶⁷ De groeiende industrialisatie en schaalvergroting had nieuwe werkgelegenheid en verhoogde welvaart gebracht. De introductie van landbouwvoertuigen en het efficiënter gebruik van kunstmeststoffen in dagelijkse landbouwtoepassingen bevorderde de evolutie van de landbouw.

Handel en diensten

De aangroei van de tertiaire sector heeft meer dan de industrie de maatschappelijke ontwikkeling van de 20ste eeuw bepaald. Tijdens de eerste helft van de vorige eeuw kwam een beweging op gang waarbij handel en diensten een prominente rol speelden. Het was vooral in de tweede helft van de 20ste eeuw dat de tertiaire sector belangrijk werd. Onder de noemer tertiaire sector of handel en diensten gaat een bont allegaartje schuil: de warenhandel, verzorgend personeel, de horeca, het bank- en verzekeringswezen, de ambtenarij, het onderwijs en de vrije beroepen (zoals dokter en apotheker) en het huispersoneel. Ook verkeer en communicatie worden onder de tertiaire sector gerekend. Daarin is er wel een onderscheid tussen privé-vervoer en openbaar vervoer.

Tabel 50: Tewerkstelling in de hoofdgroepen van de tertiaire sector in het arrondissement Kortrijk (1900-1947)

Arr. Kortrijk	1900	1910	1920	1947
Aankoop/verkoop/verhuur	7739	6921	6688	9381
Bankwezen/horeca/transport	2918	9193	6666	8328
Vrije beroepen	4451	3191	2747	5505
Bedienden overheid	1762	2286	2598	3626
Dienst- en huispersoneel	4875	6034	4938	---

Arr. Roeselare	1900	1910	1920	1947
Aankoop/verkoop/verhuur	3410	4308	2871	4754
Bankwezen/horeca/transport	2052	3747	2840	3352
Vrije beroepen	1754	1402	1166	1566
Bedienden overheid	804	538	1095	1933
Dienst- en huispersoneel	2035	2294	2026	---

Opmerkingen:

- In 1900 worden in de telling de 'niet-industriële' bedienden en arbeiders bij de vrije beroepen gerekend. Die zijn in dit overzicht niet opgenomen; het betreft 4857 personen voor het arr. Kortrijk en 3049 personen voor het arr. Roeselare;

- Omdat in BT 1947 voor het eerst een onderscheid gemaakt is tussen activiteit en beroep, werden 8982 personen (arr. Kortrijk) en 2910 personen (arr. Roeselare) die werkzaam zijn in de tertiaire sector hier niet inbegrepen, dienst- en huispersoneel kon niet verder worden onderscheiden.

Bron: database CAG; BT/VT 1900, BT/VT 1910, BT/VT 1920, BT/VT 1947

²⁶⁷ VAN HOUTTE en MADDENS, 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', 129-130.

De eerste helft van de 20ste eeuw kenmerkte zich door een stijging van de tewerkstelling in de tertiaire sector in de regio. Het aantal handelszaken groeide vanaf het interbellum gestaag aan. De sterke stijging van de vrije beroepen is opvallend. Hoewel de cijfers van 1920 nog beïnvloed zijn door de nasleep van de Eerste Wereldoorlog, is het aantal dokters, onderwijzers (katholiek net), journalisten, advocaten, ingenieurs... tijdens het interbellum sterk toegenomen. Tussen 1910 en 1947 steeg het aantal vrije beroepen in de regio met 54 %. De toename van overheidsinstellingen zoals gemeente, provincie en belastingen valt uit de cijfers duidelijk af te leiden. Tussen 1900 en 1947 verdubbelde het aantal werknemers zelfs.

Het dienst- en huispersoneel toont hoge cijfers voor de regio. Hoewel de cijfers voor 1947 niet uit de telling op te maken zijn, staat vast dat dit aantal een scherpe daling maakte. Na de Tweede Wereldoorlog kwam dienst- en huispersoneel enkel voor bij echt rijke families.

Het grote aandeel horecazaken aan het begin van de 20ste eeuw wekte de indruk dat er veel alcoholisme en vertier in de regio was. Vele cafés waren louter een familiezaak en waren niet groter dan de woonkamer. In 1910 waren er bijvoorbeeld in Kortrijk 817 horecazaken, in Menen 613 en in Moeskroen 648.²⁶⁸ Het grote aantal wordt verklaard door de grensarbeid. Ook in de vlassersdorpen – gelegen langs de Leie – kwamen veel herbergen voor.

Het gros van de handelszaken waren kleine familiebedrijven en hadden bijgevolg weinig personeel in dienst. Bijna 94 % van de handelszaken werd uitgebaat door de exploitant zelf en zijn familieleden. Het houden van een winkel was voor de meeste gezinnen enkel een aanvulling op het inkomen.²⁶⁹

Tijdens het interbellum en eigenlijk al daarvoor stimuleerde de industrialisatie de uitbreiding van het bankwezen en omgekeerd. In elk West-Vlaams dorp was er iemand die zich bezig hield met het verstrekken van krediet. Doordat lokale en regionale banken niet in staat waren om het industrialisatieproces verder op te volgen en te stimuleren, waren zij gedwongen om samen te werken. Grotere banken slorpten kleinere op en openden filialen in de voornaamste gemeenten. Door de concentratie van het bank- en verzekeringswezen werd de landbouw en industrie verder gemoderniseerd en gemechaniseerd.

²⁶⁸ DEBRABANDERE en MADDENS, *Ook hier zijn we groot geworden*, 32.

²⁶⁹ DEBRABANDERE en MADDENS, *Ook hier zijn we groot geworden*, 33.

2.2.5. Sociale context

Het arbeidersleven

De transitie van een landbouwsamenleving naar een industriële maatschappij kwam niet van de ene dag op de andere en ook niet overal tegelijkertijd. Het westen van de provincie West-Vlaanderen bleef grotendeels agrarisch, in schril contrast met de industriële activiteiten in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. Als reactie op de toenemende concurrentie besloten de textielfabrikanten rond het einde van de 19de eeuw om de lonen te drukken. Doordat er relatief veel arbeidskrachten beschikbaar waren, konden de textielpatroons deze tactiek een aantal decennia volhouden.

Het was niet altijd gemakkelijk om rond te komen. Het globale maandinkomen van een Roeselaars gezin bedroeg in 1897 bijvoorbeeld 89,90 frank.²⁷⁰ De totale uitgaven voor huur, voedsel, kleding en verwarming liepen daarentegen op tot 108,85 frank. Er was met andere woorden een maandelijks tekort van 18,95 frank. De armen moesten bovendien nog het meest betalen voor de basisproducten. Arbeiders kochten bijgevolg steeds meer op krediet wat aanleiding gaf tot grote problemen. Velen kwamen in een vicieuze cirkel terecht.

Tabel 51: Verhouding van de verschillende sociale geledingen in de industriële tewerkstelling in de regio Kortrijk-Roeselare (1896-1947)

	Fabr./Patr.	Bed.	Help.	Arb.
1896	58.75		41.25	
1910	16.51	1.87	10.75	70.88
1930	17.96	3.26	7.10	71.67
1937	8.47	5.64	1.24	84.66
1947	9.13	5.25	1.42	84.19

Legende: Fabr./Patr. = fabrikanten/patroons, Bed. = bedienden, Help. = helpers, meewerkende familieleden, Arb. = arbeiders

Bron: database CAG; IT 1896, IT 1910, IT 1930, EST 1937, HNT 1947

Tijdens de periode 1880-1920 waren in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen veel mensen werkzaam in de huisnijverheid. Binnen het 'sweating-system' stond de onderaanneming centraal.²⁷¹ De thuisarbeider werkte in opdracht van een fabrikant en was loonafhankelijk. De belangrijkste redenen waarom een fabrikant via dit systeem werkte waren: de lage arbeidsvergoedingen, de flexibiliteit in vraag en aanbod en het (voorlopig) uitblijven van het concurrentievoordeel van de fabrieksproductie. Quasi automatisch genereerde dit systeem sociale wantoestanden. Er was immers geen reglementering van de arbeidsduur, de hygiëne werd vaak met de voeten getreden en de lonen waren heel laag. Bovendien werkten er veel meer vrouwen thuis dan mannen.²⁷²

De geografische verdeling van de huisnijverheid was nauw afgebakend. West-Vlaanderen (37 %) en Oost-Vlaanderen (32 %) waren in 1910 de provincies met het grootste aandeel thuisarbeid. In de arrondissementen Kortrijk, Roeselare, Tielt en Brugge – in mindere mate Diksmuide en Ieper – was de kantproductie de belangrijkste huisnijverheid.²⁷³ Kantklossen,

²⁷⁰ ROTSAERT, 'De ommekeer van een samenleving', 70.

²⁷¹ VANHAUTE, 'De meest moordende van alle industrieën', 463.

²⁷² BRACKE, 'De vrouwenarbeid in de industrie in België omstreeks 1900', 180-181.

²⁷³ VANHAUTE, 'De meest moordende van alle industrieën', 469.

wat volledig door vrouwen gebeurde, was immers een echte ‘armoede-industrie’. Daarnaast stelde natuurlijk ook de vlasverwerking veel mensen thuis tewerk. Tijdens het interbellum daalde de huisnijverheid in de regio aanzienlijk, hoofdzakelijk door de dalende vraag naar kant en de concurrentie van mechanisch vervaardigde kant.

Seebom Rowntree (1910) getuigde als volgt hierover:

*A Courtrai, un tailleur gagnait plus encore, mais il est vrai que sa femme l'aidait beaucoup plus. Il travaillait six ou sept heures le lundi, douze heures le mardi, quinze heures pendant les quatre jours suivants et huit ou douze heures le dimanche. Ses gains s'élevaient à environ 40 francs par semaine. Son travail du dimanche consistait à racoler des clients parmi les ouvriers français. [...] Tous les tailleurs que nous venons de mentionner étaient réellement d'habiles ouvriers; les ouvriers moins capable gagnent naturellement moins. A Courtrai, par exemple, nous avons visité un tailleur qui ne savait faire que les gilets et dont le gain hebdomadaire, même avec l'aide d'un jeune apprenti, ne dépassait que rarement 20 francs; et cependant il travaillait de six heures du matin à neuf heures et demie du soir, avec deux heures un quart de repos.*²⁷⁴

Hoewel de evolutie voor 1896 nog niet zozeer merkbaar is, steeg het aantal arbeiders gevoelig tijdens de tweede helft van de 19de eeuw. De industriearbeiders werkten dagelijks dertien tot veertien uur. Nachtwerk en weekendwerk werden amper vergoed. Veel arbeid vond plaats aan gevaarlijke machines, in ongezonde en donkere werkplaatsen. Hard labeur, lange dagen en beroving van persoonlijke vrijheid waren inherent aan de werkomstandigheden van de 19de-eeuwse fabrieksarbeiders. In de zoektocht naar ongeschoolde en goedkope arbeidskrachten kwamen de patroons bovendien al gauw bij vrouwen en kinderen terecht, met alle gevolgen van dien.

Reactie bleef niet uit. Hoewel het socialistische gedachtegoed in de regio nooit echt van de grond geraakte, ondermeer doordat de fabrieksarbeiders onder de kerktoren bleven wonen, sijpelden vanaf het begin van de 20ste eeuw de linkse ideeën door in het Kortrijkse. August Debusse (Menen, 1872-1963) was een geboren leider met sterke retorische kwaliteiten.²⁷⁵ Hij nam het op voor de arbeiders en probeerde hen te verenigen. De Kortrijkse socialistische beschikten bovendien over een harde kern die het geweld niet schuwde bij stakingen, lock-outs en betogingen.

Onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog was er een verbetering merkbaar in de situatie van de werkloze arbeider omdat de heropbouw veel mankracht eiste. Ook politiek kregen de arbeiders meer inspraak na het invoeren van het algemeen enkelvoudig stemrecht (1919). Tijdens het interbellum ging de sociale ontvoogding van de fabrieksarbeiders voort. De arbeiderspartijen slaagden erin om een moderne sociale wetgeving te realiseren. Onder meer de werklozensteun (1921), de achturenwerkdag (1931) en de jaarlijkse vakantie (1936) betekenden een hele verbetering voor de werknemers van de West-Vlaamse fabrieken.

In onderstaande tabel wordt een synchronisch beeld van de maatschappij in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen weergegeven net na de Tweede Wereldoorlog. De indeling gebeurde in verschillende sociale groepen en er werd tevens een onderscheid gemaakt tussen Belgen en niet-Belgen of vreemdelingen.

²⁷⁴ SEEBOM ROWNTREE, *Comment diminuer la misère*, 96-97.

²⁷⁵ ROTSAERT, ‘De ommekeer van een samenleving’, 79.

Tabel 52: De verschillende sociale groepen in de samenleving van het arrondissement Kortrijk (1947)

	Werkgevers			Bedienden			Arbeiders		
Nationaliteit	m	v	tot	m	v	tot	m	v	tot
Belg	19293	4937	24230	9435	3695	13130	51497	23174	74671
Niet-Belg	185	62	247	251	102	353	968	781	1749
	Helpers			Niet-actieve bevolking			Totaal		
Nationaliteit	m	v	tot	m	v	tot	m	v	tot
Belg	3804	1887	5691	49597	101980	151577	133626	135673	269299
Niet-Belg	23	27	50	678	1887	2565	2105	2859	4964

Bron: database CAG; BT/VT 1947

Tabel 53: De verschillende sociale groepen in de samenleving van het arrondissement Roeselare (1947)

	Werkgevers			Bedienden			Arbeiders		
Nationaliteit	m	v	tot	m	v	tot	m	v	tot
Belg	10616	2168	12784	3320	1439	4759	19924	6919	26843
Niet-Belg	34	8	42	19	9	28	70	28	98
	Helpers			Niet-actieve bevolking			Totaal		
Nationaliteit	m	v	tot	m	v	tot	m	v	tot
Belg	2845	1566	4411	24951	50488	75439	61656	62580	124236
Niet-Belg	1	2	3	73	169	242	197	216	413

Bron: database CAG; BT/VT 1947

De patroons en de bedienden waren in 1947 voor de regio Kortrijk-Roeselare samen goed voor één derde van de actieve bevolking. Het hoeft niet te verbazen dat het grootste aantal patroons Belgen zijn. Toch waren er in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen bijna 300 patroons van buitenlandse origine. De meesten waren trouwens Fransen. In het Kortrijkse waren er in 1947 bijna 5000 buitenlanders aanwezig, hoofdzakelijk vanwege de nabijheid van de Franse grens. Op hetzelfde moment waren er in de regio Roeselare amper 413 niet-Belgen.

Lonen

Hoewel de streekstudie zich vooral richt naar de werkgelegenheid als meter van de socio-economische ontwikkelingen, valt ook iets te zeggen over de lonen en de loonevolutie. Concrete loongegevens zijn opgenomen in de industrietellingen van 1846, 1896 en 1937. Helaas was het niet mogelijk om deze gegevens – uitgezonderd de cijfers van 1937 – op een overzichtelijke manier over te nemen.

Dankzij een overheidsenquête was het mogelijk om ook de loongegevens aan het begin van de 20ste eeuw te onderzoeken. In 1901 vond immers een onderzoek plaats naar de lonen in de textielnijverheid.²⁷⁶ Uiteraard kwam Midden- en Zuid-West-Vlaanderen hierin uitvoerig aan bod. Vooral in verhouding tot enkele andere textielregio's zijn er opvallende besluiten te

²⁷⁶ *Salaires et durée du travail dans les industries textiles au mois d'octobre 1901.*

trekken. In onderstaande tabel zijn het relatief aantal arbeiders per looncategorie in de katoennijverheid rond Gent, de linnennijverheid in de regio's Roeselare en Gent en de wolnijverheid in Verviers opgenomen. Er werd een arbitrair onderscheid gemaakt tussen grootbedrijven (meer dan 100 werknemers) en kleinbedrijven (minder dan 100 werknemers).

Tabel 54: Aantal arbeiders per looncategorie (per uur in Belgische Frank) in de textielnijverheid (weverijen) in % (1901)

Textielregio	Kleinbedrijven			Grootbedrijven		
	<2,50	2,50-3,50	>3,50	<2,50	2,50-3,50	>3,50
Roeselare – linnen	56.98	36.88	6.14	68.09	22.79	9.12
Gent – linnen	41.17	21.58	37.25	42.47	41.78	15.75
Gent – katoen	35.42	35.42	29.16	13.61	45.17	41.22
Verviers – wol	17.50	33.20	49.90	11.59	23.66	64.75

Bron: NEIRYNCK, *De Loonen in België sedert 1846*, 117. Eigen bewerking.

De loongegevens van de textielsector spreken voor zich. De textielregio rond Roeselare – veralgemenend Midden- en Zuid-West-Vlaanderen – had een veel lager loonniveau dan de overige textielgebieden van het land. Slechts 6 % van de arbeiders in de Roeselaarse kleinbedrijven (die de meerderheid uitmaakten) verdienden meer dan 3,50 BEF per uur. In de wolnijverheid van Verviers was dat bijna 50 %. Dat de loongegevens minder afhankelijk zijn van de verwerkte textielstof blijkt uit de vergelijking tussen Gent en Roeselare. In de Gentse linnennijverheid lagen de lonen veel hoger dan in de streek rond Roeselare. Een van de belangrijkste verklaringen hiervoor is ongetwijfeld de omvang van de mechanisatie en de doorgedreven specialisatie.²⁷⁷ In de regio's Gent en Verviers waren er meer geschoolde arbeiders nodig dan in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. Hoe beter geschoold, hoe gespecialiseerder men kon werken en hoe meer gemechaniseerd, hoe hoger het loon. Het klassieke loonverschil tussen stad en platteland speelde uiteraard ook een rol.

Tabel 55: Aantal arbeiders per looncategorie (per uur in Belgische Frank) in de arrondissementen Kortrijk, Roeselare en Tielt, de provincie West-Vlaanderen en België in % (1937)

	<1,49	1,50-2,99	3,00-4,49	4,50-5,99	6,00-7,49	7,50-8,99	9,00-9,99
Kortrijk	2.90	24.14	46.02	22.53	3.61	0.69	0.11
Roeselare	4.88	28.16	45.75	19.83	1.00	0.27	0.11
Tielt	6.57	28.36	53.02	11.27	0.68	0.10	0.00
WVL	4.80	22.78	44.27	23.99	2.97	0.77	0.42
België	3.23	18.42	29.62	32.03	12.16	2.86	1.68

Bron: database CAG; EST 1937. Eigen berekening.

Eenzelfde evolutie was merkbaar bij loongegevens van de arbeiders van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen in 1937. Het grootste aantal werknemers kreeg in de regio een loon tussen 3 en 4,5 BEF terwijl dat op nationaal vlak tussen 4,5 en 6 BEF was. De regio met de laagste lonen was ongetwijfeld het arrondissement Tielt. In 1937 kreeg 6,5 % van de arbeiders een uurloon dat lager was dan 1,5 BEF. In die regio waren er bijna geen werknemers die een loon hoger dan 6 BEF per uur kregen. Wat betreft de verhoudingen tussen de arrondissementen, vertoonde het Kortrijkse een hoger loonniveau dan de rest van Midden- en Zuid-West-

²⁷⁷ NEIRYNCK, *De Loonen in België sedert 1846*, 119-120.

Vlaanderen. Het arrondissement Roeselare volgde het best het loonniveau van de hele provincie. In het arrondissement Kortrijk waren de lonen wat hoger omdat de streek globaal gezien meer geïndustrialiseerd was dan het arrondissement Roeselare.

Werkloosheid

Naast al die werkgelegenheidscijfers is het goed om ook eens stil te staan bij de werkloosheidscijfers. Helaas zijn die minder gemakkelijk terug te vinden en zijn die ook minder frequent opgelijst. In de periode voor de Eerste Wereldoorlog was de grens tussen ‘werken’ en ‘werkloos zijn’ bovendien heel dun. Want hoe werd tijdelijke werkloosheid geregistreerd? En ook, kunnen de arbeiders in de bouwsector wel geregistreerd worden als werkloos? We kunnen maar uitgaan van betrouwbare werkloosheidscijfers vanaf het moment dat de overheid daartoe het wettelijke kader creëerde. Dit neemt natuurlijk niet weg dat er in de tweede helft van de 19de eeuw en in het begin van de 20ste eeuw in de regio Kortrijk-Roeselare veel werkloosheid was.

Tabel 56: Werkloosheid in West-Vlaanderen in 1937

Arr	Mannen		Vrouwen		Totaal	
	#	%	#	%	#	%
Brugge	5492	20.76	231	16.22	5723	20.53
Diksmuide	2166	8.19	68	4.78	2234	8.01
Ieper	4652	17.58	348	24.44	5000	17.93
Kortrijk	5251	19.85	327	22.96	5578	20.01
Oostende	3166	11.97	156	10.96	3322	11.92
Roeselare	3622	13.69	198	13.90	3820	13.70
Tielt	1495	5.65	49	3.44	1544	5.54
Veurne	611	2.31	47	3.30	658	2.36
WVL	26455	100	1424	100	27879	100

Legende: # = absoluut aantal, % = relatief aantal

Bron: EST 1937, *Telling van de ongebezigen, provincie West-Vlaanderen, 5.*

In 1937 waren er in West-Vlaanderen bijna 30.000 geregistreerde werklozen. Hoewel de kustprovincie wat betrof het aantal inwoners de zevende plaats innam op 31 december 1936, stond ze op de derde plaats wat betreft het aantal werklozen in verhouding tot de bevolking (29 werklozen op 1000 inwoners).²⁷⁸

Het arrondissement Kortrijk – het meest bevolkte van de provincie – nam slechts de zevende plaats in volgens het aantal werklozen in vergelijking tot zijn bevolking (2,11 %). In het Roeselaarse was dat 3,25 %. De belangrijkste sectoren waar werkloosheid heerste, waren de voedingsnijverheid, de textielnijverheid, de bouwnijverheid, de hout- en meubelbewerking en de landbouwsector. De mannelijke werklozen in de regio waren meestal getrouwd, terwijl de vrouwelijke werklozen nog hoofdzakelijk ongehuwd waren.

²⁷⁸ *Economische en sociale telling van 27 februari 1937, Telling van de ongebezigen, provincie West-Vlaanderen, 5.*

Migratie

Een manier om aan de ellende te ontsnappen, was emigratie naar een andere regio, land of continent. Hoewel de grootste emigratiegolf plaatsvond in de periode 1840-1890, emigreerden na de eeuwwisseling toch veel mensen uit de West-Vlaamse Leie- en Mandelstreek. De meeste mensen trokken van oudsher naar Frankrijk. Omgekeerd, verhuisden er ook veel Fransen naar de grenssteden Menen en Moeskroen.²⁷⁹ Globaal beschouwd heeft buitenlandse immigratie weinig invloed gehad op de Zuid-West-Vlaamse demografie tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw.

Een fenomeen gelieerd aan migratie was de tijdelijke seizoensarbeid in de Franse nijverheid of landbouw. Dergelijke arbeiders werden ‘Franschmans’ genoemd, kregen een stukloon en gingen vooral vanaf 1880 op het Franse platteland werken.²⁸⁰ Een ‘Franschman’ bijvoorbeeld vertrok begin mei om bietenvelden aan te leggen om daarna in verschillende streken graan te oogsten en om eind november bieten te rooien (gezaaid in het vorige jaar!). Naast in de suikerbietenteelt konden de ‘Franschmans’ ook terecht in de cichorei-industrie of steenbakkerijen.²⁸¹ Omstreeks 1900 waren er tussen ca. 2000 seizoensarbeiders uit de regio aan de slag in Picardie, Pas-de-Calais, Aisne, Somme... De seizoensarbeiders hadden een relatief hoog inkomen aangezien hun loon per prestatie werd berekend. Hoe langer de werktijd, hoe hoger het inkomen.²⁸² Afstomping en uitputting waren de keerzijde van de medaille.

Pendelarbeid

De verbetering van de verkeersinfrastructuur, de openheid van de Belgische arbeidsmarkt, goedkope treinabonnementen en de kortere duur van de verplaatsingen zorgden voor de bloei van de pendelarbeid. Hoe meer de openbare diensten en functies in Brussel, Antwerpen en Gent uitbreidden, hoe meer werknemers er van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen pendelden naar deze centrumsteden. Daartegenover was er ook een pendelbeweging vanuit de omringende arrondissementen naar Kortrijk en Roeselare. Menen had in 1947 een uitgaande pendel van 5212 personen (bijna 4000 naar Frankrijk), terwijl slechts 878 mensen richting de Vaubanstad pendelden. In 1961 werkten in het arrondissement Kortrijk 33.238 personen, of zo'n 27 % van de totale beroepsbevolking, in een andere gemeente van het arrondissement dan hun woongemeente.

²⁷⁹ VAN HOUTTE en MADDENS, ‘Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse’, 108.

²⁸⁰ MUSSCHOOT, *Van Franschmans en Walenmannen*, 54.

²⁸¹ CRAEYBECKX, ‘Het sociale leven in België, 1895-1914’, 289.

²⁸² SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, 212.

Tabel 57: Evolutie van de pendelarbeid buiten West-Vlaanderen (1910-1947)

Arr.	Totale pendelarbeid				Grensarbeid			
	1910		1947		1910		1947	
	#	%	#	%	#	%	#	%
Brugge	540	2.4	4893	9.3	138	0.6	135	0.4
Diksmuide	40	0.2	1220	2.3	8	0	313	0.8
Ieper	6728	29.3	13988	26.5	6672	30.7	13205	34.5
Kortrijk	14579	63.5	25678	48.7	14219	65.4	22431	58.5
Oostende	325	1.4	1643	3.1	154	0.7	51	0.1
Roeselare	637	2.8	2472	4.7	525	2.7	1539	4.0
Tielt	83	0.4	1903	3.6	16	0.1	110	0.3
Veurne	45	0.2	930	1.8	25	0.1	528	1.4
WVL	22977	100	52727	100	21757	100	38312	100

Bron: VANNESTE, *Het groeipoolconcept en de regionaal-economische politiek*, 121. Eigen bewerking.

Grensarbeid was een bijzondere vorm van pendel. De meeste arbeiders bleven wel in hun West-Vlaams dorp wonen maar trokken dagelijks of wekelijks naar Wallonië of Noord-Frankrijk om daar hun brood te verdienen. Van de grensgemeenten Moeskroen en Menen trokken bijvoorbeeld in 1910 respectievelijk 5829 en 3903 inwoners de grens over om in de Franse textielbedrijven te werken.²⁸³ In Frankrijk waren de lonen relatief hoog en hier waren de kosten om in het levensonderhoud te voorzien tamelijk laag. In 1910 was de mobiliteit van West-Vlamingen naar de grote Belgische agglomeraties en industriecentra vrij beperkt aangezien van de 23.000 arbeiders die buiten de provinciegrenzen werkten, er bijna 22.000 als grensarbeider geregistreerd staan.²⁸⁴ De periode 1890-1910 kenmerkte zich door de vorming van de typische grensarbeidersgemeenten.²⁸⁵ Vele West-Vlamingen trokken daarom naar het arrondissement Kortrijk om zich daar te vestigen: “[...] de Kortrijkse stadsarchitect J. Demeyere [schreef] het grote [bevolkings]overschot vanaf 1923 toe aan de oprichting en/of uitbreiding van veel bedrijven na de oorlog en ook aan de vestiging van grensarbeiders uit de arrondissementen Ieper en Roeselare in de grensgemeenten van het arrondissement Kortrijk.”²⁸⁶ Velen bleven in het arrondissement Kortrijk werken.

Uit de tabel is duidelijk af te leiden dat het arrondissement Kortrijk de kroon spande wat betref het aantal grensarbeiders. In 1930 telde het Kortrijkse alleen al zo'n 30.000 grensarbeiders, bijna dubbel zoveel als in 1910.²⁸⁷ De economische crisis bracht daar verandering in. Om de werkloosheid in eigen land te bestrijden, voerde de Franse overheid een beleid dat zich richtte op de inperking van de grensarbeid. Na de Tweede Wereldoorlog kende de grensarbeid een kleine heropleving (zo'n 20.000 personen) maar er was ondertussen concurrentie gekomen van goedkopere, Noord-Afrikaanse gastarbeiders.

²⁸³ DEBRABANDERE en MADDENS, *Ook hier zijn we groot geworden*, 16.

²⁸⁴ VANNESTE, *Het groeipoolconcept en de regionaal-economische politiek*, 120.

²⁸⁵ THEYS, *Een analyse van de Westvlaamse grensarbeid in Noord-Frankrijk*, 37.

²⁸⁶ DEBRABANDERE en MADDENS, *Ook hier zijn we groot geworden*, 4.

²⁸⁷ VAN HOUTTE en MADDENS, 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', 109.

In mei 1935 was er bovendien een overeenkomst gesloten tussen België en Frankrijk die voorzag in een grenszone waarin Franse ondernemers Vlaamse arbeiders vrij mochten aanwerven.²⁸⁸ In West-Vlaanderen liep deze zone bijna volledig door de arrondissementen Veurne, Ieper en Kortrijk. Ook een aantal gemeenten uit de arrondissementen Diksmuide en Roeselare behoorden tot deze grenszone. In 1949 werd in deze strook het onderscheid gemaakt tussen een 'bevoorrechte' en 'niet-bevoorrechte' zone. De inwoners van de bevoorrechte zone konden zonder beperkingen door Franse ondernemers worden aangeworven. De arbeidsmigratie vanuit het 'niet-bevoorrechte' gebied was aan meer regels onderworpen.

Grensovergang te Menen, ca. 1947
(THEYS, *Monumenten en landschappen in Zuid-West-Vlaanderen*, 4.)

²⁸⁸ DECLERCQ en VANNESTE, *Structurele werkloosheid*, II, 80-81.

3. Industriële expansie en opkomst dienstensector (1950-1970)

3.1. Economische ontwikkelingen in België en West-Vlaanderen

Na de Tweede Wereldoorlog kon België zich snel herpakken omdat de economische structuur vrij ongeschonden uit de oorlog kwam. Door een tijdelijk gebrek aan buitenlandse concurrentie ging onze uitvoer er sterk op vooruit. De Europese wederopbouw leidde tot een sterke toename van de vraag naar intermediaire goederen, zodat de traditionele productiestructuur in België versterkte en grote loonstijgingen mogelijk waren.²⁸⁹ Op termijn bleken die elementen nefast voor de economische slagkracht van het land. Want reeds in 1948-1949 begon de Belgische economie te sputteren.²⁹⁰ De andere Europese landen waren onder meer door het Marshallplan vlug hersteld en ontwikkelden zich geleidelijk tot geduchte concurrenten voor de Belgische nijverheid. Die landen oriënteerden hun productiestructuur op de ontwikkeling van duurzame consumptiegoederen. België bleef daarentegen grotendeels afhankelijk van de uitvoer van grondstoffen en halffabricaten. Het verouderde machinepark was bovendien aan vernieuwing toe.

Begin jaren 1950 kende het land bijgevolg een relatief trage economische groei en een hoge werkloosheid. Het hoeft niet te verwonderen dat de steenkoolnijverheid moeilijke tijden beleefde. Ondanks ruime subsidies en voordelen toegekend door de overheid liep de werkgelegenheid in de steenkoolontginning vanaf 1958 met meer dan de helft terug. De metaalindustrie hield langer stand, onder andere dankzij het uitbreken van de Koude Oorlog. Maar ook de textielindustrie verloor veel arbeidsplaatsen: tussen 1947 en 1961 gingen er bijna 35.000 arbeidsplaatsen verloren. De moordende concurrentie van confectieproducten uit lageloonlanden begon zijn tol te eisen.²⁹¹ Naast rechtstreekse subsidies probeerde de overheid het tij te keren door budgetten vrij te maken voor de aanleg van industriezones en bedrijventerreinen. Zelf investeerde de staat sterk in de verdere uitbouw van de transportinfrastructuur. De haven van Antwerpen werd beter toegankelijk gemaakt. Op het politiek-economische front probeerden Belgische politici een voortrekkersrol te spelen bij het proces van Europese economische integratie.

Op de middellange termijn hadden de inspanningen van de politici en bedrijfsleiders resultaat. De economische mogelijkheden die binnen het kader van de EEG (vanaf 1958) gecreëerd werden, hadden een gunstige invloed op de Belgische economie.²⁹² Door de verhoogde export naar EEG-lidstaten kon de productie toenemen en diversifiëren en verbeterde de efficiëntie. Aangelokt door de voordelen en expansiekracht van de EEG richtten Amerikaanse ondernemingen bovendien dochterbedrijven in Vlaanderen op. De aanwezigheid van buitenlands kapitaal in België zorgde voor een grondige herschikking van de industriële structuur, niet in het minst door de incorporatie van moderne managementtechnieken in het Belgische bedrijfsleven. De (petro)chemische en elektrotechnische nijverheid en de automobiëlbedrijven kenden in de Antwerpse haven een explosieve groei. Op die manier vond België eindelijk aansluiting bij de nieuwe groeisectoren. Tijdens de *Golden Sixties* stak Vlaanderen wat betreft het BNP per capita Wallonië na anderhalve eeuw voorbij. De expansie van de jaren 1960 bleef de verouderde sectoren (steenkool, textiel, staal) een hand boven het

²⁸⁹ BUYST, 'De evolutie van het Belgische bedrijfsleven, 1850-2000', 360.

²⁹⁰ VANDEWALLE, 'De economische ontwikkeling in België, 1945-1980', 135.

²⁹¹ VANDEWALLE, *Economische geschiedenis van België, 1944-1984*, 75.

²⁹² VANDEWALLE, 'De economische ontwikkeling in België, 1945-1980', 124-125.

hoofd houden, zodat de gedwongen herstructurering in de jaren 1970 des te ingrijpender zou zijn.

De aanhoudende schaarste op de arbeidsmarkt tijdens de jaren 1960 resulteerde in steeds hogere looneisen. De loonstijgingen overschreden de groei van de arbeidsproductiviteit, waardoor het spook van de inflatie in West-Europa begon rond te waren.²⁹³ Die inflatie was reeds hoog opgelopen aan het begin van de eerste oliecrisis in 1973. De crisis van de jaren 1970 kwam hard aan voor de Belgische economie, die nog steeds sterk exportgericht was. De handel binnen en tussen de EEG-lidstaten kende serieuze problemen. De stijgende loonkosten verergerden de crisis voor de Belgische ondernemers. De bedrijfsinvesteringen vielen tot een minimum terug. De staalindustrie en de textielnijverheid konden aan het begin van de jaren 1980 enkel gered worden dankzij veel overheidssteun maar de Limburgse steenkoolmijnen werden in de tweede helft van de jaren 1980 gesloten. Wat betreft economische structuur is het opvallend dat vanaf de jaren 1970 de werkgelegenheid in de secundaire sector stilaan daalde ten voordele van de tertiaire sector. Dit ‘desindustrialisatieproces’ heeft zich in België sterker en sneller doorgezet dan in de overige Europese landen.²⁹⁴

Industrialisatie in West-Vlaanderen

Vanaf de Tweede Wereldoorlog volgde de West-Vlaamse economie steeds duidelijker de structuren en conjuncturen van de Belgische industrie en economie. Aanvankelijk keerden de West-Vlamingen massaal terug naar Noord-Frankrijk om er opnieuw in de textielfabrieken te werken. Bijna 40.000 grensarbeiders telde West-Vlaanderen op het einde van de jaren 1940. In de jaren 1950 kende de provincie tevens een langeafstandspendel naar de zieldogende Waalse mijnen. Begin jaren 1960 kwam er evenwel een ommezwaai en braken de industriële groeikernen door die in het interbellum waren ontstaan. De provinciale overheid speelde in dit emancipatieproces een voorname rol. De West-Vlaamse Economische Raad (WER) en het daaraan gekoppelde West-Vlaams Economische Studiebureau (WES) fungeerden als steunpunt voor de bestaande industrieën en bestudeerden de economische problemen van de kustprovincie.²⁹⁵ De *Golden Sixties* waren voor West-Vlaanderen een heuse realiteit waarbij het industrialiseringsproces sterk expandeerde. Ook Olivier Vanneste, directeur van het WES en later gouverneur van West-Vlaanderen, keek in 1960 hoopvol naar de toekomst:

De vooruitzichten voor de nabije toekomst zijn rooskleurig. In een economie, waar de lonen stijgend zijn en de transportkosten dalend, krijgt de aanwezigheid van een reserve aan arbeidskrachten een bijzondere betekenis. Naarmate de internationalisatie van de handel zich uitbreidt, komen de havengebieden als vestigingsplaats van zware en halfzware industrie meer en meer aan bod. West-Vlaanderen kan bovendien steunen op een industriële traditie die zowel de ondernemers heeft gevormd welke een ondernemersrisiko kunnen meten, als arbeidskrachten met hoge scholing, opgeleid in een net van vak- en technische scholen. [...] Het dode punt in het economisch leven van West-Vlaanderen is ongetwijfeld voorbij. Er is een levendig entoesiasme gegroeid, gedragen door een diep geloof in de mogelijkheden van de Belgische zeeprovincie met

²⁹³ BUYST, DE CAIGNY en SEGERS, ‘Situering van het bedrijf in de economische structuur en conjunctuur’, 262.

²⁹⁴ SLEUWAEGEN en DE BACKER, ‘Desindustrialisatie in België’, 293.

²⁹⁵ PUYPE, *De ridders van de West-Vlaamse tafel*, 23. De WER werd opgevolgd door het GOM-West-Vlaanderen en werkt als adviesorgaan voor de provinciale, Vlaamse en federale overheid.

*zijn jonge en dynamische bevolking. Door samenballing van alle krachten kan het ingezette groeiproces verzekerd en verhaast worden.*²⁹⁶

Tussen 1961 en 1970 steeg de bezoldigde werkgelegenheid in West-Vlaanderen in de secundaire sector met een derde, in de tertiaire sector met bijna 90 %, terwijl de tewerkstelling in de primaire sector quasi halveerde (zie verder). De industrialisatiegraad, die de verhouding van de industriële werkgelegenheid tot de bevolking van een regio weergeeft, steeg sterk in de provincie.²⁹⁷ Opvallend is dat in 1970, terwijl de industriële tewerkstelling op nationaal vlak aan het afkalven was (ten voordele van de handel- en dienstensector), dit op West-Vlaams niveau nog verder toenam. De evolutie van het Bruto Geografisch Product (dit is de som van alle inkomens uit de productie van een bepaalde regio, in dit geval de provincie) voor West-Vlaanderen bevestigt de groeitendens na 1960. In 1963 klom het aandeel van West-Vlaanderen in het BNP tot 10 %, in 1973 was dat 11 %. De cijfers van de beroepentellingen en handels- en nijverheidstellingen bevestigen deze groei.

Tabel 58: Industriële werkgelegenheid per sector in West-Vlaanderen en België in % (1947-1970)

Industrietak	West-Vlaanderen				België		
	1947	1961*	1961	1970	1947	1961	1970
Extractieve nijverheid	0	0	0	0	11.4	7.0	3.4
Voeding, drank, tabak	12.8	9.4	9.8	9.0	11.3	9.4	9.1
Textiel	31.6	24.8	22.5	18.2	11.9	9.5	7.4
Kleding, schoeisel	10.4	9.6	9.6	8.4	8.8	7.4	6.6
Hout en meubel	8.4	6.8	7.1	8.2	5.3	3.6	3.9
Papier, drukkerij	1.9	2.0	2.0	2.2	3.8	3.9	4.5
Chemie	1.5	1.9	1.9	3.1	4.6	5.3	6.4
Keramik, glas, cement	3.7	3.7	3.7	4.9	4.9	4.8	5.1
Ijzer, staal, non-ferro	1.6	3.3	3.5	4.3	6.6	8.9	7.0
Metaalverwerking	11.6	15.7	16.1	20.0	17.1	20.4	23.8
Diverse nijverheid	1.5	1.7	1.8	1.5	2.7	2.4	2.0
Bouw	15.0	19.9	20.6	19.1	11.7	15.5	18.9
Elektriciteit, gas en water	///	1.3	1.3	1.2	///	1.9	1.8
TOTAAL	100	100	100	100	100	100	100

Legende: 1961* = staat voor de industriële werkgelegenheid volgens de toen geldende provinciegrenzen (met inbegrip van het arrondissement Moeskroen dus), 1961 en 1970 zijn berekend zonder het arrondissement Moeskroen.

Bron: DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 184, 207-208 en 210. Eigen verwerking.

²⁹⁶ VANNESTE, 'Diepte- en groeipunten in de Westvlaamse welvaart', DENDOOVEN, *Dit is West-Vlaanderen*, II, 1480.

²⁹⁷ PUYPE, *De ridders van de West-Vlaamse tafel*, 24.

Tabel 59: Industriële werkgelegenheid per sector in West-Vlaanderen in verhouding tot België in % (1947-1970)

Industrietak	1947	1961*	1961	1970
Extractieve nijverheid	0	0	0	0
Voeding, drank, tabak	10.8	11.5	11.2	11.4
Textiel	25.4	29.8	25.2	28.8
Kleding, schoeisel	11.3	14.9	13.9	14.7
Hout en meubel	15.2	21.5	20.9	24.3
Papier, drukkerij	4.9	5.7	5.4	5.5
Chemie	3.2	4.0	3.9	5.7
Keramik, glas, cement	7.1	8.7	8.1	11.1
Ijzer, staal, non-ferro	2.2	4.2	4.2	7.1
Metaalverwerking	6.5	8.8	8.5	9.7
Diverse nijverheid	5.5	8.2	8.1	8.8
Bouw	12.3	14.8	14.2	11.8
Elektriciteit, gas en water	///	7.8	7.4	7.8
TOTAAL	9.6	11.5	10.7	11.6

Legende: 1961* = staat voor de industriële werkgelegenheid volgens de toen geldende provincie grenzen (met inbegrip van het arrondissement Moeskroen dus), 1961 en 1970 zijn berekend zonder het arrondissement Moeskroen.

Bron: DE BRABANDER, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit*, 184, 207-208 en 210. Eigen verwerking.

Het aandeel van de West-Vlaamse nijverheid is tussen 1947 en 1970 gestegen van 10 % naar bijna 12 %. De veranderende grenzen van de provincie in 1963, waarbij Komen-Waasten en Moeskroen uit West-Vlaanderen gelicht werden, betekenden een kleine aderslating voor de West-Vlaamse nijverheid. Het grootste verschil bevindt zich (uiteraard) in de textielnijverheid.

De meest opmerkelijke vaststelling voor de periode na de Tweede Wereldoorlog is het dalende belang van de textielnijverheid in West-Vlaanderen. In de wetenschap dat het gros van de textielsector zich situeerde in de regio Kortrijk-Roeselare, bracht dit een structuurwijziging met zich mee. Men moet er wel rekening mee houden dat de belangrijke textielregio rond Moeskroen vanaf 1963 geen deel meer uitmaakte van de provincie West-Vlaanderen (hetgeen in de tabel een verschil van maar liefst 5 procentpunten oplevert). Tussen 1947 en 1970 daalde de tewerkstelling in de textielsector met 23,0 %. De nationale tewerkstelling in de industrie daalde met 32,0 %. In West-Vlaanderen was het proces vooralsnog minder ingrijpend.

Ondanks het dalende belang van de textielnijverheid in de provincie, bleef de sector op nationaal niveau grotendeels gesitueerd in West-Vlaanderen. Het belang van de kustprovincie in de textielsector nam zelfs verder toe. Tussen 1947 en 1970 is er een stijging van 3 procentpunten merkbaar. Meer dan een kwart van de totale tewerkstelling in de textiel bleef gelokaliseerd in West-Vlaanderen.

De stijging van de metaalnijverheid springt in het oog. Van 10 % steeg het aandeel van de tewerkstelling in de provincie tot één vijfde. In 1970 was voor het eerst in anderhalve eeuw niet de textielnijverheid maar de metaalnijverheid de belangrijkste werkgever in West-

Vlaanderen. Een aantal grote ondernemingen zoals *Bekaert* en *Michel Van de Wiele* waren voor deze verdubbeling verantwoordelijk.

Opvallend in de tweede helft van de 20ste eeuw is ook het stijgende belang van de bouwnijverheid. De tewerkstelling op nationaal niveau in de bouw stijgt met 7 procentpunten. Voor West-Vlaanderen was dat een stijging van 4 procentpunten. Het aandeel van de West-Vlaamse bouwsector in het nationale geheel schommelde tussen 11 en 15 %.

Wat betreft de hout- en meubelnijverheid is het aandeel van West-Vlaanderen in de nationale cijfers zeer hoog. Tussen 1947 en 1970 kende de provincie een stijging van 9 procentpunten. Van alle meubels die in die periode in het land werden gefabriceerd, ging één vierde door West-Vlaamse handen, of werd dit aandeel alleszins op West-Vlaams grondgebied vervaardigd. In de provincie zelf bleef het belang van de hout- en meubelindustrie voor de industriële werkgelegenheid steken op 8 %.

De economische ontwikkeling in West-Vlaanderen kende sinds het einde van de jaren 1950 dus een versnellingsfase. Tussen 1959 en 1964 steeg de tewerkstelling in de secundaire en tertiaire sector met respectievelijk 32.493 en 10.055 bezoldigde arbeidskrachten.²⁹⁸ De tewerkstelling in de primaire sector daalde met bijna 2000 eenheden. In vergelijking tot de buurprovincies en -regio's liet West-Vlaanderen sterke groeicijfers optekenen. Tussen 1959 en 1964 steeg hier de totale tewerkstelling met bijna 24 %, terwijl Oost-Vlaanderen in dezelfde periode een groei kende van 12,2 %, Henegouwen een daling van 2,3 % incasseerde en Noord-Frankrijk een nulgroei optekende. Binnen de provincie West-Vlaanderen, valt op dat Kortrijk-Roeselare het economische en industriële zwaartepunt bleef, maar dat ook het arrondissement Brugge sterk groeide (stijging van 27 %).²⁹⁹ Opvallend is dat daar de industriële groei zich concentreerde in enkele gemeenten (Brugge, Oostkamp en Zedelgem) terwijl in de regio Kortrijk-Roeselare de industriële ontwikkeling evenwichtiger verspreid was over de verschillende gemeenten.

²⁹⁸ VANNESTE, *Het groeipoolconcept en de regionaal-economische politiek*, 125.

²⁹⁹ VANNESTE, *Het groeipoolconcept en de regionaal-economische politiek*, 135.

3.2. Socio-economische ontwikkeling in de regio

3.2.1. Bevolkingsevolutie

De sterke industriële ontwikkeling van de regio had natuurlijk zijn repercussies op het demografische patroon. De Tweede Wereldoorlog kostte minder mensenlevens dan de Grote Oorlog. De uitgestelde huwelijken tijdens de oorlog, zorgden voor een zo hoog geboortecijfer dat de inzinking van de oorlogsjaren reeds in 1947 was gecompenseerd. De stad Kortrijk was in maart 1944 wel onderhevig aan een zwaar luchtbombardement.³⁰⁰ Naast een aanzienlijk aantal slachtoffers (252 doden en 116 zwaargewonden), was de materiële schade heel groot.

Tabel 60: Evolutie van de bevolking in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1947-1970)

Steden en Arr.	1947	1961	1970
Kortrijk	39813	43606	44961
Menen	22031	22451	22037
Moeskroen	36354	36554	37311
Waregem	13024	16014	17725
Harelbeke	13035	16779	18498
Roeselare	31839	35645	40428
Izegem	16718	17095	22928
Tielt	12954	13455	14077
Wervik	12230	12442	12672
Arr. Kortrijk*	221582	246741	263838
Arr. Roeselare	124649	133721	140751
Arr. Tielt	74237	75544	76564
West-Vlaanderen*	925655	997559	1054431
België	8512195	9189741	9650944

Opmerking (*): voor de ganse periode (1947-1970) zijn in de cijfers van het arrondissement Kortrijk en de provincie West-Vlaanderen de bevolking van Moeskroen en omgeving niet meegeteld; met steden bedoelen we de gemeenten die nu (!) de stadstitel dragen.

Bron: VRIELINCK, *De territoriale indeling van België (1795-1963)*; *De West-Vlaamse gemeenten in de volkstelling 1970*.

De bevolking van de regio Kortrijk-Roeselare groeide in de periode 1947-1970 met 58.358 personen aan (of 16,85 %). De groei van de steden was minder in vergelijking tot de voorgaande periode. Hoewel de steden echte aantrekkingspolen voor handel en diensten waren, bleek dit niet zozeer op te gaan voor de huisvesting. Mensen kozen er voor om in de randgemeenten van de stad te wonen, waar nog meer ruimte beschikbaar was. In dit kader kan het geleidelijke aaneengroeien van de dorpen Heule en Bissegem met de stad Kortrijk, Beveren met Roeselare en Emelgem met Izegem genoemd worden. Wat later kozen mensen er ook voor om naar verder gelegen dorpen te trekken die van werkgemeente evolueerden tot woongemeente. Nieuwe verkeersfaciliteiten (zie verder) brachten de landelijke gemeenten in een brede omtrek dicht bij de stad.

De verstedelijking van het platteland zorgde ervoor dat bepaalde dorpen een echte bevolkingsexplosie kenden (die in vele gevallen al voor de Tweede Wereldoorlog was ingezet). De voortschrijdende inplanting van de moderne industrie in Midden- en Zuid-West-

³⁰⁰ VAN HOUTTE en MADDENS, 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', 101.

Vlaanderen verliep in toenemende mate in voorheen landelijke gemeenten (bijvoorbeeld Waregem, Harelbeke) die hierdoor snel verstedelijkten. Tussen 1880 en 1976 kenden sommige gemeenten een sterke bevolkingstoename: Kuurne (stijging met 305 %), Marke (283 %), Harelbeke (215 %), Zwevegem (185 %) en Waregem (160 %).³⁰¹ Natuurlijk leefde de bevolking ook steeds dichter op elkaar. In 1970 hadden de arrondissementen Kortrijk en Roeselare respectievelijk een bevolkingsdichtheid van 654 en 476 inwoners per km² (ter vergelijking: West-Vlaanderen: 336 inwoners per km², België: 316 inwoners per km²). Het Tieltse arrondissement had slechts een bevolkingsdichtheid van 251 inwoners per km².

De scherpe bevolkingsgroei na de Tweede Wereldoorlog was vooral het resultaat van een natuurlijke groei: er werden meer kinderen geboren dan er mensen kwamen te sterven (natuurlijk accres). In de babyboomperiode 1945-1965 werden meer kinderen geboren dan ervoor en erna. Uiteraard speelden ook de ontwikkelingen in de medische wetenschap, een betere voeding en een betere persoonlijke hygiëne een rol. Ook vroedvrouwen kregen voortaan een degelijke medische opleiding. Dit alles zorgde ervoor dat de kindersterfte drastisch daalde. Deze ontwikkelingen en de verhoogde levensstandaard hadden tevens als gevolg dat de mortaliteit in de regio daalde. Na 1945 daalde de Kortrijkse mortaliteit tot 11,6 ‰ (aantal overlijdens op 1000), in Menen tot 12,8 ‰ en in Zwevegem tot 9,5 ‰.³⁰² Wat betreft migratie kunnen we enkel stellen dat dit een heel beperkte invloed heeft gehad op de demografie van de 20ste eeuw. Verder in dit hoofdstuk komen we terug op het regionaal fenomeen van de grensarbeid naar Noord-Frankrijk.

3.2.2. Infrastructuuruitbouw

Onder impuls van de nationale en de regionale overheid werden sinds 1945 grote verbeteringen aan de verkeersinfrastructuur aangebracht in de streek. De provinciale overheid schreef bijvoorbeeld prijsvragen uit met betrekking tot de socio-economische problemen waarmee de provincie te kampen had.³⁰³ De stedenbouwkundige dienst van de stad Kortrijk vatte in 1953 aan met de opmaak van het ‘Gemeenschappelijk Algemeen Aanlegplan van de Kortrijkse Agglomeratie’ (GAAP).³⁰⁴ Het GAAP was zowel een uitgekiend stedenbouwkundig plan als een opmerkelijk economisch ontwikkelingsprogramma. Volgens verschillende waarnemers zou de te eenzijdige focus op de textielnijverheid in het arrondissement Kortrijk (zie verder) leiden tot een economische malaise. Vanuit het GAAP ging de overheid intercommunales en andere intergemeentelijke verenigingen oprichten om de regionale economie ook op het vlak van infrastructuur te bevorderen. Intercommunales zoals Leiedal (opgericht in 1960) en WVI hadden samen met de provincie West-Vlaanderen de bevoegdheid om terreinen te onteigenen en ten dienste te stellen van de nijverheid en dienstensector.

Het GAAP voorzag in drie locaties om industrieterreinen aan te leggen: een domein van 110 hectare langs het kanaal Bossuit-Kortrijk, een terrein in Heule-Kuurne (140 hectare) en een industriepark in Gullegem-Moorsele (36 hectare). Die laatste twee industrieterreinen werden met elkaar verbonden via een ‘industriële’ ringweg. Om buitenlandse investeerders aan te trekken kwam de infrastructuuruitbouw een aantal decennia te laat. Het was opvallend dat niet

³⁰¹ VAN HOUTTE en MADDENS, ‘Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse’, 102.

³⁰² VAN HOUTTE en MADDENS, ‘Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse’, 106-107.

³⁰³ VAN MOERBEKE, LAMBERT en CHRISTIAENS, *Sociaal-economisch belang... in West-Vlaanderen*, 5-8.

³⁰⁴ RYCKEWAERT, VAN ACKER e.a., ‘Snelwegen, industrieparken en de naoorlogse economische ontwikkeling’, 190.

zozeer buitenlandse bedrijven, maar wel lokaal gegroeide bedrijven zich hier kwamen vestigen. In de regio Roeselare was er andere tendens te merken.³⁰⁵ Onder impuls van het provinciebestuur werden een aantal buitenlandse investeerders gevonden om een vestiging in de streek te openen (bijvoorbeeld MBLE in Beveren-Roeselare).

Het GAAP bevatte tevens een ambitieus wegenbouwprogramma. Autosnelwegen betekenden een ware revolutie in het autoverkeer. Steenwegen maakten voortaan deel uit van het zogenaamde ‘secundaire wegennetwerk’.³⁰⁶ De voltooiing van de E3/E17, in 1972 aangevuld door de Ring rond Kortrijk, gaf Zuid-West-Vlaanderen een directe verbinding met Gent, Antwerpen en Rijsel en daardoor aansluiting op het hele Belgische en Europese net.³⁰⁷ De A17/E403 die de verbinding maakte tussen Kortrijk en Brugge via Roeselare werd aangelegd op het einde van de jaren 1970. De vrachtwagens werden steeds verder gemoderniseerd en groter zodat de spoorwegen stilaan de concurrentie ervan begonnen te voelen. Sommige grote bedrijven organiseerden vervoer voor hun personeel van en naar het werk door het inleggen van regelmatige busdiensten. In de jaren 1960 evenwel – dankzij gestegen welvaart en goedkopere modellen – verscheen de auto steeds nadrukkelijker in het straatbeeld. Ook talrijke arbeiders en bedienden maakten er gebruik van om zich dagelijks naar het werk te verplaatsen.

De sterke expansie van het wegverkeer zorgde ervoor dat de overige vervoersmiddelen minder belangrijk werden. Zoals gezegd, werden in de jaren 1950 de meeste buurtspoorwegen stopgezet en vervangen door autobusvervoer.³⁰⁸ Wat betreft het eigenlijke spoorverkeer, werden de grote lijnen verder uitgebouwd, vaak met een dubbele lijn. Vooral vanaf de jaren 1980, wanneer het pendelen gemeengoed was geworden, kende het spoor een grote vooruitgang. De belangrijkste verkeerswegen van de 19de eeuw, rivieren en kanalen, waren ook in de 20ste eeuw nog druk bevaren. Toch daalde hun belang ten opzichte van het vlottere en flexibelere vrachtwagenverkeer. Om bulkgoederen te vervoeren, hielden de kanalen stand. Daartoe werden ze verbreed en werden de sluizen genivelleerd.

³⁰⁵ VENS, *Olivier Vanneste en West-Vlaanderen*, 83.

³⁰⁶ CATTOOR en DE MEULDER, ‘De steenwegen en het axioma van de *quaede gatten*’, 117.

³⁰⁷ DEHAECK en DERWAELE, *Gids van bedrijfsarchieven in de provincie West-Vlaanderen*, 77-78.

³⁰⁸ BOOGAERTS, SEYS en VAN RODE, ‘Infrastructuur als ruggengraat voor een moderne maatschappij’, 35.

3.2.3. Industriële regionale ontwikkeling

3.2.3.1. Naar een hoog geïndustrialiseerde en geïurbaniseerde regio

De laatste stap naar een geïndustrialiseerd *Texas van Vlaanderen* zette Midden- en Zuid-West-Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog. De handhaving van het industrieel apparaat, de forse verbetering van de verkeersinfrastructuur (autosnelwegen, kanalisering en verbreding van waterwegen) en de groeiende vraag naar producten op de wereldmarkt zoals bakstenen en staal, zorgden op het einde van de jaren 1940 voor een industriële bloeiperiode in de streek. Na een moeilijke periode tijdens de tweede helft van de 1950 – door de stijgende concurrentie van lageloonlanden – kon de regio zich herpakken.

Tabel 61: Industriële werkgelegenheid per sector in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare in % (1947-1970)

Sector	1947			1961			1970		
	K	R	S	K	R	S	K	R	S
Delfstoffen	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Voeding	6.06	11.53	7.56	4.26	10.79	6.21	4.63	13.33	7.54
Tabak	0.41	0.32	0.38	0.34	0.09	0.27			
Textiel	54.54	27.21	46.76	45.59	17.87	37.31	37.02	10.61	28.18
Kledij (incl. schoeisel)	5.73	20.81	9.91	7.63	20.85	11.58	8.01	12.36	9.47
Huid en leer (excl. schoeisel)	0.29	0.23	0.27	0.20	0.21	0.20	0.12	0.23	0.16
Hout en meubel	6.27	15.30	8.76	5.99	10.82	7.43	6.53	14.26	9.12
Papier	0.10	0.44	0.19	0.32	0.49	0.37	1.83	2.08	1.91
Boekbedrijf	0.71	0.85	0.75	1.05	1.28	1.12			
Chemie	1.13	0.71	1.01	1.57	0.46	1.23	2.85	3.91	3.21
Keramiek	3.71	1.75	3.15	4.36	2.77	3.88	4.99	4.59	4.85
Metaal	9.05	9.28	9.09	14.77	17.37	15.55	18.44	22.15	19.68
Overige	1.32	1.67	1.41	1.65	1.49	1.60	1.78	0.94	1.50
Elektriciteit/gas/water	1.67	0.74	1.41	1.31	0.75	1.14	1.22	0.65	1.03
Bouw	9.01	9.15	9.02	10.96	14.76	12.09	12.58	14.89	13.35

Legende: K = Kortrijk, R = Roeselare, S = samen, streek

Opmerkingen:

- de bezoldigde en onbezoldigde arbeid zijn hier samengeteld;
- de cijfers van 1947 zijn herberekend waarbij schoeisel en textielconfectie bij 'kledij (en andere textielstoffen)' ingedeeld werden;
- Moeskroen en deelgemeenten zijn voor 1970 niet inbegrepen.

Bron: database CAG; HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

Tabel 62: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1961

Sector	Bezoldigd		Onbezoldigd		Totaal	
	#	%	#	%	#	%
Delfstoffen	-	-	-	-	-	-
Voeding	2108	3.26	855	17.22	2963	4.26
Tabak	218	0.34	22	0.44	240	0.34
Textiel	30829	47.68	913	18.39	31742	45.59
Kledij (incl. schoeisel)	4539	7.02	776	15.63	5315	7.63
Huid en leer (excl. schoeisel)	109	0.17	33	0.66	142	0.20
Hout en meubel	3885	6.01	282	5.68	4167	5.99
Papiernijverheid	219	0.34	5	0.10	224	0.32
Boekindustrie	609	0.94	121	2.44	730	1.05
Chemie	1082	1.67	8	0.16	1090	1.57
Keramiek	2993	4.63	39	0.79	3032	4.36
Metaal	9476	14.66	809	16.29	10285	14.77
Overige	980	1.52	172	3.46	1152	1.65
Elektriciteit/gas/water	909	1.41	-	-	909	1.31
Bouw	6697	10.36	931	18.75	7628	10.96
TOTAAL	64653	100	4966	100	69619	100

Opmerking: ingedeeld volgens de toen geldende grenzen, dus met Moeskroen en deelgemeenten.

Bron: database CAG; HNT 1961

Tabel 63: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1961

Sector	Bezoldigd		Onbezoldigd		Totaal	
	#	%	#	%	#	%
Delfstoffen	-	-	-	-	-	-
Voeding	2697	9.91	505	20.62	3202	10.79
Tabak	15	0.06	13	0.53	28	0.09
Textiel	5062	18.60	239	9.76	5301	17.87
Kledij (incl. schoeisel)	5748	21.12	437	17.84	6185	20.85
Huid en leer (excl. schoeisel)	49	0.18	12	0.49	61	0.21
Hout en meubel	2966	10.90	243	9.92	3209	10.82
Papiernijverheid	144	0.53	1	0.04	145	0.49
Boekindustrie	334	1.23	46	1.88	380	1.28
Chemie	126	0.46	10	0.41	136	0.46
Keramiek	816	3.00	7	0.29	823	2.77
Metaal	4705	17.29	449	18.33	5154	17.37
Overige	353	1.30	88	3.59	441	1.49
Elektriciteit/gas/water	223	0.82	-	-	223	0.75
Bouw	3979	14.62	399	16.29	4378	14.76
TOTAAL	27217	100	2449	100	29666	100

Bron: database CAG; HNT 1961

De industriële (bezoldigde) tewerkstelling steeg in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare samen in de periode 1947-1961 met 24,56 %. Voor Kortrijk afzonderlijk was dat 20,42 % en voor Roeselare 35,66 %. Het percentage zelfstandigen daalde evenwel zowel in het Kortrijkse als in het Roeselaarse met ongeveer 20 %. Ter vergelijking: de industriële werkgelegenheid steeg in de provincie West-Vlaanderen (bezoldigd en onbezoldigd samen) in dezelfde periode met 21 %.

In 1961 was de textielnijverheid in de regio Kortrijk-Roeselare nog steeds goed voor 37 % van de totale industriële werkgelegenheid. In vergelijking met 1947 was de werkgelegenheid in de textielsector er met bijna 9 procentpunten gedaald. De afname is in beide arrondissementen ongeveer even sterk. Die daling is deels te verklaren door het wegvallen van de thuiswerkers. Toch bleef het Kortrijkse zich in 1961 profileren als de textielregio bij uitstek. Net niet de helft van alle bezoldigde werknemers werkte daar in een textielbedrijf. Voor de regio Roeselare bedroeg die verhouding één op vijf.

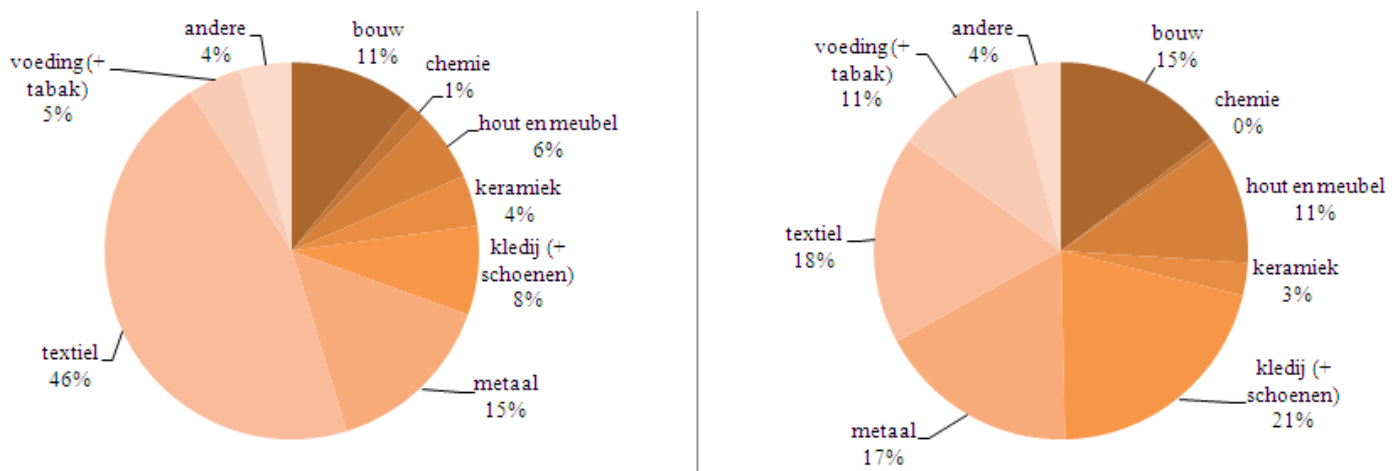
De belangrijkste groeisector van de regio in 1961 was ongetwijfeld de metaalsector. Enkele heel grote bedrijven, zoals *Bekaert* en in mindere mate *Barco*, kwamen tot volle ontplooiing. Dat gaf een positieve weerslag op de werkgelegenheid in die sector. In het arrondissement Roeselare, maar zeker ook in het Kortrijkse, werd de metaalsector – waaronder ook machinebouw en autobusassemblage vielen – even belangrijk als de textielnijverheid.

Een belangrijk aandeel in de werkgelegenheid is ook weggelegd voor de kledingnijverheid, hoewel die cijfers artificieel hoog gehouden worden door de incorporatie van de schoennijverheid. Voor zelfstandigen is het vooralsnog niet mogelijk om deze op subsectoraal niveau te onderscheiden (voor bezoldigde werknemers was dat wel mogelijk (zie verder)). De schoennijverheid raakte evenwel vanaf de jaren 1960 in verval, zodat deze een steeds kleiner aandeel innam in de kledingnijverheid. Textielconfectie, naast kledijconfectie, werd steeds belangrijker.

Uit de cijfers valt ook af te leiden dat de hout- en meubelindustrie, vooral dan in het Roeselaarse, tot volle wasdom is gekomen in de jaren 1960. Eén tiende van alle bezoldigde werknemers in het arrondissement werkten in een hout- en meubelbedrijf.

Eén van de belangrijkste nijverheden van de regio was de bouwnijverheid. Samen met de ‘niet-metaalhoudende minerale nijverheid’, of kortweg de ‘keramische nijverheid’ was de bouwnijverheid cruciaal in de verdere uitbouw van de uitrusting en infrastructuur van de bedrijven uit West-Vlaanderen en ver daarbuiten. Residentiële woningbouw was tevens belangrijk.

Grafiek 8: Verdeling van de werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk (links) en Roeselare (rechts) (1961)

Bovenstaande grafieken tonen duidelijk aan dat de economische activiteiten in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen een ander profiel hebben dan in de eerste helft van de 20ste eeuw. Het grootste verschil ligt duidelijk in de textielnijverheid die in het Kortrijkse nog bijna de helft van de industriële werkgelegenheid inneemt, terwijl dit in het Roeselaarse minder dan éénvijfde is. Andere verschillen zijn te merken in de voedingsnijverheid en de kledij- en schoennijverheid.

Tabel 64: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Kortrijk in 1970

Sector	Bezoldigd		Onbezoldigd		Totaal	
	#	%	#	%	#	%
Delfstoffen	-	-	-	-	-	-
Voeding en tabak	2436	3.85	627	21.47	3063	4.63
Textiel	23940	37.83	570	19.52	24510	37.02
Kledij (incl. schoeisel)	5053	7.99	250	8.56	5303	8.01
Huid en leer (excl. schoeisel)	65	0.10	15	0.51	80	0.12
Hout en meubel	4163	6.58	162	5.55	4325	6.53
Papier- en boeknijverheid	1086	1.72	124	4.25	1210	1.83
Chemie	1863	2.94	26	0.89	1889	2.85
Keramiek	3252	5.14	51	1.75	3303	4.99
Metaal	12033	19.02	175	5.99	12208	18.44
Overige	1116	1.76	62	2.12	1178	1.78
Elektriciteit/gas/water	806	1.27	-	-	806	1.22
Bouw	7468	11.80	858	29.38	8326	12.58
TOTAAL	63281	100	2920	100	66201	100

Bron: database CAG; HNT 1970

Tabel 65: Industriële werkgelegenheid per sector in het arrondissement Roeselare in 1970

Sector	Bezoldigd		Onbezoldigd		Totaal	
	#	%	#	%	#	%
Delfstoffen	-	-	-	-	-	-
Voeding en tabak	4011	12.60	429	29.16	4440	13.33
Textiel	3455	10.85	79	5.37	3534	10.61
Kledij (incl. schoeisel)	3948	12.40	168	11.42	4116	12.36
Huid en leer (excl. schoeisel)	62	0.19	13	0.88	75	0.23
Hout en meubel	4624	14.52	126	8.57	4750	14.26
Papier- en boeknijverheid	646	2.03	48	3.26	694	2.08
Chemie	1286	4.04	15	1.02	1301	3.91
Keramiiek	1503	4.72	25	1.70	1528	4.59
Metaal	7269	22.83	109	7.41	7378	22.15
Overige	304	0.95	10	0.68	314	0.94
Elektriciteit/gas/water	218	0.68	-	-	218	0.65
Bouw	4512	14.17	449	30.52	4961	14.89
TOTAAL	31838	100	1471	100	33309	100

Bron: database CAG; HNT 1970

De gunstige economische ontwikkelingen tijdens de jaren 1960, vertaalden zich niet meteen in een sterk stijgende industriële werkgelegenheid. Tussen 1961 en 1970 groeide de bezoldigde tewerkstelling in de streek Kortrijk-Roeselare met amper 3,5 %. Het aantal onbezoldigden daalde evenwel met 40 %. De industriële werkgelegenheid (bezoldigd en onbezoldigd) in de ganse provincie West-Vlaanderen steeg in deze periode met 8,2 %. Het grootste aantal 'onbezoldigden' of zelfstandigen in 1970 situeerde zich in de voedingsnijverheid en de bouw.

In de regio Kortrijk-Roeselare bedroeg de industriële tewerkstelling in de textielnijverheid in 1970 nog steeds 30 %. In het Kortrijkse nam de textielsector 37 % van de industriële tewerkstelling in. In het Roeselaarse was dit 10 %. De bezoldigde tewerkstelling in de textielsector in het arrondissement Kortrijk daalde tussen 1961 en 1970 met 22,4 %. Dit duidt er op dat de textielnijverheid in verval was. (Men mag evenwel niet vergeten dat in 1970 de sterke Moeskroense textielnijverheid niet meer in deze cijfers vervat zit). Een aantal oorzaken voor het verval zijn onder andere de concurrentie van lageloonlanden, de hoge loonkosten en de dalende vraag.

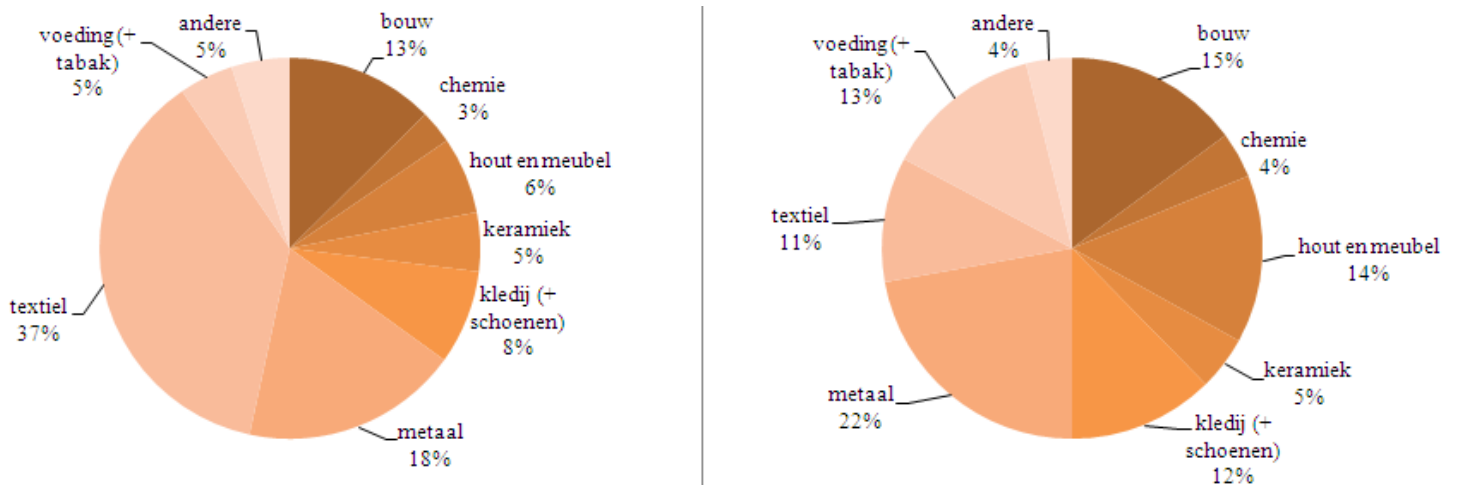
De metaalsector bevestigde zijn groeiende belang voor de werkgelegenheid. De (bezoldigde) industriële tewerkstelling in de regio Kortrijk-Roeselare steeg er in de periode 1961-1970 met maar liefst 36,1 %. Zowel in het arrondissement Kortrijk als in het arrondissement Roeselare is ongeveer één vijfde van de industriearbeiders tewerkgesteld in de metaalsector.

Opvallend is ook de sterke stijging van de houtverwerkende en meubelindustrie in de streek rond Roeselare. Tussen 1961 en 1970 steeg de tewerkstelling hier met maar liefst bijna 56 %. Het Roeselaarse staat daar wel sterker dan het Kortrijkse (in absolute cijfers).

In de voedingsnijverheid (met inbegrip van de genotsmiddelenindustrie zoals tabak) steeg tussen 1961 en 1970 de bezoldigde tewerkstelling met bijna 28 % in de streek Kortrijk-

Roeselare. In het arrondissement Roeselare nam de bezoldigde tewerkstelling in de voedingssector toe met 32 %.

Grafiek 9: Verdeling van de werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk (links) en Roeselare (rechts) (1970)

Uit grafiek 9 blijkt dat in 1970 de diversificatie van de industriële activiteit in de regio Roeselare het sterkst was. De streek rond Kortrijk bleef vasthouden aan de textielnijverheid. De innoverende tapijtindustrie maakt hier deel van uit. Wat betreft de ontwikkeling van de metaalnijverheid en de chemische industrie convergeren beide gebieden naar elkaar toe. Ook de kloof in de kledij- en schoennijverheid is kleiner geworden, ongetwijfeld door de crisis in de Izegemse schoenenfabrieken. In de meubelindustrie en de voedingsindustrie bleef het arrondissement Roeselare domineren.

De lichte stijging of relatieve stagnatie van de industriële werkgelegenheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare is natuurlijk relatief: bij het tellingsmoment in 1970 was immers al een quasi maximale tewerkstellingsgraad bereikt. De werkloosheid in 1970 stond op een absoluut dieptepunt (zie verder). Toch had het afkalven van de textielnijverheid zijn invloed op de regionale industriële werkgelegenheid. De werknemers die in bepaalde subsectoren van de textielnijverheid uitgestoten werden, konden ofwel terecht in de tapijtnijverheid die aan het *boomen* was ofwel bij andere groeibedrijven zoals *Bekaert* en *Barco*.

Tabel 66: Evolutie van de bezoldigde industriële werkgelegenheid (absolute stijging of daling) (1958-1983)

Arr.	1958-1964	1964-1974	1974-1983
Brugge	7055	5587	-8647
Diksmuide	795	712	-220
Ieper	2112	3793	-1518
Kortrijk	9208	5333	-15388
Oostende	78	1125	-1222
Roeselare	3949	1988	-5587
Tielt	1908	3307	-1187
Veurne	76	647	-246
WVL	25181	22492	-34015

Bron: *West-Vlaanderen in cijfers*, 57. De cijfers zijn gebaseerd op de gegevens van de RSZ.

Wanneer de industriële (bezoldigde) tewerkstelling in de regio Kortrijk-Roeselare gepositioneerd wordt tegenover de andere arrondissementen van de provincie West-Vlaanderen, dan valt het andermaal op dat de werkgelegenheid in absolute cijfers in deze streek sterk steeg. In vergelijking met het naburige arrondissement Ieper waren Midden- en Zuid-West-Vlaanderen al heel sterk geïndustrialiseerd.³⁰⁹ De industriële werkgelegenheid schommelde in het Ieperse tijdens de eerste twee decennia na 1945 tussen de 7000 en 8000 werknemers (of zo'n 14,5 % van de totale actieve bevolking). Tot diep in de jaren 1960 was het arrondissement Ieper beperkt geïndustrialiseerd. In het arrondissement Tielt kende de werkgelegenheid na de Tweede Wereldoorlog een ongunstige evolutie door de sterke terugval in de landbouw en de textielnijverheid.³¹⁰ Het aandeel van de textielsector in de industriële tewerkstelling in het Tieltse daalde van 62 % in 1948 tot 36 % in 1966. Vooral de metaalnijverheid en de bouwnijverheid groeiden. Pas na 1970 zou het arrondissement Tielt op industrieel vlak een inhaalbeweging maken.

Tabel 67: Aantal ondernemingen in West-Vlaanderen volgens het aantal arbeiders (1947)

	0 arb*	1 arb	2-4 arb	5-9 arb	10-19 arb	20-49 arb	+50 arb	tot. ond.
B	12	657	767	347	165	75	40	2063
D	-	88	99	34	18	12	1	252
I	2	372	305	115	50	24	8	876
K	7	1184	1342	636	370	242	155	3936
O	7	324	407	233	94	47	38	1150
R	5	444	531	209	157	114	73	1533
T	1	265	269	115	81	48	15	794
V	-	181	218	61	37	17	5	519
WVL	34	3515	3938	1750	972	579	335	11123
BEL	726	23600	26602	11940	7164	4904	3731	78667

Opmerking (*): wanneer er geen arbeiders zijn, is er tenminste 1 bediende

Bron: database CAG; HNT 1947; VAN MOERBEKE, LAMBERT en CHRISTIAENS, *Sociaal-economisch belang... West-Vlaanderen*, 41.

³⁰⁹ DECLERCQ en VANNESTE, *De economische situatie en mogelijkheden van het arrondissement Ieper*, 162.

³¹⁰ VANNESTE en THEYS, *Het arrondissement Tielt. Een regionaal-economische studie*, 363.

De globale bedrijfsstructuur bevestigde na 1945 het historische patroon. De KMO's bleven sterk geconcentreerd in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare: 64,1 % van alle ondernemingen had in de regio maximaal 4 werknemers. Het verschil met het Belgische niveau werd evenwel gedicht; daar hadden 63,8 % van de bedrijven maximaal 4 arbeiders in dienst (tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw was dit verschil groter). Toch was de trend naar schaalvergroting onafwendbaar. Van alle West-Vlaamse ondernemingen met meer dan 50 arbeiders was 68,1 % gevestigd in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen.

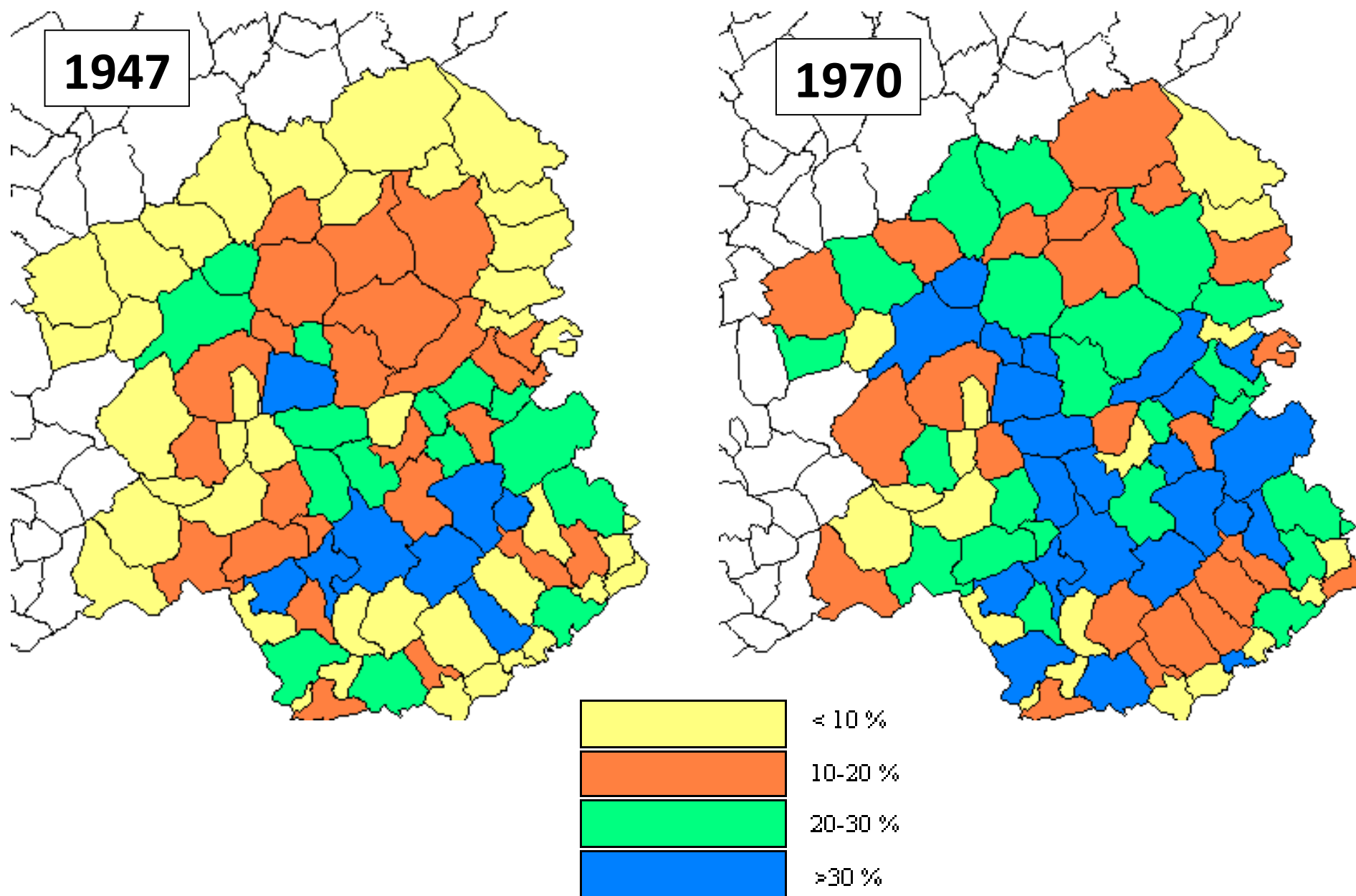
De verhouding van de industriële werkgelegenheid – inclusief zelfstandigen – tot de bevolking van de regio (de industrialiseringsgraad) kende duidelijk een positieve evolutie (vooral na 1970). In 1970 had West-Vlaanderen een industrialiseringsgraad van 13,2 %. Daarmee stond het op de derde plaats (in 1961 stond het pas zesde).³¹¹ In 1989 had de kustprovincie een aandeel van 10,8 % en was daarmee goed voor de eerste plaats. Het is niet toevallig dat de arrondissementen Kortrijk en Roeselare de regio's met de hoogste industrialiseringsgraad van het land waren. In 1970 stond de regio Kortrijk op de eerste plaats (20,5 %), kort gevolgd door Roeselare (18,1 %). In 1989 stond het arrondissement Tielt eerste in de rangorde van de Belgische arrondissementen (16,1 %) voor de regio Kortrijk (15,6 %) en Roeselare (15,0 %). Deze cijfers tonen duidelijk aan dat het zwaartepunt van de industriële ontwikkeling in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen zich vooral voordeed na 1970.

In bijlage zijn voor iedere gemeente van de bestudeerde regio de industrialiseringsgraden voor de tweede helft van de 20ste eeuw terug te vinden (zie ook onderstaande kaart). Om vergelijkingen te kunnen trekken met vandaag hebben we ook de gegevens van 2009 in de tabel opgenomen. Er vallen daarbij een aantal elementen op. Op enkele uitzonderingen na hadden alle gemeenten in 1970 een hogere industrialiseringsgraad dan in 1947. Vichte en Zwevegem waren de gemeenten met de hoogste graad aan industriële werkgelegenheid (kleine gemeenten met een groot bedrijf op hun grondgebied); Kaster, Outrijve en Helkijn – niet toevallig in het West-Vlaamse Scheldegebied gelegen – hadden de laagste industrialiseringsgraad.

In 2009 ziet de graad van industrialisering er helemaal anders uit. Vooral de traditionele industriesteden (Kortrijk, Menen, Roeselare en Izegem) kenden een sterke daling. Een aantal voorheen kleinere industriegemeenten zoals Kuurne, Waregem, Hooglede, Staden, Ardoorie en Wielsbeke hebben nu de hoogste industrialisatiegraad. Voor Wielsbeke is dat maar liefst 53,4 % (tegenover 17,54 % in 1947). De noordelijke gemeenten van het arrondissement Roeselare (Hooglede, Staden en Ardoorie) zijn de enige plaatsen, uitgezonderd Wielsbeke, die in 2009 een hogere industrialisatiegraad hebben dan in 1970. De vele voedingsbedrijven en in het bijzonder de diepvriesgroentesector is hier verantwoordelijk voor. De cijfers bevestigen tenslotte dat de stad Tielt vooral na 1970 een sterke industrialisatie kende.

³¹¹ VANHOVE en THEYS, *West-Vlaanderen 2000*, 180-181.

Kaart 3: Industrialiseringsgraad in de gemeenten van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1947-1970)

Kader VI: Van reconversie tot het ‘Texas van Vlaanderen’ (case)

De industrialisering en de economische slagkracht van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen kwam tot volle ontwikkeling na 1950. De Korea-Oorlog betekende een laatste expansieperiode van de West-Vlaamse vlasnijverheid. De crisissituatie zorgde voor een grootschalige speculatie op de grondstoffenmarkt en creëerde een sterke vraag naar vlasproducten zoals uniformen, tentzeilen en kabels. Vanaf 1955 ging het echter vlug bergaf met de vlasnijverheid. Dalende inkomsten en de opkomst van synthetische vezels zorgden ervoor dat de meest vooruitziende vlassers reeds op het einde van de jaren 1950 stopten met hun root- en zwingelactiviteiten. Het vrijgekomen kapitaal pompten ze in ‘nieuwe’ industrieën.³¹² Toch bleven velen in de ‘vlassfeer’. Ze richtten bedrijfjes op waar men tapijt weefde of restanten van de vlasvezelbereiding verwerkte. Roterijen en zwingelschuren maakten plaats voor moderne tapijtweverijen, leemplaatfabrieken en veevoederfirma’s. Een paar bedrijven groeiden uit tot wereldspelers. Op die manier legden de oud-vlassers de basis voor een autonome industriële reconversie, waar het *Texas van Vlaanderen* tot op heden naar refereert.

De vlasnijverheid was zonder twijfel de bakermat voor de hernieuwde industrialisatie van de streek. Meer zelfs, deze autonome reconversie kan zelfs als een logisch vervolg op de eerdere economische ontwikkeling beschouwd worden.³¹³ De vlassector zelf was doorheen de jaren haar agrarische en artisanale structuren ontgroeid. De specifieke bedrijvigheid vormde als het ware een tussensector die zowel elementen van landbouw als van industrie omvatte. De vlassers beschikten daardoor niet alleen over een mentaliteit van hard werken, ze konden ook hun mannetje staan in de harde ondernemerswereld. De internationale relaties van de vlasnijverheid hadden reeds gezorgd voor een breed zakennetwerk. In die zin zorgde honderd jaar vlasbewerking voor een geleidelijke en natuurlijke overgang van een agrarische naar een industriële economie.³¹⁴ De vlassector werd bovendien gekenmerkt door het zelfstandige werk. Opvallend daarbij was dat individualiteit en collectiviteit bij de vlasbazen hand in hand gingen. Op collectief niveau zochten de ondernemers naar een intensieve samenwerking, terwijl ze ook onderling in competitie gingen.³¹⁵ Het kapitaal om die nieuwe ambities te realiseren was geen probleem. Het succes van de vlasnijverheid, zeker in de periode tussen 1945 en 1955, maakte dat heel wat “vlasboeren” over voldoende kapitaal beschikten om de overstap te maken.

Geheel onbekend waren die nieuwe industrieën niet: het waren aanvankelijk afgeleide sectoren van de vlasindustrie die floreerden. Zo kochten vanaf 1956 een aantal vlasbedrijven persen voor de productie van leemplaten. De vlasindustrie kon al gauw niet voldoen aan de stijgende vraag naar ruw materiaal zodat men hout in de plaats van lemen begon te gebruiken. Namen van dergelijke leemplaatbedrijven, zoals Interlin, Linoplan en Unilin, verwijzen echter nog naar het vlasverleden. De toepassing om olie uit lijnzaad te distilleren was ouder dan de productie van leemplaten. Het Izegemse bedrijf Vandemoortele, gesticht in 1899, werd één van de belangrijkste olieproducenten van Europa. Nauw aansluitend daarbij waren de veevoederbedrijven. De afval van de olieproductie, de ‘lijnkoeken’, werd verwerkt om meel van lijnzaad te fabriceren. Na de Tweede Wereldoorlog

³¹² DEWAELE en SEGERS, ‘Het vlas en de industrialisatie van de Leievallei’, 159.

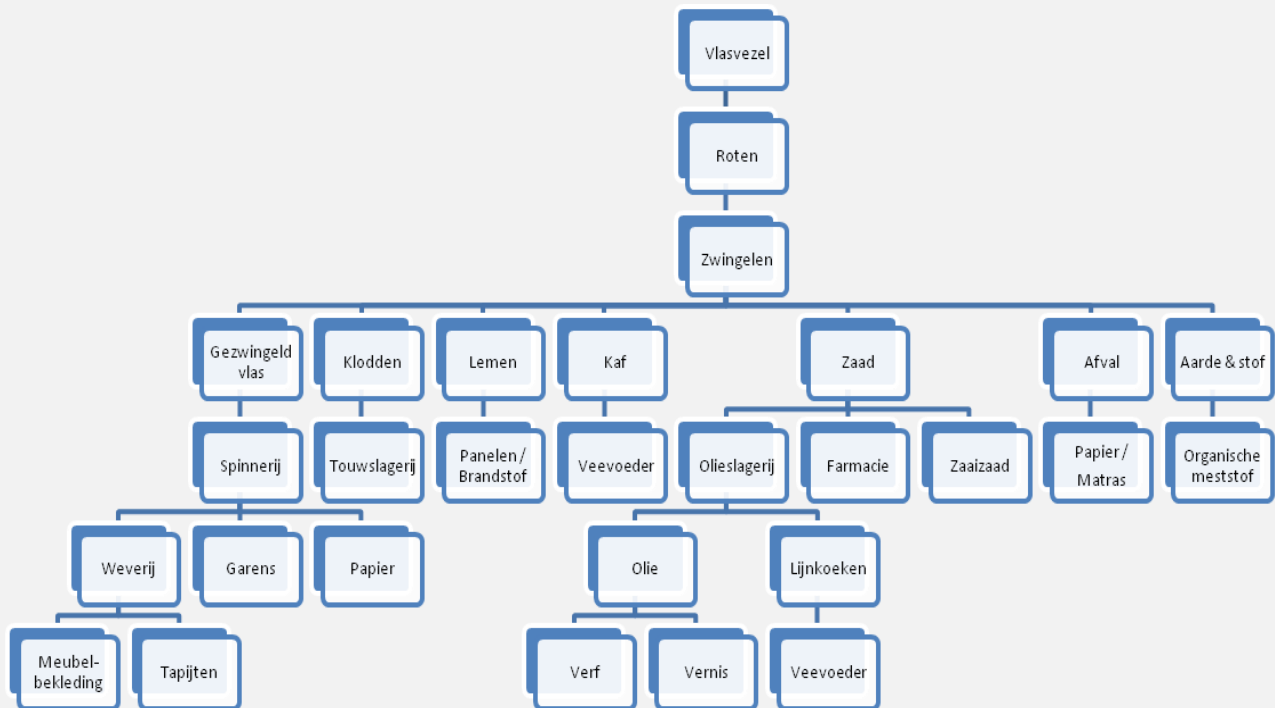
³¹³ BUYST, LOWYCK en SOETE, *Niches om te zien. De strategische groei van Barco*, 105-106. Zie ook: MUSYCK, ‘De autonome industrialisatie in Zuid-West-Vlaanderen, continuïteit en transformatie’, 35.

³¹⁴ DEWAELE, *Exposee Vlasparlee*, 22.

³¹⁵ MUSYCK, ‘De autonome industrialisatie in Zuid-West-Vlaanderen, continuïteit en transformatie’, 36.

nam die nijverheid in het bijzonder langs het kanaal Roeselare-Leie een hoge vlucht en bediende de intensieve (niet-grondgebonden) veeteelt in West-Vlaanderen.³¹⁶ In geen tijd groeiden sommige van deze geconverteerde vlasbedrijfjes uit tot multinationale en hoogtechnologische ondernemingen.

Figuur VIa: Afgeleiden van de vlasnijverheid

Bron: gebaseerd op DEVOGELAERE, *De slechte jaren 1840-1850 in het arrondissement Roeselare-Tielt*, 26.

De tapijten- en meubelstoffenindustrie heeft zich niet rechtstreeks van de afgeleide producten van de vlasnijverheid ontwikkeld. Wat betreft structuren en arbeidsorganisatie waren er wel historische parallellen te trekken. De producenten van tapijten grepen immers terug naar de traditie van huisnijverheid. Vandaar dat nogal wat tapijtbaronnen aanvankelijk een beroep deden op wevende vlassers die in onderaanneming werkten. Net als vroeger werd opnieuw rond eigen haard gesponnen en geweven maar zonder de sociale uitbuiting. Door het succes van de Zuid-West-Vlaamse tapijtenindustrie en de schaalvergroting kende deze manier van werken slechts kortstondig succes. De productie werd naderhand ondergebracht in één of meerdere grotere bedrijfsgebouwen (bijvoorbeeld Beaulieu en Balta).

De vlassers hadden voor de Tweede Wereldoorlog diverse contracten met lokale boeren die vlas teelden. Het grootste gedeelte werd evenwel van buitenaf aangevoerd. Tengevolge van de vlascrisis

³¹⁶ DOBBELS, *Naar een duurzame ruimtelijke visie voor de kanaalzone Roeselare-Leie*, 51; 56-56. PUYPE, *De ridders van de West-Vlaamse tafel*, 153-154.

op het einde van de jaren 1950 werden de vlasteelt en andere nijverheidsteelten vervangen door de groenteteelt. De opening van een fruit- en groenteveiling in 1942 te Roeselare en de oprichting van een onderzoekscentrum voor land- en tuinbouw in Beitem in 1956 stimuleerden deze omschakeling.³¹⁷ Rond 1965 hadden een aantal ondernemers (de families De Jonghe en Haspeslagh) de idee om – gebruik makend van de verdere technologische vooruitgang – groenten in te vriezen. De ondernemingen voor diepvriesgroenten bleven nauwe relaties onderhouden met de resterende landbouwers. De huidige Zuid-West-Vlaamse diepvriesgroentesector is een speler van wereldformaat.³¹⁸ Hoewel de expansie van de groentesector niet rechtstreeks aan de vlasnijverheid kan worden gelinkt, had deze nijverheid de arbeidsorganisatie en de productieprocessen met de vlasindustrie gemeenschappelijk. In de nijverheidstellingen van de jaren 1961 en 1970 zijn deze ontwikkelingen goed te merken (zie sectorale uitwerking).

Midden- en Zuid-West-Vlaanderen waren in staat om hun economie te diversifiëren tot ver buiten de textielsector. Deze overgang vond plaats met beperkte steun van binnenlandse financiële instellingen en buitenlandse vennootschappen. Typerend voor de regio was dat persoonlijke initiatieven van de lokale ondernemers dit proces stimuleerden. De mensen in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen slaagden erin om nieuwe kansen te benutten zonder volledig te breken met hun ervaring en tradities. Of volgens oud-gouverneur Olivier Vanneste: *“Voor een buitenstaander heeft zich deze reconversie wellicht onopgemerkt voltrokken. Ze is zonder bijzondere overheidshulp verlopen, uit eigen kracht, maar doeltreffend”*.³¹⁹

De historische verankering van de nieuwe industrieën in eigen streek verklaart ook de lokalisering ervan. De meeste reconversie-ondernemingen bevinden zich binnen een straal van 5 kilometer van de oorspronkelijke bedrijven waaruit ze gegroeid zijn. Het is opvallend dat de hoofdzetels van Beaulieu (Wielsbeke) en Balta (Sint-Baafs-Vijve), bedrijven van wereldformaat, nog steeds in de geboortedorpen van hun stichters gevestigd zijn. Zeker in de opstartfase van de bedrijven waren lokale wortels van groot belang: zowel grondstoffen, arbeiders, kapitaal en diensten werden binnen een bekend netwerk gezocht. Zo groeiden formele structuren, ervaring en vakkennis die in de streek zelf hun verankering vonden.

Ondanks de herlocalisatie van bestaande lokale bedrijven naar nabij gelegen industrieterreinen, ligt het gros van het economische weefsel tot op de dag van vandaag in het woon- en landbouwgebied waar het historisch ontstond. De overgeleverde traditie om thuis iets kleinschaligs op te starten, leeft nog steeds door.³²⁰ Vaak gebruikte men oude vlasloodsen en fabrieken om de nieuwe activiteiten naderhand in te huisvesten. Het voorkomen van kleinschalige bedrijven heeft gedeeltelijk haar wortels in de middeleeuwen. Het grote aantal buitenpoorters (mensen die op het platteland woonden maar dezelfde rechten en plichten hadden als de stedelingen) van de stad Kortrijk betekende dat stedelijke ambachten en nijverheden op het platteland konden worden uitgevoerd. De mentale nagedachtenis aan deze buitenpoorters zette zich door *“in de lange traditie van thuisarbeid, de mutatie van loonwerkers in de landbouw, de fenomenale industrialisatie van het vlas en de hele keten van arbeidsdelingen en gespecialiseerde activiteiten[...]*”³²¹

³¹⁷ MUSYCK, ‘De autonome industrialisatie in Zuid-West-Vlaanderen, continuïteit en transformatie’, 31.

³¹⁸ PUYPE, *De ridders van de West-Vlaamse tafel*, 192.

³¹⁹ VANNESTE, ‘Ten Geleide’, DEWILDE, *20 eeuwen vlas in Vlaanderen*, 8.

³²⁰ RYCKEWAERT en VAN ACKER e.a., ‘Snelwegen, industrieparken en de naoorlogse economische ontwikkeling’, 198-199.

³²¹ RYCKEWAERT en VAN ACKER e.a., ‘Snelwegen, industrieparken en de naoorlogse economische ontwikkeling’, 199.

3.2.3.2. Werkgelegenheid per sector

Om bepaalde elementen wat duidelijker voor te stellen, belichten we ook voor de periode 1945-1970 de belangrijkste evoluties en kenmerken op het niveau van de sectoren. We vertrekken daarbij vanuit de belangrijkste industriële sectoren van de regio Kortrijk-Roeselare: textiel, kledij, metaal, voeding en bouw. Kleinere nijverheden, die zeker op het lokale niveau belangrijk waren, laten we in dit rapport achterwege. Helaas kunnen we hier niet dieper ingaan op de evoluties die plaatsvinden in de uitgeverij- en drukkerijwereld. Zowel *Lannoo* (Tielt) als *Roularta* (Roeselare) bekleden sinds 1950 een unieke positie op de Belgische markt. De verdeling per sector van de onderzochte regio wordt gepositioneerd ten opzichte van de overige arrondissementen van de provincie West-Vlaanderen. Onze aandacht gaat hierbij opnieuw in hoofdzaak uit naar de belangrijkste industriële activiteit van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen: de textielnijverheid.

Textiel

Na de Tweede Wereldoorlog bleef de textielnijverheid aanvankelijk de belangrijkste bedrijfstak in West-Vlaanderen. De arrondissementen Kortrijk, Roeselare en Tielt domineerden de provinciale cijfers. Op het einde van de jaren 1950 was de katoenweverij de belangrijkste sector in de textielnijverheid. Het bekleden van meubels, de tapijtindustrie, de textielveredeling en het weven van vlas waren vervolgens van belang.³²² De verwerking van textielgrondstoffen zoals jute, vlas en katoen werd minder belangrijk. Het produceren van tapijten zat daarentegen sterk in de lift (reconversie). Hierdoor bleef de textielnijverheid in de jaren 1970 goed voor één vijfde van de industriële tewerkstelling in West-Vlaanderen.

Tabel 68: Evolutie van de bezoldigde tewerkstelling in de textielnijverheid in West-Vlaanderen (1956-1978)

Arr	Aandeel textiel in industrie			Aandeel textiel in totale tewerkstelling		
	1956	1972	1978	1956	1972	1978
Brugge	5.0	2.3	2.3	2.3	0.9	0.8
Diksmuide	7.5	6.1	10.3	3.2	2.2	3.3
Ieper	15.6	8.7	3.1	6.5	3.7	1.2
Kortrijk	57.0	43.4	38.5	42.9	26.2	19.6
Oostende	6.8	6.6	7.9	1.7	1.1	1.0
Roeselare	28.0	15.3	8.2	20.4	9.0	4.2
Tielt	54.5	34.3	24.1	39.0	20.8	12.9
Veurne	2.7	11.4	18.0	0.8	2.3	3.1
WVL	36.8	24.3	19.7	21.8	11.3	7.7

Bron: DE KEYSER, DE RAES en SIERENS, *Struktuuranalyse van de textielnijverheid in West-Vlaanderen*, 40.

De geografische concentratie van de textielnijverheid in het arrondissement Kortrijk in de periode 1956-1972 versterkte continu. In het arrondissement Roeselare daarentegen gingen tussen 1956 en 1972 liefst 1552 arbeidsplaatsen verloren.³²³ Uit bovenstaande tabel blijkt, ondanks de geografische concentratie van de textielindustrie in het Kortrijkse, dat het aandeel van de textielsector in de industriële werkgelegenheid tijdens de jaren 1970 daalde tot 38 %. De dominantie van de textielnijverheid in de totale industriële tewerkstelling is sterk gedaald.

³²² DEHAECK en DERWAELE, *Gids van bedrijfsarchieven in de provincie West-Vlaanderen*, 79.

³²³ DE KEYSER, DE RAES en SIERENS, *Struktuuranalyse van de textielnijverheid in West-Vlaanderen*, 40-41.

Opvallend is eveneens dat na 1945 het arrondissement Tielt de fakkel van Roeselare overnam als tweede belangrijke ‘textielarrondissement’ in West-Vlaanderen.

Tabel 69: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de textielnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970)

	Arr	Inrichtingen	Tewerkstelling	Aandeel textiel in totale industrie
1947	K	1355 (1444)*	25398 (31693)*	56.10 (59.03)*
	R	278	6012	29.97
1961	K	705 (774)*	24393 (31558)*	43.94 (48.27)*
	R	162	5333	19.53
1970	K	587 (661)*	24548 (33177)*	38.08 (43.47)*
	R	119	3728	11.41

Opmerking: (xxx)* = cijfers met inbegrip van Moeskroen, Luignegne, Dottenijs en Herseaux.

Bron: database CAG; HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

Tot 1947 was meer dan de helft van de industrie-arbeiders in het arrondissement Kortrijk tewerkgesteld in de textielnijverheid. Met inbegrip van Moeskroen liep dit percentage zelfs op tot bijna 60 %. Nadien is het aandeel van de textielnijverheid in het Kortrijkse stilaan gezakt, hoewel het in 1970 met 38 % nog steeds de belangrijkste industrietak was.

Tussen 1947 en 1970 daalde het aandeel van textiel in de industriële werkgelegenheid zowel in het Kortrijkse als in het Roeselaarse met 18 procentpunten. Het arrondissement Roeselare stond in 1947 evenwel op een veel minder hoog niveau dan het Kortrijkse. In absolute cijfers is er echter een andere evolutie merkbaar. De absolute tewerkstelling in de textiel in het arrondissement Roeselare daalde met 38 %, terwijl in het arrondissement Kortrijk de daling in de periode 1947-1970 slechts 3 % bedroeg!

Het gemiddeld aantal werknemers per bedrijf kende een stijgend verloop. In 1947 werkten er gemiddeld 19 personen in een Kortrijks textielbedrijf. In 1961 waren dat er 35 en in 1970 was dat aantal al opgelopen tot 42. In het Roeselaarse nam het gemiddeld aantal werknemers per textielbedrijf ook toe: in 1947 waren er gemiddeld 22 personen, 33 in 1961 en 31 in 1970. Ondanks die stijging blijft het kleinschalige karakter van de Zuid-West-Vlaamse textielnijverheid opvallend. De trend naar concentratie en grotere bedrijven is echter sluimerend aanwezig.

Uit de bovenstaande tabel valt af te leiden dat de hoge (absolute) cijfers van het (‘historische’) arrondissement Kortrijk voor een deel te wijten waren aan de industriële ontwikkeling van Moeskroen en haar deelgemeenten. Tussen 1947 en 1970 steeg de tewerkstelling in de textielnijverheid daar met maar liefst 37 % (terwijl die in de huidige geografische omschrijving van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen aan het dalen was). Wanneer de cijfers van de regio Moeskroen bij het arrondissement Kortrijk gevoegd worden, valt het op dat het aandeel van textiel in de industrie een pak hoger ligt.

Tabel 70: Totale tewerkstelling in de belangrijkste subsectoren van de textielnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1964-1972)

Subsector	Tewerkstelling				Als % van WVL			
	1964		1972		1964		1972	
	K	R	K	R	K	R	K	R
Bereiding van textielgrondstoffen	2041	456	828	152	59.1	15.8	52.7	9.7
Spinnerij	1898	947	3224	1173	57.0	28.5	59.0	21.5
Weverij	11819	1985	9739	940	73.8	12.4	74.7	7.2
Twijnderij, textielveredeling	1596	192	1952	143	78.3	9.4	69.6	5.1
Tapijten, dekens, stoffeerweefsels	5589	1131	6557	731	77.1	15.6	80.7	9.0
Breigoed	329	27	483	97	32.8	2.7	41.1	8.3

Bron: DE KEYSER, DE RAES en SIERENS, *Struktuuranalyse van de textielnijverheid in West-Vlaanderen*, 66-72. Eigen bewerking.

Omwille van het grote belang en de determinerende factor van de textielnijverheid, wordt kort stilgestaan bij de werkgelegenheid in enkele subsectoren. De weverij en de bereiding van textielvezels waren de enige subsectoren die in de periode 1964-1972 minder mensen tewerkstelden. Vooral de achteruitgang van de vezelbereiding valt op. De arrondissementen Kortrijk en Roeselare verloren respectievelijk 59,4 % en 72,2 % van de arbeidsplaatsen in deze sector.³²⁴ Tijdens de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog kende de spinnerij de sterkste vooruitgang in West-Vlaanderen. Het arrondissement Kortrijk wist zijn aandeel in de West-Vlaamse spinnerij op te drijven tot bijna 60 %. De terugval van de subsector weverij benaderde 3000 arbeidsplaatsen. Opnieuw waren de textielregio's Kortrijk en Roeselare het zwaarst getroffen. Ondanks het feit dat het arrondissement Kortrijk de sterkste groei kende in de branche van de textielveredeling, daalde het aandeel van de regio in de provinciale werkgelegenheid tot 70 %. In het arrondissement Roeselare daalde het aantal arbeidsplaatsen in de textielveredeling met een kwart.

Een boomende subsector in de periode 1960-1970 was ongetwijfeld de tapijt- en stoffeerweefselnijverheid. De reconversie van de vlasnijverheid was een van de oorzaken voor het sterk stijgende belang van deze sector. In het arrondissement Kortrijk steeg de tewerkstelling met 1000 arbeidskrachten. Het aandeel in deze sector topte met 80 %. Het arrondissement Roeselare maakte wederom de omgekeerde beweging. De tewerkstelling in de tapijt- en stoffeerweefselsector daalde er met 35,4 %. De subsector breigoed en breiwerkartikelen kende ook een stijging in de periode 1964-1972, maar bleef toch marginaal ten opzichte van de overige subsectoren van de textielnijverheid.

³²⁴ DE KEYSER, DE RAES en SIERENS, *Struktuuranalyse van de textielnijverheid in West-Vlaanderen*, 66-71.

Kader VII: Van vlas over leemplatten tot autostoffen: De Witte Lietaer (Lauwe)

Ideaal om de reconversie van de vlasnijverheid in de streek te illustreren, is ongetwijfeld de geschiedenis van het familiale textielbedrijf *De Witte Lietaer* te Lauwe. In 1898 begon Zeno De Witte samen met zijn vrouw Léonie Lietaer en hun kinderen een bescheiden vlasweverij in Lauwe langs de Leie.³²⁵ Dankzij de toepassing van jacquardweeftoestellen (die het weven grotendeels automatiseerden) groeide het bedrijf reeds in 1914 uit tot een onderneming met 200 werknemers en 284 weefgetouwen. Zoon Omer De Witte nam in 1932 de algemene leiding van het bedrijf over. In Lauwe werd er een vlasblekerij en een vlasgroothandel opgericht. *De Witte Lietaer* richtte in Egypte zelfs een vlaswingelarij op, weliswaar zonder veel succes. Toen het vlas naar aanleiding van de Grote Depressie het moeilijk kreeg, richtte Omer De Witte een katoenspinnerij- en ververij op. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog werkten er in het Lauwse bedrijf reeds 1350 mensen.

In zijn zoektocht naar nieuwe producten en markten liet Omer De Witte de eerste leemplaat ter wereld vervaardigen. In 1948 werd door de familie *NV Linex* opgericht die de productie van leemplatten op zich nam.³²⁶ De orders uit de meubel- en bouwnijverheid stroomden vervolgens binnen. De Linex-plaat bood een ideale uitweg om het vlaslemen, het afvalproduct van de vlaswingelarij, te valoriseren. *De Witte Lietaer* bleef zich evenwel hoofdzakelijk met de textielnijverheid bezighouden. Het productieproces werd geïntegreerd en gediversifieerd: een breierij en een confectieafdeling werden aan het machinepark toegevoegd. De vlascrisis van de jaren 1950 zorgde ook bij *De Witte Lietaer* voor problemen. Sommige wevers werden tijdelijk gedetacheerd naar het leemplattenbedrijf *Linex*, anderen werden ontslagen. Dankzij nieuwe projecten en de nodige investeringen werden de moeilijkheden bezworen. Concurrentie van jonge bedrijven uit de streek van Wielsbeke en de sterk versnipperde bedrijfsstructuur van *Linex* leidden tot de stopzetting van het leemplattenbedrijf in 1972.³²⁷

Jo De Witte, een neef van Omer, legde zich na 1950 toe op het ontwerpen van autostoffen en andere industriële weefsels. Dankzij de alliantie met een Antwerpse handelsagent werd De Witte al gauw de vaste leverancier van *Ford*, *Citroën* en *Renault*. Op het einde van de jaren 1970 nam het textielbedrijf de verkoop van de autobekledingsstoffen zelf in handen. De *NV Textiles De Witte Lietaer*, zoals het bedrijf ondertussen heette, had drie grote afdelingen: de katoenspinnerij, het huishoudlinnen en de industriële weefsels voor de automobielenindustrie.³²⁸ De internationale crisis van medio de jaren 1970 betekende voor het bedrijf andermaal het sein om zware investeringen door te voeren. Er werden 40 nieuwe weefgetouwen aangekocht, nieuwe producten ontwikkeld (zoals kamerhoog wandtextiel) en productverbeteringen doorgevoerd (zoals de ontwikkeling van soepele badmantels). Dankzij het dynamisme en de vooruitziendheid van de bedrijfsleiding kende *De Witte Lietaer* in de jaren 1980 een grote bloeiperiode. In 1990 trok de familie De Witte zich terug uit het bedrijf. Ze verkocht de onderneming aan de Nederlandse textielgigant *Gamma Holding*.

³²⁵ CALLEWIER, *De Witte Lietaer, 1898-1998*, 13-14.

³²⁶ KURGAN-VAN HENTENRIJK en BUYST, *100 Grote Bedrijfsleiders*, 86-87.

³²⁷ CALLEWIER, *De Witte Lietaer, 1898-1998*, 136.

³²⁸ KURGAN-VAN HENTENRIJK en BUYST, *100 Grote Bedrijfsleiders*, 87 en 246.

Kleding

De kledingnijverheid groeide sterk tijdens de tweede helft van de 20ste eeuw. De confectie van mannen-, vrouwen- en kinderkledij was belangrijker geworden. Kledingstukken werden voortaan in een aantal standaardmaten gemaakt in plaats van op maat. De diversifiëring van kledij, het modebewuster worden van de consument en verhoogde welstand zorgden voor een sterke ontwikkeling van de kledingsector na de Tweede Wereldoorlog.

Tabel 71: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de kledingnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970)

	Arr	Inrichtingen	Tewerkstelling	Aandeel kleding in totale industrie
1947	K	181 (220)*	1369 (1622)*	3.02 (3.02)*
	R	69	428	2.13
1961	K	185 (212)*	3520 (4433)*	6.34 (6.78)*
	R	77	1204	4.41
1970	K	161 (180)*	4978 (5239)*	7.72 (6.86)*
	R	74	1634	5.00

Opmerking: (xxx)* = cijfers met inbegrip van Moeskroen, Luigneg, Dottenijs en Herseaux.

Bron: database CAG; HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

Zowel in de arrondissementen Kortrijk als Roeselare steeg de tewerkstelling in de kledingsector sterk. In het Kortrijkse viel er tussen 1947 en 1970 een stijging van 263,6 % te noteren, terwijl de tewerkstelling in het Roeselaarse zelfs steeg met 281,7 %. De sterke toename van de tewerkstelling uitte zich niet in een evenredige toename van het aantal inrichtingen of ondernemingen. In de regio Kortrijk-Roeselare bleef het aantal bedrijven in de periode 1947-1970 grotendeels gelijk. Het gemiddeld aantal werknemers per bedrijf steeg daarentegen wel fors. In 1947 werkten er gemiddeld 8 personen in een Kortrijks kledingbedrijf, in 1961 waren dat er 19 en in 1970 reeds 30. In Roeselare was de evolutie gelijkend: in 1947 waren er gemiddeld 6 werknemers per bedrijf, 16 in 1961 en 22 in 1970.

Het stijgende belang van de kledingnijverheid wordt ook goed geïllustreerd door het aandeel dat de sector in de totale industriële werkgelegenheid innam. In het Kortrijkse steeg het aandeel met 4 procentpunten, in het Roeselaarse met 3. Met een aandeel van bijna 8 % vertegenwoordigde de kledingnijverheid een vrij groot deel van de totale tewerkstelling in het arrondissement Kortrijk. In dit geval vertekenen de cijfers van Moeskroen veel minder het algemene industriële beeld van het arrondissement Kortrijk. De kledingsector kende daar een quasi gelijke groei als bij de West-Vlaamse bureu.

Huid en leer

Met betrekking tot de huid- en leernijverheid valt op te merken dat de contemporaine opstellers van de handels- en nijverheidsstellingen de schoenennijverheid sinds 1947 bij de industrietak 'kledij en confectie' plaatsten. Om vergelijkingen met de periode voor de Tweede Wereldoorlog mogelijk te maken en het contrast tussen het Roeselaarse en het Kortrijkse aan te tonen, blijven we de schoenennijverheid bij de huid- en leerindustrie indelen. De specifieke methodologie laat dit trouwens perfect toe. Het hoeft niet te verbazen dat de schoenennijverheid het belangrijkste aandeel van de huid- en leernijverheid innam (althans in het arrondissement Roeselare).

Tabel 72: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de huid- en leernijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970)

	Arr	Inrichtingen	Tewerkstelling	Aandeel huid en leer in totale industrie
1947	K	51 (59)*	187 (214)*	0.41 (0.40)*
	R	98	3554	17.72
1961	K	23 (28)*	190 (215)*	0.34 (0.33)*
	R	75	4593	16.82
1970	K	18 (23)*	150 (171)*	0.23 (0.22)*
	R	43	2592	7.93

Opmerking: (xxx)* = cijfers met inbegrip van Moeskroen, Luignee, Dottenijs en Herseaux.
Bron: database CAG; HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

Het geringe belang van de huid- en leernijverheid is opvallend in het arrondissement Kortrijk. Het aandeel van de nijverheid daalde tussen 1947 en 1970 van 0,4 % tot 0,2 %. Ook in absolute cijfers stelde de huid- en leernijverheid in het Kortrijkse niet veel voor. Het contrast met de evolutie in het Roeselaarse is heel groot. Tot in de jaren 1960 nam de huid- en leernijverheid in het arrondissement 16 % in van de totale industriële werkgelegenheid. Het spreekt voor zich dat de Izegemse schoennijverheid verantwoordelijk is voor dit hoge cijfer (zie kaderstuk). De productie van schoenen bereikte in de jaren 1960 een hoogtepunt. Het aantal schoenenfabrieken was echter al een stuk minder dan in de jaren 1940. De ondernemingen waren evenwel groter geworden. Ter vergelijking: in 1947 werkten er gemiddeld 36 personen in één bedrijf, terwijl in 1961 dit aantal al opgelopen was tot 61.

Hout en meubel

Ondanks het feit dat de borstelnijverheid in het Izegemse volledig was weggekwiind, steeg de tewerkstelling in de houtverwerkende industrie in West-Vlaanderen tussen 1947 en 1961 met bijna 48 %. De hout- en meubelnijverheid bereikte een aandeel van ongeveer 10 % van de totale West-Vlaamse industriële tewerkstelling. Op subsectoraal vlak stelde de branche 'meubelmakerij en meubelschrijnwerkerij' het grootste aantal mensen tewerk. De spaanplatensector (zie kader) fungeerde als motor van de houtindustrie.

Tabel 73: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de hout- en meubelnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970)

	Arr	Inrichtingen	Tewerkstelling	Aandeel hout en meubel in totale industrie (%)
1947	K	282 (322)*	3124 (3306)*	6.90 (6.16)*
	R	252	3207	15.99
1961	K	128 (151)*	3684 (3885)*	6.64 (5.94)*
	R	161	2966	10.86
1970	K	139 (163)*	4261 (4547)*	6.61 (5.96)*
	R	164	4624	14.16

Opmerking: (xxx)* = cijfers met inbegrip van Moeskroen, Luignee, Dottenijs en Herseaux.
Bron: database CAG; HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

In de regio Kortrijk-Roeselare steeg de tewerkstelling met 2554 arbeidsplaatsen (of 40,3 %) in de periode 1947-1970. Het aantal inrichtingen daalde evenwel drastisch (in het Kortrijkse met 50 %, in het Roeselaarse met 35 %). De hout- en meubelnijverheid is één van de weinige nijverheden waarin het arrondissement Roeselare zowel in absolute als in relatieve cijfers beter scoort dan het Kortrijkse. Hoewel er een aantal grote Kortrijkse meubelbedrijven waren, kende de hout- en meubelproductie in Roeselare en Izegem een grotere dynamiek en aantrekkingskracht. De historische erfenis van de borstelnijverheid is hier deels verantwoordelijk voor. Het aandeel van de Kortrijkse hout- en meubelnijverheid in de totale industriële werkgelegenheid bleef de ganse periode 1947-1970 schommelen rond 6 à 7 %, terwijl het Roeselaarse bleef hangen rond 14 à 16 %.

Metaal

Naast de belangrijke ontwikkelingen in de textielnijverheid, onderging ook de metaalnijverheid een ingrijpende verandering. In de jaren 1960 stak de metaalsector zelfs op West-Vlaams niveau de textielindustrie voorbij als voornaamste werkgever. De totale tewerkstelling steeg in deze nijverheid van ongeveer 13.000 arbeidskrachten in de jaren 1940 tot ca. 20.000 in de jaren 1950. Toch kon de provincie in de jaren 1950 nog niet tippen aan de klassieke metaalindustrie in regio's zoals Luik, Charleroi, Antwerpen en Brussel.³²⁹ Verhoudingsgewijs was in West-Vlaanderen de metaalverwerkende industrie – het vervaardigen van machines, elektrische toestellen en vervoermiddelen – belangrijker dan de bewerkende industrie (het gieten, smeden en walsen van metaal). In West-Vlaanderen fabriceerde men hoofdzakelijk producten met een hogere toegevoegde waarde, terwijl Wallonië teerde op halfafgewerkte producten. Opvallend voor de West-Vlaamse metaalnijverheid was dat bijna 85 % van de tewerkstelling gelokaliseerd was in een tiental gemeenten verspreid over de hele provincie.³³⁰ Een aantal grote bedrijven, zoals *Bekaert* in Zwevegem, *Barco* in Kortrijk, *Van de Wiele* in Marke en *Jonckheere* in Beveren-Roeselare (maar ook *Claeys* in Zedelgem, *La Brugeoise* in Brugge en *Picanol* in Ieper), waren hier verantwoordelijk voor.

Tabel 74: Evolutie van de bezoldigde tewerkstelling in de metaalnijverheid in West-Vlaanderen (1956-1978)

Arr.	Tewerkstelling			Aandeel in provincie			Aandeel metaal in industrie	
	1956	1964	1972	1956	1964	1972	1956	1972
Brugge	5645	12260	15231	34.8	38.9	38.4	35.9	55.6
Diksmuide	50	125	253	0.3	0.4	0.6	4.4	10.1
Ieper	1217	2808	2488	7.5	8.9	6.3	38.2	31.7
Kortrijk	5317	9817	12129	32.8	31.2	30.6	12.9	23.5
Oostende	1080	1012	1033	6.6	3.2	2.6	24.0	19.6
Roeselare	1904	4057	6505	11.7	12.9	16.4	10.5	28.5
Tielt	595	1005	1479	3.7	3.2	3.7	8.5	13.3
Veurne	423	427	546	2.6	1.4	1.4	26.2	25.4
WVL	16231	31511	39664	100	100	100	17.6	30.4

Bron: DE KEYSER, OMEY en THEYS, *Strukturanalyse van de metaalnijverheid in West-Vlaanderen*, 65-66. Eigen bewerking.

³²⁹ DE KEYSER, OMEY en THEYS, *Strukturanalyse van de metaalnijverheid in West-Vlaanderen*, 14-15.

³³⁰ DEHAECK en DERWAELE, *Gids van bedrijfsarchieven in de provincie West-Vlaanderen*, 83.

In de periode 1956-1972 steeg de West-Vlaamse metaalbewerking met 23.433 werknemers of zo'n 144 %. Het aandeel van de metaalsector in de totale West-Vlaamse industrie steeg van 17,6 % naar 30,4 %. Uit de tabel blijkt dat vooral de arrondissementen Brugge (ca. 36 %) en Kortrijk (ca. 30 %) toonaangevend waren. In de periode 1956-1972 steeg de tewerkstelling in het arrondissement Brugge met bijna 170 %. Midden- en Zuid-West-Vlaanderen liet een stijging van 128 % optekenen voor het Kortrijkse en 241 % voor het Roeselaarse. In absolute cijfers bleef het arrondissement Roeselare weliswaar ver achterop ten opzichte van het arrondissement Kortrijk. Het provinciale aandeel in de Belgische metaalindustrie steeg van 11,7 % naar 16,4 %. Ook het aandeel van de metaalnijverheid in de totale industriële werkgelegenheid van het arrondissement, levert veelzeggende cijfers op. Tussen 1956 en 1972 verdubbelde het belang van de metaalsector in het arrondissement Kortrijk (stijging van 11 procentpunten). In het arrondissement Roeselare steeg het aandeel van de metaalsector in de industriële werkgelegenheid met 18 procentpunten. Het Roeselaarse bekleedde de derde plaats in 1972 na de arrondissementen Brugge en Ieper wat betreft bezoldigde werkgelegenheid. In 1956 bekleedde het arrondissement Roeselare slechts de zesde plaats, voorafgegaan door Ieper, Brugge, Veurne, Oostende en Kortrijk. De metaalsector in het Tieltse had een stijgend belang tussen 1956 en 1972. Van 1972 tot 1974 kende de West-Vlaamse metaalsector nog een opgaande beweging. De economische crisis van de jaren 1970 maakte daar een einde aan.

Tabel 75: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de metaalnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970)

	Arr	Inrichtingen	Tewerkstelling	Aandeel metaal in totale industrie
1947	K	315 (374)*	4302 (4749)*	9.50 (8.85)*
	R	204	1788	8.91
1961	K	338 (386)*	9071 (9476)*	16.34 (14.49)*
	R	228	4523	16.56
1970	K	315 (369)*	12602 (13151)*	19.55 (17.23)*
	R	240	7610	23.30

Opmerking: (xxx)* = cijfers met inbegrip van Moeskroen, Luigne, Dottenijs en Herseaux.

Bron: database CAG; HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

De metaalnijverheid kende na de Tweede Wereldoorlog een heuse hausse. De tewerkstelling steeg in de regio Kortrijk-Roeselare met maar liefst 231,8 %. De streek rond Roeselare (stijging van 325,6 %) scoorde daarin heel wat beter dan de regio Kortrijk (192,9 %). In tegenstelling tot sommige andere sectoren steeg het aantal ondernemingen in de periode 1947-1970. Hoofdzakelijk in het Roeselaarse nam het aantal metaalbedrijven (licht) toe. Het arrondissement Kortrijk kende een stagnatie.

Het gemiddeld aantal werknemers per bedrijf evolueerde van 14 (1947) naar 40 (1970) in het Kortrijkse en van 9 (1947) naar 32 (1970) in het Roeselaarse. Stilaan was er een evolutie merkbaar van het kleinbedrijf naar een middelgroot bedrijf. Uit de nijverheidstelling blijkt dat er één metaalonderneming was die maar liefst 6161 werknemers had. Uiteraard ging het hier over *Bekaert* te Zwevegem. Indien *Bekaert* niet meegerekend wordt, dan strandt het gemiddelde aantal werknemers per bedrijf voor het arrondissement Kortrijk in 1970 op 20!

Tabel 76: Totale tewerkstelling in de belangrijkste subsectoren van de metaalnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1956-1972)

Subsector	Tewerkstelling				Als % van WVL			
	1956		1972		1956		1972	
	K	R	K	R	K	R	K	R
Metaalgieterij, smederij, trekkerij	2570	292	6126	1432	81.7	9.3	72.0	16.8
Fabricage metalen voorwerpen	1037	422	2244	676	38.8	15.8	47.2	14.2
Machinebouw, vervoersmiddelen	1710	1190	3851	4410	16.4	11.4	14.6	16.7

Bron: DE KEYSER, OMEY en THEYS, *Strukturanalyse van de metaalnijverheid in West-Vlaanderen*, 75-77. Eigen bewerking.

De tewerkstelling in de metaalgieterijen, smederijen en trekkerijen was hoofdzakelijk geconcentreerd in het arrondissement Kortrijk. Ongeveer de helft van alle Kortrijkse bezoldigde metaalbewerkers was in deze branche tewerkgesteld. In 1972 was de tewerkstelling in deze subsector ook in het arrondissement Roeselare sterk aangegroeid. Het zag zijn aandeel in de provinciale cijfers bijna verdubbelen. De werkgelegenheid in de fabricage van metalen voorwerpen was vooral geconcentreerd in het arrondissement Kortrijk. Tussen 1956 en 1972 steeg het aandeel hiervan in de provincie van bijna 39 % tot 47 %. In de subsector van de machinebouw en de vervoermiddelen was de regio Roeselare belangrijker dan het Kortrijkse. Tussen 1956 en 1972 steeg de tewerkstelling in deze subsector met 270 % in het Roeselaarse en met 125 % in het Kortrijkse. De absolute koploper in deze branche was ongetwijfeld het arrondissement Brugge: in 1972 werkten 13.733 personen in de machinebouw, constructie van elektrische toestellen en constructie van vervoermiddelen (hoofdzakelijk bij *La Brugeoise et Nivelles*).³³¹ De helft van alle werknemers in deze subsector werkte dan ook in het Brugse.

Voeding

Naast de metaalnijverheid kende ook de voedingsnijverheid een sterke naoorlogse expansie. Vooral in de jaren 1960 bleek de voedingsector in West-Vlaanderen dynamisch genoeg om zich verder uit te breiden. Vanaf het midden van de jaren 1950 tot aan het einde van de jaren 1970 steeg de tewerkstelling met 3.000 arbeidsplaatsen (of zo'n 33,5 %). De ontwikkelingen in de kustprovincie waren veel gunstiger dan op Belgisch niveau, waar de werkgelegenheid in de voedingsector daalde met 11,7 %.

³³¹ In 1902 ontstond de *NV La Brugeoise* uit een vroeger opgerichte ijzergieterij. In 1956 fusioneerde het bedrijf met *Les Ateliers Métalliques* uit Nijvel. De onderneming was een grote producent van tram- en treinstellen. Een aantal delen van het bedrijf werden in 1986 door het Canadese Bombardier overgenomen.

Tabel 77: Evolutie van de bezoldigde tewerkstelling in de voedingsnijverheid in West-Vlaanderen (1956-1981)

Arr.	Tewerkstelling			Aandeel in provincie			Aandeel voeding in industrie	
	1956	1972	1981	1956	1972	1981	1956	1981
Brugge	2444	2638	2281	27.1	21.6	19.1	15.5	10.1
Diksmuide	518	840	743	5.8	6.9	6.2	45.9	31.9
Ieper	492	1025	1080	5.5	8.4	9.0	15.5	14.0
Kortrijk	1614	1827	1766	17.9	15.0	14.8	3.9	4.3
Oostende	1125	1141	842	12.5	9.4	7.0	25.0	19.1
Roeselare	2000	3257	3489	22.2	26.7	29.2	11.0	17.7
Tielt	440	956	1034	4.9	7.8	8.6	6.3	10.3
Veurne	369	516	726	4.1	4.2	6.1	22.9	37.7
WVL	9002	12200	11961	100	100	100	9.7	11.0

Opmerking: de cijfers zijn inclusief de tabaksnijverheid.

Bron: DE KEYSER en DEHAENE, *Strukturanalyse van de voedingsnijverheid in West-Vlaanderen*, 52. Eigen bewerking.

De tewerkstelling in de voedingssector steeg in de provincie West-Vlaanderen tussen 1956 en 1972 met 3198 arbeidsplaatsen of een groei van 35,5 %. Uit bovenstaande tabel blijkt dat alle arrondissementen hun tewerkstelling in de voedingsnijverheid hebben zien toenemen in deze periode. De grootste vooruitgang werd geboekt door de arrondissementen Roeselare, Tielt en Ieper. Vooral de ontwikkelingen in Roeselare zijn frappant. In de periode 1956-1972 steeg de tewerkstelling in de voedingsnijverheid daar met bijna 63 %. Roeselare had het grootste aandeel in de West-Vlaamse voedingsnijverheid met bijna 27 % in 1972. Daarna zou het zijn topositie nog verder versterken. Bovendien blijkt dat de crisis van de jaren 1970 geen grote invloed had op de sector. Het arrondissement Brugge kwam op de tweede plaats.

De sterke expansie in het Roeselaarse tussen 1956 en 1972 kwam hoofdzakelijk door de stijging in de subgroepen 'oliën en vetten' (stijging van 598 arbeidskrachten) en 'veevoeders' (stijging van 403 personen).³³² Opvallend is eveneens de stijging in de subsector 'groentenverwerking' na 1972. In verhouding tot het arrondissement Roeselare stelde de voedingsnijverheid in het Kortrijkse weinig voor. Hoewel de regio wat betreft absolute tewerkstelling in 1972 derde was na Roeselare en Brugge, vertegenwoordigde de voedingsnijverheid in de industriële tewerkstelling van het arrondissement slechts 4 %. Daarmee was het Kortrijkse wat betreft relatieve tewerkstelling het minst naar de voedingsnijverheid georiënteerd in vergelijking met de overige West-Vlaamse arrondissementen. In landelijke gebieden zoals Diksmuide en Veurne nam de voedingsnijverheid een prominentere plaats in.

³³² DE KEYSER en DEHAENE, *Strukturanalyse van de voedingsnijverheid in West-Vlaanderen*, 57.

Tabel 78: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de voedingsnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970)

	Arr.	Inrichtingen	Tewerkstelling	Aandeel voeding in totale industrie
1947	K	356 (432)*	1849 (2309)*	4.08 (4.30)*
	R	234	1950	9.72
1961	K	192 (215)*	1954 (2108)*	3.52 (3.22)*
	R	143	2697	9.87
1970	K	215 (247)*	2273 (2500)*	3.53 (3.28)*
	R	160	3993	12.22

Opmerking: (xxx)* = cijfers met inbegrip van Moeskroen, Luignee, Dottenijs en Herseaux.

Bron: database CAG; HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

De voedingsindustrie was een belangrijke nijverheid in het Roeselaarse in de 20ste eeuw. De tewerkstelling in de sector steeg er met 104,8 % tussen 1947 en 1970. Voor het arrondissement Kortrijk was dat bijna 23 %. Net als in de overige sectoren daalde het absolute aantal ondernemingen of inrichtingen. Het gemiddeld aantal werknemers per bedrijf steeg in het Roeselaarse van 8 (1947) naar 25 (1970). In het Kortrijkse was de stijging minder spectaculair (van 5 naar 10). Het belang van de voedingsnijverheid in de totale industriële werkgelegenheid groeide in het Roeselaarse. De voedingssector steeg van 9,7 % tot 12,2 %. Het belang van voeding en drank daalde ten opzichte van de totale industriële tewerkstelling in het Kortrijkse.

Bouw

De sterke industriële ontwikkeling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen leidde ertoe dat ook de bouwnijverheid sterk gestimuleerd werd. Woonwijken, appartementsgebouwen en villa's verschenen als paddestoelen uit de grond in het Zuid-West-Vlaamse landschap.

Tabel 79: Inrichtingen en (bezoldigde) tewerkstelling in de bouwnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1970)

	Arr	Inrichtingen	Tewerkstelling	Aandeel bouw in totale industrie
1947	K	583 (676)*	4229 (4736)*	9.34 (8.82)*
	R	248	1814	9.04
1961	K	632 (728)*	5992 (6697)*	10.79 (10.24)*
	R	322	3979	14.57
1970	K	782 (921)*	7468 (8606)*	11.59 (11.28)*
	R	434	4512	13.81

Opmerking: (xxx)* = cijfers met inbegrip van Moeskroen, Luignee, Dottenijs en Herseaux.

Bron: database CAG; HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

Een eerste vaststelling is dat het aantal bouwondernemingen in de periode 1947-1970 sterk toenam (arr. Roeselare: stijging van 75 %, arr. Kortrijk: stijging van 34 %). Het gemiddeld aantal werknemers per bedrijf steeg nauwelijks. In de regio Kortrijk-Roeselare evolueerde het gemiddelde bouwbedrijf van 7 personen in 1947 tot 9 personen in 1970. De stijging van de tewerkstelling in de bouwnijverheid mag ook gezien worden. In absolute cijfers groeide dat in het arrondissement Kortrijk tussen 1947 en 1970 aan met 3239 personen (of 76,6 %). De bouwsector nam in het Roeselaarse in absolute cijfers toe met 2698 werknemers (of 148,7 %).

Wat betreft het aandeel in de industriële tewerkstelling volgden zowel Kortrijk als Roeselare de nationale tendens. Beide regio's zagen het belang van de bouwnijverheid verder stijgen. Die trend zou zich in de jaren 1970 trouwens verder zetten.

Dakpannenfabriek Marke, s.d., MIAT, D5952.

Kader VIII: Industrialisatie in de gemeenten van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1937-1970)

Hoewel Kortrijk en Roeselare steden van enige omvang zijn, stellen ze in vergelijking met industriepolen zoals Gent, Antwerpen, Brussel of Luik weinig voor. Omwille van de industrialisatie van het platteland, ontstonden er in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen nooit zo'n grote steden. De industriële bedrijvigheid groeide immers niet alleen in de steden. Ook in plattelandsgemeenten kwam een economische dynamiek tot ontwikkeling. Deze evolutie startte in de 19de eeuw, kende een versnellingsfase in de eerste helft van de 20ste eeuw en kwam tot volledige ontplooiing in de tweede helft van de 20ste eeuw. Deze evolutie is goed te merken in de industrie- en nijverheidstellingen. Omwille van het feit dat tot de industrietelling van 1930 sommige gemeenten samengenomen zijn – en men daar de aparte gegevens niet volledig kan uit distilleren – belichten we hier kort de industrialisatie van de gemeenten van de onderzochte regio van 1937 tot 1970. In bijlage zijn van alle gemeenten het aantal inrichtingen en de totale tewerkstelling voor de bewuste periode terug te vinden.

Tabel VIIIa: Industrialisatie in de Leiegemeenten aan de hand van groei in de werkgelegenheid in % (1937-1970)

Gemeente	1937-1947	1947-1961	1961-1970	1937-1970
Wervik	17.81	37.67	161.66	324.38
Menen	35.78	5.49	45.58	108.51
Lauwe	-7.13	-4.45	-5.80	-16.41
Wevelgem	45.43	-21.66	63.10	85.81
Marke	30.38	11.48	10.00	59.89
Bissegem	40.83	41.47	29.05	157.11
Kortrijk	6.60	2.96	-9.98	-1.20
Kuurne	21.68	-0.90	102.85	144.62
Harelbeke	79.41	24.32	62.40	262.23
Bavikhove	52.22	-36.50	-10.34	-13.33
Beveren-Leie	148.00	27.10	100.25	531.20
Ooigem	123.90	26.12	12.47	217.61
Desselgem	112.44	63.41	-3.88	233.68
Wielsbeke	78.91	-8.21	47.67	142.49
Sint-Eloois-Vijve	68.62	-1.74	40.40	132.64
Sint-Baafs-Vijve	19.02	-20.08	111.79	101.46
Oeselgem	8.75	-11.49	100.00	92.50

Bron: database CAG; EST 1937, HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

Het grootste deel van de gemeenten die langs de Leie liggen, hadden in de tweede helft van de 20ste eeuw een sterke groei wat betreft bezoldigde industriële werkgelegenheid. Een aantal kleine dorpen zoals Beveren-Leie en Desselgem kenden een enorme groei. Men mag natuurlijk niet vergeten dat als men start op een laag niveau, men gemakkelijk komt tot hoge relatieve cijfers.

Opvallend is ook het contrast tussen de steden Wervik, Harelbeke en Kortrijk. Uiteraard werkten in absolute cijfers de meeste mensen in de Guldensporenstad. Toch kende de industriële bezoldigde arbeid daar tussen 1937 en 1970 een lichte afname. Naast de geleidelijke erosie van de textielnijverheid geldt ook de opkomst van de dienstensector als belangrijke verklaring voor deze vaststelling. De periodes 1937-1947 en 1961-1970 tonen globaal gezien sterkere groeicijfers

dan de periode 1947-1961. De groei van de buurgemeenten Ooigem, Beveren-Leie en Desselgem is frappant (als enige dorpen een groei van meer dan 100 %) voor de periode 1937-1947.

Na de Tweede Wereldoorlog nam de industriële werkgelegenheid af in een aantal traditionele vlaggemeenten (zoals Lauwe, Wevelgem, Kuurne en Bavikhove). Alleen Bissegem past niet meteen in dit plaatje. Vanaf de jaren 1960 lijkt in sommige van deze gemeenten de reconversie ingezet zodat ze over de ganse periode 1937-1970 toch een mooie groei vertoonden. In de periode 1961-1970 kende de industriële bezoldigde tewerkstelling een aantal gemeenten dan weer een stevige groei. Vooral Wervik, dat eigenlijk pas na 1945, tot volle wasdom lijkt te komen, kende een stevige expansie. Een aantal kleinere Leiegemeenten groeiden verder aan.

Tabel VIIIb: Gemiddeld aantal werknemers per industriële onderneming in de belangrijkste gemeenten van het arrondissement Roeselare (1937-1970)

Gemeente	1937	1947	1961	1970
Ardooië	21	14	20	22
Hooglede	7	7	17	26
Ingelmunster	13	9	12	17
Izegem	19	20	27	28
Ledegem	18	14	21	24
Lichterfelde	6	7	18	24
Moorslede	4	4	9	11
Roeselare	17	15	26	32
Staden	7	9	14	14

Opmerking: Bij de cijfers van Roeselare en Izegem zijn respectievelijk de deelgemeenten Beveren en Emelgem inbegrepen.

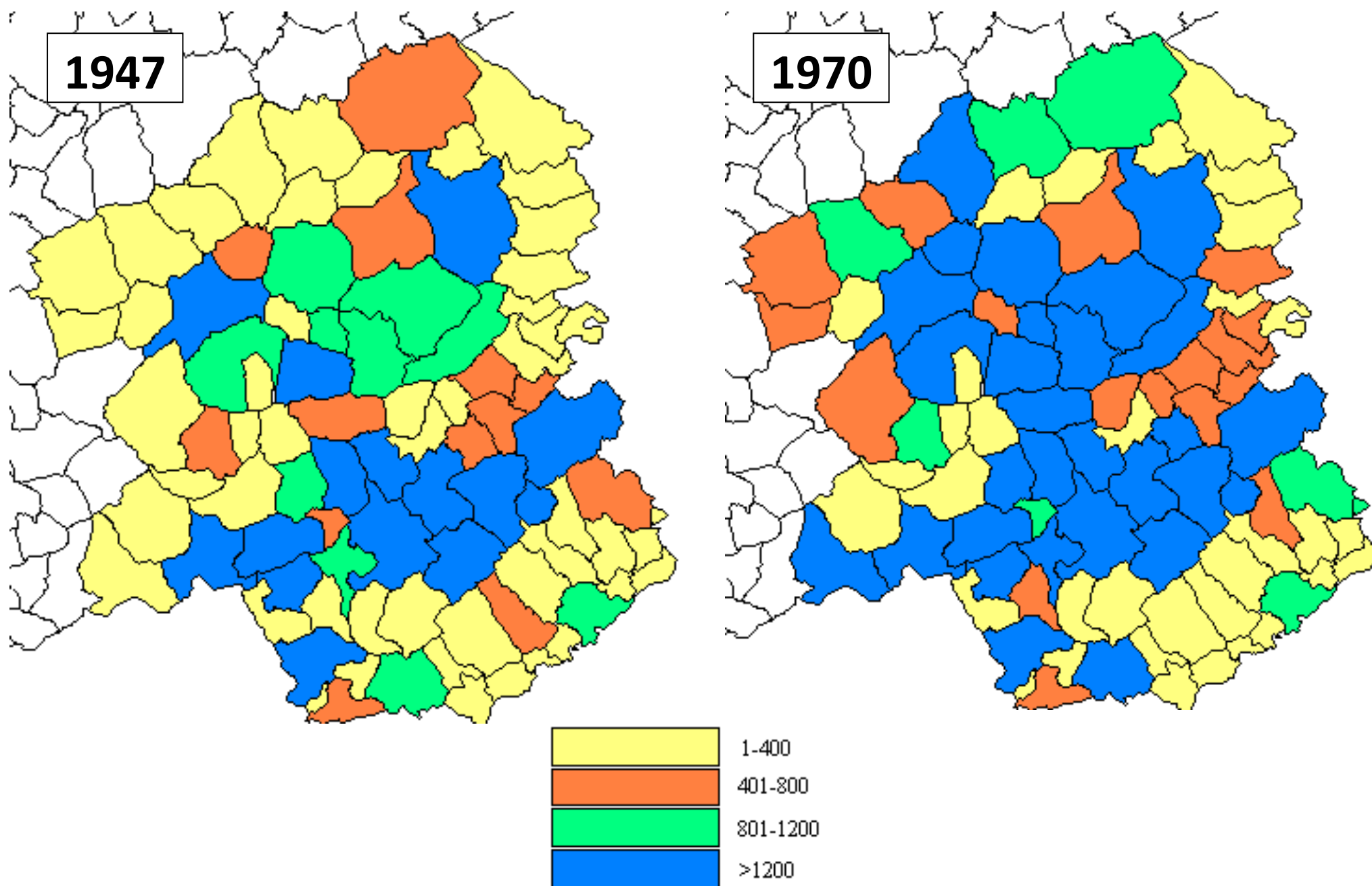
Bron: database CAG; EST 1937, HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

Het gemiddelde aantal werknemers per industriële onderneming laat een aantal opmerkelijke vaststellingen toe. In het arrondissement Roeselare is een schaalvergroting vast te stellen. In de meeste gemeenten werken per bedrijf gemiddeld tussen de 20 à 30 personen.

In de periode 1937-1970 bleef het cijfer voor Ardooië grotendeels stabiel. Net zoals in de meeste overige gemeenten van de streek groeide het aantal ondernemingen gestaag terwijl de industriële tewerkstelling een snellere groei liet optekenen. Ook in Ingelmunster en Ledegem bleef het gemiddeld aantal werknemers per bedrijf grotendeels stabiel. Opvallend evenwel zijn de stijgingen van Hooglede en Lichterfelde. Vooral in de periode 1947 en 1961 hebben zij een grote groei van het gemiddeld aantal werknemers per bedrijf. In absolute cijfers groeide de werkgelegenheid in de nijverheid tussen 1937 en 1970 in Hooglede met 445,9 % en in Lichterfelde met 498,1 %. Beide gemeenten kenden dus een sterke relatieve toename van de industrie.

Bijzondere aandacht is er ook voor de evolutie van de stad Roeselare. Tussen 1937 en 1970 verdubbelde daar het gemiddeld aantal werknemers per onderneming. Ook in absolute cijfers liet Roeselare een opmerkelijk parcours zien. Daar waar er in 1937 al 5270 bezoldigde werknemers waren, was dit cijfer in 1970 opgeklommen tot 12364 (of een stijging van 120,94 %). Zowel in absolute als in relatieve termen is de vergelijking met Kortrijk bijzonder. In absolute cijfers hebben beide centrumsteden quasi evenveel werknemers in 1970. De industriële ontwikkeling van Roeselare in de *Golden Sixties* was dus sterker dan die van Kortrijk.

Kaart 4: Industriële werkgelegenheid in de gemeenten van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1947-1970)

3.2.4. Werkgelegenheid in primaire en tertiaire sector

De sterke industriële ontwikkeling van de streek kan natuurlijk niet los worden gezien van de algemene regionale economische ontwikkeling. Na de Tweede Wereldoorlog evolueerden de primaire en tertiaire sector op een zodanige manier dat ze ook de secundaire sector sterk beïnvloedden. De beroepsbevolking in West-Vlaanderen steeg tussen 1947 en 1970 met 8,5 % vooral door de sterke toename van de vrouwen in het arbeidsproces (stijging van 33 %).

Tabel 80: Evolutie van de beroepsbevolking in West-Vlaanderen per arrondissement in percent (1947-1981)

	1947-1961	1961-1970	1970-1981	1947-1970	1947-1981
Brugge	10.8	9.5	15.7	21.4	40.5
Diksmuide	1.3	-5.3	7.8	-4.1	3.4
Ieper	-6.0	-2.8	6.4	-8.7	-2.8
Kortrijk	4.1	2.5	11.1	6.7	18.5
Oostende	12.8	4.4	9.4	17.8	28.9
Roeselare	9.0	1.5	10.2	10.6	21.9
Tielt	5.2	-1.9	8.3	3.2	11.7
Veurne	0.5	-0.2	9.7	0.3	10.1
West-Vlaanderen	5.7	2.7	10.9	8.5	20.3

Opmerking: de indeling werd gemaakt volgens de grenzen geldend vanaf 1 januari 1977.
Bron: *West-Vlaanderen in cijfers*, 39. Eigen bewerking.

Tabel 80 leert dat de evolutie van de beroepsbevolking in de regio Kortrijk-Roeselare een ongelijk verloop kende. Na de Tweede Wereldoorlog steeg vooral de beroepsbevolking in het arrondissement Roeselare sterk. Dit is opvallend want de bevolking kende geen zo'n spectaculaire vooruitgang. Samen met de streek rond Oostende en Brugge – die allebei profiteerden van de exploitatie van de haven en de maritimisering van de economie – kende de Roeselaarse economie een stevige expansie. De beroepsbevolking in het arrondissement Kortrijk maakte vanaf 1970 een inhaalbeweging. Naast een sterke industriële pool, groeide ook de dienstensector (en meer bepaald het toerisme) in Brugge sterk aan. In goed 30 jaar steeg de beroepsbevolking in het arrondissement Brugge met 40 %.

Tabel 81: Totale werkgelegenheid naar hoofdcategorieën in de provincie West-Vlaanderen volgens de arrondissementen in percent (1947-1981)

Arr.	Primair				Secundair				Tertiair			
	1947	1961	1970	1981	1947	1961	1970	1981	1947	1961	1970	1981
B	18.7	10.7	6.6	4.7	37.8	43.2	44.3	34.8	43.5	46.0	48.6	59.9
D	43.4	33.9	26.0	20.8	22.5	28.5	34.5	33.6	34.1	37.6	40.0	45.6
I	36.9	25.6	18.1	14.5	26.7	31.9	41.0	38.0	36.4	42.5	40.6	46.3
K	8.1	4.8	3.1	2.4	59.5	61.6	61.2	51.8	31.6	33.6	35.2	45.3
O	16.0	9.8	5.8	4.2	34.0	29.4	26.6	20.6	50.1	60.8	67.1	75.0
R	14.5	9.3	6.8	5.8	54.3	57.8	57.7	49.5	31.2	32.9	35.1	44.1
T	30.9	21.3	16.3	12.3	43.1	47.8	52.4	52.4	25.9	30.8	31.0	35.1
V	28.8	18.2	12.8	9.3	28.1	27.7	27.4	20.6	43.1	54.1	59.1	69.5
WVL	19.2	12.0	8.1	6.3	43.9	46.9	48.2	40.8	36.9	41.1	43.3	52.4

Legende: B = Brugge, D = Diksmuide, I = Ieper, K = Kortrijk, O = Oostende, R = Roeselare, T = Tielt, V = Veurne, WVL = West-Vlaanderen

Bron: database CAG; VT/BT 1947, VT/BT 1961 en *West-Vlaanderen in cijfers*, 51. Eigen bewerking.

In de regio Kortrijk-Roeselare – en bij uitbreiding, Tielt – waren na de Tweede Wereldoorlog meer dan de helft van de werknemers actief in de secundaire sector. Het contrast tussen deze arrondissementen en de rest van West-Vlaanderen is opmerkelijk. Uit de tabel is ook af te leiden dat de arrondissementen Diksmuide, Veurne en Ieper nog sterk agrarisch waren. De tewerkstelling in de landbouw was sinds lange tijd al vrij laag in het Kortrijkse en in mindere mate in het Roeselaarse. Opnieuw valt de situatie van het arrondissement Tielt op. Ondanks een vrij sterke industriële ontwikkeling, bleef het aandeel van de primaire sector in de werkgelegenheid er vrij hoog (of toch hoger dan in overige geïndustrialiseerde gebieden). De tertiaire sector was in het arrondissement Tielt dan weer het minst uitgebouwd ondanks de gunstige ligging tussen Kortrijk en Gent. Het ontbreken van echt grote steden is hier vooral verantwoordelijk voor. De tertiaire sector is in West-Vlaanderen hoofdzakelijk gegroeid rond toeristische aantrekkingspolen zoals de kust en het ‘middeleeuwse’ Brugge.³³³ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de arrondissementen Brugge, Oostende en Veurne op dat vlak sterk scoorden. De ontwikkeling van Brugge als administratief centrum van de provincie versterkte die beweging. De tertiaire sector kende een tragere ontwikkeling in de regio Kortrijk-Roeselare(-Tielt). Toch is het opvallend dat deze sector na 1970 ook daar sterk groeide. Hieronder belichten we kort de evolutie in de primaire en de tertiaire sectoren voor de regio Kortrijk-Roeselare.

Landbouw

De bevolkingsgroei heeft tijdens de 20ste eeuw aanleiding gegeven tot een beperkte inkrimping van het landbouwareaal. De landbouwbevolking, hoewel ze kon beschikken over grotere percelen, daalde wel drastisch. Alleen al in de periode 1960-1970 daalde de West-Vlaamse tewerkstelling in de land- en tuinbouw met 40,7 %. Naast de groei van handel en industrie en de toegenomen internationale concurrentie (in het kader van de EEG) was de stijgende arbeidsefficiëntie (minder mensen nodig om hetzelfde areaal te bewerken) hiervoor verantwoordelijk.

³³³ VANNESTE, *Het groeipoolconcept en de regionaal-economische politiek*, 119 en 123.

Tabel 82: Bestendige tewerkstelling in de primaire sector voor de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1975)

jaar	Arr. Kortrijk			Arr. Roeselare			Werkg. Ldb. arr K + R	Bevolking arr K + R
	m	v	tot	m	v	tot	als % van WVL	
1947	6563	871	7434	5975	858	6833	23.25	40.03
1960	3940	1591	5531	3842	1615	5457	22.60	40.56
1965	3230	719	3949	3186	627	3813	22.13	39.47
1970	2575	409	2984	2880	657	3537	22.62	39.75
1975	2068	442	2510	2357	543	2900	23.12	38.10

Opmerking: De bevolkingsaantallen voor de jaren 1965 en 1975 zijn het gemiddelde van de resultaten van de volkstellingen van 1960, 1970 en 1980.

Bron: database CAG; BT/VT 1947, THEYS, *Land- en tuinbouw in West-Vlaanderen*, 318.

De daling van de tewerkstelling in de primaire sector is algemeen. De mannelijke werkgelegenheid daalde in het arrondissement Kortrijk tussen 1960 en 1970 met 34,64 %. Voor het Roeselaarse was dat 25,04 %.

Na de Tweede Wereldoorlog bleef het aandeel van de arrondissementen Kortrijk en Roeselare in de provinciale werkgelegenheid quasi constant. Ook het aandeel van beide arrondissementen in de provinciale bevolking bleef nagenoeg gelijk. De daling begin jaren 1960 is te verklaren door het overhevelen van Moeskroen naar Wallonië. In 1977 vond de transfer van de gemeente Ardoos van het arrondissement Roeselare naar het arrondissement Tielt plaats.

Tabel 83: Evolutie van het aantal landbouw- en tuinbouwbedrijven, betaalde oppervlakte en gemiddelde bedrijfsgrootte in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1959-1970)

Arr.	Bedrijven met teelgrond		Betaalde oppervlakte (ha)		Gemiddelde grootte (ha)	
	1959	1970	1959	1970	1959	1970
K	2825	2117	27297	24899	9.66	11.76
R	2477	2185	19659	18654	7.94	8.54
WVL	22949	19126	225701	219083	9.83	11.45

Bron: THEYS, *Land- en tuinbouw in West-Vlaanderen*, 68.

Voor de volledigheid geven we nog wat informatie mee over enkele structurele componenten van het West-Vlaamse landbouwbedrijf. Het aantal professionele landbouwers en veehouders is in alle West-Vlaamse arrondissementen sterk gedaald. Dit ging gepaard met een toename van de gemiddelde bedrijfsgrootte. De vermindering van het aantal bedrijven was procentueel het grootst in het arrondissement Kortrijk (afname met 25 %). Het aandeel van de betaalde oppervlakte nam in het Roeselaarse minder vlug af dan in het Kortrijkse. De gemiddelde omvang van de bedrijven was in 1959 relatief klein in het arrondissement Roeselare en is ook verhoudingsgewijze minder toegenomen dan in de overige regio's.³³⁴ Het Roeselaarse bleef toch nog een eind onder het West-Vlaamse niveau. Voor tuinbouw was er minder grond nodig en er was een sterke stijging van de niet-grondgebonden veeteelt (zoals varkens en kippen).

³³⁴ THEYS, *Land- en tuinbouw in West-Vlaanderen*, 67.

In 1970 voorzag de landbouw in het Kortrijkse nog slechts in het bestaan van 3,1% van de bevolking (ter vergelijking: 7,5 % in West-Vlaanderen, 4,6 % in België). Het aandeel van weiden en grasland in het totale cultuurareaal was in 1970 in heel West-Vlaanderen groter dan in 1959. Dit wijst op het stijgende belang van de veeteelt. In de regio Roeselare-Tielt was er in de tweede helft van de 20ste eeuw een intensieve varkensteelt ontstaan. Tussen 1959 en 1970 steeg het aantal varkens in het arrondissement Roeselare met 363,6 %. De terugval van het aandeel van de graangewassen en nijverheidsgewassen (zoals tabak, vlas en cichorei) was niet toevallig het grootst in de voornoemde arrondissementen.³³⁵ Vooral de tuinbouw kende in het noordoosten van het arrondissement Roeselare en het westen van het arrondissement Tielt een opvallende evolutie. Daar waar in 1959 2,6 % van de cultuurgrond van het arrondissement Roeselare voorzien was voor tuinbouw, was dit in 1970 al gestegen tot 9,5 % (in 1978 zelfs tot 13,5 %).

Handel en diensten

Vanaf de jaren 1960 werd de tertiaire sector de belangrijkste bron van werkgelegenheid in West-Vlaanderen. In industriële arrondissementen zoals Kortrijk en Roeselare verliep die evolutie wat trager, maar was er toch ook een onomkeerbare trend ingezet.

Tabel 84: Tewerkstelling in de subsectoren van de tertiaire sector in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare (1947-1960)

Subgroep	Kortrijk		Roeselare	
	1947	1960	1947	1960
Klein- en groothandel	9381	14058	4754	6613
Bank en verzekeringen	352	1428	123	499
Vervoer en verkeer	3780	3769	1471	1567
Diensten	13327	17640	5257	7968

Bron: database CAG; BT/VT 1947, BT/VT 1960

Nagenoeg alle aspecten van de tertiaire sector zijn er sterk op vooruitgegaan. Alleen bij de sectie ‘vervoer en verkeer’ was er in 1960 geen grote stijging te merken ten opzichte van 1947. Vooral financiële, bank- en verzekeringsinstellingen deden het goed. De tewerkstelling in de Kortrijkse en Roeselaarse banksector steeg maar liefst met 305%. De werkgelegenheid in de klein- en groothandel is in de periode 1947-1960 ook sterk toegenomen. Voor de regio Kortrijk-Roeselare ging het hier over een gezamenlijke stijging van 46,2 %.

In de groothandel werden allerhande industriële producten afkomstig van de textielnijverheid, kledingindustrie, hout- en meubelnijverheid en metaalindustrie verhandeld. Er waren bijna 5.550 groothandelszaken in het Kortrijkse in 1970. De meestal familiale kleinhandel floreerde eveneens na de Tweede Wereldoorlog.³³⁶ Toch deed er zich ook een ontwikkeling voor die niet zo gunstig was voor de kleinhandelszaken. De opkomst van grootwarenhuizen en de verdere verspreiding van koelkasten en diepvriezers bij particulieren betekende een grote concurrentie voor de traditionele winkeliers. De grotere winkelketens vestigden zich meestal aan de rand van de stad. Als reactie hiertegen – om weer volk naar de binnenstad te lokken – werd Kortrijk in 1962 trouwens de eerste stad van België die een verkeersvrije winkelstraat

³³⁵ THEYS, *Land- en tuinbouw in West-Vlaanderen*, 165.

³³⁶ VAN HOUTTE en MADDENS, ‘Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse’, 159.

had. Het aantal kleinhandelszaken in de regio Kortrijk-Roeselare kende niettemin een stevige val na 1970, net zoals in de rest van West-Vlaanderen.

De horecavoorzieningen veranderden na 1945 op een ingrijpende manier. In 1970 was er in het Kortrijkse één café, restaurant of hotel beschikbaar per 154 inwoners. Waar vroeger de meeste herbergen familiezaken waren, evolueerden de horecazaken naar echte bedrijven met bezoldigd personeel. Hoewel het aantal horecabedrijven daalde, bleef de tewerkstelling in de sector op deze manier ongeveer gelijk.

De grote vooruitgang van de tertiaire sector is in grote mate te danken aan de ontwikkelingen in de dienstensector. Diensten aan bedrijven en personen (zoals het zorgwezen en kapperssalons), diensten in verband met ontspanning (zoals sport en cinema) en vooral de administratieve diensten van de overheid op elk niveau kenden een sterke groei. Daarnaast werden ook het onderwijs, wetenschappelijke instituten en andere socio-culturele diensten verder uitgebouwd.

3.2.5. Sociale context

Werkloosheid

Het aantal werklozen kende in de periode na de Tweede Wereldoorlog een sterke daling. De heropbouw en hernieuwde economische activiteit zorgde ervoor dat er bijna een volledige tewerkstelling bereikt werd. In West-Vlaanderen daalde het aantal werklozen in de periode 1947-1961 met 13 %. In 1961 waren er 11.444 werkloze mannen en 2.929 werkloze vrouwen in de provincie. In 1970 was dat aantal door de voorspoedige economische situatie gedaald tot 4.742 mannen en 2.000 vrouwen. De cijfers voor de regio Kortrijk-Roeselare volgden de algemene West-Vlaamse trend. Beiden laten vooral in de periode 1961-1970 een zeer scherpe daling zien.

Tabel 85: Evolutie van het aantal werkzoekenden in West-Vlaanderen per arrondissement in percent (1947-1981)

	1947-1961	1961-1970	1970-1981	1947-1970	1947-1981
Brugge	-21.0	-45.6	429.2	-57.0	127.4
Diksmuide	-0.6	-78.3	271.5	-78.4	-19.9
Ieper	-6.2	-38.5	370.5	-42.2	171.8
Kortrijk	-10.0	-38.1	1268.1	-44.2	662.8
Oostende	-19.1	-47.1	301.0	-57.2	71.8
Roeselare	-18.0	-59.6	710.7	-66.8	168.8
Tielt	-28.2	-63.6	688.7	-73.9	106.1
Veurne	20.3	-57.1	272.2	-48.4	92.2
West-Vlaanderen	-13.1	-53.1	490.8	-59.3	140.7

Opmerking: de indeling werd gemaakt volgens de grenzen geldend vanaf 1 januari 1977.

Bron: *West-Vlaanderen in cijfers*, 39. Eigen bewerking.

Het valt op hoe sterk de economische crisis van de jaren 1970 toesloeg in de streek. Vooral de arrondissementen Kortrijk en Roeselare, niet toevallig de meeste geïndustrialiseerde regio's, werden hard getroffen. Het Kortrijkse telde in 1981 3.756 werkloze mannen en 5.520 werkloze vrouwen, voor het Roeselaarse waren dat 1.793 vrouwen en 3.144 mannen. Ter vergelijking: in 1970 waren in het arrondissement Kortrijk 474 mannen en 204 vrouwen werkloos. De meeste werklozen in het Kortrijkse waren mensen die hun job verloren in de wegwijnende textielnijverheid.

Tabel 86: Aantal werkzoekenden in West-Vlaanderen per arrondissement in percent (1947-1981)

	1947	1961	1970	1981
Brugge	25.21	22.94	26.58	23.81
Diksmuide	13.57	15.53	7.18	4.51
Ieper	9.63	10.40	13.65	10.87
Kortrijk	7.35	7.62	10.06	23.29
Oostende	20.35	18.96	21.39	14.52
Roeselare	11.10	10.48	9.03	12.40
Tielt	6.57	5.43	4.21	5.62
Veurne	6.24	8.64	7.91	4.98
West-Vlaanderen	100	100	100	100

Opmerking: de indeling werd gemaakt volgens de grenzen geldend vanaf 1 januari 1977.

Bron: *West-Vlaanderen in cijfers*, 39. Eigen bewerking.

In het begin van de jaren 1960 bedroeg het aandeel van West-Vlaanderen in de totale werkloosheid van het land 15 %. In het begin van de jaren 1950 was dit zelfs meer dan 16 %.³³⁷ In de *Golden Sixties* daalde dit aandeel tot iets meer dan 13 % medio de jaren 1960. In 1967 vertegenwoordigde West-Vlaanderen nog 10,9 % van de nationale werkloosheid. De crisis van de jaren 1970 veranderde niet zoveel aan het West-Vlaamse aandeel in de globale Belgische werkloosheidscijfers. Wat betreft de arrondissementen onderling, is er wel een opvallende vaststelling te maken. De meeste werkzoekenden bevinden zich tijdens de periode 1947-1970/1981 in het arrondissement Brugge. Het arrondissement Kortrijk daarentegen steeg sterk van 7,4 % tot 23,3 % in het aandeel werkzoekenden in West-Vlaanderen. Van de regio met het minste aantal werkzoekenden evolueerde het Kortrijkse dus tot een regio met een sterke werkloosheid. Het aandeel van het Roeselaarse bleef de ganse periode relatief stabiel. Opvallend is ook het dalende aandeel van overwegend rurale regio's zoals Diksmuide, Veurne en in mindere mate Tielt.

Migratie en pendelarbeid

Midden- en Zuid-West-Vlaanderen kende nooit een grootschalige permanente emigratie in de tweede helft van de 20ste eeuw. Alleen de blijvende migratie van een aantal West-Vlaamse boeren naar Wallonië in de periode 1945-1970 is in dit opzicht van belang. De grensarbeid in de Franse textiel fabrieken bleef de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog nog goed ingeburgerd aan de boorden van de Leie en de Mandel.

³³⁷ THEYS, *Evolutie van de werkloosheid in West-Vlaanderen*, 19.

Tabel 87: Evolutie van de pendelarheid buiten West-Vlaanderen (1947-1961)

Arr.	Totale pendelarheid		Grensarbeid	
	1947	1961	1947	1961
Brugge	9.3	12.8	0.4	0.1
Diksmuide	2.3	2.4	0.8	0.3
Ieper	26.5	24.7	34.5	39.6
Kortrijk	48.7	39.5	58.5	52.8
Oostende	3.1	6.1	0.1	0.2
Roeselare	4.7	6.4	4.0	5.7
Tielt	3.6	6.2	0.3	0.1
Veurne	1.8	2.0	1.4	1.2
WVL	100	100	100	100
WVL #	52727	48195	38312	26481

Bron: VANNESTE, *Het groeipoolconcept en de regionaal-economische politiek*, 121. Eigen bewerking.

In 1947 waren er in het Kortrijkse 22.431 grensarbeiders, goed voor bijna 60 % op provinciaal niveau. Het arrondissement Ieper telde toen 13.205 grensarbeiders en stond daarmee op de tweede plaats. Ondanks het feit dat het zuidelijke punt van het arrondissement Roeselare (Dadizele) slechts een tiental kilometer van de Franse grens verwijderd is, telde het Roeselaarse nooit veel grensarbeiders (in 1947 waren er 1539). In de grensstad Menen stond in 1947 30 % van de bevolking geregistreerd als grensarbeider.³³⁸ Opvallend was daarbij ook het grote aandeel vrouwen. De toegenomen tewerstellingskansen in de eigen regio en de betere loonvoorwaarden vanaf het midden van de jaren 1950 zorgde ervoor dat het aantal grensarbeiders gevoelig afnam. De crisis van de Noord-Franse textielsector (1953-1954) en de inschakeling van goedkope Noord-Afrikaanse gastarbeiders versterkten dit proces. In 1953 werkte 70 % van de grensarbeiders in de textielsector, 14 % in de metallurgie en 10 % in de bouw of openbare werken.

In 1961 was het aantal grensarbeiders in het arrondissement Kortrijk reeds gezakt met 37,6 % (tot 13.995). Voor Roeselare viel er geen echte daling op te meten (-2,4 %). Ondanks deze afname waren de arbeidsvoorwaarden in de grensarbeid verbeterd: mannelijke en vrouwelijke arbeiders kregen hetzelfde loon en er werden hogere kinderbijslagen voor grensarbeiders voorzien. Toch trokken de meesten terug naar de eigen streek, waar een grote economische bloei was en waar sommige sectoren kampten met een gebrek aan arbeiders. Eind 1967 werden nog slechts 10.200 West-Vlaamse grensarbeiders geteld in de textielnijverheid van Noord-Frankrijk, tegenover 21.100 in 1959.³³⁹ Vanaf de jaren 1970 daalde het aantal grensarbeiders stelselmatig. De laatste decennia van de 20ste eeuw is er zelfs sprake van een omgekeerde beweging, waarbij Noord-Franse grensarbeiders in Zuid-West-Vlaamse fabrieken komen werken.

³³⁸ THEYS, *Monumenten en landschappen in Zuid-West-Vlaanderen*, 6. Zie ook: VANNESTE en THEYS, *Menen. Een economische studie van een grensstad*, 120-126.

³³⁹ THEYS, *Een analyse van de Westvlaamse grensarbeid in Noord-Frankrijk*, 47.

Kader IX: Economie en industrie in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen in de periode 1970-2010

De economische en industriële ontwikkeling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen na 1970 valt strikt gezien buiten het bestek van deze streekstudie. Er bestaan voldoende economische studies over de provincie en er zijn genoeg overheidspublicaties beschikbaar om de leemte op te vullen.³⁴⁰ Toch is het interessant om heel beknopt de economische situatie tot op vandaag te belichten.

Tijdens de moeilijke jaren 1970 en 1980 slaagde West-Vlaanderen erin om beter stand te houden tegen de werkloosheid dan de rest van het land. Wat betreft de industrialiseringsgraad (zie hoger) scoorde West-Vlaanderen na 1970 relatief gezien erg hoog. In 1989 was de industrialiseringsgraad zelfs het grootst in de kustprovincie (10,8 %). De nationale industriële tewerkstelling was toen reeds aan het afkalven ten voordele van de dienstensector. De provinciale economische kernen bleven verdeeld tussen het noorden (regio Brugge-Oostende) en het zuiden (regio Kortrijk-Roeselare-Tielt).³⁴¹ De economische boom van het Brugse was in grote mate te danken aan de inplanting van filialen van (buitenlandse) multinationals. In Midden- en Zuid-West-Vlaanderen bleven de kleine en middelgrote ondernemers echter met succes regeren.

Tabel IXa: Bezoldigde tewerkstelling en zelfstandigen in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen naar hoofdcategorieën (2007-2008)

Arr.	Bezoldigd (31/12/2007)			Zelfstandigen (31/12/2008)			
	Pr	Se	Te & Qu	Pr	Se	Te & Qu	Onb
Kortrijk	603	38866	72753	1799	4301	16448	119
Roeselare	740	20761	35930	2123	2362	8571	79
Tielt	607	17049	13584	2561	1880	5696	70
WVL	3308	119916	279828	15752	17093	70607	820

Legende: Pr = primaire sector (landbouw en visserij), Se = secundaire sector (industrie en bouw), Te & Qu = tertiaire en quataire sector (handel en diensten), Onb = onbekend.

Opmerking: De bezoldigde tewerkstelling per arrondissement was voor 2008 helaas niet beschikbaar.

Bron: *West-Vlaanderen Ontcijferd*, 16-19.

Sinds 1970 is er heel wat veranderd in de samenstelling van de West-Vlaamse economie. De primaire sector (landbouw en visserij) speelt geen rol van betekenis meer. Wanneer we de gegevens van 2007 bij die van 2008 rekenen en verder verwerken, neemt de primaire sector in de West-Vlaamse werkgelegenheid amper 3,8 % in. Er zijn evenwel nog sterke verschillen binnen Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. In het arrondissement Tielt was de landbouwsector nog goed voor 7,7 % van de werkgelegenheid, terwijl dat in het arrondissement Roeselare nog 4,1 % was en in het arrondissement Kortrijk amper 1,8 %. Wat betreft het aandeel van de industrie in de totale werkgelegenheid is het opvallend dat het arrondissement Tielt ook hier de hoogste cijfers laat zien (45,7 %). Het Roeselaarse en Kortrijkse lopen daarin gelijk (32,8 % en 32,0 %). Het grote verschil situeert zich in de handel- en dienstensector. In de regio rond Tielt nemen deze sectoren 46,5 % van de werkgelegenheid in terwijl dit voor de rest van de regio veel hoger ligt (66,1 % voor Kortrijk en 63,1 % voor Roeselare). De tertiaire en quataire sector nemen in gans de provincie West-Vlaanderen bijna 70 % van de activiteit in. De tewerkstelling in het kerngebied van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen evolueerde van een grote industriële werkgelegenheid naar een sterke tewerkstelling in de diverse afdelingen van de handel- en

³⁴⁰ Bijvoorbeeld: VANHOVE en THEYS, *West-Vlaanderen 2000*, 15-18.

³⁴¹ PUYPE, *De ridders van de West-Vlaamse tafel*, 25-26.

dienstensector. De industrie en bouwnijverheid zijn nog goed voor éénderde van de totale werkgelegenheid in de regio's Kortrijk en Roeselare. In dit opzicht volgt de streek de nationale tendenzen.

Tabel IXb: Bezoldigde industriële werkgelegenheid in West-Vlaanderen en België (2007)

Sector	Kortrijk	Roeselare	Tielt	WVL	België
Metaal	10255	6375	1737	33028	241431
Textiel	8129	466	4725	14733	28293
Hout	1019	509	1630	3467	11167
Confectie, schoenen, leer	585	157	621	1654	7177
Voeding, drank	2772	3899	1990	15781	88714
Tabak	107	4	0	338	1776
Niet-metaalhoudende prod.	1012	250	431	2910	21242
Glas	648	289	0	1237	9030
Uitgeverijen, drukkerijen	687	1381	342	3737	28140
Papier, karton	394	141	151	910	13511
Chemie	726	205	522	2871	69071
Rubber, kunststof	1426	1181	1494	4506	25006
Delfstoffen	0	7	0	7	7566
Recuperatie en recycling	117	263	47	587	3162
Elektriciteit, gas en water	656	52	0	1672	26085
Meubelen en overige	2093	1294	632	5894	18589
Bouw	8240	4285	2727	26584	211986
TOTAAL	38866	20761	17049	119916	811946

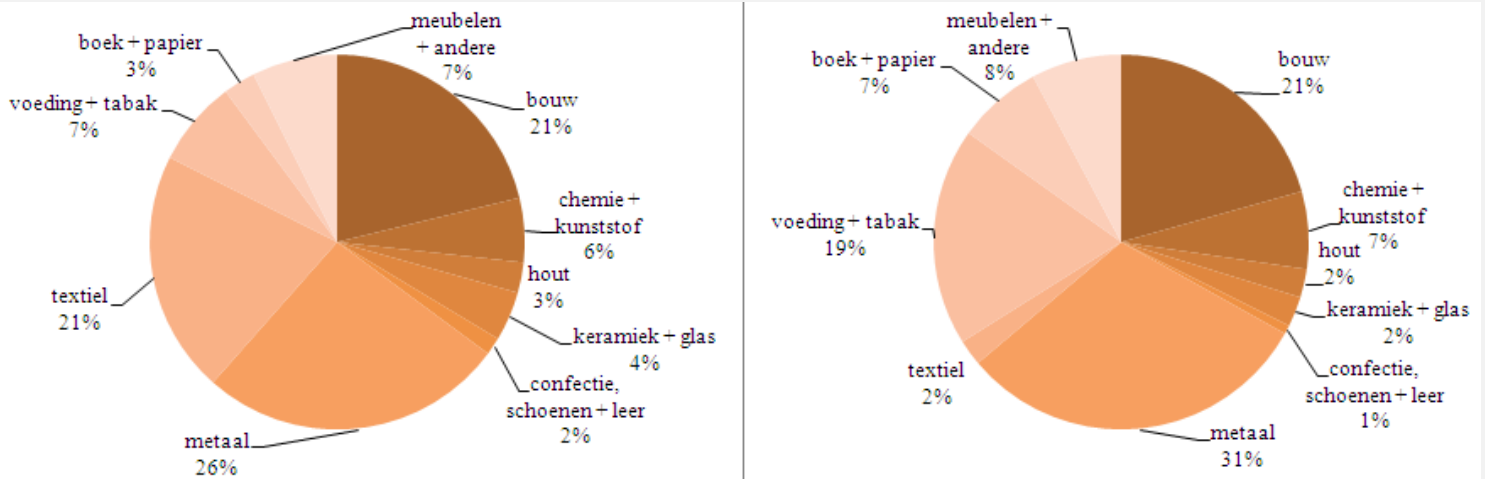
Bron: *West-Vlaanderen Ontcijferd*, 16-19.

Wanneer we de industriële ontwikkeling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen in de 21ste eeuw bekijken stellen we een aantal opmerkelijke zaken vast. De metaalnijverheid blijft de belangrijkste industrie van de regio. De streek volgt de nationale ontwikkelingen waarbij bijna 30 % van de industriële werkgelegenheid zich in de metaalsector situeert. Het arrondissement Tielt is echter ook hier een buitenbeentje want daar neemt de metaalnijverheid slechts 10,2 % van de industriële werkgelegenheid in (in de arrondissementen Roeselare en Kortrijk is dat respectievelijk 30,7 % en 26,4 %). Ondanks de vele moeilijkheden blijft de textielnijverheid anno 2007 belangrijk in de regio. Meer zelfs, van alle Belgen die hun brood verdienen in de textielsector, doet de helft dat in een West-Vlaams bedrijf. De grootste werkgelegenheid bevindt zich traditiegetrouw in het arrondissement Kortrijk. In vergelijking tot 1970 is de textielsector in het Kortrijkse vrij sterk gebleven: de nijverheid verschaftte werk aan 20,9 % van de industrie-arbeiders van het arrondissement. Heel opvallend is de verdere verschrompeling van de textielnijverheid in het Roeselaarse (tot 2,2 %). De sterkste textielregio – in relatieve cijfers – blijkt het arrondissement Tielt te zijn.

Opvallend voor het Roeselaarse is dan weer dat de voedingsnijverheid zich daar heel sterk concentreert. Zowel in absolute (3899) als in relatieve (18,8 %) cijfers scoort de deelregio beter dan de arrondissementen Kortrijk en Tielt. Ook dit is een voortzetting van de tendens die we opmerkten in 1970. De verbreding van het kanaal Roeselare-Leie – die een heel sterke link met de voedingssector heeft – is hier niet vreemd aan. De bouwsector groeide uit tot de tweede belangrijkste industrietak van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (ca. 20 % van de industriële werkgelegenheid). Deze nijverheid sluit goed aan bij de nationale cijfers. Tot slot willen we ook

de aandacht erop vestigen dat een aantal nieuwe sectoren hun intrede deden zoals de fabricage van kunststof en de doorgedreven recyclage van (afval)producten. In de rubber- en kunststofnijverheid stelt het arrondissement Tielt trouwens de meeste mensen tewerk. De nijverheid is goed voor 8,8 % van de bezoldigde industriële werkgelegenheid van de deelregio.

Grafiek IXa: Sectorale verdeling van de (bezoldigde) werkgelegenheid in de belangrijkste nijverheidssectoren van de arrondissementen Kortrijk (links) en Roeselare (rechts) (2007)

Oliefabriek Vandemoortele, Izegem (foto B. Demasure, 2009)

4. Aanzet tot verklaring van de regionaal-economische ontwikkeling

Het fascinerende proces van de economische ontwikkeling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen is niet te verklaren door één centrale these. Verschillende evoluties en fases van stagnatie en vooruitgang lopen door elkaar. Economische, geografische en maatschappelijke theorieën en concepten geven slechts een deel van het antwoord. Toch hebben de meeste bedrijven in de streek vaak éénzelfde voedingsbodem. Hieronder bekijken we de belangrijkste verklaringselementen van naderbij.

4.1. Geografisch-economische elementen

Sinds de Tweede Wereldoorlog moedigde de Belgische overheid actief het onderzoek naar regionaal-economische ontwikkeling aan. De eerste grondige studie die de geografische inplanting van industrieën en regionale economieën in België onderzocht, was *De localiseering der Belgische nijverheid* (1947) van Paul Olyslager.³⁴² In 1959 vervaardigde de overheid, onder meer op basis van voorgaande studie, de regionale expansiewetgeving uit om regionale welvaartsverschillen weg te werken.³⁴³ Pas op het einde van de jaren 1970 kreeg het onderzoek naar regionale economieën een nieuwe impuls door de proefschriften van Christian Vandermotten (1978) en Guido De Brabander (1979).³⁴⁴ Omstreeks het midden van de jaren 1980 viel het historisch regionaal-economisch onderzoek in België stil. Op internationaal vlak ging het onderzoek en het debat evenwel voort.³⁴⁵ Een interessant referentiekader om de industrialisatie en sociaal-economische ontwikkeling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen te onderzoeken biedt de theorie van de *New Economic Geography* (NEG).

4.2.1. New Economic Geography

De *New Economic Geography* werd voor het eerst – impliciet – gepropageerd door Paul Krugman in zijn *Geography and Trade* (1991).³⁴⁶ De NEG ontwikkelde zich uit en was een reactie op de *Traditional Trade Theory* (TTT). Lange tijd veronderstelde die theorie dat ‘gelijkwaardige’ regio’s (qua bevolking, infrastructuur, grondstoffen...) gelijkaardige productiestructuren zouden genereren daar ze van dezelfde comparatieve voordelen konden genieten. In de praktijk is dit evenwel niet steeds het geval omdat de TTT te weinig rekening houdt met transportkosten en uitgaat van irreële, perfecte competitie.³⁴⁷ In realiteit vestigen bedrijven zich soms in regio’s die op het eerste gezicht minder gunstig zijn (bijvoorbeeld door de afwezigheid van grondstoffen).

Het basisidee van de NEG is dat toenemende schaalvoordelen (uitbreiding van de productiefactoren) en onvolmaakte mededinging in combinatie met dalende transportkosten, economische concentratie en regionale specialisatie kunnen verklaren.³⁴⁸ Transportkosten zijn belangrijk bij de lokalisatie van economische activiteiten. Wanneer ze hoog zijn, blijven de

³⁴² OLYSLAGER, *De localiseering der Belgische nijverheid*, 5-10.

³⁴³ VAN CRAENENBROECK, *Onderzoek naar het regionaal-economische expansiebeleid...*, 4-11. BUYST, ‘Regionaal expansiebeleid’, 257. Zie ook het kaartje bij ALBRECHTS, SWYNGEDOUW en VAN DER WEE, *Regionale ongelijkheid*, 20.

³⁴⁴ VANDERMOTTEN, *Ebauche d’une macrogéographie de l’industrie en Belgique, 1846-1970*; DE BRABANDER, *De regionaal-industriële specialisatie en haar effect op ruimtelijke verschillen in economische groei in België, van 1846 tot 1970*.

³⁴⁵ Bijvoorbeeld in Nederland: BRUSSE, *Leven en werken in de Lingestreek*, 8-9; BRUSSE en VAN DEN BROEKE, *Provincie in de periferie*, 13-17; BRUSSE, *De dynamische regio*, 9-19.

³⁴⁶ KRUGMAN, *Geography and Trade*, ix-xi.

³⁴⁷ DE BRUYNE, ‘The location of Economic Activity’, 78.

³⁴⁸ LEFEBVRE, *New Economic Geography versus ... economische ontwikkeling van Vlaams-Brabant*, 5.

industrieën gespreid over diverse regio's: elke regio werkt voor de eigen markt. Als de transportkosten dalen, ontstaat er concentratie: bedrijven vestigen zich in groeiregio's, in de nabijheid van een afzetmarkt. Als de transportprijzen verder blijven dalen, vestigen bedrijven zich verder van de kern omwille van de lagere prijzen van de grond en gebouwen.

Omwille van een klein initieel verschil (bijvoorbeeld een iets grotere bevolking) verhuizen een aantal bedrijven van de ene regio naar de andere. Als gevolg daarvan ontstaat er in de tweede regio een grotere arbeidsmarkt, stijgen de lonen en groeit de productie aan.³⁴⁹ Het aanbod van de geproduceerde goederen neemt toe en dit tegen lagere prijzen omwille van de toegenomen concurrentie. Meer mensen verhuizen bijgevolg van de eerste regio naar de tweede. De afzetmarkt in die laatste streek stijgt voort zodat het voor nieuwe bedrijven interessanter wordt om zich in de tweede regio te vestigen. De handel- en dienstensector groeien eveneens sterker aan in het tweede gebied. Ondanks gelijkende kenmerken, althans in eerste instantie, inzake bevolking, grondstoffen, kapitaal en infrastructuur, ontstaat er in de ene regio een moderne industrie terwijl de andere regio achterblijft met een traditionele economische structuur. Toch verloopt het niet altijd zo drastisch, want o.a. door de hoge loonkosten in de kern blijven heel wat bedrijven in de periferie gevestigd.

De NEG besteedt veel aandacht aan (clusters van) bedrijven die zich als eerste in een regio vestigen. De zogenaamde clustervorming ontstaat wanneer een groep ondernemingen met elkaar verbonden is via verschillende soorten relaties. Clustering van activiteiten biedt namelijk specifieke voordelen, zoals een grotere afzetmarkt en ruime arbeidsmarkt.³⁵⁰ Twee soorten bindingen – *firms-consumers linkages* (Krügman) en *input-output linkages* (Venables) – zijn belangrijk bij deze theorievorming. De bedrijven-consumenten binding, vooral gepropageerd door Paul Krügman, ontstaat wanneer arbeiders migreren naar een regio waar een belangrijk bedrijf zich vestigt. Daardoor ontstaan vraagimpulsen van de arbeiders/consumenten waardoor andere bedrijven zich in de nabije omgeving vestigen. Tony Venables hecht meer belang aan het ontstaan van input-output bindingen bij economische concentratie. Bedrijven vestigen zich in elkaars omgeving omdat daardoor allerlei voordelen ontstaan: gemeenschappelijke infrastructuurkosten, overdracht van kennis en technologie (*spill-overs*) en afzet en aankoop van goedkope intermediaire goederen (bedrijven worden afnemers van elkaars producten).

4.2.2. De NEG in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen

Midden- en Zuid-West-Vlaanderen onderscheidt zich enigszins van de omringende gebieden. De economische ontwikkelingen in de streek rond Tielt volgen goed die in het Kortrijkse en Roeselaarse. Toch is de streek ruraler van aard, onder meer door de afwezigheid van grote steden. De landbouwsector en de textielnijverheid waren lange tijd de belangrijkste nijverheidstakken van de deelregio. Veel arbeiders uit de regio Tielt gingen in het Roeselaarse werken. De bloeiende diepvriesgroentensector ontwikkelde zich trouwens tussen de kerngebieden van Roeselare en Tielt. Met het arrondissement Ieper zijn er minder overeenkomsten. De stad Wervik, die administratief tot het Ieperse behoort, legt de link tussen de regio Ieper en Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. In het arrondissement Ieper voltrok de industrialisatie zich later en diffuser dan in de bestudeerde regio. De regio bleef grotendeels agrarisch. Tijdens de 19de eeuw ontstond er dan ook een stevige (tijdelijke) arbeidsmigratie

³⁴⁹ LEFEBVRE en BUYST, 'Enkele verklaringsfactoren voor ... Vlaams-Brabant tussen 1896-1961', 45.

³⁵⁰ DE CAIGNY, 'New Economic Geography als bedrijfshistorische invalshoek...', 536.

naar de streek Kortrijk-Roeselare. Ten noorden van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen bevindt zich het Brugse Ommeland (regio Torhout). De plattelandsgemeenten in het noordoosten van het arrondissement Roeselare sluiten hier nauw bij aan. De regio Torhout (en Brugge) had minder directe economische relaties met het onderzochte gebied. De relatie met het gebied dat grenst ten zuiden aan Midden- en Zuid-West-Vlaanderen was heel anders. In Noord-Frankrijk bestond er een bloeiende textielnijverheid die vele arbeiders aantrok. Daarnaast was er ook veel werk in de Franse seizoensarbeid.

Het is natuurlijk onmogelijk om voor iedere gemeente apart te verklaren waarom een bepaalde industrie zich daar vestigde en al dan niet een grote bloei kende. Vele lokale factoren waren van belang bij het ontstaan van bedrijven. Hoewel moeilijk meetbaar, speelde ook 'toeval' een belangrijke rol in het vestigingsproces van ondernemingen. Bovendien moet men zich er voor hoeden om subregionale fenomenen te generaliseren. Wanneer men Midden-West-Vlaanderen en Zuid-West-Vlaanderen apart beschouwd, is de grootste vraag wellicht waarom de regio Kortrijk tijdens de 20ste eeuw meer textielgericht bleef dan de regio Roeselare. Sinds het interbellum was er in het Roeselaarse immers een tendens merkbaar tot meer sectorale diversificatie (hout- en meubelnijverheid, voedingsindustrie). Het arrondissement Kortrijk bleef lange tijd aan de textielnijverheid vasthangen omdat de vlasnijverheid het sterkst langs de Leie geconcentreerd was en omdat de meeste reconversie-ondernemingen (die zich naar textiel richtten) in het Kortrijkse gevestigd bleven. Toch ontstond ook in de regio Kortrijk een brede waaier aan industriële activiteiten, vaak gericht op één bepaalde niche.

De industriële ontwikkeling en de socio-economische evolutie van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen lijken met andere woorden bijzonder goed in het theoretische kader van de NEG te passen. Om na te gaan welke elementen in deze evolutie een rol speelden, passen we een aantal van de meest geciteerde aspecten binnen de NEG op de regio toe: werkgelegenheid, bevolking, lonen, *input-output*-relaties en transportinfrastructuur.

Werkgelegenheid

De centrale focus van deze streekstudie lag op het onderzoek van de industriële werkgelegenheid in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen in de 19de en 20ste eeuw. Omdat we ons hier vooral willen richten naar regionale specialisaties, berekenen we de lokalisatiecoëfficiënten van een aantal bedrijfstakken. Specialisatie wordt opgevat als het relatieve ontwikkelingspeil van een bedrijfstak in een bepaalde regio ten aanzien van het 'normale' peil.³⁵¹ Het 'normale' peil kan slaan op België, de provincie West-Vlaanderen, de regio Midden- en Zuid-West-Vlaanderen, het arrondissement Kortrijk of Roeselare of zelfs op een gemeente. De lokalisatiecoëfficiënt wordt dan berekend door de werkgelegenheid van een bepaalde sector in een bepaalde gemeente/deelregio/streek/provincie te delen door de werkgelegenheid van dezelfde sector in de totale werkgelegenheid van de hele deelregio/streek/provincie/land. Bij een gelijkmatige verdeling van een economische activiteit over het peilgebied, liggen deze coëfficiënten rond de waarde '1'.³⁵² Hoe groter de waarde boven '1' ligt, hoe meer een gebied gespecialiseerd is in die welbepaalde activiteit. Hoe lager de waarde onder '1' zakt, hoe minder die activiteit voorkomt in het onderzochte gebied.

³⁵¹ LEFEBVRE, *New Economic Geography versus ... economische ontwikkeling van Vlaams-Brabant*, 48.

³⁵² Een kritiek bij het gebruik van lokalisatiecoëfficiënten is dat bij een gelijke spreiding van een bedrijfstak over de provincie er een tendens tot specialisatie in de minst ontwikkelde regio's bestaat. Eenzelfde aantal werknemers weegt zwaarder door in een regio met weinig werkgelegenheid dan in een regio met veel werkgelegenheid.

Lokalisatiecoëfficiënten hebben het grote voordeel dat gemeentelijke of (sub)regionale specialisaties duidelijk worden blootgelegd. Uiteraard zegt deze maatstaf enkel iets over de specialisatiegraad en niets over de omvang van de werkgelegenheid.

Tabel 88: Lokalisatiequotiënten van de industriële sectoren binnen de provincie West-Vlaanderen (1846-1970) (arrondissementen Kortrijk en Roeselare t.o.v. provincie West-Vlaanderen)

Sector	1846			1896			1910		
	K	R	S	K	R	S	K	R	S
Delfstoffen	1.46	0	0.91	0.00	0.00	0.00	0.04	0.00	0.03
Voeding	1.06	1.32	1.16	0.88	0.78	0.84	0.81	0.83	0.82
Tabak	2.47	0.30	1.66	1.18	0.39	0.85	0.51	0.60	0.55
Textiel	0.94	0.95	0.94	1.14	1.19	1.16	1.14	1.12	1.13
Kledij	1.06	1.00	1.04	1.17	0.68	0.97	1.19	0.63	0.95
Huid en leer	0.99	1.16	1.06	0.55	1.77	1.06	0.52	1.85	1.09
Hout en meubel	1.01	1.16	1.07	0.70	1.02	0.84	0.76	1.40	1.03
Papier	0.00	0.00	0.00	2.25	0.16	1.37	2.00	0.87	1.51
Boekbedrijf	1.09	0.48	0.86	0.70	0.36	0.55	0.50	0.43	0.47
Chemie	2.04	1.10	1.69	2.18	0.60	1.52	1.78	0.64	1.29
Keramik	1.09	1.26	1.15	2.06	0.12	1.25	1.30	0.33	0.88
Metaal	1.12	0.86	1.02	0.77	0.66	0.72	0.81	0.68	0.75
Overige	0.80	0.74	0.78	0.77	0.61	0.70	0.93	0.67	0.82
Elektriciteit/gas/water	2.05	0.00	1.28	1.23	0.29	0.84	1.71	0.97	1.40
Bouw	0.92	0.56	0.78	0.85	0.52	0.71	0.71	0.47	0.60
Sector	1930			1947			1970		
	K	R	S	K	R	S	K	R	S
Delfstoffen	0.00	0.00	0.00	2.39	0.00	1.72	0.00	0.00	0.00
Voeding	0.53	0.79	0.62	0.52	1.00	0.66	0.50	1.45	0.82
Tabak	1.96	0.29	1.42	0.88	0.70	0.83			
Textiel	1.56	1.00	1.38	1.79	0.89	1.54	1.98	0.57	1.51
Kledij	0.87	0.81	0.85	0.68	0.69	0.69	0.96	1.48	1.14
Huid en leer	0.31	2.88	1.15	0.24	3.58	1.17	0.30	0.56	0.39
Hout en meubel	0.64	1.57	0.94	0.77	1.89	1.09	0.78	1.70	1.09
Papier	0.54	0.62	0.57	0.43	1.86	0.83	0.83	0.94	0.87
Boekbedrijf	0.53	0.32	0.46	0.46	0.55	0.49			
Chemie	0.62	0.75	0.66	1.42	0.89	1.27	0.92	1.26	1.04
Keramik	1.38	0.46	1.08	1.00	0.47	0.85	0.99	0.91	0.97
Metaal	0.76	0.60	0.71	0.69	0.71	0.69	0.81	0.98	0.87
Overige	1.04	0.31	0.80	0.57	0.72	0.61	1.78	0.94	1.50
Elektriciteit/gas/water	1.01	0.49	0.84	1.04	0.46	0.88	0.99	0.53	0.84
Bouw	0.52	0.61	0.55	0.60	0.61	0.60	0.64	0.76	0.68

Legende: K = arrondissement Kortrijk, R = arrondissement Roeselare, S = beide arrondissementen samen

Opmerkingen:

- zowel atelier- als thuisarbeid zijn samengeteld; ook bezoldigde en onbezoldigde arbeid zijn samengeteld (voor de cijfers van 1896, 1910, 1930; 1947 en 1970);

- voor de telling van 1970 zijn de cijfers van kledij inclusief schoeisel, de cijfers van huid en leer zijn exclusief schoeisel.

Bron: database CAG; IT 1846, IT 1896, IT 1910, IT 1930, HNT 1947, HNT 1970

De lokalisatiequotiënten van de industriële sectoren in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen ten opzichte van de volledige provincie tonen een aantal opmerkelijke en bevestigende resultaten. De belangrijke textielnijverheid blijkt, zoals te verwachten, sterk in de regio verankerd. Vanaf het interbellum en zeker na 1945 heeft het concentratieproces van de textielsector zich in de streek doorgezet. Vooral het arrondissement Kortrijk was sterk in de textielnijverheid gespecialiseerd. De kleding- en confectienijverheid was daarentegen meer gelijk verspreid over de provincie. Pas na 1950 was er in deze sector een tendens tot specialisatie en concentratie merkbaar. De huid- en leerindustrie vertoonde reeds de hele 19de en 20ste eeuw, en zeker in het interbellum, een sterke specialisatie in de regio. De hoge specialisatiegraad is uiteraard te verklaren door de Izegemse schoennijverheid. Tijdens de 19de eeuw kende de hout- en meubelindustrie een vrij gelijke spreiding over de kustprovincie. Sinds 1910 groeide evenwel het verschil tussen het Kortrijkse en het Roeselaarse.

In de voedingsindustrie was er een dalende tendens merkbaar in de regionale specialisatie. Vanaf het interbellum en vooral na 1945 kwam daar verandering in. De tabaksindustrie toonde op het eerste zicht een sterke concentratie. De werkgelegenheid in absolute cijfers was echter vrij laag. De concentratie in de tabaksindustrie lijkt daardoor groter dan ze in werkelijkheid was. De nauw met elkaar verweven papiernijverheid en boekindustrie tonen een vrij gelijkaardige evolutie. De papiernijverheid had in de regio een sterke specialisatie tot het interbellum (voornamelijk in het Kortrijkse). Ook in het boekbedrijf was er een afname van de clustervorming in de streek. In de chemische sector, die aanvankelijk sterk verbonden was met de textielnijverheid, was er een heel sterke specialisatie in de onderzochte regio. De activiteiten van de bouwnijverheid waren relatief goed verspreid over de hele provincie. De verwante keramische industrie kende eerst een sterke concentratie, maar geraakte daarna ook meer verspreid over de hele streek. De nutsvoorzieningen van elektriciteit, gas en water waren op het einde van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw sterk geconcentreerd in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. Van daaruit werd de ganse kustprovincie bevoorrad. Ondanks de grote werkgelegenheid in de metaalsector na 1945, blijkt de regio minder goed te scoren wat betreft specialisatiegraad.

Over het algemeen bevestigen de lokalisatiecoëfficiënten de belangrijkste krachtlijnen die in de studie naar voor kwamen.³⁵³ De textielnijverheid was inderdaad determinerend voor de regio, waar sinds het interbellum vooral het Kortrijkse domineerde. In de regio rond Roeselare vond er vroeger een diversificatie plaats ten voordele van de voedingsnijverheid, de hout- en meubelbewerking en de huid- en leernijverheid (begin 20ste eeuw). Na de reconversie van de vlasnijverheid werden de eerste twee sectoren versterkt. De metaalnijverheid kende doorheen de 19de en 20ste eeuw een gestage groei om in de jaren 1970 te eindigen als sterkste sector van de streek wat betreft industriële werkgelegenheid.

Bevolking

In de NEG krijgt de bevolkingsevolutie een belangrijke rol in de verklaring van gedifferentieerde economische ontwikkelingen. Een klein bevolkingsoverwicht kan een diepgaande invloed hebben op de evolutie van het economische landschap. Hoger schetsten we reeds de evolutie van de bevolking in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. De regio had de grootste bevolkingsdichtheid van de provincie. Hoewel tussen 1846 en 1970 de oppervlakte

³⁵³ De lokalisatiecoëfficiënten van 1989 (West-Vlaanderen ten opzichte van België) bevestigen de groeiende specialisatie van de textielindustrie, hout- en meubelnijverheid en machinebouw in de kustprovincie. Zie VANHOVE en THEYS, *West-Vlaanderen 2000*, 191-194.

van de ‘historische’ arrondissementen Kortrijk en Roeselare samen slechts 23,5 % van de totale oppervlakte van West-Vlaanderen innam, bedroeg de bevolkingsdichtheid gemiddeld 37,2 % (geen markante schommelingen). Vanaf 1890 vertoonde de streek ongelofelijke groeicijfers. Sommige rurale gemeenten (bijvoorbeeld Bissegem, Wevelgem, Heule) kenden een zeer sterke bevolkingstoename. Die sterke bevolkingsgroei was quasi volledig te verklaren door de bloeiende vlasnijverheid. Veel mensen uit de omgeving, maar ook van verder, vestigden zich langs de boorden van de Leie om aan de slag te gaan in de vlasvezelbewerking. Deze migratie duidt de aantrekkingskracht van de regio aan. De sterke groei van de grensgemeenten Wervik, Menen en Moeskroen was dan weer verbonden met de groeiende textielnijverheid in Noord-Frankrijk.

De bevolking op zich voldoet echter niet als verklaringsfactor voor de economische expansie van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. Tussen bevolkingsgroei en economische ontwikkeling bestond er een wisselwerking. Zo creëerde de crisis van de jaren 1840-1850 een groot arbeidersoverschot. Deze zochten nieuwe domeinen om aan de slag te kunnen. De succesvolle heroriëntering naar de bereiding en verwerking van vlasvezels zorgde voor economische voorspoed. Dit trok arbeiders uit de omliggende gemeenten aan: zij verhuisden naar de gemeenten die beter gelegen waren.

Lonen

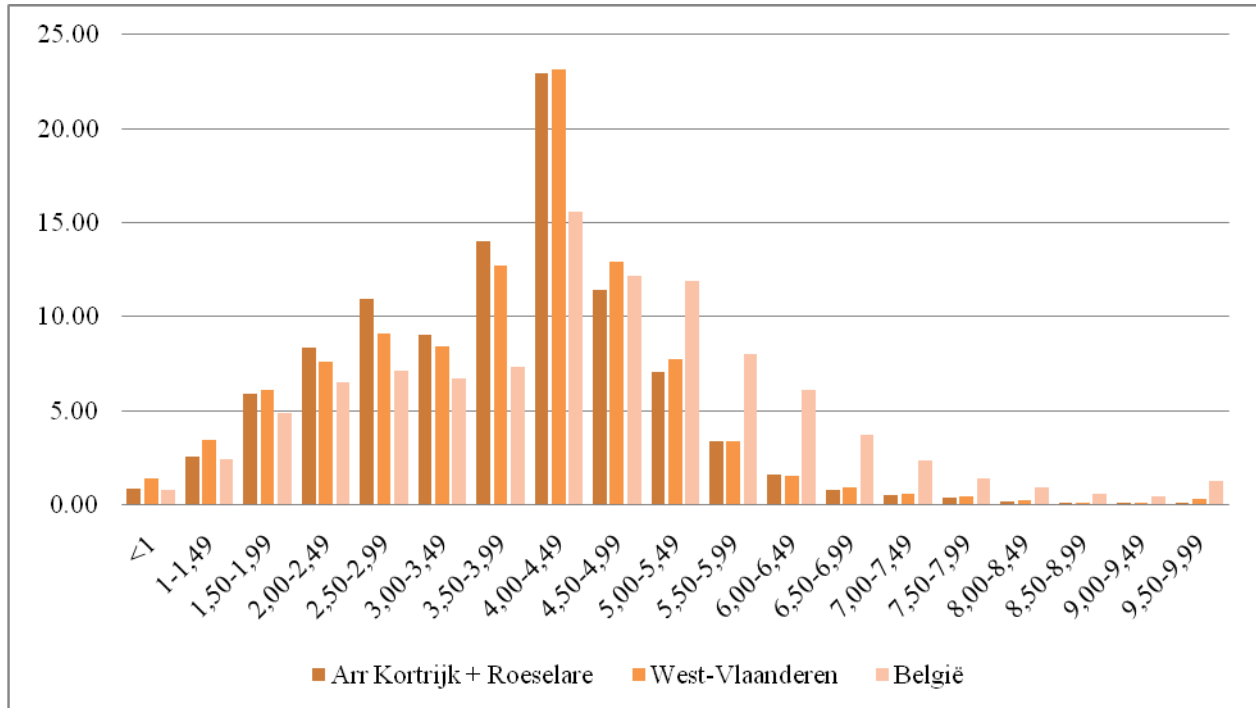
Volgens de theorieën van de NEG stijgen de lonen in economische kerngebieden ten opzichte van die in perifere regio’s. Dit kan een impact hebben op de lokalisatie van economische activiteiten vermits relatief beter geschoolde werknemers tot dat kerngebied worden aangetrokken. Toegepast op Midden- en Zuid-West-Vlaanderen zou dat betekenen dat de lonen er in het algemeen hoger waren dan in de omringende gebieden en dat de streek na de Tweede Wereldoorlog aansluiting vond bij de nationale tendenzen.

Binnen het kader van dit onderzoek was het niet mogelijk om uitvoerig de loonevolutie van de regio te onderzoeken. Bovendien zijn slechts in een aantal industrietellingen ook loongegevens opgenomen (zie hoger). In het voorziene tijdsbestek was het helaas niet mogelijk om de lonen van 1896 te analyseren. Nochtans hadden deze een ideale inkijk geboden hoe de lonen in de onderzochte regio aan het einde van de 19de eeuw zich positioneerden tegenover de nationale gegevens. In het hoofdstukje over de economische ontwikkelingen tussen 1890 en 1950 stond reeds beschreven in welke mate het loonniveau in de textielindustrie van de regio verschillend was met dat van andere textielregio’s. Daarbij was het enkel mogelijk om loongegevens van 1937 te onderzoeken. Toch duiden zij een evolutie aan die typisch is voor de ganse regio in de onderzochte periode.

In zijn analyse over de economische ontwikkeling van zuidelijk West-Vlaanderen acht Bernard Musyck het moeilijk om een juist beeld te krijgen van de loonsituatie.³⁵⁴ Hij vindt dat de officiële statistieken er niet altijd in slagen om de ware aard van de bezoldiging van de arbeiders te tonen. Het veelvuldig voorkomen van KMO’s met een familiaal karakter, waarin een soepele werkorganisatie bestaat, is daar onder meer verantwoordelijk voor.

³⁵⁴ MUSYCK, ‘De autonome industrialisatie in Zuid-West-Vlaanderen, continuïteit en transformatie’, 35.

Grafiek 10: Aantal arbeiders per looncategorie (per uur in Belgische Frank) in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare samen, de provincie West-Vlaanderen en België in % (1937)

Bron: database CAG; EST 1937. Eigen berekeningen.

Uit de grafiek is af te leiden dat de meeste arbeiders (bedienden werden buiten beschouwing gelaten) in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare in 1937 een uurloon kregen tussen de 3,50 en 4,50 BEF. Naarmate de hogere loonstapels volgen, neemt het aandeel van de regio stelselmatig af. Opvallend is ook dat de lonen tussen 2 en 4 BEF in de regio relatief meer voorkomen dan in de provincie of het hele land. Dus ook in West-Vlaanderen had de bestudeerde regio de laagste lonen. Vanaf 5 BEF ligt het aandeel van het land een stuk hoger dan dat van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen.

De merkwaardige economische ontwikkeling van de regio is voor een deel te verklaren door de lage lonen. Doordat ondernemers eind 19de eeuw gemakkelijk andere werknemers konden vinden, konden ze zich permitteren om de lonen laag te houden. Bij de arbeiders was er aanvankelijk weinig protest omdat ze niet zonder werk wensten te vallen. Het uitgangspunt dat de lonen in een economische kern hoger liggen dan in de rand blijkt dus voor Midden- en Zuid-West-Vlaanderen niet te op te gaan. Dit kan een belangrijk element zijn in de bijstelling van het loonaspect van de NEG. Een lagere loonontwikkeling hoeft dus niet noodzakelijk uit te monden in een economisch perifere regio. Integendeel zelfs, na 1950 groeide de economie van West-Vlaanderen sterk aan en kende het zijn grootste expansiefase.

Input - output

Een belangrijk element in de clustering van economische activiteiten zijn de zogenaamde input-output-relaties tussen bedrijven. De vestiging van een bedrijf kan ondernemingen aantrekken die enerzijds grondstoffen leveren of anderzijds de halfafgewerkte producten verder bewerken. Om een zicht te krijgen op de banden tussen ondernemingen, hoort een

zogenaamde *input-output*-tabel te worden opgesteld.³⁵⁵ In het bestek van deze studie is het evenwel niet mogelijk om tot een dergelijke inventarisatie over te gaan. Midden- en Zuid-West-Vlaanderen zou een ideaal voorbeeld zijn om de input- en output-relaties tussen de verschillende ondernemingen na te gaan. Er zijn immers veel historische en economische parallellen te trekken tussen de vele ondernemingen die de regio rijk is. Veel nijverheden ontstonden immers rechtstreeks of onrechtstreeks uit de textielnijverheid.

Ook zonder concrete kwantitatieve gegevens van een input-output-tabel is het mogelijk om de intersectorale relaties in West-Vlaanderen van naderbij te bekijken. Het West-Vlaams Economisch Studiebureau liet in 1963-1964 immers een enquête uitvoeren die onderzocht aan welke bedrijfstakken de belangrijkste West-Vlaamse sectoren hun (afgewerkte) producten konden slijten.³⁵⁶ Hoewel enkel de voornaamste sectoren onderzocht werden, was het toch mogelijk om een globaal onderzoek voor de hele provincie te verrichten.

Tabel 89: Spreiding in West-Vlaanderen per sector van de verkochte producten aan de belangrijkste industrietakken in % (volgens enquête WES, 1963-1964)

Sector	Te	Me	Ho	Kl	Vo	Ke	Di
Voeding	0.0	1.1	0.9	-	11.7	-	-
Drank	-	0.0	0.0	-	0.5	-	-
Tabak	-	-	-	-	-	-	-
Oliën/vetstoffen	0.1	0.0	-	-	1.8	-	-
Chemie/rubber	0.0	0.4	0.0	-	0.1	-	0.3
Hout	0.3	0.6	11.3	-	-	-	0.7
Papier- en boekbedrijf	0.0	-	0.0	-	-	-	-
Huid en leer (incl. schoenen)	0.0	-	0.0	-	-	-	1.8
Textiel	10.5	0.6	1.3	0.5	-	-	-
Kleding	4.1	-	-	3.4	-	-	0.1
Niet-metalen delfstoffen	0.0	0.0	0.0	-	-	1.2	0.0
Metaalverwerking	0.0	0.4	0.0	-	-	-	-
Machinebouw	0.0	0.2	9.5	-	-	-	-
Kunst- en precisienijverheid	-	-	-	-	-	-	-
Bouw	0.0	0.3	6.1	-	-	47.7	0.0
Transport	0.0	-	0.0	-	-	-	-
Openbare nutsvoorzieningen	0.0	0.0	-	-	-	0.9	4.4
Andere (niet industrie)	2.5	3.4	14.1	18.4	26.1	1.6	6.8
Totaal WV	17.5	7.0	43.2	22.3	40.2	51.4	14.1

Legende: Te = textiel, Me = metaal, Ho = hout, Kl = kledij, Vo = voeding, Ke = keramiek, Di = diversen; wanneer een bepaalde sector niet van toepassing is, staat er een kort horizontaal streepje.

Opmerking: De percentages zijn opgesteld aan de hand van het totaal aantal verkopen, in West-Vlaanderen en de overige provincies van het land. Bijvoorbeeld: 17,5 % van de verkopen van de West-Vlaamse textielsector vond plaats in West-Vlaanderen.

Bron: gebaseerd op VANNESTE, *Het groeipoolconcept en de regionaal-economische politiek*, 171-177. Eigen bewerking.

³⁵⁵ LEFEBVRE, *New Economic Geography versus ... economische ontwikkeling van Vlaams-Brabant*, 24.

³⁵⁶ VANNESTE, *Het groeipoolconcept en de regionaal-economische politiek*, 170-184.

Uit tabel 89 is af te leiden dat vooral de producten van de houtnijverheid, voedingsnijverheid en keramische industrie in de eigen provincie bleven. Van de bewerkte producten uit de textiel- en metaalsector bleef slechts een minderheid in West-Vlaanderen. Intersectorieel beschouwd, is het niet verwonderlijk dat alle sectoren de grootste afname van hun producten vinden in de eigen sector. De aandelen van de niet-industriële sectoren (landbouw, handel en diensten) springen ook in het oog. De kledingnijverheid en de voedingsindustrie zagen een groot deel van hun producten rechtstreeks verdwijnen naar de groot- en kleinhandel in West-Vlaanderen. Voor de textielnijverheid en de houtsector was dat minder het geval. Zij leverden een groter aandeel voor de industriële sectoren (in het bijzonder hun eigen sector). De sterkste connectie is ongetwijfeld te vinden in de textielnijverheid waar 60 % van de verkochte producten binnen de eigen sector bleef. De bijzondere band tussen de keramische industrie en de bouwnijverheid wordt uiteraard verklaard door het feit dat de voornaamste producten van de keramieksector (bakstenen, dakpannen en betonplaten) de basisbenodigdheden van de bouwsector zijn.

De producten van de textielvezelbewerking dienden als belangrijkste input voor de verwerkende textielnijverheid. Sommige bedrijven leverden op hun beurt dan de nodige grondstoffen voor de kleding- en confectienijverheid. De textielnijverheid was daarnaast ook verbonden met de metaalnijverheid omdat de industrialisatie steeds meer en krachtigere machines vereiste. De eerste machines bestonden evenwel hoofdzakelijk uit hout zodat de hout- en meubelindustrie in de textielnijverheid een stevige afnemer zag. Maar ook het ontstaan van de chemische industrie was in de regio sterk verbonden met de textielsector. Bij het verven en bleken van textielstoffen gebruikte men een toenemend aantal chemische producten. Uiteraard zijn er nog een heleboel andere processen en linken te leggen tussen de textielsector en overige industriële sectoren. Zo zorgde de expansie van de textielnijverheid voor de uitbouw van een commercieel netwerk waarbij handel en diensten belangrijk werden. De reconversie van de vlasnijverheid na 1950 past eveneens in dit plaatje.

Uiteraard was er tevens clustervorming tussen de overige industriële sectoren.³⁵⁷ Opvallend daarbij is dat ook de primaire sector een belangrijke rol in dit proces speelde. Het spreekt voor zich dat de voedingsnijverheid de meeste van haar grondstoffen haalde uit landbouw en veeteelt, maar ook de hout- en meubelnijverheid had banden met de primaire sector (bijvoorbeeld houten werktuigen). Daarnaast is het ook opmerkelijk welke belangrijke rol de chemische industrie speelde doorheen de 20ste eeuw.³⁵⁸ De chemie leverde grondstoffen of halfafgewerkte producten voor nagenoeg elke industrietak.

Transportinfrastructuur

Ook de ontwikkeling van de transportinfrastructuur krijgt veel aandacht binnen de NEG. De transportkosten – die afhankelijk zijn van de aanwezige infrastructuur – vormen een centraal element in deze economische stroming. De verkeersinfrastructuur in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen moet worden gezien als één van de pijlers van de industrialisatie van de regio. Rond het stelsel van steenwegen, spoorwegen en waterwegen creëerde zich een ruimtelijk-economische structuur.

³⁵⁷ LEFEBVRE en BUYST, 'Enkele verklaringsfactoren voor ... Vlaams-Brabant tussen 1896-1961', 59-60.

³⁵⁸ VANNESTE, *Het groeipoolconcept en de regionaal-economische politiek*, 33.

Omstreeks het midden van de 19de eeuw had de onderzochte regio een vrij goed steenwegennet. De wetgeving van 1841 had er bovendien voor gezorgd dat ook lokale wegen verhard werden. In de loop van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw werd het wegennet stelselmatig uitgebreid en verbeterd.

Kanalen zijn eveneens belangrijke dragers van (watergebonden) economische activiteiten. Toch is niet elke gemeente die langs een kanaal ligt even geïndustrialiseerd. Zo hebben de gemeenten die dicht bij de Leie liggen langs het kanaal Bossuit-Kortrijk een sterkere economische structuur dan de gemeenten die dicht bij de Schelde liggen. De industriële activiteiten langs het kanaal zijn hoofdzakelijk verspreid over de gemeenten Zwevegem (bijvoorbeeld Bekaert en vroeger ook Transfo) en Kortrijk (textiel). De overige kanaalgemeenten Bossuit en Moen hebben slechts een kleinschalige industrie. Ook langs het kanaal Roeselare-Leie zijn de industrieën ongelijk verspreid. De prominentste nijverheden bevinden zich in Wielsbeke (veevoeder, textiel en hout), Izegem (veevoeder, hout en voeding) en Roeselare (veevoeder, voeding en bouwmaterialen). In de kanaalgemeenten Oostrozebeke en Ingelmunster vinden we eerder kleinschalige en verspreide industrie. Door de verbreding en uitdieping van de kanalen verbeterde de toevoer van grondstoffen, wat de kostprijs ervan drukte.

Spoorwegen speelden een minder directe rol in de vestiging van bedrijven. Het is namelijk onmogelijk om bijvoorbeeld om de halve kilometer een halte te voorzien. Toch kan in bepaalde sectoren het belang van een goede spoorweginfrastructuur niet overschat worden (bijvoorbeeld bulkgoederen). De hoofdlijnen van het spoorwegennet in de regio waren Kortrijk-Roeselare-Brugge, Kortrijk-Gent en Kortrijk-Brussel. Veel arbeiders verplaatsten zich met de stoomtram of de trein, wat toeliet dat ook het platteland kon industrialiseren.

De oprichting van de intercommunales Leiedal en WVI begunstigde de verdere uitbouw van de infrastructuur in de regio. Diverse industrieterreinen werden aangekocht en geëxploiteerd. Vele bedrijven maakten hiervan gebruik om hun vestiging te verhuizen van het centrum naar deze gebieden waar er meer ruimte was. De meeste van deze zones kregen bovendien een gunstige verkeersontsluiting zoals bijvoorbeeld de industrieparken Kortrijk-Zwevegem, Mandeldal (Izegem), Heule-Kuurne en Gullegem-Moorsele. De aanleg van de autosnelwegen E17 en E403 was tevens een belangrijke stimulans voor de ontsluiting van de onderzochte regio. Uiteraard vestigden vele bedrijven zich langs belangrijke en drukke invalswegen.

In de Mandel- en Leievallei ontstond zo een ‘dichte bundel van parallelle infrastructures’ met rivieren, kanalen, landwegen, steenwegen, autosnelwegen en spoorwegen.³⁵⁹ Deze bundel ontwikkelde zich tot de ruggengraat van de stedelijke en industriële ontwikkeling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. De verbindingen tussen het kanalenet, spoorwegennet en steenwegennet zorgden voor de geleidelijke transformatie van de regio tot een bijna volledig aaneengesloten industrieel complex.

³⁵⁹ CATTOOR en DE MEULDER, ‘De steenwegen en het axioma van de *quaede gatten*’, 116.

4.2.3. De autonome industrialisatie van de regio

De verschillende aspecten van de New Economic Geography laten toe om de economische ontwikkeling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen te beschouwen als een voorbeeld van lokale endogene ontwikkeling.³⁶⁰ In zijn doctoraatsverhandeling, *Autonomous Industrialisation in South West Flanders: continuity and transformation*, kwam Bernard Musyck ook tot deze vaststelling.³⁶¹ Musyck zag autonomie en continuïteit als de hoofdkenmerken van het regionale ontwikkelingsproces. Volgens hem was er een stapsgewijze transformatie, steunend op de knowhow en de vaardigheden die sinds generaties in de regio waren opgebouwd. Bestaande kennis werd zo in nieuwe toepassingen omgezet. Men bouwt als het ware iets nieuws met de bouwstenen die men al heeft, zonder de mosterd elders te halen. Zijn stelling argumenteert Musyck aan de hand van drie facetten: de socio-economische dimensie, de historische dimensie en de institutionele dimensie.

Musyck meent dat de regio “door de geschiedenis geboetseerd werd en gedragen door een collectieve herinnering aan armoede en noeste arbeid en een ononderbroken bewustzijn van keuze tussen noodzaak en risico”.³⁶² Door de armoede die de inwoners van de regio kenden, zouden ze minder faalangst hebben. De theorie van een “vergeten” Midden- en Zuid-West-Vlaanderen is evenwel niet nieuw. Ook de Franse streek van de Chôtélais onderging een soortgelijke evolutie als zuidelijk West-Vlaanderen. De inwoners van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen hadden een sterk vermogen om zich aan de veranderende omgeving en omstandigheden aan te passen. Toch kan het gedrag van de bewoners van de streek wat dualistisch overkomen. Enerzijds is er het nemen van individuele risico’s en een hardnekkige competitiegeest, terwijl anderzijds ook de gemeenschap en de sociale banden heel belangrijk zijn. Collectiviteit en individualiteit gaan in de regio hand in hand.

Een verklaring voor dit patroon vindt Musyck in de geschiedenis. De crisisperiode van het midden van de 19de eeuw die Midden- en Zuid-West-Vlaanderen zeer zwaar trof, liet een mentaliteit van doorzettingsvermogen ontstaan. Velen waren gedwongen om op andere manieren in hun levensonderhoud te voorzien dan de traditionele huisnijverheid. Tijdens het laatste kwart van de 19de eeuw vonden steeds meer mensen werk in de vlasnijverheid. Er ontstond een migratie van dorpen die minder bevoordeligd waren (bijvoorbeeld door een minder gunstige geografische ligging) naar dorpen waar er bedrijvigheid was ontstaan. Tegelijkertijd kwam er een bevolkingsdynamiek tot stand. Door de omvangrijke arbeidersreserves konden de lonen laag worden gehouden. De continuïteit van het industrialisatieproces werd gegarandeerd door de expansie van de traditionele industriën en de wedergeboorte van oude vaardigheden en modellen. De vlasnijverheid bood nog een ander voordeel. Door de ervaring met buitenlandse handelaars en commerciële netwerken deinsten de belangrijkste ondernemers van de regio er niet voor terug om zelf buitenlandse vestigingen op te richten.

De paradox tussen individualiteit en collectiviteit is ook zichtbaar in een typisch fenomeen van de regio: het veelvuldig voorkomen van KMO’s. Vele bedrijven in de streek hadden

³⁶⁰ MUSYCK, ‘De autonome industrialisatie in Zuid-West-Vlaanderen, continuïteit en transformatie’, 22.

³⁶¹ Musyck behaalde zijn doctoraat filosofie in 1993 aan de universiteit van Sussex (Brighton). Voor zijn analyse behandelde hij onder meer de productiviteit, het werkgelegenheidsniveau, de werkloosheid en de exportprestaties van bedrijven uit de regio. De term ‘Zuid-West-Vlaanderen’ gebruikt Musyck als verzamelnaam voor de arrondissementen Kortrijk, Roeselare en Tielt.

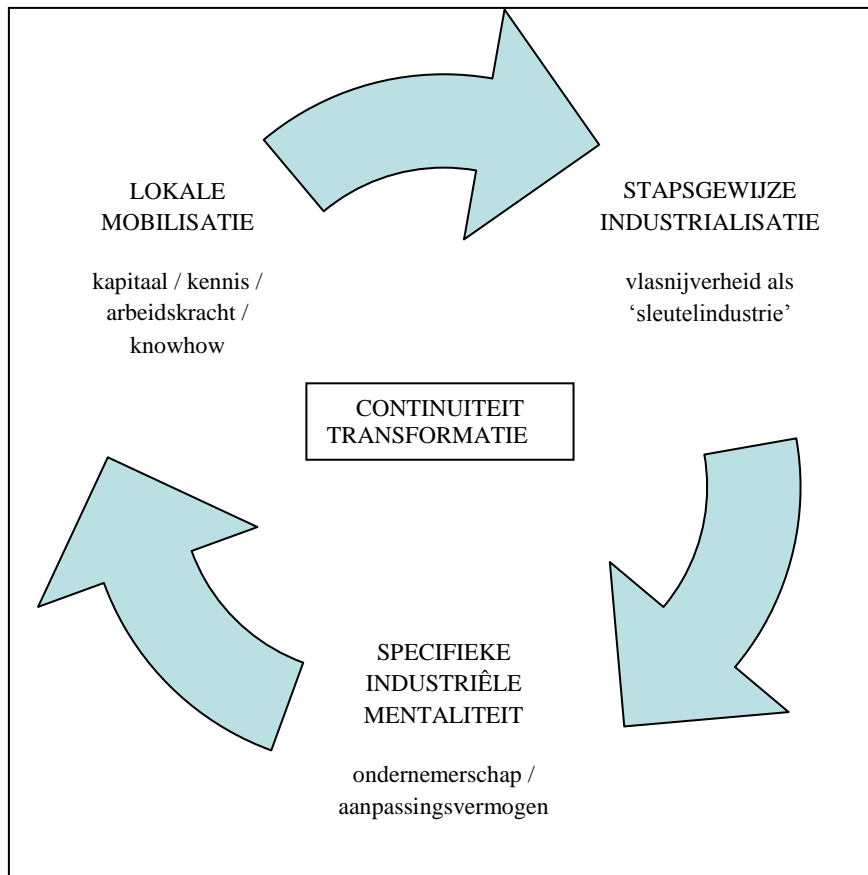
³⁶² MUSYCK, ‘De autonome industrialisatie in Zuid-West-Vlaanderen, continuïteit en transformatie’, 36.

slechts een handvol werknemers in dienst. Velen waren liever hun ‘eigen baas’ maar streefden er toch naar om deel uit te maken van een groter geheel bijvoorbeeld door samenwerkingsverbanden. Deze KMO-structuur heeft eveneens historische wortels. Vele keuterboertjes werden in de tweede helft van de 19de eeuw zelfstandig vlasser. Zeer vaak namen de zonen het beroep van hun vader over of gingen zich specialiseren in een welbepaalde tak van het vlasbedrijf. Andere nijverheden namen deze bedrijfsstructuur over. De kleinschaligheid en het familiale karakter van de KMO’s zorgden eveneens voor een sterke sociale consensus. Door hun snelle aanpassing aan de evolutie van de markten en technologische uitdagingen vertoonden KMO’s bovendien een groot vermogen tot diversificatie en flexibiliteit.

Hoewel Musyck er in slaagde om het verband te leggen tussen de autonome industrialisatie en de historische ervaring van armoede, marginalisatie en isolering, biedt zijn concept geen echte verklaring voor andere gelijkaardige regio’s in de periferie die economisch minder succesvol waren. Ook zijn stellingen dat zuidelijk West-Vlaanderen zich ‘vanuit het niets’ en ‘zonder steun van de overheid’ economisch emancipeerde, moeten worden bijgesteld. De overheid – zowel nationaal als provinciaal – droeg immers een groot deel van de kosten van de infrastructuurontwikkeling. Olivier Vanneste en zijn team, in naam van het WES en de provincie West-Vlaanderen, zochten actief naar buitenlandse investeerders voor de regio Roeselare (en Brugge).³⁶³ Ook in de oprichting van de lokale Kamers van Handel en Nijverheid speelden de overheden een cruciale rol. Toch begunstigde de nationale overheid aanvankelijk meer de economische kernregio’s dan perifere gebieden zoals de arrondissementen Kortrijk en Roeselare. De beperkte directe overheidssteun kan enerzijds verklaard worden door de excentrische ligging van het gebied en de voorkeur van de overheid om te investeren in de zware industrie. Anderzijds kan de beperkte hulp ook verklaard worden door de houding van de West-Vlamingen die liever zo min mogelijk overheidsinmenging in hun bedrijven wensten. Daarnaast had de provincie ook weinig politieke spelers op het nationale niveau.

³⁶³ VENS, *Olivier Vanneste en West-Vlaanderen*, 85.

Figuur 1: De autonome industrialisatie van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen volgens Bernard Musyck

Bron: figuur gemodelleerd naar: MUSYCK, 'De autonome industrialisatie in Zuid-West-Vlaanderen, continuïteit en transformatie', 39.

4.2. *Maatschappelijke elementen*

Een andere stroom van verklaringen voor de voorspoedige industriële ontwikkeling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen bevindt zich ongetwijfeld in het maatschappelijke veld en het socio-culturele denken van de regio. Een aantal specifieke elementen komen naar voor in deze verklaringsthese: de institutionele context, het belang van de streek en de hechte familiebanden.

Institutionele dimensie

De invloed van politieke cultuur, instituties, arbeidsverhoudingen en instellingen op de economische ontwikkeling van de streek bleef tot nu toe grotendeels onderbelicht. Bernard Musyck besteedt hier in zijn theorie over de autonome industrialisatie van Zuid-West-Vlaanderen nochtans uitvoerig aandacht aan. Midden- en Zuid-West-Vlaanderen vormden een homogene maatschappij die door het christen-democratische gedachtegoed werd beheerst. De CVP was uit drie pijlers samengesteld: de vakbond (nu ACV), de vereniging voor middenstanders (nu UNIZO) en de organisatie van de landbouwers (nu Boerenbond). Uit de samenstelling van de christendemocratische partij alleen al blijkt dat het niet toevallig was (en is) dat de christendemocraten de belangrijkste politieke partij van de regio waren (en zijn). Door de gematigde socio-economische doctrines werd een klimaat van goede politieke verstandhouding gecreëerd die op zijn beurt gunstig was voor de ontwikkeling van regionale projecten zoals de oprichting van een universitaire campus in Kortrijk en de luchthaven te Wevelgem.³⁶⁴ Ondanks de premisse dat de regio zich wist op te werken zonder veel directe steun van de overheid, is het opvallend dat Zuid-West-Vlaanderen de eerste streek van België was die een intercommunale voor regionale ontwikkeling en stedelijke planning (Leiedal) en een vormingscentrum voor kleine en middelgrote ondernemers (nu Syntra West) oprichtte.

Over het algemeen kende Midden- en Zuid-West-Vlaanderen een sereen sociaal klimaat. Musyck verbindt dit met de rechtstreekse betrokkenheid van de syndicaten in de regionale beslissingsprocessen. Hoewel er uiteraard conflicten voorkwamen, kende Midden- en Zuid-West-Vlaanderen veel minder sociale agitatie dan de rest van het land. Veel werkgevers, geïnspireerd door het sociaal-katholieke paternalisme, voelden zich moreel en sociaal verantwoordelijk voor hun arbeiders.³⁶⁵ Die vrij traditionele ingesteldheid van samenwerking, zowel binnen als buiten het bedrijf, is gebaseerd op het stilzwijgende compromis tussen werkgevers en werknemers om sociale rust te combineren met economische vooruitgang.

Specifieke streekmentaliteit

Het zuiden van de provincie West-Vlaanderen maakte wel degelijk een andere evolutie door dan het noorden. Hoewel het administratieve, bestuurlijke, toeristische en levensbeschouwelijke centrum van de provincie zich in Brugge bevindt, is de as Kortrijk-Roeselare het economische hart ervan. Sommigen menen dat de nadruk op het cultuurtoeristische aspect de economische ontwikkeling van Brugge remde. Lokale ondernemers richtten zich immers eerder op de handel dan op de industrie. Ingeweken

³⁶⁴ MUSYCK, 'De autonome industrialisatie in Zuid-West-Vlaanderen, continuïteit en transformatie', 33.

³⁶⁵ MUSYCK, 'De autonome industrialisatie in Zuid-West-Vlaanderen, continuïteit en transformatie', 34.

multinationals kregen hierdoor de kans om een filiaal te openen in Brugge of het Brugse Ommeland.³⁶⁶ Hoewel ook het noorden van de provincie doorheen de geschiedenis met allerhande economische problemen had af te rekenen, waren de vlas- en landbouwcrisisen en de daaraan gekoppelde armoede in het zuiden van West-Vlaanderen van een ander kaliber. Armoede en werkloosheid creëerden een bijzondere streekidentiteit. Volgens Musyck maakten de ondernemers van de streek het waar omdat ze in een streek woonden die arm was. Om vooruit te geraken in het leven was het nodig om steeds te herbeginnen en hard te werken. De rijkdom van de regio was precies dat ze arm was. De streekverbondenheid is in de Leie- en Mandelstreek groter dan elders, omdat ze allemaal op hun erf hun onderneming uitbouwden.

In Midden- en Zuid-West-Vlaanderen hebben belangrijke bedrijven als *Bekaert*, *Barco*, *Vandemoortele* en *Balta* hun maatschappelijke zetel in de streek zelf behouden. Dit impliceert dat een aantal economische beslissingen betreffende de nijverheid in de regio zelf worden genomen. Ondernemers staan erop om het contact met de lokale gemeenschap en de directe socio-economische omgeving te behouden. Het autonome karakter van de economie van het Kortrijkse en Roeselaarse wordt ook getypeerd door de plaatselijke arbeidskrachten. De streek telt relatief weinig buitenlanders in vergelijking tot de rest van het land. Musyck meent dat buitenlandse arbeiders als ‘sociaal niet gekwalificeerd’ worden beschouwd om in een productieproces te worden ingeschakeld waar familiale en socio-culturele banden heel belangrijk zijn. Dit is in tegenspraak met de ideeën van de *New Economic Geography*: de arbeiders gaan niet per definitie in de industriële regio wonen.

Belang van de familie

Veel bedrijven die over het hele land vestigingen oprichtten, behielden hun hoofdzetel in het dorp. De oprichters en familie behielden zo de band met het lokale niveau. Niet alleen door geografische continuïteit maar ook door ‘familiale’ continuïteit bleven een aantal bedrijven hun sector domineren. In traditionele en arme families werd de portemonnee beheerd door moeder en vader. Kinderen kregen pas centen bij het huwelijk. Als men wou ondernemen, dan moest dat wel met de familie gebeuren.³⁶⁷ De leiding van vele bedrijven ging vaak over van vader op zoon. Wanneer dit niet meer mogelijk was, bijvoorbeeld door de sterke expansie van de onderneming, probeerden een aantal familieleden te zetelen in de raad van bestuur van het bedrijf. De zonen, dochters, broers of zussen van de West-Vlaamse ondernemers zochten en vonden hun huwelijkspartners bij andere ondernemersfamilies. Veel ondernemers bevinden zich in hetzelfde sociale weefsel. Daar waar een vroege bloeier zoals Bekaert zijn prestige probeerde te bevestigen door zich in te trouwen in adellijke families, zochten de kinderen van Roger De Clerck hun huwelijkspartners in de textiel- en uitgeverwereld. Niet alleen bij de bedrijfsleiders was er een sterke verbondenheid met het bedrijf, ook bij de arbeiders was dat zo. Vele zonen gingen aan de slag in het bedrijf waar hun vader werkte of gewerkt had.

Het diepgewortelde streekdenken en de nauwe familiebanden zorgden ervoor dat er een ‘kerktorenmentaliteit’ (letterlijk en figuurlijk) bleef heersen en dat men niet zo tuk was op pottenkijkers. Bij voorkeur hield men alles in de gesloten kring van het bedrijf. Door de agrarische voorgeschiedenis laten West-Vlaamse ondernemers zich bij voorkeur leiden door hun aanvoelen en hebben ze maar weinig boodschap aan logge structuren of langzame procedures. Uiteraard durft een onderneming op die manier wel eens te ontsporen. Dat West-

³⁶⁶ PUYPE, *De ridders van de West-Vlaamse tafel*, 355.

³⁶⁷ PUYPE, *De ridders van de West-Vlaamse tafel*, 355.

Vlaamse ondernemers in de beginperiode niet zoveel vertrouwen in mensen buiten de provincie hadden, blijkt ook uit de ‘afkeer’ tegenover Brussel. Niet alleen omdat de hoofdstad hen lang terzijde had gelaten, maar ook omdat de ondernemers niets moesten weten van regelgeving en reglementen die de bewegingsruimte beknotten.³⁶⁸ Administratieve rondslomp verhinderde de dynamiek van het ondernemen.

Op die manier is deels te verklaren waarom een aantal West-Vlaamse bedrijven in opspraak kwamen voor fiscale fraude. Tapijtproducent Beaulieu is bijvoorbeeld sinds 1990 onderworpen aan een grootschalig gerechtelijk onderzoek en werd beschuldigd van het opzetten van fraudeconstructies. Bovendien was ‘zwart werk’ sterk ingeburgerd in de kustprovincie. Oud-gouverneur Olivier Vanneste zei ooit: “Neem het zwart werk in West-Vlaanderen weg en de economie ligt op zijn gat”.³⁶⁹ Hoewel het diepgewortelde fraude-imago van de West-Vlamingen overdreven is, klopt het dat een aantal ondernemers groot werd door de parallelle economie toen toezicht nog niet zo strikt was. Enkel door hard te werken – al dan niet binnen de wettelijke omkadering – konden ze hun onderneming uitbouwen en stabiel maken.

³⁶⁸ PUYPE, *De ridders van de West-Vlaamse tafel*, 369.

³⁶⁹ PUYPE, *De ridders van de West-Vlaamse tafel*, 372.

Algemeen besluit

De doorbraak van de industriële ontwikkeling is afhankelijk van een aantal factoren die onderling interageren en elkaar stimuleren. Zo zijn er de geografische ligging, de bodemrijkdommen, de aanwezigheid van een voldoende groot arbeidersreservoir, de ondernemerszin, de beschikbaarheid van kapitaal, de toepassing van technologische innovaties, de politieke actoren, de socio-culturele context... Op het eerste gezicht lijkt Midden- en Zuid-West-Vlaanderen aan het begin van de 19de eeuw niet slecht bedeed. Het beschikte over bevaarbare waterlopen, het lag niet ver van de kust, er waren een aantal creatieve ondernemers en er was een ruim potentieel aan arbeidskrachten voorhanden.

De regio beschikte echter niet over erts en steenkool die een belangrijke rol speelden tijdens de eerste Industriële Revolutie. Tijdens de tweede helft van de 19de eeuw (tot ca. 1890) waren het Waalse steenkoolbekken en de stad Gent de kernpunten van de industriële ontwikkeling. In de daaropvolgende periode (1890-1945) profileerden de gebieden op de as Brussel-Antwerpen zich als vooraanstaande industrieregio. Pas na de Tweede Wereldoorlog werden de perifere arbeidsreserves van West-Vlaanderen en Limburg aangesproken en kenden deze gebieden een sterke industriële ontwikkeling. De overheid had tijdens de 19de eeuw weinig aandacht voor de uitbouw van West-Vlaanderen. In de 20ste eeuw kwam ze vooral op het vlak van infrastructuurontwikkeling tussen.

Toch evolueerde Midden- en Zuid-West-Vlaanderen tussen 1840 en 1970 van een arme landbouwstreek tot een verstedelijkte en welvarende industrieregio. Deze transformatie verliep geleidelijk en was ingegeven door economische noodzaak. Ze bouwde voort op vroegere landbouw- en nijverheidsstradities. De overgang van een agrarische samenleving naar een industriële economie creëerde een ondernemersmentaliteit en een sociale dynamiek waarin noeste arbeid erg geprezen werd. Door het grote aanbod arbeidskrachten stelden werknemers zich tevreden met lage lonen. De stuwende krachten achter de economische ontbolstering van de regio waren een vlotte transportontsluiting, lage lonen, een groot arbeidersaanbod, sociale cohesie, zin voor innovatie en continuïteit met de agrarische voorgeschiedenis. De industrialisatie gebeurde niet zozeer in stedelijke kernen, maar situeerde zich vooral op het platteland waar industriële nevenactiviteiten opkwamen.

Van landbouw tot industrie

De historische betekenis van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen ligt hoofdzakelijk op het vlak van zijn industriële productie en uitstraling. In de regio kwamen er artisanale nijverheden voor die niet of nauwelijks gemechaniseerd waren. Aanvankelijk gericht op de lakennijverheid, ontwikkelde de streek zich in de Nieuwe Tijd tot één van de voornaamste groeipolen van de linnenindustrie. In dichtbevolkte gebieden, zoals zuidelijk West-Vlaanderen, kwam de samenvoeging van landbouw en industriële huisarbeid bijzonder veel voor als strategie om het inkomen te verbreden. Voor veel keuterboeren werd de proto-industrie van het spinnen en weven een welgekomen en noodzakelijke aanvulling op het gezinsinkomen. De vlasbewerking, het spinnen en het weven waren typische plattelandsactiviteiten, terwijl de afwerking van de garens en de weefsels (bleken en verven) stedelijke aangelegenheden waren. Op het einde van de 18de eeuw was naar schatting meer dan de helft van de beroepsbevolking in de regio's Kortrijk, Roeselare en Tielt actief in de vlasverwerking.

Sinds de Industriële Revolutie het productieproces mechaniseerde en zijn producten aanzienlijk goedkoper maakte, was de ondergang van het traditionele thuiswerk echter niet meer af te wenden. Na 1830 overspoelden machinaal geproduceerde textielproducten uit Engeland en Frankrijk de Belgische en West-Vlaamse markt. Dit zette de bestaande lokale economische structuren zwaar onder druk. De hongersnood van de jaren 1845-1850 die onze streken zwaar teisterde, kwam daar bovenop en betekende het einde van de 'oude' nijverheid. Vele gezinnen weken uit en zochten elders werk (vooral in het noorden van Frankrijk en Wallonië). Tal van arbeiders trokken decennia lang de grens over op zoek naar een hoger loon. Wie ter plaatse bleef, leidde een armoedig bestaan als keuterboertje op versnipperde bedrijfsjes. Om het inkomen aan te vullen, bleven de landbouwers actief in de kleinschalige huisnijverheid (vaak vlasbewerking).

De bevolkingsexplosie van de tweede helft van de 19de eeuw en het probleem van bedrijfsopvolging stimuleerde de ontwikkeling van laagdrempelige nevensectoren. De teelt en verwerking van nijverheidsgewassen nam in de regio een hoge vlucht. Midden- en Zuid-West-Vlaanderen profileerde zich als absolute koploper binnen België wat betreft de bewerking van cichorei en tabak. In tegenstelling tot de familiale tabaksproductie kende de cichoreibewerking al snel een meer doorgedreven rationalisering. Na de Eerste Wereldoorlog ging de cichorei-industrie ten onder aan de toenemende consumptie van 'echte' koffie.

De regio dankt zijn naam en faam vooral aan de vlasnijverheid. In de tweede helft van de 19de eeuw ontwikkelden de valleien van de Leie en de Mandel zich tot de kern van de Belgische en Europese vlasvezelbereiding. Gedwongen door armoede en de specifieke eigenschappen van de Leie legden veel boeren zich toe op de bewerking van het vlas. Dit aanvullend inkomen werd later voor velen een hoofdverdienste. Stilaan nam de gespecialiseerde vlasser de plaats in van de landbouwer-wever. Het internationale karakter van de vlasnijverheid impliceerde een complex netwerk van vlassers en verzenders. De winsten van de vlasbewerking werden onder meer in stoommachines geïnvesteerd. Omstreeks 1880 kwam in Kortrijk en Roeselare een moderne textielindustrie tot stand. Nog voor het einde van de 19de eeuw kregen de vlasspinnerijen navolging van katoen-, jute- en wolspinners, en van weverijen. De grote spinnerijen bevonden zich vooral in Gent en het buitenland.

Rond de eeuwwisseling schakelde de economie van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen een versnelling hoger. In de regio's rond Kortrijk en Roeselare was er een bijzonder groot aanbod van goedkope werkkrachten als gevolg van latente werkloosheid en overbevolking (vooral migratie). De streek sprong mee op de sneltrein van de industriële vooruitgang. De transportinfrastructuur kende grote verbeteringen (kanalen, spoorwegen) en de introductie van nieuwe energiebronnen als gasmotoren en elektriciteit stimuleerde verder het industrialisatieproces. Vooral de textielindustrie en in mindere mate de hout- en meubelnijverheid fungeerden hierbij als locomotief. Opvallend was de spreiding van de industrie over stad en platteland. De geleidelijke industrialisering en de grote arbeidersmobiliteit maakten de industriële ontwikkeling ook buiten de steden mogelijk. West-Vlaamse ondernemingen waren daarbij veeleer het werk van kleine zelfstandigen. Kenmerkend was steeds de start op kleine schaal wat betreft mankracht, kapitaal en uitrusting. Ook later in de 20ste eeuw bleven bijna alle bedrijven relatief kleinschalig (als typische KMO's). Veel meestergasten en sectieverantwoordelijken begonnen voor zichzelf – waren liever hun eigen baas – wat aanleiding gaf tot continue dynamiek en vernieuwingen.

De industrialisatie verspreidde zich rond de eeuwwisseling zowel sectoraal als geografisch (Tweede Industriële Revolutie). Een aantal Zuid-West-Vlamingen probeerde het in andere sectoren dan textiel. Gedwongen door de economische conjunctuur en inspeland op een nieuwe consumentenvraag die ontstaan was door de toenemende koopkracht, richtten ze schoenenbedrijven, meubelmakerijen, steenbakkerijen, borstelmakerijen en olieslagerijen op. In Izegem kwam er een opmerkelijke schoenen- en borstelnijverheid tot stand (sinds ca. 1860). De Izegemse borstelnijverheid kwam de economische depressie van de jaren 1930 echter nooit te boven. Pientere smeden-ondernemers fabriceerden machines voor die “nieuwe” industrietakken. In 1880 ontwikkelde Zwevegemaal Leon Bekaert de prikkeldraad. Michel Van de Wiele richtte in 1925 een onderneming op die zich specialiseerde in de productie van textielmachines. Door de ontwikkeling van de textielindustrie en het veranderende consumptiepatroon tijdens het interbellum groeide de vraag naar meubels en comfortgoederen. De *Kortrijksche Kunstwerkstede Gebroeders De Coene* genoot wereldfaam op het vlak van meubelproductie.

Door de handhaving van het industrieel apparaat, de forse verbetering van de verkeersinfrastructuur (verbreding kanalen en aanleg van autosnelwegen) en de groeiende vraag naar regionale producten (bakstenen en staal) betekenden de late jaren 1940 een bloeiperiode voor de regio. In de tweede helft van de jaren 1950 kregen de lokale bedrijven te maken met stevige concurrentie van de toenmalige lageloonlanden (bijvoorbeeld Italië). Ook de vlasnijverheid kreeg het hard te verduren. De meest vooruitziende vlassers stopten hun kapitaal in nieuwe industriële activiteiten. Toch waren die industrieën niet volledig nieuw: men richtte zich in vele gevallen naar allerlei vlastoepassingen. Zo namen velen het tapijtweven opnieuw op. Ook het ‘afval’ van het vlas bewerkte men verder: leemplaatfabrieken en veevoederfirma’s ontstonden bij de vleet. In geen tijd groeiden een aantal van deze geconverteerde vlasbedrijfjes uit tot multinationale ondernemingen met wereldfaam. De arbeiders van de krimpende schoennijverheid werden in Izegem opgevangen door de lokale hout- en meubelindustrie. Naast de veevoederindustrie ontwikkelde zich op het einde van de jaren 1960 in de regio Roeselare een innovatieve diepvriesgroentensector. Daarnaast openden een aantal buitenlandse bedrijven (bijvoorbeeld MBLE, later Philips) een vestiging op één van de Roeselaarse bedrijventerreinen.

Naast historische motieven bepalen ook praktische redenen de lokatie van nieuwe industrieën. Kapitaal, grondstoffen en arbeiders werden in een bekend netwerk gezocht, dat voor een groot stuk was ontstaan tijdens de bloeiperiode van de vlasnijverheid. De persoonlijke achtergrond van leidende figuren is eveneens bepalend voor de vestiging van bedrijven. De hoofdzetels van bedrijven als Beaulieu en Balta bevinden zich nog steeds in de geboortedorpen van de stichters.

De moderne economie veranderde het levenspatroon van de West-Vlaming. De tegenstelling tussen stad en platteland verdween grotendeels. De landelijke bevolking ging steeds langer meer op in een proces van urbanisatie. De vorderingen en uiteindelijk de veralgemening van het onderwijs, de politieke bewustwording en de geleidelijke ontkerkelijking hadden daar een aandeel in. De groei van nijverheid en handel maakte van de arrondissementen Kortrijk en Roeselare één van de belangrijkste economische polen van het land. Crisis en opgaande conjunctuur wisselden elkaar af tijdens de 19de en 20ste eeuw maar de balans wees steeds op een spectaculaire ontwikkeling.

Enkele krachtlijnen van de streekstudie

- De meest ingrijpende evolutie die Midden- en Zuid-West-Vlaanderen in de 19de en 20ste eeuw ondergaan heeft, is ongetwijfeld de graduele overgang van een sterk agrarische naar een industriële economie. Opvallend is dat het industrialisatieproces ontstaan is uit de landbouw.
- Bepalend voor het proces waren de crisisjaren 1840-1850 waarbij de regio Kortrijk-Roeselare-Tielt het zwaarst getroffen werd. De crisis in de linnennijverheid veroorzaakte grote werkloosheid en veel armoede. Geleidelijk aan zou de mechanisatie zijn weg vinden in de regio.
- Na de crisis in de linnennijverheid richtte de regio zich meer naar de bewerking van textielvezels, in het bijzonder vlas. Vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw tot en met de eerste helft van de 20ste eeuw determineerde de textielnijverheid grotendeels het socio-economische patroon van de streek. Tot 1930 waren er in de Leie- en Mandelvallei zeker 10.000 mensen aan de slag in de vlasnijverheid.
- Typerend voor de streek was tevens de wijdverspreide huisnijverheid. In 1896 werd 38 % van de industriële tewerkstelling in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare ingenomen door de huisnijverheid van de textielsector. Ook de Izegemse schoenen- en borstelnijverheid realiseerden hun grote bloei via de huisarbeid.
- In nagenoeg alle sectoren nam de werkgelegenheid in de 20ste eeuw toe. De metaalindustrie, de hout- en meubelnijverheid en de bouwnijverheid waren de belangrijkste groeisectoren. Tussen 1910 en 1970 steeg de tewerkstelling in respectievelijk de metaalnijverheid en de bouwnijverheid met maar liefst 702 % en 268 %. Sinds de tweede helft van de 20ste eeuw groeide ook de voedingsnijverheid sterk aan (tussen 1947 en 1970 met 65 %).
- Uit de streekstudie komt duidelijk naar voor dat de arrondissementen Kortrijk en Roeselare wel degelijk als gelijkaardige regio mogen behandeld worden. Beiden hebben immers een sterk op elkaar gelijkende economische en industriële structuur (t.o.v. de rest van West-Vlaanderen). Vanaf het interbellum daalde het belang van de textielnijverheid in het Roeselaarse, maar textiel bleef tot na 1945 de belangrijkste sector. Geleidelijk ontstond er meer diversificatie. In het Kortrijkse bleef de textielsector quasi de ganse periode de belangrijkste nijverheid, hoewel ook daar andere industrieën opgang maakten. De reconversie zette zich meer door in het arrondissement Kortrijk dan in het arrondissement Roeselare.
- De rol van de grote bedrijven in de streek is opvallend. Hoewel er slechts een beperkt aantal waren (Bekaert, De Poortere, Van De Wiele, Vandemoortele; na 1945 bijvoorbeeld ook Beaulieu, Balta, Lano en Barco) was hun rol toch belangrijk. In crisisperiodes (bijvoorbeeld de jaren 1930) konden veel arbeiders die uitgestoten werden door de vlasnijverheid aan de slag in deze grote bedrijven.
- Het waren evenwel de KMO's (Kleine en Middelgrote Ondernemingen) die de economische structuur bepaalden in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. Het

gemiddeld aantal werknemers per onderneming bleef klein in de bestudeerde periode. In 1910 waren er gemiddeld 3, in 1970 waren dat er 15.

- Toch was er onmiskenbaar een schaalvergroting en een groei van de administratie binnen de bedrijven. Het totale aantal bedrijven daalde drastisch: een afname van zo'n 5000 bedrijven of beter bedrijfjes tussen 1910 en 1970. Het aantal bedienden en kaderleden groeide exponentieel aan.
- De economische mogelijkheden van de streek werden bevorderd door de uitbouw van de verkeersinfrastructuur. Reeds in de 19de eeuw gaf de aanleg van spoorwegen en kanalen de economie een sterke boost. Later werd het wegennet grondig uitgebreid en via autosnelwegen verbonden met de rest van het land. Ook de belangrijke aansluiting met Noord-Frankrijk werd gemaakt.
- De toenemende industrialisatie ging gepaard met een sterke bevolkingsgroei en vice-versa. Tussen 1880 en 1963 groeide de bevolking in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare samen aan met 75 %. In dezelfde periode steeg de nationale bevolking met 66 %. Opvallend was vooral de sterke expansie van een aantal dorpen langs de Leie.
- Het prestige van de regio kwam vooral door de geslaagde reconversie van de vlasnijverheid na Tweede Wereldoorlog. De tapijtsector, de spaanplaatindustrie en de veevoedernijverheid ontpopten zich tot de spitssectoren van de streek.
- Midden- en Zuid-West-Vlaanderen volgden het algemene patroon wat betreft de structuur van de actieve bevolking. In 1900 werkte 24 % in de primaire sector, 49 % in de secundaire sector en 27 % in de tertiaire sector. Tijdens de tweede helft van de 20ste eeuw veranderden die verhoudingen. In 1947 was 10 % van de actieve bevolking werkzaam in de landbouw, 59 % in de industrie en 31 % in de handel en diensten. Voor 1980 was dat respectievelijk 4 %, 51 % en 45 %.
- Uit het onderzoek blijkt dat verschillende nijverheden dezelfde tradities hebben en dezelfde historische ontwikkelingscontext delen. Het individueel ondernemerschap en de lage lonen spelen daarin een belangrijke rol. Sinds de 19de eeuw werden de boeren getypeerd door een zekere zin van zelfstandigheid. Die specifieke arbeidsethos leidde tot een vorm van individualisme waarbij de gemeenschap niet vergeten wordt. Door het relatief grote arbeidsreservoir, onder meer gecreeërd door het verval van de rurale linnennijverheid, konden de lonen laag worden gehouden. Doorgaans verkozen mensen, in afwezigheid van een uitgewerkt sociaal vangnet, lage lonen boven werkloosheid.

Grenzen van het onderzoek en nieuwe kansen

In deze streekstudie hadden we vooral aandacht voor de industriële ontwikkeling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen.³⁷⁰ De hoofdpdracht was de constructie van een dataset met cijfermateriaal op lokaal niveau. In de analyse werd hoofdzakelijk uitgegaan van een aantal grote lijnen en trends op het vlak van industriële ontwikkeling. Terloops belichtten we ook de evoluties in de landbouw en de tertiaire sector. Het spreekt voor zich dat voor elk van deze economische activiteiten een even uitgebreid onderzoek kan worden verricht. De ontwikkelingen van landbouw, handel en diensten kunnen eveneens in een ruimer kader geïnterpreteerd worden.

In dit onderzoek gingen we hoofdzakelijk uit van de gegevens met betrekking tot de werkgelegenheid. Hoe de lonen evolueerden, hoe de output veranderde en hoe het machinepark groeide, stelden we via secundaire literatuur vast. De bronnen om deze aspecten op gemeentelijk niveau na te gaan zijn evenwel beschikbaar (patentlijsten, dossier van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven). Ze verschaffen een uniek inzicht in de arbeidsomstandigheden in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. Het socio-culturele aspect, onder meer het verenigingsleven, kan zo geïntegreerd worden in het industrieel-economische verhaal. Aansluitend kan ook de ondernemerscultuur onderzocht worden. Hoe fungeerden West-Vlaamse bedrijfsleiders in hun netwerk en hoe legden zij contacten? Welke relatie hadden ze met hun werknemers?

Hoewel de West-Vlaamse Leiestreek weinig directe steun kreeg van de nationale overheid, is het interessant om de rol van overheden en instituties te onderzoeken. In dit onderzoek haalden we hun belang slechts zijdelings aan. De Kamers van Koophandel van de regio en intercommunales speelden zeker hun rol in de economische expansie van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen.

Voorts richtten we ons hoofdzakelijk op de evolutie en ontwikkeling van de regio als geheel. Vaak stelden we de ontwikkelingen van het arrondissement Kortrijk tegenover die van het arrondissement Roeselare. Hoewel we dit via een aantal case-studies probeerden te verhelpen, bleef de gemeentelijke context vaak onderbelicht. Deze vervlakking is inherent aan een regionaal onderzoek.

Ook wat betreft periodisering bleven een aantal elementen onderbelicht. Zo is het zeker de moeite om de periode vóór 1840 diepgaander te onderzoeken. Bovendien is er cijfermateriaal aanwezig dat relatief nauw aansluit bij de database die het CAG ontwikkelde. Dit kan het onderzoek alleen maar verdiepen en verrijken. De economische ontwikkelingen stoppen ook niet in 1970. Het zou een meerwaarde bieden om de resultaten van het onderzoek door te trekken en te vergelijken met het cijfermateriaal van vandaag. De grootste boom van de Midden- en Zuid-West-Vlaamse economie vond immers plaats na de crisis van de jaren 1970.

³⁷⁰ Een uitgebreid overzicht van de ontsluitingsmogelijkheden op wetenschappelijk, erfgoed-educatief en toeristisch vlak is terug te vinden in bijlage 3.

Bibliografie

- Bronnen
 - Onuitgegeven bronnen

ARA, *Agriculture. Recensement général de 1929.*

ARA, *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1930).*

ARA, *Economische en Sociale Telling, 27 februari 1937.*

ARA, *Algemene nijverheids- en handelstelling (31 december 1947).*

ARA, *Algemene volkstelling (31 december 1947).*

ARA, *Handels- en nijverheidstelling (31 december 1961).*

ARA, *Handels- en nijverheidstelling (31 december 1970).*

- Uitgegeven bronnen

Population. Recensement général (15 octobre 1846), Brussel, 1849.

Agriculture. Recensement général (15 octobre 1846), Brussel, 1850.

Industrie. Recensement général (15 octobre 1846), Brussel, 1851.

Industrie. Recensement de 1880, Brussel, 1887.

Population. Recensement général (31 décembre 1890), Brussel, 1893.

Agriculture. Recensement général de 1895, Brussel, 1893-1900.

Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896), Brussel, 1900-1902.

Population. Recensement général (31 décembre 1900), Brussel, 1903.

Salaires et durée du travail dans les industries textiles au mois d'octobre 1901, Brussel, 1905.

Population. Recensement général (31 décembre 1910), Brussel, 1912-1916.

Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910), Brussel, 1913-1921.

Population. Recensement général (31 décembre 1920), Brussel, 1925-1926.

Economische en Sociale Telling, 27 februari 1937, Brussel, s.d.

Algemene nijverheids- en handelstelling (31 december 1947), Brussel, 1949-1954.

Algemene volkstelling (31 december 1947), Brussel, 1949-1954.

Handels- en nijverheidstelling (31 december 1961), Brussel, 1967.

Volkstelling (31 december 1961), Brussel, 1967.

Handels- en nijverheidstelling (31 december 1970), Brussel, 1976.

Gemeentelijke steekkaarten dienst Economie provincie West-Vlaanderen, 2009 (www.west-vlaanderen.be/ondernemen/eco_onderzoek/socialeconomischedatabank/Pages/gemeentelijke_steekkaarten.aspx).

- Studies

ACX, F., *De ontstaansgeschiedenis van het kanaal Roeselare-Leie (1830-1880)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, departement Geschiedenis, 1992.

ADRIAENSSENS, A., *Bethune & fils, Linnenhandel Kortrijk, 1735-1856. Voorbereidend onderzoek ter ontsluiting van het handelsarchief, bewaard op het kasteel de Bethune te Marke*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1999-2000.

ALBRECHTS, L., SWYNGEDOUW, E. en VAN DER WEE, D., *Regionale ongelijkheid. Een regionale atlas voor Vlaanderen en Brussel*, Leuven, 1984.

BALDUCK, J., 'De Leie en de erop aansluitende kanalen', *De Leiegouw*, 50 (2008), 375-394.

BLOMME, J., *The economic development of Belgian agriculture 1880-1980: a quantitative and qualitative analysis* (Studies in Belgian economic history, 3), Brussel, 1992.

BOOGAERTS, R., SEYS, K. en VAN RODE, O., 'Infrastructuur als ruggengraat voor een moderne maatschappij', J. VANNIEUWENHUYSE red., *Goed garen gesponnen? Industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen, 1800-1940* (De provincie West-Vlaanderen in honderd (archief)stukken, 2), Brugge, 1998, 25-40.

BRACKE, N., 'De vrouwenarbeid in de industrie in België omstreeks 1900', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 26 (1996), 165-207.

BRACKE, N., *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, 2000.

BRACKE, N. en VANHAUTE, E., *Opsporing en ontsluiting van Historische Statistieken in België (1800-1960)*, haalbaarheidsrapport Federaal Wetenschapsbeleid, FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie, 2005 (www.belspo.be/belspo/home/publ/pub_ostc/agora/ragoraopsporing_nl.pdf).

BRACKE, N., 'Vlaanderen in de overheidsstatistiek', *Het Max Wildiersfonds geëvalueerd. Archief en wetenschappelijk onderzoek*, Archiefkunde: verhandelingen aansluitend bij Bibliotheek- en archiefgids, 9 (2007), 58-66.

BRACKE, N., *Een monument voor het land: overheidsstatistiek in België, 1795-1870*, Gent, 2008.

BRUSSE, P., *Leven en werken in de Lingestreek. De ontwikkeling van het platteland in een verstedelijkt land, 1850-2000*, Utrecht, 2002.

BRUSSE, P., *De dynamische regio. Economie, overheid en ondernemerschap in West-Brabant vanaf 1850*, Utrecht, 2008.

BRUSSE, P. en VAN DEN BROEKE, W., *Provincie in de periferie. De economische geschiedenis van Zeeland, 1800-2000*, Utrecht, 2005.

BUNTINX, J., *Inventaris van het archief van het Nationaal Instituut voor de statistiek: handels- en nijverheidstelling van 1930: neerlegging 2001 (registers)* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 329), Brussel, 2002.

BUNTINX, J., *Nationaal instituut voor de statistiek. Inventaris van het archief van de economische en sociale telling van 1937 en vergelijkend onderzoek met de gepubliceerde resultaten* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 345), Brussel, 2003.

BUNTINX, J., *Nationaal instituut voor de statistiek. Inventaris van het archief van de handels- en nijverheidstelling van 1947 en vergelijkend onderzoek met de gepubliceerde resultaten* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 346), Brussel, 2003.

BUYST, E., 'De evolutie van het Belgische bedrijfsleven, 1850-2000', B. VAN DER HERTEN, M. ORIS en J. ROEGIERS, *Nijver België, het industriële landschap omstreeks 1850*, Antwerpen-Brussel, 1995, 355-361.

BUYST, E., 'Regionaal expansiebeleid: een slag in het water?', J. DE MAEYER en P. HEYRMAN red., *Geuren en kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant 19de en 20ste eeuw*, Leuven, 2001, 257-273.

BUYST, E., LOWYCK, K. en SOETE, A., *Niches om te zien. De strategische groei van Barco*, Tielt, 2004.

BUYST, E., DE CAIGNY, S. en SEGERS, Y., 'Situering van het bedrijf in de economische structuur en conjunctuur', C. VANCOPPENOLLE red., *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën – Studia, 104), Herw. Uitg., Brussel, 2005, 245-267.

BUYST, E., 'Van industriële grootmacht tot de 'zieke man' van West-Europa', M. VAN DEN WIJNGAERT red., *België, een land in crisis (1913-1950)*, Antwerpen, 2006, 121-173.

BUYST, E., *Changes in the occupational structure of 19th-century Belgium: sources, methods and first results*, paper INCHOS Conference, University of Cambridge, 29-31 July 2009, Leuven, 2009.

CALLEWIER, R., *De Witte Lietaer 1898-1998: kroniek van een Zuid-West-Vlaams textielbedrijf*, Lauwe, 1998.

CASTELEIN, A., *De bevolkings-, de beroeps- en de bezitsstructuur van een typische 19^e-eeuwse vlaggemeente: Kuurne*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1997-1998.

CATTOOR, B. en DE MEULDER, B., 'De steenwegen en het axioma van de *quaede gatten*', B. DE MEULDER, S. HOORNAERT en K. VAN HERCK red., *Metamorfosen, een ruimtelijke biografie van de regio Kortrijk*, Brussel, 2010, 108-117.

CAUWE, R., 'Geschiedenis van de tabak in de Leiestreek', *De Leiegouw*, 25 (1983), 331-355.

COLPAERT, H. red., *Duizend en één... 15 jaar Nationaal Borstelmuseum Izegem*, Izegem, 1996.

CRAEYBECKX, J., 'De agrarische wortels van de industriële omwenteling', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 41 (1963), 397-448.

CRAEYBECKX, J., KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. en VERAGHTERT, K., 'Het economische leven in België, 1873-1895', (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIII, Haarlem, 1979, 11-56.

CRAEYBECKX, J., KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. en VERAGHTERT, K., 'Het economische leven in België, 1895-1914', (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIII, Haarlem, 1979, 225-247.

CRAEYBECKX, J., 'Het sociale leven in België, 1895-1914', (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIII, Haarlem, 1979, 285-293.

DE BELDER, J., CRAEYBECKX, J. en DE WEERDT, D., 'Het sociale leven in België, 1844-1873', (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XII, Haarlem, 1979, 77-130.

DE BELDER, J., GYSSELS, M., JASPERS, L. en VANDENBROEKE, C., *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Werkdocumenten*, 4 dln., Gent, 1984.

DE BELDER, J., GYSSELS, M., JASPERS, L. en VANDENBROEKE, C., *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen 1814-1815. Werkdocumenten*, 6 dln., Gent, 1985.

DE BELDER, J. en VANHAUTE, E., 'Sociale en economische geschiedenis', J. ART red., *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 1: 19de en 20ste eeuw*, Gent, 1993, 79-158.

DE BÉTHUNE, J., 'La crise linière et le paupérisme entre 1825 et 1850', *Annales de la Fédération historique et archéologique de Belgique* (35e congrès, Courtrai, 26-30 juillet 1953), Kortrijk, 1960, 72-133.

DE BLOCK, G., 'Het spoor en de ontsluiting van stad en platteland', B. DE MEULDER, S. HOORNAERT en K. VAN HERCK red., *Metamorfosen, een ruimtelijke biografie van de regio Kortrijk*, Brussel, 2010, 134-147.

DE BRABANDER, G., *De regionaal-industriële specialisatie en haar effect op ruimtelijke verschillen in economische groei in België, van 1846 tot 1970*, Ongepubliceerd doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, departement Geschiedenis, 1979.

DE BRABANDER, G., *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979): een kritische studie van het bronnenmateriaal* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis – Bijdragen, 97), Brussel, 1984.

DE BRABANDER, G., GADISSEUR, J., GOBYN, R. en LIEBIN, J. red., *De industrie in België – Twee eeuwen ontwikkeling, 1780-1980*, Brussel, 1981.

DEBRABANDERE, P., 'De arbeidershuisvesting in Kortrijk in de 19de eeuw', *De Leiegouw*, 22 (1980), 3-37.

DEBRABANDERE, P. en MADDENS, N., *Ook hier zijn we groot geworden: het nijvere arrondissement Kortrijk 1890-1940*, Kortrijk, 1985.

DE BRUYNE, K., 'The location of Economic Activity: First versus Second Nature Core-Periphery Theories', *Tijdschrift voor Economie en Management*, 51 (2006), 75-104.

DE CAIGNY, S., 'New Economic Geography als bedrijfshistorische invalshoek: de transformatie van de kanaalzone ten noorden van Brussel tot een industriegebied in het interbellum', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 33 (2003), 535-575.

DECLERCQ, G. en VANNESTE, O., *Structurele werkloosheid, deel II: Structurele werkloosheid in West-Vlaanderen*, Kortrijk, 1957.

DECLERCQ, G. en VANNESTE, O., *De economische situatie en mogelijkheden van het arrondissement Ieper* (WES, 1), Brugge, 1958.

DEHAECK, S. en DERWAEL, J., *Gids van bedrijfsarchieven in de provincie West-Vlaanderen* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën – Gidsen, 68), Brussel, 2008.

DEHAENE, M. en BOON, K., *Kanaalstad: over het gewone, het buitengewone en het andere*, Brugge, 2006.

DEJONGH, G., 'Bevolking en voeding in een premoderne economie', *Tijdschrift van het Gemeentekrediet (Dexia Bank)*, 55 (2001), 27-43.

- DEJONGH, G. en SEGERS, Y., 'Een kleine natie in mutatie. De economische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden/België in de eeuw 1750-1850', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 114 (2001), 171-194.
- DE KEYSER, R., DE RAES, A., en SIERENS, M., *Strukturanalyse van de textielnijverheid in West-Vlaanderen* (WES, Facetten, 19), Brugge, 1980.
- DE KEYSER, R., OMEY, E. en THEYS, J., *Strukturanalyse van de metaalnijverheid in West-Vlaanderen* (WES, Facetten, 21), Brugge, 1982.
- DE KEYSER, R. en DEHAENE, J., *Strukturanalyse van de voedingsnijverheid in West-Vlaanderen* (WES, Facetten, 22), Brugge, 1983.
- DE MEULDER, B., HOORNAERT, S. en VAN HERCK, K., *Metamorfosen, een ruimtelijke biografie van de regio Kortrijk*, Brussel, 2010.
- DENDOOVEN, L. red., *Dit is West-Vlaanderen: steden, gemeenten, bevolking*, 3 dln., Brugge, 1959-1962.
- DESMET, G., *Ontwikkeling der economische bedrijvigheid in en om de haven van Roeselare, 1862-1962*, Roeselare, 1962.
- DEVOGELAERE, J., *De slechte jaren 1840-1850 in het arrondissement Roeselare-Tielt*, Roeselare/Tielt, 1982.
- DEWAELE, B., *Exposee Vlasparlee, gids bij de tentoonstelling*, s.l., 2009.
- DEWAELE, B. en SEGERS, Y., 'Het vlas en de industrialisatie van de Leievallei', B. DE MEULDER, S. HOORNAERT en K. VAN HERCK red., *Metamorfosen, een ruimtelijke biografie van de regio Kortrijk*, Brussel, 2010, 148-159.
- DEWEERDT, A., 'Het Roeselaars industriegebied nabij de Sint-Amandsbeek, de Kleine Bassin en de Ronde Kom', *Rollariensia*, 18 (1989), 75-205.
- DE WEERDT, D. en KEYMOLEN, D., 'Het sociale leven in België, 1873-1895', (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIII, Haarlem, 1979, 57-76.
- De West-Vlaamse gemeenten in de volkstelling 1970: statistische tabellen* (Westvlaams Economisch Studiebureau, 23), Brugge, 1974.
- DEWILDE, B., 'De vlasroterij in het Kortrijkse: de overgang van het ambachtelijke naar het mechanische', *Textiel - Vijfde nationaal congres voor industriële archeologie, Gent 26-27 november 1977, Handelingen*, Gent, 1979, 163-169.
- DEWILDE, B., *Twintig eeuwen vlas in Vlaanderen*, Tielt, 1984.
- DE WILDE, B., *Witte boorden, blauwe kielen: patroons en arbeiders in de Belgische textielnijverheid in de 19^e en 20^e eeuw*, Antwerpen, 1997.

- DOBBELS, M., *Naar een duurzame ruimtelijke visie voor de kanaalzone Roeselare-Leie*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, departement Toegepaste Wetenschappen, afdeling mobiliteit en ruimtelijke planning, 2005-2006.
- DOCHY, B., *Geschiedenis van de stad Roeselare vanaf de oudste tijden tot heden*, Langemark/Roeselare, 1949.
- GADEYNE, G., 'De volkstelling van 1814 in West- en Oost-Vlaanderen', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 12 (1981), 59-76.
- GADISSEUR, J., *La production agricole en Belgique de 1845 à 1913: sources et problèmes d'estimation* (Centrum voor Economische Studiën, Discussion papers, 78.01), Leuven, 1979.
- GADISSEUR, J., 'Output per Worker and its Evolution in Belgian Industry, 1846-1910', R. FREMDLING en P. O'BRIEN red., *Productivity in the Economics of Europe*, Bamberg, 1983, 141-151.
- GADISSEUR, J., 'De industriële doorbraak', G. DE BRABANDER, J. GADISSEUR, R. GOBYN en J. LIEBIN red., *De industrie in België – Twee eeuwen ontwikkeling, 1780-1980*, Brussel, 1981, 51-96.
- GHEQUIER KRAJEWSKI, F., *La Lys et le lin (1750-1914), Les hommes, l'espace et le temps*, Ongepubliceerd doctoraatsproefschrift, Université de Lille III Charles de Gaulle, departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis, 2002.
- GOBYN, R., 'Onderzoek naar de beroepskeuze van de bevolking van een Vlaamse plattelandstad tussen 1862 en 1914: Tielt', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 11 (1980), 339-387.
- GOOSSENS, M., *De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw in regionaal perspectief, 1812-1846*, 2 dln., Ongepubliceerd doctoraatsproefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1989.
- GOOSSENS, M. en DEJONGH, G., *Agriculture in figures: Belgian Agricultural and cadastral statistics of the period, 1801-1825* (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 116), Leuven, 1997.
- GUBIN, E., 'L'industrie linière à domicile dans les Flandres en 1840-1850: problèmes de methode', *Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, 14 (1983), 369-401.
- GYSSSELS, C. en VAN DER STRAETEN, L., *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen (1796-1815)* (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 89), Gent, 1986.
- HERMAN, F. en MAYEUR, R. red., *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene: 80 jaar ambacht en industrie, meubelen – interieurs, architectuur*, Kortrijk, 2006.
- HONORÉ, J., 'De geschiedenis van Roubaix en zijn textielindustrie', *Erfgoed van Industrie en Techniek*, 13 (2004), 79-85.

HOORNAERT, G., *Krottegem: de wijk van 'Over-Statie'*, Roeselare, 2001.

KASDI, M. en GHESQUIER-KRAJEWSKI, F., 'Deux filières textiles en Flandres du XVIIIe siècle au milieu du XIXe siècle', *Revue du Nord*, 90 (2008), 497-530.

KIRCA, S. en VANDAMME, I., *Handels- en nijverheidstelling van 1930* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 300), Brussel, 1995.

KRUGMAN, P., *Geography and Trade*, Leuven, 1991.

KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. en BUYST, E. red., *100 Grote Bedrijfsleiders van de 20ste eeuw in België*, Brussel, 1999.

KYMPERS, L. red., *Bekaert 100 - Economische ontwikkeling in Zuid-West-Vlaanderen*, Tielt, 1980.

LAMBERT, K., 'Industrialisatie in een plattelandsgemeente. Effecten op de bevolking en arbeid te Sleidinge (1820-1914)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 15 (1984), 381-420.

LEBRUN, P., 'De industriële revolutie', G. DE BRABANDER, J. GADISSEUR, R. GOBYN en J. LIEBIN red., *De industrie in België – Twee eeuwen ontwikkeling, 1780-1980*, Brussel, 1981, 25-48.

LEFEBVRE, W., *New Economic Geography versus de geografisch gedifferentieerde economische ontwikkeling van Vlaams-Brabant, ca. 1850-2000* (Center for Economic Studies, Discussion Paper 03.10), Leuven, 2003.

LEFEBVRE, W. en BUYST, E., 'Enkele verklaringsfactoren voor de regionaal gedifferentieerde industriële ontwikkeling van Vlaams-Brabant tussen 1896 en 1961', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 37 (2007), 41-77.

'Le Recensement de l'Industrie et du Commerce au 31 décembre 1930', *Revue du Travail*, 25 (1934), 719-771; *Revue du Travail*, 26 (1935), 1329-1497.

LERMYTE, J.-M., *Geschiedenis van Izegem*, Izegem, 1985.

LERMYTE, J.-M., 'De sociaal-economische situatie omstreeks 1847', F. WAEYAERT en J.-M. LERMYTE, *De Droogenbroodroute (1847-1997), De spoorlijn 66 Brugge-Kortrijk*, Brugge/Aartrijke, 1997, 13-20.

LERMYTE, J.-M., *Boeren in landelijk Izegem, Emelgem en Kachtem*, Izegem-Kortrijk, 2006.

LINTERS, A., *De Vlasvallei (Industrieel erfgoed in de Leievallei in West-Vlaanderen en Département Nord-Pas-de-Calais)*, Kortrijk, 1993.

LINTERS, A. en ROOSE, C., 'Van landbouw naar industrie', J. VANNIEUWENHUYSE red., *Goed garen gesponnen? Industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen, 1800-1940* (De provincie West-Vlaanderen in honderd (archiefstukken, 2), Brugge, 1998, 41-68.

- MADDENS, K., *De geschiedenis van Kortrijk in het kort*, Kortrijk, 2005.
- MATTELAER, P., 'De watermolens van het Leiegebied', *De Leiegouw*, 50 (2008), 325-374.
- MARIN, M. en MESTDAGH, J., *Dossiers van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven: kritiek en bruikbaarheid voor historisch onderzoek. Een analyse aan de hand van 1ste klasse vergunningen in het Provinciaal Archief West-Vlaanderen, 1863-1970*, Gent, 2010.
- MENDELS, F., 'Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process', *The Journal of Economic History*, 32 (1972), 241-261.
- MESTDAGH, J., 'Zweetarbeid' en 'zweetlonen', de thuisarbeid in de Izegemse schoenmakerij, 1840-1940', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 33 (2003), 49-90.
- MESTDAGH, J., 'Hinderwetvergunningen: een multidisciplinaire bron', *Erfgoed van industrie en techniek*, 14 (2005), 43-50.
- MUSSCHOOT, D., *Van Franschmans en Walenmannen. Vlaamse seizoenarbeiders in den vreemde in de 19de en 20ste eeuw*, Tielt, 2008.
- MUSYCK, B., *Autonomous Industrialisation in South West Flanders (Belgium): continuity and transformation*, Ongepubliceerd doctoraatsproefschrift, Universiteit Sussex, Brighton, departement Economie, 1993.
- MUSYCK, B., 'De autonome industrialisatie in Zuid-West-Vlaanderen, continuïteit en transformatie', *Planologisch Nieuws*, 16 (1996), 22-40.
- NEIRYNCK, M., *De Loonen in België sedert 1846*, Antwerpen, 1944.
- OLYSLAGER, P., *De localiseering der Belgische nijverheid*, Antwerpen, 1947.
- ORIS, M., 'De economische en sociale context', R. HALLEUX, J. VANDERSMISSEN, A. DESPY-MEYER en G. VANPAEMEL, *Geschiedenis van de wetenschappen in België, 1815-2000*, I, Brussel, 2001, 37-70.
- PÉTILLON, C., 'Roubaix, een "Belgische industriestad"', *De Leiegouw*, 46 (2004), 193-206.
- PLEVOETS, N., 'Kleikoppen, zandputten en de relictten in het landschap', B. DE MEULDER, S. HOORNAERT en K. VAN HERCK red., *Metamorfozen, een ruimtelijke biografie van de regio Kortrijk*, Brussel, 2010, 160-171.
- PEPELIER, J.-P., *L'immigration oubliée. L'histoire des Belges en France*, Rijsel, 2003.
- PUYPE, J., *De ridders van de West-Vlaamse tafel. Kroniek van succesvol ondernemen*, Leuven, 2002.

QUATAERT, D., *A Global History of Textile Workers, 1650-2000*, Comparative paper Organisation of production (Textile conference IISH, 11-13 November 2004), Amsterdam, 2004.

RO TSAERT, K., 'De Ommekeer van een samenleving', J. VANNIEUWENHUYSE red., *Goed garen gesponnen? Industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen, 1800-1940* (De provincie West-Vlaanderen in honderd (archief)stukken, 2), Brugge, 1998, 69-84.

RYCKAERT, M., 'Het West-Vlaamse wegennet door de eeuwen heen', J. VANNIEUWENHUYSE, *In goede banen? De provincie West-Vlaanderen en het beheer van de buurtwegen 1800-heden* (Provincie West-Vlaanderen), Brugge, 2005, 63-74.

RYCKEWAERT, M., VAN ACKER, M., VANDERSTRAETEN, L. en VANNESTE, D., 'Snelwegen, industrieparken en de naoorlogse economische ontwikkeling', B. DE MEULDER, S. HOORNAERT en K. VAN HERCK red., *Metamorfosen, een ruimtelijke biografie van de regio Kortrijk*, Brussel, 2010, 188-199.

SABBE, E., *De Belgische Vlasnijverheid. Deel II: Van het verdrag van Utrecht (1713) tot het midden van de XIXe eeuw*, Heruitg. 1943, Kortrijk, 1975.

SCHEPENS, L., *Van Vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de West-Vlaamse plattelandsbevolking in de 19de eeuw* (WES, 22), Brugge, 1973.

SCHOLLIERS, P., 'Usines transplantées ? La (dé)localisation de l'industrie cotonnière en Flandre à la fin du XIXe siècle', *Revue du Nord*, 90 (2008), 531-556.

SEEBOHM ROWNTREE, B., *Comment diminuer la misère*, Parijs, 1910.

SE GERS, Y. en VAN MOLLE, L. red., *Leven van het land. Boeren in België, 1750-2000*, Leuven, 2004.

SLEUWAE GEN, L. en DE BACKER, K., 'Desindustrialisatie in België', *Tijdschrift voor Economie en Management*, 46 (2001), 293-313.

STEFFENS, S., 'Het "Geïndustrialiseerde België" van de 19de eeuw of de grote onderneming als symbool van moderniteit en vooruitgang', A. MORELLI red., *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*, Antwerpen, 1996, 137-146.

THOEN, E., 'A 'commercial survival economy' in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages – 19th Century)', P. HOPPENBROUWERS en J. LUITEN VAN ZANDEN red., *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in light of the Brenner debate* (CORN Publication Series, 4), Turnhout, 2001, 102-157.

THEYS, J., *Een analyse van de Westvlaamse grensarbeid in Noord-Frankrijk* (WES, 14), Brugge, 1969.

THEYS, J., *Evolutie van de werkloosheid in West-Vlaanderen* (WES, Facetten, 11), Brugge, 1977.

THEYS, J., *Land- en tuinbouw in West-Vlaanderen, een structuuranalyse* (WES, 28), Brugge, 1982.

THEYS, M. red., *Monumenten en Landschappen in Zuid-West-Vlaanderen 1997 – Arbeid*, Kortrijk, 1997.

VAN CRAENENBROECK, K., *Onderzoek naar het regionaal-economische expansiebeleid zoals het werd toegepast in het arrondissement Aalst (1959-1975)*, Ongepubliceerde masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2008.

VANDEBROEK, H. en VAN MOLLE, L., 'The era of the housewife? The Construction of 'work' and the 'active' population in the Belgian population census (1947, 1961 & 1970)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 60 (2010), 51-83.

VANDENBERGHE, R., 'De teloorgang van de Izegemse schoennijverheid', *Ten Mandere*, 42 (2002, nr. 3), 47-63.

VANDENBERGHE, R., 'De schoennijverheid en het schoeiselmuseum in Izegem', *Erfgoed van Industrie en Techniek*, 12 (2003), 66-70.

VANDEN BORRE, S., 'Union et fraternité. Verenigingen van Belgische migranten in Roubaix in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 39 (2009), 369-404.

VAN DE PUTTE, B. en BUYST, E., 'Occupational titles? Hard to eat, easy to catch', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 60 (2010), 7-31.

VAN DER HAEGEN, H., 'Sociaal-economische en demografische structuur van de Vlaamse bevolking in het jaar IV', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 12 (1981), 27-58.

VAN DER HALLEN, P., *De situatie van de Belgische voedingsnijverheid aan de vooravond van de Grote Depressie: analyse aan de hand van datareeksen*, Ongepubliceerd artikel, [Leuven], [2008-2009].

VAN DER HALLEN, P. en BUYST, E., 'Measuring employment in the food industry: comparing the Belgian censuses, 1910-1930', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 39 (2009), 473-505.

VAN DER HERTEN, B., 'De Industriële Revolutie gedragen door een transportrevolutie', B. VAN DER HERTEN, M. ORIS en J. ROEGIERS red., *Nijver België, het industriële landschap omstreeks 1850*, Antwerpen, 1995, 41-47.

VAN DER HERTEN, B., ORIS, M. en ROEGIERS, J. red., *Nijver België, het industriële landschap omstreeks 1850*, Antwerpen, 1995.

VANDERMOTTEN, C., *Ebauche d'une macrogéographie de l'industrie en Belgique, 1846-1970*, Ongepubliceerd doctoraatsproefschrift, Université Libre de Bruxelles, departement Geografie, 1978.

VANDERMOTTEN, C., 'Tweehonderd jaar verschuivingen in de industriële geografie van België', C. KESTELOOT red., *Barsten in België, een geografie van de Belgische maatschappij*, Antwerpen, 1990, 77-108.

VAN DER PIJPEN, W., *De landbouw en de landbouwpolitiek in het Leie- en het Schelvedepartement (1794-1814)*, Ongepubliceerd doctoraatsproefschrift, Vrije Universiteit Brussel, departement Geschiedenis, 1983.

VAN DER WEE, H. en HOUTMAN-DE SMEDT, H., *De wereldeconomie in opbouw, 1750-1990*, Leuven, 1992.

VANDE VOORDE, C. red., *Roeselare, het Manchester van Vlaanderen: tentoonstelling rond de textielgeschiedenis van Roeselare*, Roeselare, 1997.

VANDEWALLE, R., 'De economische ontwikkeling in België, 1945-1980', (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XV, Haarlem, 1979, 116-158.

VANDEWALLE, R., *Economische geschiedenis van België, 1944-1984*, Tielt, 1985.

VANHAUTE, E., 'Eigendomsverhoudingen in de Belgische en Vlaamse landbouw tijdens de 18de en 19de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 24 (1993), 185-226.

VANHAUTE, E., '“De meest moordende van alle industrieën”. De huisnijverheid in België omstreeks 1900', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20 (1994), 461-483.

VANHAUTE, E., 'Sporen en trajecten. Geschiedenis van industrie en bedrijf in de 19^e en 20^e eeuw', G. DENECKERE en B. DE WEVER red., *Geschiedenis maken: liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, 175-188.

VANHAUTE, E., "“So worthy an example to Ireland”. The subsistence and industrial crisis of 1845-1850 in Flanders', C. O GRADA, R. PAPING en E. VANHAUTE red., *When the Potato Failed. Causes and Effects of the Last European Subsistence Crisis, 1845-1850* (CORN Publication Series, 9), Turnhout, 2007, 123-148.

VANHAVERBEKE, W., *Euro-regio: een strategie voor Zuid West-Vlaanderen op basis van complementaire sterktes met de regio Nord – Pas-de-Calais*, s.l., 1994.

VAN HOUTTE, J. en MADDENS, N., 'Economische en Sociale Geschiedenis van het Kortrijkse', L. KYMPERS red., *Bekaert 100 - Economische ontwikkeling in Zuid-West-Vlaanderen*, Tielt, 1980, 13-170.

VANHOVE, N. en THEYS, J., *West-Vlaanderen 2000. Een strategie voor economische ontwikkeling* (WES, 31), Brugge, 1990.

VAN MOERBEKE, D., LAMBERT, E. en CHRISTIAENS, J., *Sociaal-economisch belang van een politiek van openbare werken in West-Vlaanderen*, Brugge, 1955.

VANNESTE, D., 'Toepassing van een aantal computertechnieken bij de analyse van een historische telling. Case studie: de socio-economische structuur van Kortrijk op basis van de telling van het jaar IV', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 15 (1984), 253-281.

VANNESTE O., *Het groeipoolconcept en de regionaal-economische politiek: toepassing op de Westvlaamse economie* (WES, 12), Brugge, 1967.

VANNESTE, O. en THEYS, J., *Menen, een economische studie van een grensstad* (WES, 6), Brugge, 1962.

VANNESTE, O., THEYS, J. en ZWAENEPOEL, M., *Het arrondissement Roeselare. Een regionaal-economische studie* (WES, 7), Brugge, 1963.

VANNESTE, O. en THEYS, J., *Het arrondissement Tielt. Een regionaal-economische studie* (WES, 13), Brugge, 1968.

VAN PARYS, J., *De wereld van Cyriel Buysse*, Antwerpen/Amsterdam, 2009.

VARASCHIN, D., 'Panorama van de industrialisering van de Nord – Pas-de-Calais', *Erfgoed van Industrie en Techniek*, 13 (2004), 70-75.

VENS, W. e.a. red., *Olivier Vanneste en West-Vlaanderen*, Tielt, 1997.

VERAGHTERT, K., CRAEYBECKX, J. en KURGAN-VAN HENTENRIJK, G., 'Het economische leven in België, 1844-1873', *(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XII, Haarlem, 1979, 11-52.

VERHAEGHE, E., *Sporen uit hun bestaan. Levenslooponderzoek toegepast op vrouwen geboren in 1830/31 en 1880/81 te Zwevegem*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 2001-2002.

VRIELINCK, S., *De territoriale indeling van België (1795-1963): bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk), met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, 3 dln., Leuven, 2000.

WAEYAERT, F., 'Het ontstaan en de evolutie van de spoorlijn Brugge-Kortrijk', F. WAEYAERT en J.-M. LERMYTE, *De Droogenbroodroute (1847-1997), De spoorlijn 66 Brugge-Kortrijk*, Brugge/Aartrijke, 1997, 21-43.

West-Vlaanderen in cijfers, (WES, Facetten, 41), Brugge, 1995.

West-Vlaanderen Ontcijferd. Sociaal-economisch profiel van de provincie – editie 2010, Brugge, 2010.

WOESTENBORGHES, B., *Vlaamse arbeiders in de vreemde of hoe in de 19^e en 20^e eeuw Vlaamse seizoensarbeiders elders hun brood moesten gaan verdienen*, Gent, 1993.

Bijlagen

Bijlage 1: Lijst van gemeenten in database CAG

Arrondissement Kortrijk

<i>Gemeente</i>	<i>Huidige gemeente</i>	<i>NIS-code</i>	<i>Opmerkingen</i>
Aalbeke	Kortrijk	34022	
Anzegem	Anzegem	34002	
Avelgem	Avelgem	34003	
Bavikhove	Harelbeke	34013	
Bellegem	Kortrijk	34022	
Beveren-Leie	Waregem	34040	
Bissegem	Kortrijk	34022	
Bossuit	Avelgem	34003	
Deerlijk	Deerlijk	34009	
Desselgem	Waregem	34040	
Dottignies (Dottenijs)	Moeskroen	54007	Sinds 1963 arr. Moeskroen
Espierres - Spiere	Spiere-Helkijn	34043	
Gijzelbrechtegem	Anzegem	34002	Sinds 1963 bij Anzegem
Gullegem	Wevelgem	34041	
Harelbeke	Harelbeke	34013	Sinds 1985 officieel 'stad'
Heestert	Zwevegem	34042	
Helchin – Helkijn	Spiere-Helkijn	34043	
Herseaux (Herzeeuw)	Moeskroen	54007	Sinds 1963 arr. Moeskroen
Heule	Kortrijk	34022	
Hulste	Harelbeke	34013	
Ingooigem	Anzegem	34002	
Kaster	Anzegem	34002	
Kerkhove	Avelgem	34003	
Kooigem	Kortrijk	34022	
Kortrijk	Kortrijk	34022	
Kuurne	Kuurne	34023	
Lauwe	Menen	34027	
Lendelede	Lendelede	34025	
Luingne (Lowingen)	Moeskroen	54007	Sinds 1963 arr. Moeskroen
Marke	Kortrijk	34022	
Menen	Menen	34027	
Moen	Zwevegem	34042	
Moorsele	Wevelgem	34041	
Mouscron (Moeskroen)	Moeskroen	54007	Sinds 1963 arr. Moeskroen
Otegem	Zwevegem	34042	
Outrijve	Avelgem	34003	
Rekkem	Menen	34027	
Rollegem	Kortrijk	34022	
Sint-Denijs	Zwevegem	34042	
Sint-Eloois-Vijve	Waregem	34040	
Tiegem	Anzegem	34002	
Vichte	Anzegem	34002	

Waarmaarde	Avelgem	34003	
Waregem	Waregem	34040	Sinds 1999 officieel 'stad'
Wevelgem	Wevelgem	34041	
Zwevegem	Zwevegem	34042	

Arrondissement Roeselare

<i>Gemeente</i>	<i>Huidige gemeente</i>	<i>NIS-code</i>	<i>Opmerkingen</i>
Ardooie	Ardooie	37020	Sinds 1977 arr. Tielt
Beveren-Roeselare	Roeselare	36015	Sinds 1963 bij Roeselare
Dadizele	Moorslede	36012	
Emelgem	Izegem	36008	Sinds 1963 bij Izegem
Gits	Hooglede	36006	
Hooglede	Hooglede	36006	
Ingelmunster	Ingelmunster	36007	
Izegem	Izegem	36008	
Kachtem	Izegem	36008	
Ledegem	Ledegem	36010	
Lichtervelde	Lichtervelde	36011	
Moorslede	Moorslede	36012	
Oekene	Roeselare	36015	
Oostnieuwkerke	Staden	36019	
Roeselare	Roeselare	36015	
Rollegem-Kapelle	Ledegem	36010	
Rumbeke	Roeselare	36015	
Sint-Eloois-Winkel	Ledegem	36010	
Staden	Staden	36019	
Westrozebeke	Staden	36019	

Arrondissement Tielt

<i>Gemeente</i>	<i>Huidige gemeente</i>	<i>NIS-code</i>	<i>Opmerkingen</i>
Aarsele	Tielt	37015	
Dentergem	Dentergem	37002	
Egem	Pittem	37011	
Kanegem	Tielt	37015	
Koolskamp	Ardooie	37020	
Markegem	Dentergem	37002	
Meulebeke	Meulebeke	37007	
Oeselgem	Dentergem	37002	
Ooigem	Wielsbeke	37017	
Oostrozebeke	Oostrozebeke	37010	
Pittem	Pittem	37011	
Ruiselede	Ruiselede	37012	
Schuierskapelle	Tielt	37015	
Sint-Baafs-Vijve	Wielsbeke	37017	
Tielt	Tielt	37015	
Wakken	Dentergem	37002	
Wielsbeke	Wielsbeke	37017	
Wingene	Wingene	37018	

Zwevezele	Wingene	37018	
-----------	---------	-------	--

Arrondissement Ieper

<i>Gemeente</i>	<i>Huidige gemeente</i>	<i>NIS-code</i>	<i>Opmerkingen</i>
Geluwe	Wervik	33029	
Wervik	Wervik	33029	

Bijlage 2: Cijfergegevens per gemeente

Bijlage 2A: Aantal bedrijven en industriële bezoldigde tewerkstelling in de arrondissementen Kortrijk, Roeselare en Tielt, cijfers per gemeente (1937-1970)

Arrondissement Kortrijk								
Gemeente	Inrichtingen				Totale tewerkstelling			
	1937	1947	1961	1970	1937	1947	1961	1970
Aalbeke	24	20	15	23	354	346	1790	433
Anzegem	27	32	37	35	632	790	738	847
Avelgem	54	65	48	50	800	1091	895	1151
Bavikhove	33	47	24	21	180	274	174	156
Bellegem	25	21	21	24	177	165	263	339
Beveren-Leie	40	100	60	76	250	620	788	1578
Bissegem	81	82	67	68	387	545	771	995
Bossuit	2	2	2	5	18	18	21	164
Deerlijk	96	146	151	151	1424	2349	3283	3870
Desselgem	41	84	57	59	193	410	670	644
Dottignies	61	59	46	53	1048	1078	1167	1921
Espierres - Spiere	7	4	6	6	52	12	46	40
Gijzelbrechtegem	0	1	2	---	0	2	6	---
Gullegem	105	102	68	61	843	858	912	1661
Harelbeke	133	186	151	183	1059	1900	2362	3836
Heestert	16	18	15	14	141	101	151	223
Helchin – Helkijn	2	2	0	2	11	14	0	14
Herseaux	32	47	30	40	442	706	902	691
Heule	109	150	109	105	685	1789	2325	3135
Hulste	29	37	21	24	177	221	235	299
Ingooigem	9	21	30	29	77	111	415	539
Kaster	4	5	2	3	14	44	6	10
Kerkhove	1	2	4	5	2	12	48	81
Kooigem	5	7	5	4	54	97	92	90
Kortrijk	672	789	545	475	13974	14896	15337	13807
Kuurne	140	181	119	135	1282	1560	1546	3136
Lauwe	113	111	60	64	2371	2202	2104	1982
Lendeledede	35	66	33	42	625	745	1093	1659
Luingne	18	21	12	14	88	155	153	183
Marke	54	67	44	53	915	1193	1330	1463
Menen	160	221	154	159	1610	2186	2306	3357
Moen	19	19	14	14	755	654	826	311
Moeskroen	285	318	228	281	5783	6481	7644	9065
Moorsele	32	48	22	34	224	296	432	388
Otegem	11	18	15	21	61	156	126	337
Outrijve	5	5	5	3	18	19	19	14
Rekkem	34	25	26	26	140	146	181	198
Rollegem	10	16	14	13	29	77	73	119

Sint-Denijs	23	20	12	13	117	119	183	238
Sint-Eloois-Vijve	18	24	26	38	239	403	396	556
Tiegem	16	30	21	19	336	190	419	335
Vichte	39	72	59	64	1471	1901	2211	2334
Waarmaarde	3	2	3	3	6	5	21	19
Waregem	130	178	176	198	2084	2335	3661	4334
Wevelgem	207	264	113	128	1149	1671	1309	2135
Zwevegem	81	91	81	69	2388	2656	5902	7350
Arrondissement Roeselare								
Gemeente	Inrichtingen				Totale tewerkstelling			
	1937	1947	1961	1970	1937	1947	1961	1970
Ardooie	49	72	57	70	1052	1030	1152	1506
Beveren-Roeselare	15	38	26	---	282	643	765	---
Dadizele	13	19	16	19	38	78	93	158
Emelgem	70	76	69	---	537	820	1787	---
Gits	18	32	29	28	87	88	764	491
Hooglede	24	30	33	37	174	215	562	950
Ingelmunster	58	94	106	126	726	875	1231	2197
Izegem	263	322	246	291	4935	6535	6749	8263
Kachtem	14	19	13	25	101	166	267	602
Ledegem	31	32	30	38	565	439	644	914
Lichtervelde	47	45	66	66	269	327	1198	1609
Moorslede	45	51	34	50	182	197	289	570
Oekene	4	9	2	4	21	41	33	18
Oostnieuwkerke	19	25	19	32	77	129	204	233
Roeselare	326	440	359	381	5596	6712	9174	12364
Rollegem-Kapelle	3	6	7	13	8	24	40	107
Rumbeke	70	107	86	89	837	1187	1565	1458
Sint-Eloois-Winkel	20	31	25	34	65	166	246	287
Staden	28	35	27	35	191	320	391	517
Westrozebeke	8	10	15	21	20	37	152	422
Arrondissement Tielt								
Gemeente	Inrichtingen				Totale tewerkstelling			
	1937	1947	1961	1970	1937	1947	1961	1970
Aarsele	19	16	21	28	210	187	181	325
Dentergem	19	21	16	16	379	83	328	411
Egem	15	11	13	19	201	77	125	203
Kanegem	3	4	2	3	12	11	17	7
Koolskamp	14	23	17	19	324	211	206	267
Markegem	3	6	4	7	24	36	30	21
Meulebeke	68	83	87	99	759	856	1534	2294
Oeselgem	14	19	16	19	80	87	77	154
Ooigem	27	41	36	27	159	356	449	505
Oostrozebeke	57	95	72	83	555	816	1290	2138
Pittem	31	54	45	55	241	420	586	649
Ruiselede	31	32	28	28	192	174	274	197
Schuierskapelle	3	7	4	8	8	23	40	135
Sint-Baafs-Vijve	19	29	23	20	205	244	195	413

Tielt	148	161	130	136	1772	1772	1544	2713
Wakken	20	30	26	36	308	380	475	759
Wielsbeke	45	55	41	33	313	560	514	759
Wingene	36	56	55	73	257	421	742	912
Zwevezele	23	37	35	40	139	218	816	883
Arrondissement Ieper								
<i>Gemeente</i>	Inrichtingen				Totale tewerkstelling			
	1937	1947	1961	1970	1937	1947	1961	1970
Geluwe	41	43	21	35	137	182	103	259
Wervik	59	80	59	78	320	377	519	1358

Opmerking: om de representativiteit van de telling van 1937 te vergroten werd het aantal inrichtingen bij het aantal werknemers opgeteld om zo te komen tot de totale tewerkstelling (aantal inrichtingen is bijna 1 op 1 relatie met aantal patroons)

Bron: database CAG; EST 1937, HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

Bijlage 2B: Industrialisatie in de gemeenten van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen aan de hand van groei in de (bezoldigde) werkgelegenheid in % (1937-1970)

Arrondissement Kortrijk				
Gemeente	1937-1947	1947-1961	1961-1970	1937-1970
Aalbeke	-2.26	417.34	-75.81	22.32
Anzegem	25.00	-6.58	14.77	34.02
Avelgem	36.38	-17.97	28.60	43.88
Bavikhove	52.22	-36.50	-10.34	-13.33
Bellegem	-6.78	59.39	28.90	91.53
Beveren-Leie	148.00	27.10	100.25	531.20
Bissegem	40.83	41.47	29.05	157.11
Bossuit	0.00	16.67	680.95	811.11
Deerlijk	64.96	39.76	17.88	171.77
Desselgem	112.44	63.41	-3.88	233.68
Dottignies	2.86	8.26	64.61	83.30
Espierres - Spiere	-76.92	283.33	-13.04	-23.08
Gijzelbrechtegem	-	200.00	-100.00	///
Gullegem	1.78	6.29	82.13	97.03
Harelbeke	79.41	24.32	62.40	262.23
Heestert	-28.37	49.50	47.68	58.16
Helchin – Helkijn	27.27	-100.00	-	27.27
Herseaux	59.73	27.76	-23.39	56.33
Heule	161.17	29.96	34.84	357.66
Hulste	24.86	6.33	27.23	68.93
Ingooigem	44.16	273.87	29.88	600.00
Kaster	214.29	-86.36	66.67	-28.57
Kerkhove	500.00	300.00	68.75	3950.00
Kooigem	79.63	-5.15	-2.17	66.67
Kortrijk	6.60	2.96	-9.98	-1.20

Kuurne	21.68	-0.90	102.85	144.62
Lauwe	-7.13	-4.45	-5.80	-16.41
Lendeledede	19.20	46.71	51.78	165.44
Luingne	76.14	-1.29	19.61	107.95
Marke	30.38	11.48	10.00	59.89
Menen	35.78	5.49	45.58	108.51
Moen	-13.38	26.30	-62.35	-58.81
Moeskroen	12.07	17.94	18.59	56.75
Moorsele	32.14	45.95	-10.19	73.21
Otegem	155.74	-19.23	167.46	452.46
Outrijve	5.56	0.00	-26.32	-22.22
Rekkem	4.29	23.97	9.39	41.43
Rollegem	165.52	-5.19	63.01	310.34
Sint-Denijs	1.71	53.78	30.05	103.42
Sint-Eloois-Vijve	68.62	-1.74	40.40	132.64
Tiegem	-43.45	120.53	-20.05	-0.30
Vichte	29.23	16.31	5.56	58.67
Waarmaarde	-16.67	320.00	-9.52	216.67
Waregem	12.04	56.79	18.38	107.97
Wevelgem	45.43	-21.66	63.10	85.81
Zwevegem	11.22	122.21	24.53	207.79
<i>Arrondissement Roeselare</i>				
Gemeente	1937-1947	1947-1961	1961-1970	1937-1970
Ardoois	-2.09	11.84	30.73	43.16
Beveren-Roeselare	128.01	19.23	///	///
Dadizele	105.26	19.23	69.89	315.79
Emelgem	52.70	117.93	///	///
Gits	1.15	768.18	-35.73	464.37
Hoogdele	23.56	161.40	69.04	445.98
Ingelmunster	20.52	40.69	78.47	202.62
Izegem	32.42	3.27	22.43	67.44
Kachtem	64.36	60.84	125.47	496.04
Ledegem	-22.30	46.70	41.93	61.77
Lichtervelde	21.56	266.36	34.31	498.14
Moorslede	8.24	46.70	97.23	213.19
Oekene	95.24	-19.51	-45.45	-14.29
Oostnieuwkerke	67.53	58.14	14.22	202.60
Roeselare	19.94	36.68	34.77	120.94
Rollegem-Kapelle	200.00	66.67	167.50	1237.50
Rumbeke	41.82	31.84	-6.84	74.19
Sint-Eloois-Winkel	155.38	48.19	16.67	341.54
Staden	67.54	22.19	32.23	170.68
Westrozebeke	85.00	310.81	177.63	2010.00
<i>Arrondissement Tielt</i>				
Gemeente	1937-1947	1947-1961	1961-1970	1937-1970
Aarsele	-10.95	-3.21	79.56	54.76
Dentergem	-78.10	295.18	25.30	8.44
Egem	-61.69	62.34	62.40	1.00

Kanegem	-8.33	54.55	-58.82	-41.67
Koolskamp	-34.88	-2.37	29.61	-17.59
Markegem	50.00	-16.67	-30.00	-12.50
Meulebeke	12.78	79.21	49.54	202.24
Oeselgem	8.75	-11.49	100.00	92.50
Ooigem	123.90	26.12	12.47	217.61
Oostrozebeke	47.03	58.09	65.74	285.23
Pittem	74.27	39.52	10.75	169.29
Ruiselede	-9.38	57.47	-28.10	2.60
Schuierskapelle	187.50	73.91	237.50	1587.50
Sint-Baafs-Vijve	19.02	-20.08	111.79	101.46
Tielt	0.00	-12.87	75.71	53.10
Wakken	23.38	25.00	59.79	146.43
Wielsbeke	78.91	-8.21	47.67	142.49
Wingene	63.81	76.25	22.91	254.86
Zwevezele	56.83	274.31	8.21	535.25
Arrondissement Ieper				
Gemeente	1937-1947	1947-1961	1961-1970	1937-1970
Geluwe	32.85	-43.41	151.46	89.05
Wervik	17.81	37.67	161.66	324.38

Opmerking: De cijfers laten voor kleine gemeenten heel hoge groeicijfers zien, bijvoorbeeld Bossuit, Gijzelbrechtegem, Kerhove, Rollegem-Kapelle, Westrozebeke en Schuierskapelle. In absolute cijfers is de industriële werkgelegenheid in deze gemeenten echter heel beperkt!

Bron: database CAG; EST 1937, HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970

Bijlage 2C: Industrialiseringsgraad in de gemeenten van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1947-2009)

Arrondissement Kortrijk				
Gemeente	1947	1961	1970	2009
Anzegem	20.61	17.90	18.09	/
Gijzelbrechtegem	0.74	2.43	/	/
Ingooigem	5.97	19.53	24.76	/
Tiegem	10.15	22.24	18.64	/
Vichte	77.09	75.10	73.24	/
Kaster	5.82	0.84	1.45	/
ANZEGEM	27.47	31.52	32.43	8.9
Avelgem	21.48	16.86	20.91	/
Bossuit	3.78	4.31	36.53	/
Kerkhove	1.47	5.68	8.83	/
Outrijve	1.89	1.86	1.33	/
Waarmaarde	0.75	3.24	3.00	/
AVELGEM	14.23	12.08	16.70	13.2
DEERLIJK	28.95	35.64	38.07	13.4
Bavikhove	12.83	6.85	5.46	/

Hulste	7.19	7.47	9.57	/
Harelbeke	14.58	14.08	20.74	/
HARELBEKE	13.13	12.33	17.53	10.7
Aalbeke	13.79	68.48	15.41	/
Bellegem	4.97	8.20	9.96	/
Bissegem	13.20	15.88	17.98	/
Heule	21.77	25.67	32.64	/
Kooigem	12.68	12.67	13.10	/
Marke	30.61	29.17	25.21	/
Rollegem	3.04	2.97	4.62	/
Kortrijk	37.41	35.17	30.71	/
KORTRIJK	29.32	30.92	27.04	9.0
KUURNE	18.58	13.84	24.08	20.7
LENDELEDE	16.73	22.67	32.10	10.2
Lauwe	31.13	27.47	25.58	/
Rekkem	3.24	3.77	4.26	/
Menen	9.92	10.27	15.23	/
MENEN	13.49	13.15	16.08	7.3
Spiere	1.33	5.64	4.70	/
Helkijn	1.40	0.00	1.39	/
SPIERE-HELKIJN	1.37	2.54	2.91	10.3
Beveren-Leie	17.99	19.11	35.07	/
Desselgem	11.07	16.45	14.16	/
Sint-Eloois-Vijve	21.55	17.14	19.30	/
Waregem	17.93	22.86	24.45	/
WAREGEM	17.09	20.80	23.98	17.8
Gullegem	12.81	13.01	21.75	/
Moorsele	6.26	9.04	7.45	/
Wevelgem	13.92	10.22	15.35	/
WEVELGEM	12.06	10.79	15.63	12.8
Sint-Denijs	4.42	6.94	9.36	/
Moen	27.97	33.43	11.22	/
Heestert	4.62	6.71	9.38	/
Otegem	8.74	6.29	15.11	/
Zwevegem	31.09	55.40	61.74	/
ZWEVEGEM	21.01	35.91	38.75	11.8
Dottignies	18.17	19.04	31.62	/
Herseaux	10.09	12.36	9.36	/
Luingne	5.24	5.18	5.95	/
Moeskroen	17.83	20.91	24.30	/
MOESKROEN	16.12	18.64	22.02	g.g.
Arrondissement Roeselare				
Gemeente	1947	1961	1970	2009
Gits	2.59	22.05	13.67	/
Hooglede	4.81	11.69	18.43	/
HOOGLEDE	3.85	16.03	16.47	21.5
INGELMUNSTER	9.62	12.58	21.44	11.3
Emelgem	19.86	37.79	/	/

Kachtem	9.70	14.65	25.74	/
Izegem	39.09	39.48	36.04	/
IZEGEM	33.34	37.23	35.09	13.5
Rollegem-Kapelle	1.97	3.21	7.69	/
Sint-Eloois-Winkel	5.77	7.37	8.14	/
Ledegem	11.20	15.47	22.20	/
LEDEGEM	7.85	10.63	14.48	4.4
LICHTERVELDE	4.89	17.33	21.57	8.7
Dadizele	3.32	3.29	4.96	/
Moorslede	3.00	4.29	8.27	/
MOORSLEDE	3.09	3.99	7.23	4.1
Beveren-Roeselare	20.04	22.73	/	/
Oekene	3.24	2.72	1.52	/
Rumbeke	15.42	18.09	14.53	/
Roeselare	21.08	25.74	30.58	/
ROESELARE	19.50	23.61	26.80	12.3
Oostnieuwkerke	4.14	6.19	6.55	/
Westrozebeke	1.92	7.73	19.70	/
Staden	5.95	7.07	9.94	/
STADEN	4.66	6.92	10.76	17.4
Arrondissement Tielt				
Gemeente	1947	1961	1970	2009
Ardooie	14.52	16.17	21.27	/
Koolskamp	10.08	9.51	12.37	/
ARDOOIE	13.50	14.62	19.19	24.0
Markegem	4.23	3.85	2.75	/
Oeselgem	7.70	6.98	13.04	/
Wakken	14.63	18.26	31.23	/
Dentergem	3.22	12.82	15.62	/
DENTERGEM	8.18	12.92	19.20	7.2
MEULEBEKE	8.45	14.63	21.94	10.6
OOSTROZEBEKE	14.84	21.54	33.25	15.2
Egem	5.16	8.93	14.70	/
Pittem	9.10	12.52	13.85	/
PITTEM	8.14	11.69	14.04	10.9
RUISELEDE	3.13	5.24	3.93	4.5
Aarsele	5.76	5.78	10.59	/
Kanegem	0.80	1.45	0.67	/
Schuiferskapelle	2.05	3.78	13.31	/
Tielt	13.68	11.48	19.27	/
TIELT	10.66	9.47	16.56	16.7
Ooigem	17.24	18.35	19.87	/
Sint-Baafs-Vijve	12.17	9.13	18.65	/
Wielsbeke	22.00	18.07	25.07	/
WIELSBEKE	17.54	15.59	21.55	53.4
Wingene	5.75	10.38	12.77	/
Zwevezele	4.33	15.81	16.66	/
WINGENE	5.17	12.66	14.43	6.5

<i>Arrondissement Ieper</i>				
Gemeente	1947	1961	1970	2009
Geluwe	3.16	1.71	4.40	/
Wervik	3.08	4.17	10.72	/
WERVIK	3.11	3.37	8.71	5.6

Opmerking: De industrialiseringsgraad is de verhouding van de industriële werkgelegenheid tot de bevolking van de gemeente of regio. Hoe hoger de graad, hoe meer de industrie in deze gemeente gevestigd is.

Bron: database CAG; EST 1937, HNT 1947, HNT 1961, HNT 1970; gemeentelijke steekkaarten dienst Economie provincie West-Vlaanderen (2009)

Bijlage 3: Nota voor verder wetenschappelijk onderzoek en erfgoed- en cultuurtoeristische ontsluiting

De sociaal-economische streekstudie van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen biedt een waaier aan mogelijkheden wat betreft voortgezet (toegepast) wetenschappelijk onderzoek, erfgoedprojecten en toeristische initiatieven. Op academisch vlak kan deze basisstudie vele richtingen uit, maar ook op lokaal en heemkundig vlak zijn er diverse kansen voor valorisatie. Op het vlak van cultuurtoeristische ontsluiting is het vooral van belang om vooraf de beoogde doelgroep te omschrijven. In het onderstaande overzicht bundelen we een aantal ideeën.

Ideeën voor wetenschappelijk onderzoek

- De streekstudie kan verder verbreed en verdiept worden (bijvoorbeeld aan de hand van een wetenschappelijk artikel). Omdat we in het onderzoek ons vooral richtten op de kwantitatieve aspecten van de socio-economische ontwikkeling, is het aangewezen om daar een aantal kwalitatieve elementen aan toe te voegen. Aanvullend onderzoek in diverse archieven is daarvoor noodzakelijk (bijvoorbeeld van de provincie West-Vlaanderen en de gemeenten uit de regio). Een aantal archieffondsen zoals de patentlijsten van West-Vlaamse bedrijven, de verslagen van de Kamers van Koophandel en de dossiers van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven scheppen het kader om het onderzoek te intensifiëren. Het cijfermateriaal op lokaal niveau kan zo beter geduid worden.
- De band tussen de streekstudie en recente economische ontwikkelingen kan gelegd worden via het afnemen van een aantal interviews van vooraanstaande industriëlen of betrokken beleidsmakers. Zij kunnen vanuit hun eigen ervaring de band leggen tussen het verleden en het heden. In die optiek kan er eventueel een inventaris van (belangrijke) ondernemers opgesteld worden als basis voor een biografische gids.
- Vanzelfsprekend dienen in een voortgezette socio-economische studie niet alleen ondernemers aan bod te komen. Ook het verhaal van de werknemers (arbeiders en bedienden) was en is belangrijk. Sommige arbeiders werkten hun leven lang in hetzelfde bedrijf en hebben zo een unieke kijk op de evoluties die de onderneming en de sector ondergingen. Uiteraard dient een representatieve groep van werknemers te worden bevraagd: zowel mannen als vrouwen, arbeiders als bedienden, kaderleden als lagere bedienden, grote en kleine ondernemingen, bedrijven uit verschillende sectoren en gemeenten... Alle interviews, of tenminste delen ervan, kunnen in een verhalenbank opgenomen worden en zo ontsloten worden voor het brede publiek. Leuke beeldfragmenten kunnen een plaats krijgen op de websites van toeristische diensten.
- Hoewel er reeds een uitgebreide inventaris van West-Vlaamse bedrijfsarchieven bestaat, lijkt het toch interessant om op zoek te gaan naar de archieven van kleine ondernemingen. Vaak worden deze bewaard bij de ondernemer zelf of bij zijn familie. Lokale heemkundige kringen kunnen eventueel helpen bij het leggen van contacten. Op die manier krijgt men een uniek inzicht in de bedrijfsstructuur en de ondernemerscultuur van kleine bedrijfjes.

- Het gevoerde onderzoek leent zich goed om een aantal deelaspecten van de industriële ontwikkeling van naderbij te bekijken. Bepaalde onderbelichte sectoren zoals de bouwnijverheid, hout- en meubelnijverheid, agro-voeding (met inbegrip van de diepvriesgroentensector) en grafische industrie kunnen het onderwerp vormen van een interessante deelstudie. Aanvullingen, syntheses en nieuwe inzichten kunnen uiteraard ook voor de textielnijverheid, schoenen- en borstelnijverheid en metaalindustrie. Daarnaast kan de (typische?) ondernemersmentaliteit en arbeidsethiek van de mensen uit de regio onderzocht worden. Eventueel kan ook dieper ingegaan worden op de relaties tussen West-Vlaanderen en Noord-Frankrijk.
- Een geografische verbreding van de streekstudie is uiteraard ook mogelijk. In het onderzoek focusten we hoofdzakelijk op de industriële ontwikkeling van de administratieve arrondissementen Kortrijk en Roeselare. We hebben echter ook de volledige gegevens van alle gemeenten van het arrondissement Tielt overgenomen. Ook voor het arrondissement Ieper is er cijfermateriaal beschikbaar gemaakt. Deze regio's kunnen vlot in het onderzoek geïntegreerd worden. Zeker voor het Tieltse lijkt dat zeer aangewezen vanwege de vergelijkbare economische structuur. Uiteraard zijn socio-economische streekstudies ook mogelijk voor andere regio's dan Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. De historische ontwikkelingen van de Westhoek waar de klemtoon nog meer op het landbouwaspect ligt en van het Brugse Ommeland bieden interessante vergelijkende perspectieven daartoe.
- Uiteraard is het ook mogelijk om de periodisering van het datamateriaal uit te breiden. Zo is het zeker de moeite om de periode vóór 1840 voort te onderzoeken. Bovendien is er cijfermateriaal aanwezig dat relatief nauw aansluit bij de database die het CAG ontwikkelde. Langs de andere kant stoppen de economische ontwikkelingen ook niet in 1970. Het is aangewezen de resultaten van het onderzoek door te trekken en te vergelijken met het cijfermateriaal van vandaag. De economie van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen kwam eigenlijk pas op kruissnelheid na de crisis van de jaren 1970.
- Interessant is tevens op welke manier de industriële ontwikkeling van de streek interageert met het fysische milieu en landschap. De relatie tussen agrarisch landschap, industrieel landschap en natuurlijk landschap zou in een uniek kader kunnen worden belicht. Hoewel de regio een sterk doorgedreven industrieel karakter heeft, zijn er nog een aantal zones die overwegend rurale kenmerken vertonen.

Enkele pistes voor erfgoedontsluiting

Lopende initiatieven en projecten in ontwikkeling

- De resultaten van dit onderzoek worden gepresenteerd op een studiedag in het najaar van 2011. Naast een grondige uiteenzetting van de methodologie en de voornaamste resultaten, zal er ook ruimte zijn voor andere nauw gelieerde onderwerpen. Zo kunnen de kenmerken van de Zuid-West-Vlaamse bedrijfsleiders en hoe ze zich bewegen in het socio-economisch stelsel worden belicht. Daarnaast kan er een theoretische inleiding zijn over het nut en belang van regionale geschiedenis. Een bijdrage over de ontwikkeling van de verkeersinfrastructuur lijkt ook heel nuttig.

- De belangrijkste conclusies en resultaten van deze sociaal-economische streekstudie worden gebundeld in een heldere, publiceerbare tekst. Het boek zal verschijnen in de reeks ‘Erfgoedgidsen’ van de provincie West-Vlaanderen in 2012.
- De streekstudie is eveneens interessant met betrekking tot cultuurtoeristische ontsluiting. Een eerste gepland project is de viering van 150 jaar kanaal Roeselare-Leie in 2012. Voor die viering zal een educatief pakket en een tentoonstelling worden ontwikkeld waarbij de verschillende evoluties van het kanaal te zien zijn en waarbij het historisch-economische belang van het kanaal geduid wordt. De streekstudie heeft tevens een band met de opvoering van een theatervoorstelling die gebaseerd is op de socio-economische aspecten van de vlasnijverheid in het Kortrijkse.
- Het onderzoek sluit tevens nauw aan bij het educatieve project rond Odiel Defraeye (TERF). De eerste Belgische Tourwinnaar, afkomstig van Rumbeke, was actief in de Izegemse schoenenindustrie en fietste dagelijks van Rumbeke naar Izegem. De socio-economische omstandigheden van het leven van Odiel Defraeye kunnen aan de hand van de streekstudie beter gedocumenteerd worden.
- De resultaten van de streekstudie kunnen ook gebruikt worden in een aantal grote erfgoedprojecten. Voor de geplande herlokalisering en herwaardering van het Vlasmuseum (Kortrijk) en het Schoeisel- en Borstelmuseum (Izegem) is de streekstudie zeker van belang. Hernieuwde ideeën rond de socio-economische realiteit van de regio kunnen zo hun weg vinden naar het grote publiek. De tentoonstellingen die worden opgezet kunnen zich baseren op de databank van het CAG. De streekstudie kan mogelijk ook de nodige fundamenten leveren voor het “verhaal” dat het Huis van de Voeding (“Miummm”) in Roeselare wil brengen.

Mogelijke toegepaste ideeën

- De streekstudie biedt een mooie kans om kandidaat-gidsen een grondige basis mee te geven met betrekking tot de industrialisatie en economische ontwikkeling van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen in de 19de en 20ste eeuw weliswaar met wat meer politieke en sociale elementen. Ook voor gidsen in de streekmusea heeft de studie zijn waarde. Het is immers belangrijk dat de informatie die zij doorgeven correct en coherent is. Gidsen leggen de band tussen de geïnteresseerde leek en het ruime socio-economische verhaal. In samenwerking met Syntra West en het overleg van regiogidsen kan eventueel een syllabus worden uitgewerkt.
- Een andere aanvulling bij het onderzoek kan het opzetten van een beeldbank zijn. Oude beelden en prentkaarten die socio-economisch gerelateerd zijn, kunnen zo verzameld en ontsloten worden. Op die manier bekomt men naast de kwantitatieve schets van de socio-economische streekontwikkelingen, ook een volledig fysiek overzicht. Het verleden van de streek wordt zo optimaal gereconstrueerd. Uiteraard bestaat er in de regio reeds de beeldbank Vlas maar het is ons inziens heel interessant om het onderwerp te verruimen zodat de volledige industrialisatie van de regio aan bod kan komen. Een mogelijk praktisch idee is om een foto te nemen vanuit ongeveer hetzelfde standpunt als een van de oude prentkaarten. Indien men beide afbeeldingen bij elkaar brengt, kan men goed het verschil en de evolutie van het landschap zien.

Oude en nieuwe foto's kunnen bijvoorbeeld ook in één prentkaart gecombineerd worden.

- Het concept van de beeld- of erfgoedbank kan uiteraard ook verder opengetrokken worden. Niet alleen foto's of prentkaarten worden dan verzameld en gedigitaliseerd maar ook het cijfermateriaal van de streekstudie (aangevuld met andere cijfergegevens), beschrijvingen van oude nijverheden, (delen van) interviews, uitgebreide literatuurgegevens, contactadressen... kunnen in de databank geplaatst worden. Zo kan eventueel gestart worden met de uitbouw van een erfgoeddatabank voor industriële streekgeschiedenis. Iedere lokale erfgoedwerker zou zijn nuttige en relevante documenten kunnen opladen op de databank.
- Daarnaast is de streekstudie ook interessant voor de erfgoedconvenant die men in de regio Tielt wil opzetten. Er kan bekeken worden waarom de regio Tielt zich in de periode 1840-1970 trager en in mindere mate industrialiseerde dan de rest van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. Ook het typische fenomeen van de thuisarbeid in het Tielts (meer dan elders in de streek) zou beter belicht kunnen worden. Bovendien zou aan de hand van de landbouwtellingen het agrarische fundament van de Tielts regio verder kunnen worden geconfronteerd met de gegevens over de industriële ontwikkeling. Interviews met oudere en jongere respondenten kunnen dit verder aanvullen.
- Wegens het specifieke karakter van de West-Vlaamse nijverheid kan tevens de link met Noord-Frankrijk worden gelegd. Tentoonstellingen, publieksvriendelijke publicaties, erfgoedwandelingen... kunnen grensoverschrijdend georganiseerd worden om de pendel- en grensarbeid in een uniek kader te belichten. De grenssteden Wervik en Menen kunnen hierbij als ankerpunt dienen. Uiteraard hangt dit samen met de initiatieven die de Noord-Franse diensten voor cultuur en erfgoed opzetten.
- Samen met het nodige beeldmateriaal en een aantal relevante interviews, kan het cijfermateriaal van het onderzoek eveneens dienen als basis voor een rondreizende tentoonstelling. Eventueel in samenwerking met lokale heemkundige kringen of andere historische genootschappen kan de socio-economische geschiedenis van de regio, het dorp (of dorpen) of een industriële activiteit worden belicht. Een rondreizende basistentoonstelling waarbij de lokale partners hun eigen "verhaal" kunnen brengen, is een optie. Een educatief aanbod kan zich richten tot de plaatselijke (lagere) scholen en/of jeugdverenigingen.
- De resultaten van de socio-economische streekstudie kunnen, aangevuld met wat verder onderzoek, worden herwerkt tot een documentaire die bijvoorbeeld op de regionale televisie kan worden getoond. Recente initiatieven bewijzen de interesse van WTV hiervoor.
- Ook voor huidige bedrijven kan de streekstudie interessant zijn. Voor het positioneren op de nationale (en internationale) markt kan verwezen worden naar de historische wortels waaruit het ondernemerschap gegroeid is. Grote ondernemingen kunnen ook een professionele bedrijfsgeschiedenis laten schrijven en als relatiegeschenk gebruiken.

Ideeën voor cultuurtoeristische ontsluiting

- Daar deze streekstudie de regionale industrialisatie onderzocht, spreekt het voor zich dat diverse lokale initiatieven kunnen worden ontwikkeld. Begeleide wandelingen langs oude industriële sites, fietstochten langs de kanalen Bossuit-Kortrijk en Roeselare-Leie, rondvaarten op de Leie, rondleidingen in vroegere arbeidersbuurten... het is allemaal mogelijk. De bestaande musea van de regio met een socio-economische focus, zoals het Nationaal Tabaksmuseum (Wervik), het Vlasmuseum (Kortrijk), het Museum voor Pijp en Tabak (Harelbeke), het Schoeisel- en Borstelmuseum (Izegem) en het Wielermuseum (Roeselare), kunnen daarbij als ankerpunt dienen. Ook een fietsroute langs huidige bedrijventerreinen behoort tot de mogelijkheden. Langs deze routes kunnen infoborden (in verschillende vormen) worden geplaatst. Of er kunnen ook laagdrempelige folders of brochures worden uitgegeven die het “verhaal” van de route, de streek en de mensen vertellen. Deze info of “verhalen” kunnen ook op de websites van de toeristische diensten worden aangeboden.
- Het zou uitermate interessant zijn om de resultaten van het onderzoek te verwerken in een aantal informatieborden die langs strategische plaatsen staan (bijvoorbeeld langs het kanaal of bij een interessante industriële site). Het concept van een digitale gestuurde toeristische infokiosk (cf. Lo-Reninge) zou ideaal toepasbaar zijn in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. Historische informatie en toeristische inlichtingen gaan zo hand in hand.

Bijlage 4: Belangrijke bedrijven in de regio

De socio-economische streekgeschiedenis van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen richt zich hoofdzakelijk op een grondige analyse van het cijfermateriaal. Uiteraard schuilen er achter deze cijfers heel wat bedrijven en mensen. Vanuit de provincie West-Vlaanderen en de betrokken partners kwam dan ook de vraag om een lijst op te stellen met alle ‘belangrijke’ bedrijven van de regio.

Wegens de beperktheid in tijd kon hier helaas geen gevolg aan worden gegeven. Het is onhaalbaar om na te gaan welk bedrijf precies achter welk cijfer schuil gaat. Bij de vele éénmansbedrijfjes van de regio is dit uiteraard onmogelijk. Een lijst opstellen van alle ‘belangrijke’ bedrijven uit de regio is eveneens problematisch. Want, wanneer kan men een bedrijf typeren als ‘belangrijk’? Gaat men uit van bedrijven die nu nog actief zijn of komen enkel ‘historische’ ondernemingen in aanmerking? Kiest men voor bedrijven die veel werknemers hebben, die in een bepaalde niche wereldtop zijn, die innovatief zijn of die een unieke bedrijfsfilosofie hebben? Iedere opgestelde lijst zou subjectief zijn. Bovendien zou de lijst heel onvolledig zijn.

Daarom besliste het CAG om geen lijst *as such* op te stellen maar eerder een aantal hulpmiddelen aan te reiken waarin tal van bedrijven uit de regio zijn opgelijst. Ook hier is het niet eenvoudig om een volledig overzicht te bieden. Sowieso zullen er ondernemingen, KMO's en éénmansbedrijfjes uit de boot vallen. De volledige referenties van de studies zijn steeds in de bibliografie terug te vinden.

Twee interessante algemene boeken in verband met bedrijfsgeschiedenis zijn *Een succesvolle onderneming* (2005) van Chantal Vancoppenolle en *Bronnen voor de industriële geschiedenis* (2000) van Nele Bracke. In de publicatie van Vancoppenolle wordt van naaldje tot draadje uitgelegd hoe men bij voorkeur te werk gaat bij het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis. Vancoppenolle geeft een antwoord op mogelijke wetenschapstechnische problemen en biedt een overzicht van de voornaamste technieken en analytische begrippen uit andere wetenschappen en disciplines (bijvoorbeeld boekhouden). Het repertorium van Bracke biedt een kritisch overzicht van de bronnen voor de industriële en bedrijfsgeschiedenis. Heel wat – minder bekende – bedrijven uit de streek zijn bijvoorbeeld terug te vinden via nationale of lokale adresboeken (*Almanach* of *Annuaire*). Bouwdossiers en bronnen met betrekking tot de hinderwetgeving (zoals de bekende dossiers ‘de comodo et incommodo’) geven een idee welke bedrijven er per gemeente waren (hoewel deze bronnen uiteraard ook niet volledig zijn). In het Provinciaal Archief van West-Vlaanderen zijn heel wat van dergelijke archiefbestanden terug te vinden.

Een eerste specifiek naslagwerk waarin heel wat West-Vlaamse ondernemers zijn opgelijst, is de *Gids van bedrijfsarchieven in de provincie West-Vlaanderen* (2008) door Sigrid Dehaeck en Joachim Derwael. De gids van West-Vlaamse bedrijfsarchieven omvat in totaal 238 beschrijvingen van archiefbestanden. Elke beschrijving bestaat uit een omschrijving van de onderneming, een korte historiek en een overzicht van archiefbescheiden. Het repertorium is opgesteld aan de hand van een enquête, afgenomen bij ondernemingen met meer dan 50 werknemers (of die opgericht waren voor 1960) uit de metaal-, textiel- en voedingsector. Ook bedrijven uit andere sectoren zijn in de gids opgenomen. Het werkinstrument is ideaal om archiefbestanden te vinden van een aantal failliete maar opmerkelijke bedrijven. Nadeel is wel

dat kleine zelfstandigen uit de gids geweerd zijn. De bedrijfsarchieven zijn bewaard bij de bedrijven zelf hetzij bij openbare archiefbewaarplaatsen zoals Rijksarchieven en stadsarchieven.

De ridders van de West-Vlaamse tafel (2002) van journalist Jan Puype is een naslagwerk dat vooral focust op de belangrijkste bedrijven vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw. In de publicatie brengt Puype per sector een overzicht van de belangrijkste West-Vlaamse ondernemersfamilies. Heel wat reconversiebedrijven komen daarbij aan bod. Per bedrijf en per familie geeft hij een beknopte historiek met bijzondere aandacht voor de wortels van het succesvol ondernemen. Hoewel het boek ondernemers uit de hele provincie belicht, komt de meerderheid van de families uit Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. Een goede aanvulling hierbij zijn de publicaties *50 ondernemers uit West-Vlaanderen* (2002) en *Gesprekken met 50 West-Vlaamse ondernemers* (2007) van Karel Cambien. Een tiental bedrijfsleiders van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen zijn bovendien opgenomen in het nationale overzichtswerk *100 Grote Bedrijfsleiders* (1999).

Van een aantal grote bedrijven uit de regio is er reeds een bedrijfsgeschiedenis geschreven. De eerste voorname bedrijfsgeschiedenis was ongetwijfeld *Bekaert 100* (1980). Naast een uitgebreide historiek van het bedrijf en de familie Bekaert, is er ook ruimte voor de economische geschiedenis van Zuid-West-Vlaanderen. In de publicatie staat duidelijk verwoord hoe het bedrijf opklom tot een wereldspeler in zijn marktsegment. Ook voor het Lauwse textielbedrijf *De Witte Lietaer* werd naar aanleiding van het 100-jarige jubileum een bedrijfsgeschiedenis (1998) geschreven.

Een zevental jaar geleden is er een bedrijfsgeschiedenis verschenen over de opmerkelijke geschiedenis van Barco: *Niches om te zien: de strategische groei van Barco* (2004). Het boek schetst de evolutie van een familiebedrijfje op een zolderkamertje tot een wereldspeler met topmanagement en diverse internationale filialen. De publicatie schenkt veel ruimte aan de uitbouw door Barco van een nichemarkt met behulp van innovatieve technologieën. Voor de bedrijfsgeschiedenis kon auteur Erik Buyst rekenen op verhalen van (oud-) werknemers en bedrijfsleiders.

De geschiedenis schrijven van een bedrijf dat niet meer bestaat, lijkt evidentier omdat dan het werkelijke belang van de onderneming kan geduid worden. De geschiedenis van de *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene* (2006) is daar een voorbeeld van. Met heel wat uniek illustratiemateriaal geeft men in een tiental korte bijdragen de geschiedenis van Kortrijk's belangrijkste meubelbedrijf weer.

Uiteraard zijn er ook bedrijfsgeschiedenissen gepubliceerd in de lokale historische en heemkundige periodieken. In de uitgebreide streekbibliografie zijn er daarvan een aantal terug te vinden (zie bijlage 5). Een heel interessant naslagwerk is ook *Dit is West-Vlaanderen: steden, gemeenten, bevolking* (1959-1962) onder redactie van Lucien Dendooven. In dit weliswaar sterk verouderd overzichtswerk staat per gemeente een beknopte geschiedenis beschreven. Per gemeente is er ook een lijst met de voornaamste bedrijven, telkens met een korte historiek. Niet alleen grote ondernemingen, ook een aantal kleine zelfstandigen zijn in het overzicht opgenomen.

Bijlage 5: Uitgebreide streekbibliografie

Dit literatuuroverzicht heeft tot doel om een selectief overzicht te bieden van de industriële geschiedenis in de 19de en 20ste van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. Uiteraard is het onmogelijk om elke publicatie hier op te nemen. Een goede selectie maken is dus noodzakelijk. We namen in deze lijst de belangrijkste werken op in het veld van de industriële geschiedenis. Het zwaartepunt lag uiteraard bij de regionale benadering. De algemene werken over economie en industrie dienen ter illustratie. Heel wat van de onderstaande publicaties werden gebruikt bij het opstellen van de streekstudie.

De bibliografie is in vier delen opgesplitst. In het eerste deel geven we kort een overzicht van de beschikbare bibliografieën (algemeen, socio-economisch en regionaal-lokaal). Geïnteresseerden kunnen via deze weg ook andere referenties terugvinden die niet in dit overzicht zijn opgenomen. In het tweede deel wordt een beknopte referentielijst gegeven van hulpmiddelen om bronnen op te sporen voor een socio-economische of een bedrijfsgeschiedenis. Tevens voegden we een lijst van inventarissen toe. Het derde deel van de bibliografie behandelt zowel algemene werken als sectorale bijdragen over de economische en industriële geschiedenis van Vlaanderen en België. We focusten ons daarbij op de basiswerken. Het vierde en laatste deel over West-Vlaanderen is opgedeeld in vier luiken: lokale monografieën, publicaties over socio-economische geschiedenis, publicaties over één sector (of één bedrijf) en bijdragen over maatschappelijke verhoudingen en organisatievormen. In het vierde deel zijn tevens de relevante onuitgegeven licentiaatsverhandelingen over de regio opgenomen.

Deel 1. Bibliografieën

1.1. Algemene bibliografieën

‘Bibliografie van de geschiedenis van België / Bibliographie de l’histoire de Belgique’, *Revue du Nord*, 29 (1947) – 34 (1952). Verder in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 32 (1953) e.v. (lopend).

DE BELDER, J. en HANNES, J., *Bibliografie van de geschiedenis van België, 1865-1914* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen, 38), Leuven-Parijs, 1965.

De Leuvense historici betiteld: titels van licentiaatsverhandelingen en doctoraten geschiedenis 1934-2008, Leuven, 2008.

FRANÇOIS, L. e.a., *De vele gezichten van de Nieuwste Geschiedenis. Bibliografie van de licentiaats- en doctoraatsverhandelingen betreffende de Belgische nieuwste geschiedenis tot stand gebracht aan de Belgische universiteiten, buiten de seminaries voor nieuwste geschiedenis, 1975-1990*, Gent, 1992.

FRANÇOIS, L., VANHAUTE, E. en VRIELINCK, S., *De vele gezichten van de Nieuwste Geschiedenis. 2: Bibliografie van de licentiaats- en doctoraatsverhandelingen betreffende de Nieuwste Geschiedenis tot stand gekomen aan de afdelingen geschiedenis van de Belgische universiteiten, 1975-1994*, Gent, 1995.

FRANÇOIS, L., *De vele gezichten van de Nieuwste Geschiedenis. 3: Bibliografie van de licentiaats- en doctoraatsverhandelingen betreffende de Nieuwste Geschiedenis tot stand gekomen aan de afdelingen geschiedenis van de Belgische universiteiten 1945-2001*, Gent, 2003. Jaarlijks aangevuld met een overzicht van de licentiaatsverhandelingen in het *Mededelingenblad van de Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis*.

HEYSE, M. en VAN EENOO, R., *Bibliografie van de geschiedenis van België, 1914-1940* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen, 90), Leuven-Parijs, 1986.

VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19^e-21^e eeuw*, 2de herz. en uitgebr. uitg., Brussel, 2009.

VAN EENOO, R., 'De belangrijkste bibliografische instrumenten', J. ART red., *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel I: 19de en 20ste eeuw*, Gent, 1993, 15-49.

VERVAECK, S., *Bibliografie van de geschiedenis van België, 1831-1865* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen, 37), Leuven-Parijs, 1965.

1.2. Bibliografieën betreffende de socio-economische geschiedenis

Beredeneerde bibliografieën en literatuurlijsten bij de artikelen van de economische en sociale geschiedenis in *(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1977-1982, X-XV.

Bibliografie van de textielnijverheid. Algemeen textieljaarboek voor België, Brussel, 1943.

'Bibliografie industrieel erfgoed', *Tijdschrift Industrieel Erfgoed*, 1-4 (1983-1986). Verdergezet in *Industrieel Erfgoed in Vlaanderen*, 5 (1986) e.v. (lopend).

'Bibliographie de l'évolution industrielle de la Belgique pour la période de 1800-1909', J. LEWINSKY, *L'évolution industrielle de la Belgique*, Brussel-Leipzig-Parijs, 1911, 355-440.

Bibliographie générale des industries à domicile (Les industries à domicile en Belgique. Supplément), Brussel, 1908.

'Bibliografie', N. BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis: gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, 2000, 31-130.

BLOMME, J. en SCHOLLIERS, P., 'De economische geschiedenis van België tijdens de Nieuwste Tijd: onderzoekstrends in de jaren tachtig', *NEHA-Bulletin. Tijdschrift voor de economische geschiedenis in Nederland*, 7 (1993), 5-38.

DE HERDT, R., 'Bibliografie voor geschiedenis van techniek en industriële cultuur', *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 1 (1983); verdergezet in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 10 (1992) e.v. (lopend).

DE TEMMERMAN, J., *Bibliografie van de kantnijverheid*, Haaltert, 1985.

DEVOLDER, C., 'Literatuur: van context naar bedrijf', C. VANCOPPENOLLE red., *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia, 104), herz. uitg., Brussel, 2005, 295-351.

GAUS, H., VAN EENOO, R. en DE WAELE, M., *Beknopte bibliografie van de politieke en sociaal-economische evolutie van België, 1918-1988*, Gent, 1988.

JANSSENS, K. en VERBOVEN, H., *Statistisch repertorium. Een bibliografisch overzicht van statistieken met betrekking tot België, 19de en 20ste eeuw. Afgesloten in januari 1994*, Brussel, 1995.

PUISSANT, J., 'L'historiographie du mouvement ouvrier', H. HASQUIN red., *Histoire et historiens depuis 1830 en Belgique, Numéro special Revue de l'Université de Bruxelles*, 33 (1981), 175-192.

VAN DER WEE, H. en KLEP, P., 'Quantitative economic history in Europe since the second world war: survey, evaluation and prospects', *Recherches économiques de Louvain*, 41 (1975), 195-218.

VIAENE, P. en SCHOLLIERS, P., 'Bibliografie industriële archeologie en industrieel erfgoed in België', *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 9 (1991). Verdergezet in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 10 (1992) e.v. (lopend) (Zie ook: www.viat.be/home.aspx).

1.3. Bibliografieën betreffende de regionale en lokale geschiedenis

ALBERTS, W. en VAN DER STEUR, A., *Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis*, Antwerpen, 1984.

Bibliografie Heemkundige Kring Ten Mandere Izegem, 2011 (www.tenmandere.be/bibliografie.htm).

Bouwen door de Eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het Bouwkundig erfgoed in Vlaanderen (Onroerend Erfgoed Vlaamse Gemeenschap), Brussel, 2010 (www.onroerend-erfgoed.be/index.cgi?id=682&nav=true).

Databank Heemkundige tijdschriften West-Vlaanderen, 2011 (www.hkwestvlaanderen.be).

DECOCK, E., 'Het belang van lokale geschiedenis', *Bijdragen tot de Geschiedenis der Stad Deinze en van het Land aan Leie en Schelde*, 57 (1990), 65-87.

DE WACHTER, L., *Repertorium van de Vlaamsche gouwen en gemeenten (Heemkundige dokumentatie 1800-1940)*. I. Algemeen gedeelte en gewesten, Antwerpen, 1942. II. Gemeenten A-G, Antwerpen, 1943. III. Gemeenten H-S, Antwerpen, 1944. IV. Gemeenten T-Z. Register, Antwerpen, 1948. *Repertorium van de Vlaamsche gouwen en gemeenten (Heemkundige dokumentatie 1940-1950)*. V. Algemeen gedeelte en gewesten. Gemeenten A-B, Antwerpen, 1953. VI. Gemeenten C-Z. Register, Antwerpen, 1957.

HUYS, E., *De Leiegouw. Verslagen en mededelingen van de Leiegouw, vereniging voor de studie van de lokale geschiedenis, taal en folklore in het Kortrijkse*, 2007 (www.leiegouw.be/Leiegouw%20tot%20en%20met%202007%20_2_.pdf).

MADDENS, N., TIELEMANS, L. en VAN BETSBRUGGE, G., *Bibliografie van de geschiedenis, taal- en volkskunde van West-Vlaanderen en de Westvlaamse gemeenten, 1950-1981* (Verhandelingen uitgegeven door de Leiegouw, 9), Kortrijk, 1983-1985.

VERHAEGHE, D., *Bibliografie van de Vlasnijverheid in Zuid-West-Vlaanderen en de Leiestreek van 1919 tot 1939*, Wevelgem, 1989.

Deel 2. Methodologie, bronnenkritiek en inventarissen

2.1. Methodologie en bronkritiek betreffende de sociaal-economische geschiedenis

BRACKE, N. en VANHAUTE, E., *Opsporing en ontsluiting van Historische Statistieken in België (1800-1960)*, haalbaarheidsrapport Federaal Wetenschapsbeleid, FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie, 2005 (www.belspo.be/belspo/home/publ/pub_ostc/agora/ragoraopsporing_nl.pdf).

BRACKE, N., 'Vlaanderen in de overheidsstatistiek', *Het Max Wildiersfonds geëvalueerd. Archief en wetenschappelijk onderzoek*, Archiefkunde: verhandelingen aansluitend bij Bibliotheek- en archiefgids, 9 (2007), 58-66.

BRACKE, N., *Een monument voor het land: overheidsstatistiek in België, 1795-1870*, Gent, 2008.

BRUWIER, M. en DUVOSQUEL, J.-M. red., *En toen kwam de machine: ontmoeting met de industriële archeologie*, Brussel, 1975.

BUYST, E., *Changes in the occupational structure of 19th-century Belgium: sources, methods and first results*, paper voor de INCHOS Conference, University of Cambridge, 29-31 July 2009, Leuven, 2009.

- COPPEJANS-DESMEDT, H., 'Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 126 (1960), 1-60.
- CRAEYBECKX, J., 'Les débuts de la révolution industrielle en Belgique et les statistiques de la fin de l'Empire', *Mélanges offerts à G. Jacquemyns*, Brussel, 1968, 115-144.
- DE BELDER, J. en VANHAUTE, E., 'Sociale en economische geschiedenis', J. ART red., *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 1: 19de en 20ste eeuw*, Gent, 1993, 79-158.
- DE BRABANDER, G., 'De regionaal-sectoriële spreiding van de economische activiteiten in België, 1846-1910. Een bronkritische studie', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 61 (1978), 97-184.
- DE BRABANDER, G., *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979): een kritische studie van het bronnenmateriaal* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen, 97), Brussel, 1984.
- DE BRABANDER, G., *Regionale structuur en werkgelegenheid: een economische en geografische studie over de Belgische lange-termijn-ontwikkeling* (Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 102), Brussel, 1983.
- DHONDT, L., 'Plattelandslinwaad en stadskatoen tegen en even na 1800. De organisatie van een oude en van een nieuwe industrie. Een memoire uit 1808 en haar relevantie', *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 32 (1995), 89-149.
- GADEYNE, G., 'De volkstelling van 1814 in West- en Oost-Vlaanderen', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 12 (1981), 59-76.
- GAUS, H. en DHONDT, J., 'Opgave van documenten betreffende de nieuwste geschiedenis van België uitgegeven vanaf 1945', *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 41 (1970), 486-540.
- GOBYN, R., 'Une source pour l'histoire économique: 'l'Annuaire du Commerce et de l'Industrie en Belgique'', *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines-Warneton et de la Région*, 1983, 229-270.
- GOOSSENS, M., *Reconstructie van werkgelegenheidscijfers voor het Interbellum. Methodologie en resultaten* (KUL, Centrum voor economische studieën, discussion paper 87.01), Leuven, 1987.
- GEURTS, P. en MESSING, F. red., *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis* (Geschiedenis in veelvoud, 7), Den Haag, 1979.
- GUBIN, E., 'La crise de l'industrie linière dans les deux Flandres (1840-1850). Problèmes de méthode et critique des recensements', P. DELSALLE red., *L'industrie textile en Europe du Nord aux XVIIIème et XIXème siècles. Actes du colloque international d'histoire textile, tenu à Tourcoing, les 17 et 18 février 1983*, Tourcoing, 1984, 21-36.
- GUBIN, E., 'L'industrie linière à domicile dans les Flandres en 1840-1850. Problèmes de méthode', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 14 (1983), 369-401.
- GUBIN, E. en VAN NECK, A., 'La répartition professionnelle de la population belge en 1846: un piège statistique', *Histoire et méthode* (Acta Historica Bruxellensia, IV), Brussel, 1981, 269-365.
- HARDEWYN, A., 'De invoering en de evolutie van de progressieve inkomstenbelasting in België (1919-1930)', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 75 (1997), 1085-1122.
- MARIN, M. en MESTDAGH, J., *Dossiers van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven: kritiek en bruikbaarheid voor historisch onderzoek. Een analyse aan de hand van 1ste klasse vergunningen in het Provinciaal Archief West-Vlaanderen, 1863-1970*, Gent, 2010.
- MESTDAGH, J., 'Hinderwetvergunningen: een multidisciplinaire bron', *Erfgoed van industrie en techniek*, 14 (2005), 43-50.

- MOMMENS, T., *De Belgische voedingsnijverheid tijdens de 19de eeuw. 1. De bier- en jeneverindustrie (1810-1913). 2. De margarine-industrie (1890-1913). Reconstructie van de databank* (KUL, Centrum voor economische studiën, research paper 93.01), Leuven, 1993.
- MOUREAUX, P., 'La critique des recensements industriels de la fin de l'ancien régime', G. KURGAN en P. MOUREAUX red., *La quantification en histoire*, Brussel, 1973, 91-106.
- NIJHOF, E. en SCHOLLIERS, P. red., *Het tijdperk van de machine. Industriecultuur in België en Nederland*, Brussel, 1996.
- PEETERS, S., GOOSSENS, M. en BUYST, E., *Belgian national income during the Interwar period: reconstruction of the database* (Studies in social and economic history, 27), Leuven, 2005.
- PLUYMERS, B., *De Belgische industriële productie, 1811-1846. Reconstructie van een databank van de fysieke productie en de bruto-toegevoegde waarde* (KUL, Centrum voor economische studiën, research paper 92.01), Leuven, 1992.
- SCHOLLIERS, P., *Lonen in de Belgische nijverheid, 1913-1940. De enquête Davin* (Lonen en prijzen in België in de 19^e en 20^e eeuw, Loonreeks 2), Brussel, 1979.
- VANDENBROEKE, C., 'De proto-industriële en de industriële ontwikkeling van België in het kader van de internationale historiografie', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 64 (1985), 310-323.
- VAN DEN EECKHOUT, P., 'De patentbelasting als meter van de commerciële en industriële dorpsactiviteit in de 19de eeuw', R. DE BOCK-DOEHAERD en J. BAERTEN red., *Heuristiek en methodologie van de dorpsgeschiedenis*, Brussel, 1980, 82-100.
- VAN DE PUTTE, B. en BUYST, E., 'Occupational titles? Hard to eat, easy to catch', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 60 (2010), 7-31.
- VAN DER HAEGEN, H., 'Sociaal-economische en demografische structuur van de Vlaamse bevolking in het jaar IV', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 12 (1981), 27-58.
- VAN DERVEEGHDE, D., 'La richesse des archives des Chambres de commerce pour l'histoire économique de la Belgique au XIXe siècle', *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het colloquium te Brussel, 17-19 nov 1971 (Ve-VIe secties)* (Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 10), Brussel, 1973.
- VANNESTE, D., 'Toepassing van een aantal computertechnieken bij de analyse van een historische telling. Case studie: de socio-economische structuur van Kortrijk op basis van de telling van het jaar IV', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 15 (1984), 253-281.
- VELLE, K., 'De betekenis van de Annuaire du Commerce et de l'Industrie de Belgique', *De Roede van Tielt*, 13 (1982), 42-70.
- VERHAEGEN, B., *Contribution à l'histoire économique des Flandres. Volume I: Analyse de la repartition professionnelle 1846-1910, Volume II: Exposé statistique* (Publications de l'Université Lovanium de Léopoldville, 8), Leuven, 1961.
- VIAENE, P., 'Fabrieksmerken en gedeponeerde modellen', *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 10 (1992), 19-25.
- VRIELINCK, S., 'Boerenbedrog. De volkstelling van het jaar VIII in de Belgische departementen', J. ART en L. FRANÇOIS red., *Docendo Discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*, Gent, 1999, 97-115.
- VRIELINCK, S., *De territoriale indeling van België (1795-1963): bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk), met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, 3 dln., Leuven, 2000.

WITTE, E., 'Onderschat en verwaarloosd archief van de nieuwste geschiedenis: de bronnen afkomstig van gemeentelijke en provinciale overheden', H. DE SCHEPPER red., *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België. Handelingen van het colloquium te Brussel. 15-18 april 1975*, Brussel, 1977, 541-556.

YANTE, J.-M., 'De atlassen van de buurtwegen (ca. 1841-1845). Een miskend cartografisch patrimonium', *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 49 (1995), 43-73.

2.2. Methodologie en bronkritiek betreffende de bedrijfsgeschiedenis

Bedrijfsarchieven: hedendaagse tijd (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Zoekwijzer, 7), 1999.

BLÄSING, J., *Hoofdlijnen van de moderne bedrijfsgeschiedenis*, Leiden-Antwerpen, 1990.

BRUWIER, M. en DUVOSQUEL, J.-M. red., *En toen kwam de machine. Ontmoeting met de industriële archeologie*, Brussel, 1975.

COPPEJANS-DESMEDT, H., 'Bedrijfsarchieven: bronnen van het roerend cultureel erfgoed', *Bibliotheek- en archiefgids*, 68 (1992), 12-15.

DE BRUYNE, K., 'The location of Economic Activity: First versus Second Nature Core-Periphery Theories', *Tijdschrift voor Economie en Management*, 51 (2006), 75-104.

DERWAEL, J., 'Op zoek naar de ondernemersgeest: bedrijfsarchieven in West-Vlaanderen', *Bibliotheek- en Archiefgids*, 81 (2005), 26-30.

DEVOS, G. red., *De bedrijven en hun geheugen. Verslag van de studiedag rond bedrijfsgeschiedenis, Antwerpen, 10 december* (Algemeen Rijksarchief, Miscellanea Archivistica Studia, 60), Brussel, 1994.

DEVOS, G., red., *Bedrijfsgeschiedenis: een uitdaging, studiedag naar aanleiding van 25 jaar Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis UFSIA-UA* (Algemeen Rijksarchief, Miscellanea Archivistica Studia, 99), Brussel, 1998.

FISCHER, E. e.a., *Bedrijfsarchieven: beschouwingen over acquisitie, beheer en gebruik*, Amsterdam, 1989.

LEFEBVRE, W., BUYST, E., DE CAIGNY, S. en VANCOPPENOLLE, C. red., 'Bedrijfsgeschiedenis en bedrijfsarchieven in België, 19de en 20ste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 33 (2003), 319-675.

MATERNÉ, J., 'Tussen bedrijf en archief: bedrijfsarchivistiek in beweging', *Bibliotheek- en Archiefgids*, 67 (1991), 208-218.

VAN CAMPEN, M., 'Bedrijfsarchieven en hun archivarissen: onbekend en onbemind? Een uitdaging voor de VVBAD', *Bibliotheek- en Archiefgids*, 77 (2001), 9-16.

VANCOPPENOLLE, C. red., *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia, 104), Herw. Uitg., Brussel, 2005.

VANHAUTE, E., 'Sporen en trajecten. Geschiedenis van industrie en bedrijf in de 19de en 20ste eeuw', G. DENECKERE en B. DEWEVER red., *Geschiedenis maken. Liber Amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, 175-188.

2.3. Inventarissen en gidsen betreffende de socio-economische geschiedenis

BUNTINX, J., *Inventaris van het archief van het Nationaal Instituut voor de statistiek: handels- en nijverheidstelling van 1930: neerlegging 2001 (registers)* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 329), Brussel, 2002.

BUNTINX, J., *Nationaal instituut voor de statistiek. Inventaris van het archief van de economische en sociale telling van 1937 en vergelijkend onderzoek met de gepubliceerde resultaten* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 345), Brussel, 2003.

BUNTINX, J., *Nationaal instituut voor de statistiek. Inventaris van het archief van de handels- en nijverheidstelling van 1947 en vergelijkend onderzoek met de gepubliceerde resultaten* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 346), Brussel, 2003.

COPPEJANS-DESMEDT, H., *Gids van de bedrijfsarchieven bewaard in de openbare depots van België* (Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranummer 13), Brussel, 1975.

COPPEJANS-DESMEDT, H., *Gids van bedrijfsarchieven toegankelijk voor het publiek in België* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Gidsen, 41), 1998.

DEHAECK, S. en DERWAEL, J., *Gids van bedrijfsarchieven in de provincie West-Vlaanderen* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën – Gidsen, 68), Brussel, 2008.

DERWAEL, J., *Inventaris van het archief overgedragen door de familie Descamps-Reyntjes (1789-2006)...* (Rijksarchief Kortrijk Inventarissen, 15), Brussel, 2008.

KIRCA, S. en VANDAMME, I., *Handels- en nijverheidstelling van 1930* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 300), Brussel, 1995.

ROOSE, B., *Inventaris van het archief van architect Jozef Dewulf te Ruiselede (ca. 1929 – ca. 1986)* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Rijksarchief te Brugge, Inventarissen, 300), Brussel, 2006.

VANDEGHINSTE, H., *Inventaris van het archief van de groep West-Vlaanderen, afdeling Brugge van de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen (1895-1977)*, onuitgegeven masterproef, Vrij Universiteit Brussel, 2004-2005.

VAN ISTERDAEL, H., *Beknopt overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief te Kortrijk* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Gidsen, 55), Brussel, 2002.

Deel 3. België en Vlaanderen: socio-economische geschiedenis

3.1. Algemeen

AERTS, E. en DELBEKE, J., *De rurale geschiedenis van Vlaanderen in een sociaal-economisch perspectief*, Leuven, 1983.

AERTS, E. en DELBEKE, J., 'Problemen bij de sociaal-economische geschiedenis van het Vlaamse platteland, 1700-1850', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 98 (1983), 583-596.

ALBRECHTS, L., SWYNGEDOUW, E. en VAN DER WEE, D., *Regionale ongelijkheid. Een regionale atlas voor Vlaanderen en Brussel*, Leuven, 1984.

ALBRECHTS, L., *Bedrijvencentra: exponenten van lokale tewerkstellingsinitiatieven*, Brussel, 1987.

ALLAERT, G., *Structuur en werking van de Belgische economie*, Gent, 2003.

ANDRE, R. en PEREIRA-ROQUE, J., *La démographie de la Belgique au XIXe siècle*, Brussel, 1974.

- BAUDHUIN, F., *Histoire économique de la Belgique, 1914-1939*, 2 dln., Brussel, 1946.
- BAUDHUIN, F., *L'économie belge sous l'occupation, 1940-1944*, Brussel, 1945.
- BAUDHUIN, F., *Belgique 1900-1960. Explication économique de notre temps*, Leuven, 1961.
- BEAUPAIN, T., BLANPAIN, R., DE BROECK, G. e.a., *50 jaar arbeidsverhoudingen*, Brugge, 1989.
- BERCKMANS, P., CHARLIER, G. en DAELS, L. red., *Van industrie tot erfgoed*, Brussel, 1989.
- BLOMME, J., *The economic development of Belgian agriculture 1880-1980: a quantitative and qualitative analysis* (Studies in social and economic history, 25), Leuven, 1993.
- BRACKE, N., 'De vrouwenarbeid in de industrie in België omstreeks 1900', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 26 (1996), 165-207.
- BREPOELS, J., *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? Anderhalve eeuw arbeidersstrijd in België*, Leuven, 1988.
- BRION, R., HATRY, P., MOREAU, J.-L. en PEETERS, T., *Verbond van Belgische Ondernemingen. 100 jaar actie voor de onderneming (1895-1995)*, Tielt, 1995.
- BROUWERS, L., *Vijftig jaar christelijke werkgeversbeweging in België. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis, 1920-1973*, Brussel, 1974.
- BUYST, E., DE CAIGNY, S. en SEGERS, Y., 'Situering van het bedrijf in de economische structuur en conjunctuur', C. VANCOPPENOLLE red., *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia, 104), Herw. Uitg., Brussel, 2005, 245-267.
- BUYST, E., 'De ondernemersfiguur in industrie en handel in België en diens bijdrage tot de maatschappelijke ontwikkeling', *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 59 (1996), 66-76.
- BUYST, E., 'Regionaal expansiebeleid: een slag in het water?', J. DE MAEYER en P. HEYRMAN red., *Geuren en kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant 19de en 20ste eeuw*, Leuven, 2001, 257-273.
- BUYST, E., 'Van industriële grootmacht tot de 'zieke man' van West-Europa', M. VAN DEN WIJNGAERT red., *België, een land in crisis (1913-1950)*, Antwerpen, 2006, 121-173.
- CASSIERS, I., *Croissance, crise et régulation en économie ouverte. La Belgique entre les deux guerres*, Brussel, 1989.
- CASSIERS, I en SOLAR, P., 'Wagens and productivity in Belgium, 1910-1960', *Oxford bulletin of economics and statistics*, 52 (1990), 437-449.
- CLARK, S., 'Nobility, bourgeoisie and the industrial revolution in Belgium', *Past and Present*, 105 (1984), 140-175.
- COPPEJANS-DESMEDT, H., 'Bevolking en tewerkstelling in transformatie op het Vlaamse platteland', *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 1994, nr. 190, 15-34.
- CRAEYBECKX, J., 'De agrarische wortels van de industriële revolutie', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 41 (1963), 397-448.
- CRAEYBECKX, J., KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. en VERAGHTERT, K., 'Het economische leven in België, 1873-1895', (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIII, Haarlem, 1979, 11-56.
- CRAEYBECKX, J., KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. en VERAGHTERT, K., 'Het economische leven in België, 1895-1914', (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIII, Haarlem, 1979, 225-247.

- CRAEYBECKX, J., 'Het sociale leven in België, 1895-1914', (*Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIII, Haarlem, 1979, 285-293.
- DE BELDER, J., 'Beroep en bezit als criterium voor de sociale doorsnede', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 6 (1976), 257-279.
- DE BELDER, J., CRAEYBECKX, J. en DE WEERDT, D., 'Het sociale leven in België, 1844-1873', (*Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XII, Haarlem, 1979, 77-130.
- DE BELDER, J., PREVENIER, W. en VANDENBROEKE, C., *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late middeleeuwen tot de 20ste eeuw* (Studia Historica Gandensia, 257), Gent, 1983.
- DE BRABANDER, G., GADISSEUR, J., GOBYN, R. en LIÉBIN, J. red., *De industrie in België. Twee eeuwen ontwikkeling 1780-1980*, Brussel, 1981.
- DE BRABANDER, G., *Regionale structuur en werkgelegenheid. Een economische en geografische studie over de Belgische lange-termijn-ontwikkeling* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 102), Brussel, 1983.
- DE CAIGNY, S., 'New Economic Geography als bedrijfshistorische invalshoek: de transformatie van de kanaalzone ten noorden van Brussel tot een industriegebied in het interbellum', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 33 (2003), 535-575.
- DE HERDT, R., en DE GRAEVE, B., *Kinderarbeid van omstreeks 1800 tot 1914*, Gent, 1979.
- DE HERDT, R. en VAN DEN BOSSCHE, P., *Aspecten van het dagelijks leven. Van industriële revolutie tot industriële archeologie*, Gent, 1983.
- DEJONGH, G., 'Bevolking en voeding in een premoderne economie', *Tijdschrift van het Gemeentekrediet (Dexia Bank)*, 55 (2001), 27-43.
- DEJONGH, G. en SEGERS, Y., 'Een kleine natie in mutatie. De economische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden/België in de eeuw 1750-1850', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 114 (2001), 171-194.
- DENECKERE, G., *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België 1831-1918*, Antwerpen/Gent, 1997.
- DE PRETER R., *De 200 rijkste families. Geld en macht in de wereld van de holdings en de miljonairs*, Berchem, 1983.
- DESTREE, A. en LEBOUTTE, R. e.a., *Geschiedenis van de techniek*, Hasselt, 1980.
- DE VLAMINCK M. en DE VOS, L., 'Belgische industriëlen tijdens de bezetting 1940-1944. Collaboreren om de bezetter te schaden, produceren met het oog op de naoorlogse periode', 26 (1986), *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 113-222.
- DE WEERDT, D. en KEYMOLEN, D., 'Het sociale leven in België, 1873-1895', (*Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIII, Haarlem, 1979, 57-76.
- DUBOIS, L., 'La révolution industrielle en Belgique, naissance et paradoxes', *Revue générale*, 76 (1995), 29-43.
- DUCPETIAUX, E., *Le pauperisme en Belgique. Causes et remèdes*, Brussel, 1844.
- DUCPETIAUX, E., *Mémoire sur le pauperisme dans les Flandres* (Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers de l'Académie royale de Belgique, 4), Brussel, 1850.
- GADISSEUR, J., 'Output per Worker and its Evolution in Belgian Industry, 1846-1910', R. FREMDLING en P. O'BRIEN red., *Productivity in the Economics of Europe*, Bamberg, 1983, 141-151.

GERARD, E. red., *De christelijke arbeidersbeweging in België, 1891-1991* (KADOC-Studies, 11), 2 dln., Leuven, 1991.

GOOSSENS, M., *The economic development of Belgian agriculture: a regional perspective 1812-1846* (Studies in Belgian economic history, 2), Brussel, 1992.

GUBIN, E. en SCHOLLIERS, P., 'La crise linière des Flandres. Ouvriers à domicile et prolétariat urbain, 1840-1900', *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 74 (1996), 365-401.

HASQUIN, H. red., *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografische woordenboek*, 4 dln., Brussel, 1980-1981.

HEIRWEGH, J.-J., *Histoire économique depuis la révolution industrielle*, Brussel, 1996.

HEYRMAN, P. en PEETERS, W., 'Doorbraak van de industriële samenleving (1850-1940)', J. DE MAEYER en P. HEYRMAN red., *Geuren en kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant 19de en 20ste eeuw*, Leuven, 2001, 136-171.

HOGG, R., *Structural rigidities and policy inertia in inter-war Belgium* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 118), Brussel, 1986.

JACQUEMYNS, G., *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850)* (Mémoires couronnés par l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, des Sciences morales et politiques, 2e série, XXVI), Brussel, 1929.

JEGERS, M., 'Industriële economie: ontstaan en ontwikkeling', W. MEEUSEN red., *Economie in ontwikkeling: de evolutie van het denken in diverse economische deelgebieden. Liber amicorum Gaston Vandewalle*, Antwerpen, 1988, 155-169.

KEYMOLEN, D., *Vrouwenarbeid in België van ca. 1860 to 1914*, Leuven, 1977.

KEYMOLEN, D., 'Vrouwenarbeid in België omstreeks 1860. Vigerende en alternatieve opvattingen m.b.t. vrouwelijke huis- en fabrieksarbeid', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 25 (1982), 3-33.

KRUGMAN, P., *Geography and Trade*, Leuven, 1991.

KURGAN-VAN HENTENRYK, G., 'La petite entreprise de la fin de l'Ancien Régime à nos jours (Belgique)', *Petite entreprise et croissance industrielle dans le monde aux XIXe et XXe siècles*, Parijs, 1981, 189-223.

KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. en BUYST, E. red., *100 Grote Bedrijfsleiders van de 20ste eeuw in België*, Brussel, 1999.

LEBOUTTE, R., *Vie et mort des bassins industriels en Europe 1750-2000*, Parijs, 1997.

LEBRUN, P., BRUWIER, M., DHONDT, J. en HANSOTTE, G., *Essai sur la révolution industrielle en Belgique, 1770-1847*, Brussel, 1981.

LEFEBVRE, W., *New Economic Geography versus de geografisch gedifferentieerde economische ontwikkeling van Vlaams-Brabant, ca. 1850-2000* (Center for Economic Studies, Discussion Paper 03.10), Leuven, 2003.

'Le Recensement de l'Industrie et du Commerce au 31 décembre 1930', *Revue du Travail*, 25 (1934), 719-771; *Revue du Travail*, 26 (1935), 1329-1497.

Les industries à domicile en Belgique, Brussel, 10 dln., 1899-1909.

LESTHAEGHE, R., 'Vruchtbaarheidscontrole, nuptualiteit en sociaal-economische veranderingen in België, 1846-1910', *Bevolking en gezin*, 2 (1972), 251-305.

- LESTHAEGHE, R., *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970*, Princeton, 1977.
- LEWINSKI, J., *L'évolution industrielle de la Belgique* (ULB, Etudes sociales de l'Institut de Sociologie Solvay, 7), Brussel, 1911.
- LINTERS, A., *De wortels van Flanders Technology. Industriëel Erfgoed. Industriële archeologie in Vlaanderen*, Leuven, 1987.
- LINTERS, A. red., *Drie eeuwen stoom*, Bissegem, 1988.
- LIS, C. en SOLY, H., 'Corporatisme, onderaanneming en loonarbeid. Flexibilisering en deregulering van de arbeidsmarkt in Westeuropese steden (veertiende – achttiende eeuw)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20 (1994), 365-390.
- LUYKX, T., *Bijdrage tot de geschiedenis van de economische bewustwording in Vlaanderen. Veertig jaar Vlaams Economisch Verbond, 1926-1966*, Antwerpen, 1967.
- LUYTEN, D., *Het corporatisme in België. Ontwikkeling en transformaties van het corporatisme als ideologisch en politiek-sociaal verschijnsel (1918-1944)*, Brussel, 1995.
- LUYTEN, D., *Sociaal-economisch overleg in België sedert 1918* (Balans, 6), Brussel, 1995.
- MENDELS, F., 'Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process', *The Journal of Economic History*, 32 (1972), 241-261.
- MENDELS, F., 'Seasons and regions in agriculture and industry during the process of industrialization', S. POLLARD red., *Region und Industrialisierung. Studien zur Rolle der Region in der Wirtschaftsgeschichte der letzten zwei Jahrhunderte* (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 42), Göttingen, 1980, 177-195.
- MOKYR, J., *Industrialization in the Low Countries, 1795-1850*, New Haven-Londen, 1976.
- MOMMEN, A., *The Belgian economy in the twentieth century*, Londen-New York, 1994.
- Monographies industrielles. Aperçu économique, technologique et commercial*, Brussel, 1902-1914.
- MUSSCHOOT, D., *Van Franschmans en Walenmannen. Vlaamse seizoenarbeiders in den vreemde in de 19de en 20ste eeuw*, Tielt, 2008.
- NEIRYNCK, M., *De lonen in België sedert 1846* (Economisch-sociale bibliotheek. Monographiën, 21), Antwerpen, 1944.
- NEUVILLE, J., *La condition ouvrière au XIXe siècle* (Histoire du mouvement ouvrier en Belgique, 1-2), 2 dln., Brussel, 1976-1980.
- OLYSLAGER, P., *De localiseering der Belgische nijverheid*, Antwerpen, 1947.
- ORIS, M., 'De economische en sociale context', R. HALLEUX, J. VANDERSMISSEN, A. DESPY-MEYER en G. VANPAEMEL, *Geschiedenis van de wetenschappen in België, 1815-2000*, I, Brussel, 2001, 37-70.
- PEIREN, L. en MESSIAEN, J. red., *Een eeuw solidariteit. 1898-1998. Geschiedenis van de socialistische vakbeweging*, Brussel, 1998.
- SCHEELINGS, F., 'Het werkgedrag en de arbeidsmoraal van de plattelandsbevolking aan de vooravond van de industriële revolutie', *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek aangeboden aan prof. dr. J. Craeybeckx en prof. dr. E. Scholliers*, Brussel, 1988, 98-112.
- SCHOLLIERS, E. en VANDENBROEKE, C., 'Strukturen en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden 1480-1800', (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, 252-310.

SCHOLLIERS, P., *Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum*, Brussel, 1985.

SCHOLLIERS, P., 'From the 'crise des Flandres' (1840's) to Belgium's 'question sociale' (1880's): nutritional landmarks of transition in industrializing Europe', *Food and foodways*, 8 (1992), 151-175.

SCHOLLIERS, P., 'The cost of living in nineteenth-century Belgium', E. AERTS, B. HENAU, P. JANSSENS en R. VAN UYTVEN, *Studia Historica Oeconomica. Liber amicorum Herman Van der Wee*, Leuven, 1993, 221-238.

SEEBOHM-ROWNTREE, B., *Comment diminuer la misère. Etude sur la Belgique*, Parijs, 1910.

SEGERS, Y. en VAN MOLLE, L. red., *Leven van het land. Boeren in België, 1750-2000*, Leuven, 2004.

SLEUWAEGEN, L. en DE BACKER, K., 'Desindustrialisatie in België', *Tijdschrift voor Economie en Management*, 46 (2001), 293-313.

STEFFENS, S., 'Het "Geïndustrialiseerde België" van de 19de eeuw of de grote onderneming als symbool van moderniteit en vooruitgang', A. MORELLI red., *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*, Antwerpen, 1996, 137-146.

STENGERS, J., *Emigration et immigration en Belgique au XIXe et au XXe siècle*, Brussel, 1978.

THIJS, A., 'Bij de geboorte van een mythe: de 'relatieve voorspoed' van de Vlaamse plattelandsbevolking tijdens de periode van proto-industrialisering', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 65 (1982), 167-177.

THOEN, E., 'A 'commercial survival economy' in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages – 19th Century)', P. HOPPENBROUWERS en J. LUITEN VAN ZANDEN red., *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in light of the Brenner debate* (CORN Publication Series, 4), Turnhout, 2001, 102-157.

VANCOPPENOLLE, C., *De Kamers van Koophandel in België (17de – 20ste eeuw)* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Catalogussen, 132), Brussel, 1995.

VANCOPPENOLLE, C., 'De Kamers van Koophandel in België (1830 tot heden). Van officiële adviesorganen tot autonome dienstverlenende werkgeversorganisaties', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 59 (1996), 77-94.

VANDEBROEK, H. en VAN MOLLE, L., 'The era of the housewife? The Construction of 'work' and the 'active' population in the Belgian population census (1947, 1961 & 1970)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 60 (2010), 51-83.

VANDENBROEKE, C., 'Krachtlijnen van de sociale en economische mutaties in Vlaanderen tijdens de proto-industriële fase, 1650-1850', *Economisch- en Sociaal-historisch jaarboek*, 44 (1981), 136-144.

VANDENBROEKE, C., *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, Leuven, 1985.

VANDENBROEKE, C., *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht*, Brugge, 1995.

VAN DEN EECKHOUT, P., 'Geschiedenis van het sociaal-economisch beleid', H. MATTHIJS en F. NAERT red., *Sociaal-Economisch Beleid*, Brussel, 1996, 27-87.

VAN DER HERTEN, B., ORIS, M. en ROEGIERS, J., *Nijver België, het industriële landschap omstreeks 1850*, Antwerpen-Brussel, 1995.

VANDERMOTTEN, C., 'Tweehonderd jaar verschuivingen in de industriële geografie van België', C. KESTELOOT red., *Barsten in België, een geografie van de Belgische maatschappij*, Antwerpen, 1990, 77-108.

- VANDERPIJPEN, W., 'De proto-industrialisatie in Vlaanderen: een grote regionale diversiteit', *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek aangeboden aan prof. dr. J. Craeybeckx en prof. dr. E. Scholliers van de Vrije Universiteit Brussel*, Brussel, 1988, 123-130.
- VAN DER WEE, H., 'De industriële revolutie in België', *Historische aspecten van de economische groei. Tien studies over de economische ontwikkeling van West-Europa en van de Nederlanden in het bijzonder (12de-19de eeuw)*, Antwerpen-Utrecht, 1972, 169-208.
- VAN DER WEE, H., 'Investment strategy of Belgian industrial enterprise between 1830 and 1980 and its influence on the economic development of Europe', *Belgium and Europe. Proceedings of the International Franqui-Colloquium, Brussels-Ghent, 12-14 November 1981*, Brussel, 1981, 75-94.
- VAN DER WEE, H. en HOUTMAN-DESMET, H., *De wereldeconomie in opbouw, 1750-1990*, Leuven, 1992.
- VANDEWALLE, R., 'De economische ontwikkeling in België, 1945-1980', *(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XV, Haarlem, 1979, 116-158.
- VANDEWALLE, R., *Economische geschiedenis van België, 1944-1984*, Tielt, 1985.
- VANHAUTE, E., 'Eigendomsverhoudingen in de Belgische en Vlaamse landbouw tijdens de 18de en 19de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 24 (1993), 185-226.
- VANHAUTE, E., "'De meest moordende van alle industrieën'. De huisnijverheid in België omstreeks 1900', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20 (1994), 461-483.
- VANHAUTE, E., "'So worthy an example to Ireland". The subsistence and industrial crisis of 1845-1850 in Flanders', C. O GRADA, R. PAPING en E. VANHAUTE red., *When the Potato Failed. Causes and Effects of the Last European Subsistence Crisis, 1845-1850* (CORN Publication Series, 9), Turnhout, 2007, 123-148.
- VANHAUTE, E., *Hedendaagse economische en sociale geschiedenis*, Gent, 2007.
- VAN HOUTTE, J., *An economic history of the Low Countries 800-1800*, Londen, 1977.
- VAN ISACKER, K., *Mijn land in de kering, 1830-1980*, 2 dln., Antwerpen-Amsterdam, 1978-1983.
- VANTHEMSCHE, G., 'De geschiedenis van de Belgische werkgeversorganisaties. Ankerpunten en onderzoekshorizonten', *NEHA-Bulletin. Tijdschrift voor de economische geschiedenis in Nederland*, 9 (1995), 3-20.
- VANTHEMSCHE, G., *De werkloosheid in België 1929-1940*, Berchem, 1989.
- VERAGHTERT, K., CRAEYBECKX, J. en KURGAN-VAN HENTENRIJK, G., 'Het economische leven in België, 1844-1873', *(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XII, Haarlem, 1979, 11-52.
- VERHOEYEN, E., 'Enkele beschouwingen rond de houding van de Belgische industriëlen tijdens de Tweede Wereldoorlog, 'Belgian business in the Nazi new order'', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 9 (1978), 259-288.
- WOESTENBORGH, B., *Vlaamse arbeiders in de vreemde of hoe in de 19e en 20e eeuw Vlaamse seizoenarbeiders elders hun brood moesten gaan verdienen*, Gent, 1993.

3.2. Studies over één sector

AERTS, E. en MUNRO, J. red., *Textiles of the Low Countries in European economic history. Proceedings of the tenth international economic history congress, Leuven, August 1990, session B-15* (Studies in social and economic history, 19), Leuven, 1990.

BAYENS, A., *De Belgische textielnijverheid*, Brussel, 1937.

BUYST, E., 'Een economisch-historische benadering van de Belgische bouwsector', J. DE MUYNCK red., *De beschikbare ruimte. Reflecties over bouwen*, Tiel, 1990, 162-177.

COPPEJANS-DESMEDT, H., 'De Belgische textielnijverheid op nieuwe wegen door een nieuwe mentaliteit. Schets van een historisch ontwikkelingsproces', *Vijfde nationaal congres voor industriële archeologie. Textiel. Gent, 26-27 november 1977. Handelingen*, Gent, 1979, 25-51.

DEBEURME, P., *Het vlas en zijn economisch belang voor België*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Landbouwkunde, 1950.

DE CLERCQ, A., *Kantwerkster en kantnijverheid. Folklore en geschiedenis*, Geraardsbergen, 1931.

DE HERDT, R., *Textieltijdstabel*, Gent, 1982.

DE HERDT, R., DESEYN, G. en VANDEWALLE, P., *Onder stoom. Aspecten van de geschiedenis van de stoommachine*, Gent, 1983.

DE WILDE, B., *Witte boorden, blauwe kielen: patroons en arbeiders in de Belgische textielnijverheid in de 19^e en 20^e eeuw*, Antwerpen, 1997.

DEWILDE, B., *Twintig eeuwen vlas in Vlaanderen*, Tiel, 1984.

DEWILDE, B., *Vlaslinnen van wieg tot graf. 7000 jaar ten dienst van de mensheid*, Tiel, 2003.

DUJARDIN, A., *Vlas-roten*, Kortrijk, 1942.

GUBIN, E. en SCHOLLIERS, P., 'Die Mechanisierung der Flachsspinnerei in Flandern: ländliche Heimarbeiter und industrielles Proletariat (1840-1900)', K. DITT en S. POLLARD red., *Von der Heimarbeiter in die Fabrik. Industrialisierung und Arbeiterschaft in Leinen- und Baumwollregionen Westeuropas während des 18. und 19. Jahrhunderts* (Forschungen zur Regionalgeschichte, 5), Paderborn, 1992, 259-289.

HAAGEN, W., 'Uitbuiting-door-handel als verklaringfactor voor de vertraagde industrialisering van de linnennijverheid in Vlaanderen', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde van Gent*, 37 (1983), 215-244.

KAESTEKER, M., *Een seculaire analyse van de textielnijverheid in Vlaanderen 1846-1937: een regionaal-sectoriële studie op basis van de industrietellingen*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Economie, 1979.

KINDT, J., *De l'industrie du coton, de la laine et de la soie (filature et tissage)*, Brussel, s.d. [1854].

KINDT, J., *Industrie linière. Fabrications des fils et toiles de lin*, Brussel, s.d. [1850].

MOMMENS, T., *De Belgische voedingsnijverheid tijdens de 19e eeuw : 1. De bier- en jeneverindustrie (1810-1913); 2. De margarineindustrie (1890-1913): reconstructie van de databank* (CES, Quantitative economic history, Research paper, 93.01), Leuven, 1993.

PAUWELS, L., *Recht en plicht. Honderd jaar christelijk syndicalisme in de textiel, 1886-1986*, Gent, 1986.

QUATAERT, D., *A Global History of Textile Workers, 1650-2000*, Comparative paper Organisation of production (Textile conference IISH, 11-13 November 2004), Amsterdam, 2004.

- RISSELIN-STEENEBRUGEN, M. en VERHULST, R., *Belgische kant, 19de – 20ste eeuw*, Brussel, 1978.
- SABBE, E., *De Belgische vlasnijverheid. Deel I. De Zuidnederlandse vlasnijverheid tot het Verdrag van Utrecht (1713). Deel II. Van het Verdrag van Utrecht (1713) tot het midden van de negentiende eeuw*, 2 dln., Heruitg., Kortrijk, 1975.
- SCHOLLIERS, P., ‘Usines transplantées ? La (dé)localisation de l’industrie cotonnière en Flandre à la fin du XIXe siècle’, *Revue du Nord*, 90 (2008), 531-556.
- SOLAR, P., ‘The growth of Belgian flax spinning capacity in the nineteenth century’, E. AERTS, B. HENAU, P. JANSSENS en R. VAN UYTVEN red., *Studia Historica Oeconomica. Liber alumnorum Herman Van der Wee*, Leuven, 1993, 355-370.
- ‘Themanummer Tabak’, *Tijdschrift Industriële Cultuur*, 1993, deel 42.
- ‘Themanummer Textiel’, *Tijdschrift Industriële Cultuur*, 1983, deel 4; 1987, deel 18.
- ‘Themanummer Vlasbewerking’, *Tijdschrift Industriële Cultuur*, 1988, deel 21-22.
- VANDENBROEKE, C., ‘Sociale en conjuncturele facetten van de linnennijverheid in Vlaanderen (late 14de – midden 19de eeuw)’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 23 (1979), 117-174.
- VAN DEN EECKHOUT, P., ‘Onderaanneming en huisarbeid in Westeuropese hoofdsteden. Twee eeuwen flexibilisering in de kledingsindustrie (19e-20e eeuw)’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20 (1994), 391-427.
- VAN DER DUSSEN, B., *L’industrie dentellière belge. Résumé historique, fabrication, statistique et nomenclature des communes dans lesquelles se trouvent des écoles dentellières*, Brussel, 1860.
- VAN DER HALLEN, P., *De situatie van de Belgische voedingsnijverheid aan de vooravond van de Grote Depressie: analyse aan de hand van datareeksen*, s.l., 2009-2010.
- VAN DER HALLEN, P. en BUYST, E., ‘Measuring employment in the food industry: comparing the Belgian censuses, 1910-1930’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 39 (2009), 473-505.
- VANHEUKELEN, M., *Het subsidiëringbeleid van de Belgische overheid via de expansiewetgeving en de evolutie van de textielnijverheid na de Tweede Wereldoorlog*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1978.
- VAN HOUTTE, F., *L’évolution dans l’industrie textile en Belgique et dans le monde de 1800 à 1939* (Université de Louvain, Collection de l’Ecole des sciences politiques et sociales, 141), Leuven, 1949.
- VAN ROYEN, H., ‘De productie van gaslicht in Vlaanderen, 1824-1914’, *Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis*, 2 (1997), 6-29.

Deel 4. West-Vlaanderen en in het bijzonder de regio Kortrijk-Roeselare-Tielt

4.1. Lokale monografieën

- ARICKX, V., *Geschiedenis van Egem*, 2 dln. (Anast. Herdr.), Pittem, 1982.
- ARICKX, V., *Geschiedenis van Pittem*, 2 dln. (Anast. Herdr.), Pittem, 1981.
- BAERT, K., BAERT, W., LAMBERT, E. e.a. red., *Harelbeke grafelijke stad*, Harelbeke, 2003.
- BILLIET, J. red., *De geschiedenis van Tielt: een nieuwe kijk op een rijk verleden*, Tielt, 2009.
- CAGNEAUX, A., *Geschiedenis van Ouckene*, Roeselare, 1992.
- DEFRANCO, R., *Bijdragen tot de geschiedenis van Wervik*, deel I en II, Wervik, 1960.
- DELAERE, J., *Geschiedenis van Lendeledede tot 2000*, Kortrijk, 2000.
- DELBAERE, J. red., *Rumbeke door de eeuwen heen*, Rumbeke, 1961.
- DENDOOVEN, L. red., *Dit is West-Vlaanderen: steden, gemeenten, bevolking*, 3 dln., Brugge, 1959-1962.
- DEPREZ, M., *Aantekeningen omtrent Lauwe*, Lauwe, 1985.
- DESSEIN, J., *Dadizele: de geschiedenis van een dynamisch dorp en bedevaartsoord*, Dadizele, 1996.
- DOCHY, B., *Geschiedenis van de stad Roeselare vanaf de oudste tijden tot heden*, Langemark/Roeselare, 1949.
- DUCATTEUW, E. en DEBROUWERE, M., *Geschiedenis van ons dorp: de plaatselijke geschiedenis van Beveren-Leie*, 2 dln., Beveren-Leie, 1971.
- HOLLEVOET, F., *Markegem, het vermaakelyk dorp*, Nazareth, 1996.
- HOUTHAEVE, R., *Kroniek van een dorp. Anderhalve eeuw geschiedenis van de Roeselaarse deelgemeente Oekene. Deel 1. 1830-1899*, Roeselare, 1983.
- HOUTHAEVE, R., *Kroniek van een dorp. Anderhalve eeuw geschiedenis van de Roeselaarse deelgemeente Oekene. Deel 2. 1900-1984*, Roeselare, 1984.
- HOUTHAEVE, R., *Moorslede, het Lievensdorp*, Izegem, 1988.
- HUYS, E., *Geschiedenis van Geluwe*, Geluwe, 1977.
- LERMYTE, J.-M. red., *Geschiedenis van Izegem*, Izegem, 1985.
- MADDENS, N. e.a. red., *De geschiedenis van Kortrijk*, Tielt, 1990.
- MADDENS, K., *De geschiedenis van Kortrijk in het kort*, Kortrijk, 2005.
- MELSENS, J., *Geschiedenis en evolutie van de gemeente Kuurne*, Kuurne, 1959.
- ROMMENS, D., *Moen, ons dorp van toen*, 2 dln., Moen, 1980.
- SUYKERS, K., *Geschiedenis van St.-Katharina, parochie op de gemeenten Heule, Kuurne en Lendeledede*, Kortrijk, 1971.
- VAN ACKER, L., VERVENNE, A. en CALLEWAERT, A., *Geschiedenis van Koolskamp*, Koolskamp, 1996.
- VANMARCKE, A., *Geschiedenis van Menen, 1878-1977*, Menen, 1981-1982.

VANSTEENKISTE, R., *Geschiedenis van Meenen, Menen*, 1950.

VERSCHEURE, A. et al., *Ingelmunster na de Franse Revolutie*, Ingelmunster, 2000.

4.2. Studies over de sociaal-economische en industriële geschiedenis

ACX, F., *De ontstaansgeschiedenis van het kanaal Roeselare-Leie (1830-1880)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, departement Geschiedenis, 1992.

ANECA, S., *Van Aardappelhoek- tot Zwingelaarsstraat. Deel 1: Meer dan 650 straatnamen in Roeselare verklaard*, Roeselare, 2006.

ANECA, S., *Van Aardappelhoek- tot Zwingelaarsstraat. Deel 2: De evolutie van de weginfrastructuur in Roeselare tijdens de 19de en 20ste eeuw*, Roeselare, 2006.

ARICKX, V., 'Westvlaamse emigratie en de sociale achtergronden ervan', *De Leiegouw*, 23 (1981), 280-281.

AUGUSTIJN, A., *Demografische en economische structuren van het kanton Kortrijk en hun evolutie tussen 1799 en 1816*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1983.

BALDUCK, J., 'De Leie en de erop aansluitende kanalen', *De Leiegouw*, 50 (2008), 375-394.

BLOMME, B., 'Inventaris van Izegemse stoommachines (1867-1963)', *Ten Mandere*, 45 (2005), nr. 3, 45-56.

BONCQUET, P., 'De feestelijke opening van de spoorweg Gent-Kortrijk', *De Leiegouw*, 31 (1989), 195-207.

BRUGGEMAN, L., *Asten, bieten... en mensen*, Roeselare, 1986.

CALLENS, J., 'De Leie, een lange, rustige rivier?', *De Leiegouw*, 46 (2004), 219-223.

CAMBIEN, K., *Vijftig ondernemers uit West-Vlaanderen 1992-2002*, Kortrijk, 2002.

CAMBIEN, K., *Gesprekken met vijftig West-Vlaamse ondernemers 2002-2007*, Kortrijk, 2007.

CASTELEIN, A., *De bevolkings-, de beroeps- en de bezitsstructuur van een typische 19^e-eeuwse vlaggemeente: Kuurne*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1997-1998.

CATTOOR, B. en DE MEULDER, B., *Figures, Infrastructures*, Amsterdam, 2011.

DANNEELS, N. en TERMOTE, T., *Bezetting van de bedrijventerreinen in West-Vlaanderen (WES, Facetten, 45)*, Brugge, 1998.

DEBAES, J. en VANDENBERGHE, R., *Mouscron 1789-1945: itinéraire du village paysan à la cité industrielle*, Moeskroen, 1991.

DE BELDER, J., GYSSELS, M., JASPERS, L. en VANDENBROEKE, C., *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Werkdocumenten*, 4 dln., Gent, 1984.

DE BELDER, J., GYSSELS, M., JASPERS, L. en VANDENBROEKE, C., *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen 1814-1815. Werkdocumenten*, 6 dln., Gent, 1985.

DE BÉTHUNE, J., 'La crise linière et le paupérisme entre 1825 et 1850', *Annales de la Fédération historique et archéologique de Belgique* (35e congrès, Courtrai, 26-30 juillet 1953), Kortrijk, 1960, 72-133.

- DE BRABANDERE, P., *Tielt: sociaal-ekonomische monografie van een West-Vlaamse stad*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Economische en Sociale Wetenschappen, 1963.
- DEBRABANDERE, P. en MADDENS, N., *Ook hier zijn we groot geworden: het nijvere arrondissement Kortrijk 1890-1940*, Kortrijk, 1985.
- DEBROUWERE, M. en DUCATTEEUW, E., 'Nog over de molens en molenaars te Beveren-Leie en Desselgem', *De Gaverstreke*, 9 (1981), 397-415.
- DEBROUWERE, M. en DUCATTEEUW, E., 'Van molens en molenaars te Beveren-Leie en Desselgem', *De Gaverstreke*, 6 (1978), 252-299.
- DEBROUWERE, M., 'Arm Kortrijk'. *Een sociaaleconomische studie van de toestand en het stedelijk beleid tijdens de crisisjaren 1845-1850*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 2004.
- DE BRUYNE, M., 'Van lakens tot laser. Historisch-ekonomische survey over de nijverige Mandelvallei', *Rollarius*, 21 (1992), 135-145.
- DECLERCQ, G. en VANNESTE, O., *Structurele werkloosheid in West-Vlaanderen*, Kortrijk, 1954.
- DECLERCQ, G. en VANNESTE, O., *De ekonomische situatie en mogelijkheden van het arrondissement Ieper (WES, 1)*, Brugge, 1958.
- DE GEYTER, S., *De landbouwenquête van 1886: bijdrage tot de studie van de arbeids- en eigendomsstructuren op het West-Vlaamse platteland*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2004.
- DEHAENE, M. en BOON, K., *Kanaalstad: over het gewone, het buitengewone en het andere*, Brugge, 2006.
- DELAMEILLEURE, F., *Tracé, aanleg, financieel beheer en ekonomische betekenis van de steenweg Brugge-Menen. 1737-1765*, Roeselare, 2003.
- DELHUVENNE, A., *De grensarbeiders in Zuid-West-Vlaanderen*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Economische en Toegepaste Economische Wetenschappen, 1955.
- DEKEYSER, R., *Financiële analyse van de Westvlaamse industriële ondernemingen (WES, Facetten, 25)*, Brugge, 1984.
- DEMASURE, B., *De oudste industriezone van Izegem, een erfgoed-historische en cartografische benadering*, Ongepubliceerde verhandeling Historische Geografie, Leuven, 2009.
- DE MEULDER, B., HOORNAERT, S. en VAN HERCK, K. red., *Metamorfosen, een ruimtelijke biografie van de regio Kortrijk*, Brussel, 2010.
- DEMOEN, D., *Roeselare: een stad in beweging. De geschiedenis van de demografische en ekonomische (r)evolutie van Roeselare tussen 1830-1880*, Roeselare, 1997.
- DE MOOR, M., 'Loonarbeid tijdens de overgang van traditionele naar moderne landbouw. Een sociaal-ekonomische studie van de landarbeiders in Oost- en West-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 31 (2001), 27-74.
- DENEWET, L., *Hooglede en Gits in de pers, 1840-1910: van een wonderdokter, valse nonnen en een landbouwer-uitvinder*, Hooglede, 2009.
- DEPESTEL, N., *Socio-ekonomische profielen van de arrondissementen in West-Vlaanderen (WES, Facetten, 44)*, Brugge, 1998.

- DESMET, G., *Ontwikkeling der economische bedrijvigheid in en om de haven van Roeselare, 1862-1962*, Roeselare, 1962.
- DESMET, L., 'De lokalisering der nijverheid in West-Vlaanderen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 24 (1964-1965), 11-19.
- DESMET, W., 'Douane: in Menen de grens over', 't *Wingheroen*, 18 (1994), 24-41.
- DESMET, W., 'Grensarbeid in Menen: de grens over op zoek naar werk; sociale conflicten in de grensstreek; verdere evolutie van de grensarbeid; grensarbeiders vertellen', 't *Wingheroen*, 31 (2007), 3-37.
- DESMYTTERE, H., *Bedrijventereinen in West-Vlaanderen: aanbod en vraag* (WES, Facetten, 40), Brugge, 1994.
- DESPRIET, P., 'Bijdrage tot de economische geschiedenis van Zuidwest-Vlaanderen', *De Gaverstreke*, 14 (1986), 19-83.
- DE TAEYE, N., *Een historische analyse van het 'groene goud' in Poperinge van 1880 tot 1960. Een kijk op de hopwereld op politiek, sociaaleconomisch en cultureel vlak*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 2004.
- DEVLIEGHER, L., *Landelijk en ambachtelijk leven*, Brugge, 1992.
- DEVOGELAERE, J., *De slechte jaren 1840-1850 in het arrondissement Roeselare-Tielt*, Roeselare/Tielt, 1982.
- DE VOLDER, D., *Geschiedkundig overzicht van het openbaar vervoer in de streek van Kortrijk, Moeskroen, Menen, Izegem, Ieper, Roeselare vanaf 1839 tot 1939*, 2 dln., Brugge, 1980-1981.
- DE VOLDER, D., *Geschiedkundig overzicht van het openbaar vervoer in de streek van Roeselare, Izegem en Tielt vanaf 1847 tot 1914*, Brugge, 1980.
- DE WAELE, H., 'De sociaal-economische toestand te Tielt in de jaren 1838-1850', *De Roede van Tielt*, 1 (1970), 17-26.
- DEWAELE, G., 'De Deerlijkse linnennijverheid tussen 1830 en 1860; de traditionele huisnijverheid volop in crisis', *De Gaverstreke*, 11 (1983), 155-181.
- DEWEERDT, A., 'Het Roeselaars industriegebied nabij de Sint-Amandsbeek, de Kleine Bassin en de Ronde Kom', *Rollariensia*, 18 (1989-1990), 75-206.
- De West-Vlaamse gemeenten in de volkstelling 1970: statistische tabellen* (Westvlaams Economisch Studiebureau, 23), Brugge, 1974.
- DEWILDE, B. en DECALUWE, C., *Landelijk leven en hoevengids Groot-Kortrijk (Bissegem, Marke, Kortrijk, Kooigem, Bellegem, Heule, Aalbeke en Rollegem)*, Tielt, 1986.
- DEWILDE, A. en DEWILDE, B., *Waar is de tijd? - 2000 jaar Kortrijk, deel 4: Vlassers, spinners en wevers*, Zwolle, 2007-2008.
- DEWITTE, P., 'Dagelijkse realiteit van prijzen en lonen. Hun invloed op de emigratie naar Noord-Amerika uit de streek van Tielt (1840-1914)', *De Roede van Tielt*, (1982), 71-88.
- DE ZUTTER, H., 'Watervervuiling en Industriële Revolutie. Resultaten van een verkennend onderzoek in Roeselare, 1843-1914', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis van Brugge*, 144 (2007), 127-157.
- D'HONDT, J. red., *Leven rond de fabriek. Honderd jaar sociale en culturele voorzieningen in Brugse bedrijven 1897-1997*, Brugge, 1997.

DOBBELS, M., *Naar een duurzame ruimtelijke visie voor de kanaalzone Roeselare-Leie*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, departement Toegepaste Wetenschappen, afdeling mobiliteit en ruimtelijke planning, 2005-2006.

Douane en smokkel in Menen: over kommiezen en blauwers, Menen, 1994.

GALLOO, J., 'Ontstaan en evolutie van de eerste spoorwegen in het Kortrijkse en hun invloed op economisch gebied (1839-1870)', *De Leiegouw*, 13 (1971), 205.

GALLOO, J., '150 jaar geleden, de spoorlijn Kortrijk-Gent werd een feit', *De Leiegouw*, 31 (1989), 149-166.

GELDHOF, J., *Yseghem. Vlytigh ende Boos. Historisch economisch overzicht van de Izegemse nijverheden* (Stad Izegem), Izegem, 1956.

GHESKIERE, P., *Urbanisatie in Kortrijk. De aanleg van de wijken bij het station en rond het gerechtshof, 1839-1880*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1972.

GOBYN, R., 'De "Almanach" en de "Annuaire du Commerce et de l'Industrie de Belgique". Hun betekenis voor het sociaal-economisch onderzoek van het platteland en de kleine steden in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het geval Tielt', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 9 (1983), 49-50.

GOBYN, R., 'Onderzoek naar de beroepskeuze van de bevolking van een Vlaamse plattelandsstad tussen 1862 en 1914: Tielt', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 11 (1980), 339-387.

GYSSSELS, C. en VAN DER STRAETEN, L., *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen (1796-1815)* (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 89), Gent, 1986.

HOORNAERT, G., *Post- en verkeerswezen te Roeselare door de tijden heen 1500-1913*, Aartrijke, 1995.

HOORNAERT, G., 'Industriële ontwikkeling van Roeselare', *Erfgoed*, 1 (2002), 15-20.

HOORNAERT, G., *Krottegem: de wijk van 'Over-Statie'*, Roeselare, 2001.

HOSTE, I., 'Tielt en de spoorwegaanleg in West-Vlaanderen', *Land van de Woestijne*, 11 (1998), 23-61.

HOUPLINE, W., *Van thuiswerker tot fabrieksarbeider. Een analyse van de bevolkings- en beroepsstructuur van de plattelandsgemeente Deerlijk (1860-1910)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2002.

LECLUYSE, C. en MUSYCK, B., *Charter 99. Een strategie voor het Zuid-West-Vlaanderen van 2000* (Kamer voor Handel en Nijverheid van Kortrijk en Roeselare-Tielt), Kortrijk-Roeselare, 1989.

LENTACKER, F., *La frontière franco-belge. Etude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie de relations*, Rijssel, 1974.

LOGIE, J., 'De steenweg Menen-Kortrijk', *'t Wingheroen*, 26 (2002), 38-48.

MAES, P., 'Beroepen te Oostrozebeke in 1814', *De Gaverstreke*, 15 (1987), 426-430.

MATTELAER, P., 'De watermolen van Anzegem. De laatste werkende watermolen van West-Vlaanderen', *De Gaverstreke*, 8 (1980), 55-86.

MESTDAGH, I., *Straatnamen van Harelbeke van a tot z*, Harelbeke, 2002.

MUSYCK, B., *Autonomous Industrialisation in South West Flanders (Belgium): continuity and transformation*, Ongepubliceerd doctoraatsproefschrift, Universiteit Sussex, Brighton, departement Economie, 1993.

- MUSYCK, B., 'De autonome industrialisatie in Zuid-West-Vlaanderen. Continuïteit en transformatie', *Planologisch Nieuws*, 16 (1996), 22-40.
- LINTERS, A. en ROOSE, C., *De Vlasvallei en haar kanalen: van Kortrijk naar Zwevegem en Izegem*, Kortrijk, 1987.
- LINTERS, A., *De Vlasvallei (Industrieel erfgoed in de Leievallei in West-Vlaanderen en Département Nord-Pas-de-Calais)*, Kortrijk, 1993.
- PÉTILLON, C., 'Roubaix, een "Belgische industriestad"', *De Leiegouw*, 46 (2004), 193-206.
- POELVOORDE, E., *Economie in een crisisperiode, 1845-1850. Agrarische en nijverheidsstructuren in het arrondissement Roeselare-Tielt*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1971.
- POPELIER, J.-P., *L'immigration oubliée. L'histoire des Belges en France*, Rijsel, 2003.
- PUYPE, J., *De ridders van de West-Vlaamse tafel. Kroniek van succesvol ondernemen*, Leuven, 2002.
- PYNCKET, M., 'Bevolking, arbeid en tewerkstelling in Menen, 1815', *'t Wingheroen*, 12 (1988), 33-36.
- PYNCKET, M., 'De stadsontwikkeling van Menen in de 19de eeuw', *'t Wingheroen*, 15 (1991), 15-42.
- PYNCKET, M., 'De grens tussen Frankrijk en België in Menen', *'t Wingheroen*, 18 (1994), 57-65.
- PYNCKET, M., '150 jaar spoorweg in Menen. Menen en de ijzeren weg', *'t Wingheroen*, 27 (2003), 1-24.
- Richtplan voor de ruimtelijke ordening en ontwikkeling van de West-Vlaamse gewesten (WES)*, Brugge, 1968.
- ROOSE, C., *Industriële inplantingen te Izegem, 1830-1914. Methodologische en heuristische benadering van de industriële archeologie*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1975.
- RYCKAERT, M., 'Het kanaal Kortrijk-Bossuit', *In de Steigers – Erfgoednieuws uit West-Vlaanderen*, 1 (2007), 7.
- SCHAKMAN, M., 'De spoorlijn van Lichtervelde naar Veurne', *Bachten de Kupe*, 21 (1979), 64-66.
- SCHEPENS, L., *Van Vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de West-Vlaamse plattelandsbevolking in de 19de eeuw* (WES, 22), Brugge, 1973.
- SCHEPENS, L., *De provincieraad van West-Vlaanderen 1836-1921. Socio-politieke studie van een instelling en haar leden met 501 biografieën van Westvlaamse notabelen*, Tielt, 1976.
- SEYS, K., 'Uitbouw van de spoorwegen in West-Vlaanderen voor 1870', *Ons Heem*, 46 (1992), 77-84.
- SOHIER, R., 'Ondergrondse smokkel te Menen-Halluin: de riolen van Halluin', *'t Wingheroen*, 21 (1997), 57-60.
- STEVENS, C., *Het arrondissement Tielt in de Franse Tijd. Demografische en sociaal-economische studie, met inbegrip van mobiliteitsanalyse*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1981.
- STEVENS, C., 'Migratie in het arrondissement Tielt bij het begin van de 19de eeuw', C. VANDENBROEKE en M. CLOET red., *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen*, Brussel, 1989, 224-245.
- STROBBE, M., *Micro-onderzoek over sociaal-economische mutaties in de stad Tielt tussen 1830 en 1860*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1978.

- THEYS, J., *Een analyse van de Westvlaamse grensarbeid in Noord-Frankrijk* (WES, 14), Brugge, 1969.
- THEYS, J., *Evolutie van de werkloosheid in West-Vlaanderen* (WES, Facetten, 11), Brugge, 1977.
- THEYS, J., *Land- en tuinbouw in West-Vlaanderen, een structuuranalyse* (WES, 28), Brugge, 1982.
- THEYS, M. red., *Monumenten en Landschappen in Zuid-West-Vlaanderen 1997 – Arbeid*, Kortrijk, 1997.
- VAN ACKER, L., 'De oudste fabriek van Ardooi', *Jaarboek Heemkundige Kring Ardooi-Koolskamp*, 1 (2005), 5-18.
- VANACKERE, E., *Van Flugplatz tot Airport – de geschiedenis van het vliegveld Bissegem-Wevelgem*, Kortrijk, 1991.
- VANBELLE, B., 'Leiedal, de interkommunale voor ruimtelijke ordening, economische expansie en rekonversie van het gewest Kortrijk', *De Leiegouw*, 23 (1981), 279-280.
- VANDENBROEKE, C., 'Evolutie van de land- en bedrijfspacht in de streek van Kortrijk, van de late 16de tot het begin van de 19de eeuw', *De Leiegouw*, 27 (1985), 33-54.
- VANDENBROEKE, K., *Waregem, van plattelandsdorp tot regionaal verzorgingscentrum (1440-1989)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1989.
- VANDENBUSSCHE, R. en PYNCKET, M., 'Industrie in Halluin', *'t Wingheroen*, 31 (2007), 51-59.
- VANDERMAELEN, P. en MEISSER, F.-J., *Dictionnaire géographique de la Flandre Occidentale* (Anast. Herdr. 1970), Brussel, 1836.
- VANDERPIJPEN, W., 'Het platteland in het Leiedepartement', *De Leiegouw*, 27 (1985), 221-222.
- VAN DE VEIRE, H., *De rurale postdienst in West-Vlaanderen, 1836-1900*, Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1982.
- VANHAVERBEKE, W., *Euro-regio: een strategie voor Zuid West-Vlaanderen op basis van complementaire sterktes met de regio Nord – Pas-de-Calais*, s.l., 1994.
- VAN HOONACKER, E., *Duizend Kortrijkse straten*, Kortrijk, 1986.
- VANHOVE, L., 'Van katoenfabriek tot brouwerij: de industriële revolutie te Wevelgem begin 19^e eeuw', *Wibilinga*, 13 (2000), 39-62.
- VANHOVE, L., 'De steenweg Kortrijk-Menen en het bareelrecht in de 18de en 19de eeuw', *Wibilinga*, 16 (2003), 16-35.
- VANHOVE, N. en THEYS, J., *West-Vlaanderen 2000. Een strategie voor economische ontwikkeling* (WES, 31), Brugge, 1990.
- VAN MOERBEKE, D., LAMBERT, E. en CHRISTIAENS, J., *Sociaal-economisch belang van een politiek van openbare werken in West-Vlaanderen* (Provincie West-Vlaanderen), Brugge, 1955.
- VANNESTE, D., *De pre-industriële Vlaamse stad: een sociaal-economische survey: interne differentiatie te Gent en te Kortrijk op het einde van de 18de eeuw* (Acta Geographica Lovaniensa, 28), Leuven, 1987.
- VANNESTE, O., *Het groeipoolconcept en de regionaal-economische politiek – toepassing op de West-Vlaamse economie* (WES, 12), Brugge, 1967.
- VANNESTE, O., THEYS, J. en ZWAENEPOL, M., *Het arrondissement Brugge: een regionaal-economische studie* (WES, 4), Brugge, 1961.

- VANNESTE, O., THEYS, J. en ZWAENEPOL, M., *Het arrondissement Oostende: een regionaal-economische studie* (WES, 5), Brugge, 1962.
- VANNESTE, O. en THEYS, J., *Menen, een economische studie van een grensstad* (WES, 6), Brugge, 1962.
- VANNESTE, O., THEYS, J. en ZWAENEPOL, M., *Het arrondissement Roeselare: een regionaal-economische studie* (WES, 7), Brugge, 1963.
- VANNESTE, O. en THEYS, J., *Het arrondissement Tielt: een regionaal-economische studie* (WES, 13), Brugge, 1968.
- VANNIEUWENHUYSE, J. red., *Goed garen gesponnen? Industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen, 1800-1940* (De provincie West-Vlaanderen in honderd (archief)stukken, 2), Brugge, 1998.
- VANNIEUWENHUYSE, J. red., *In kaart gebracht. De provincie West-Vlaanderen en het beheer van de onbevaarbare waterlopen, 1800-heden* (De provincie West-Vlaanderen in honderd (archief)stukken, 3), Brugge, 2001.
- VANNIEUWENHUYSE, J. red., *In goede banen? De provincie West-Vlaanderen en het beheer van de buurtwegen 1800-heden* (De provincie West-Vlaanderen in honderd (archief)stukken, 4), Brugge, 2005.
- VANPETEGHEM, V., *Regionale analyse: de Westhoek – La Flandre (1947-1997)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Economie, 1999.
- VAN ROYEN, H. en VANDEWALLE, C., *Waar is de tijd? - 2000 jaar Westhoek, deel 11: Nijverheid*, Zwolle, 2007.
- VAN WONTERGHEM, E., 'Honderd jaar geleden: de stoomtram Tielt-Ruiselede-Aalter', *Oud Ruysselede*, 3 (1986), 89-102.
- VENS, W. e.a. red., *Olivier Vanneste en West-Vlaanderen*, Tielt, 1997.
- VERBEKE, L., *De verkeerstechnische situatie in het arrondissement Roeselare-Tielt in verband met tewerkstelling*, s.l., 1959.
- VERHAEGHE, E., *Sporen uit hun bestaan. Levenslooponderzoek toegepast op vrouwen geboren in 1830/31 en 1880/81 te Zwevegem*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 2001-2002.
- VERMAUT, J., 'Nieuwe gegevens over het industrieel verleden van Roeselare en omgeving (1350-1800)', *Rollariensia*, 6 (1974), 134-182.
- VERMEULEN, B., *75 jaar Bouwmaatschappij De Mandel 1920-1995*, Roeselare, 1995.
- WAEYAERT, F. en LERMYTE, J.-M., *De Droogenbroodroute (1847-1997) – De spoorlijn 66, Brugge – Kortrijk*, Aartrijke, 1997.
- WANTE, L. en VANDERMAELEN, L., 'De zaterdagmarkt te Waregem', *De Gaverstreke*, 12 (1984), 243-267.
- West-Vlaanderen Werkt* (WES), sinds 1959.
- YPERMAN, J., *Demografisch-economisch analyse in vier Westvlaamse gemeenten in de 19^e eeuw (1831-1900)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1976.
- YUTTENHOVE, K., 'Deerlijk op het breukvlak van 2 tijden', *Derlike*, 18 (1995), 99-104.
- ZWAENEPOL, M. en VANHOVE, N., *De landbouw in West-Vlaanderen: een economische en sociografische analyse* (WES, 11), Brugge, 1965.

4.3. Studies over één sector (of één bedrijf)

ADRIAENSSENS, A., *Bethune & Fils Linnenhandel Kortrijk, 1735-1856. Voorbereidend onderzoek ter ontsluiting van het handelsarchief, bewaard op het kasteel De Bethune te Marke*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 2000.

ADRIAENSSENS, E., *Ontwikkeling van de textielnijverheid in West-Vlaanderen*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Algemene Economie, 1990.

ALGOET, G. en PLATTEAU, R., 'Bakkersbond in Waregem en omgeving', *De Gaverstreke*, 28 (2000), 397-464.

BOSSUYT, D., *De evolutie van de textielnijverheid en de kledingsnijverheid in het arrondissement Kortrijk sedert 1958*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Economie, 1970.

BUYST, E., LOWYCK, K. en SOETE, A., *Niches om te zien, de strategische groei van Barco*, Tielt, 2005.

CALLEWIER, R., *De Witte Lietaer. Kroniek van een Zuid-West-Vlaams Textielbedrijf*, Lauwe, 1998.

CAUWE, R., 'Tabak in Harelbeke', *De Leiegouw*, 25 (1983), 220-221.

CAUWE, R., 'Geschiedenis van de tabak in de Leiestreek', *De Leiegouw*, 25 (1983), 331-355.

CAUWE, R., KERCKHOF, P. en VUYLSTEKE, G., *100 jaar brouwerij De Brabandere – Bavik te Bavikhove, 1894-1994, De Roede van Harelbeke*, 1994.

COLPAERT, H. red., *Duizend en één... 15 jaar Nationaal Borstelmuseum Izegem*, Izegem, 1996.

COOLSAET, W., 'Moorsele, een dorp van wevers. Productie van fijn linnen in Moorsele (17de-19de eeuw) (I-II-III)', *De Leiegouw*, 43 (2001), 3-17; 115-152; 291-317.

COOLSAET, W., 'Moorsele, een dorp van wevers. Productie van fijn linnen in Moorsele (17de-19de eeuw) (IV-V)', *De Leiegouw*, 44 (2002), 37-64; 281-304.

CONSTANDT, M., *Een eeuw vakantie, 100 jaar toerisme in West-Vlaanderen*, Tielt, 1986.

DEBRABANDERE, P., 'Kortrijkse horlogemakers', *De Leiegouw*, 27 (1985), 243-260.

DEBRABANDERE, P., 'Kortrijkse brouwers en herbergen in de 19de en 20ste eeuw', *De Leiegouw*, 37 (1995), 3-44.

DEBROUWERE, M. en DUCATTEEUW, E., 'Toen de Leie nog leefde (1). Over de vlasbewerking in Beveren-Leie en Desselgem', *De Gaverstreke*, 32 (2004), 31-82.

DEBROUWERE, M. en DUCATTEEUW, E., 'Toen de Leie nog leefde (2). Over de vlasbewerking in Beveren-Leie en Desselgem', *De Gaverstreke*, 33 (2005), 45-133.

DE BUSSCHERE, G., 'De schoennijverheid in Ardoorie', *Jaarboek Heemkundige Kring Ardoorie-Koolskamp*, 1 (2005), 74-87.

DECALUWE, J., 'Vlasserswoningen in Kuurne', *De Leiegouw*, 34 (1992), 65-81.

DECEUNINCK, N., *Vlas in Bissegem*, Ongepubliceerde eindverhandeling, Hoger Instituut voor Economisch, Paramedisch en Sociaal onderwijs Kortrijk, afdeling management, toerisme en recreatie, 1994-1995.

De confectienijverheid in West-Vlaanderen (WER, 5), Brugge, 1962.

DE DECKER, I., *'Flandria': de leeuw van weleer. Opgang en neergang van het familiebedrijf 'A. Claeys-Flandria'*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1999.

De houtnijverheid in West-Vlaanderen (WER, 6), Brugge, 1962.

DEJAN, A., 'Figuren van bij ons. Eduard Dierick, grondlegger van de Izegemse schoennijverheid', *Ten Mandere*, 2 (1960), nr. 1, 30-35; 3 (1961), nr. 1, 14-29.

DE KEYSER, R., DE RAES, A. en SIERENS M. P., *Structuuranalyse van de textielnijverheid in West-Vlaanderen* (WES, Facetten, 19), Brugge, 1980.

DE KEYSER, R. en DEHAENE, J., *Structuuranalyse van de voedingsnijverheid in West-Vlaanderen* (WES, Facetten, 22), Brugge, 1983.

DE KEYSER, R., OMEY, E. en THEYS, J., *Structuuranalyse van de metaalnijverheid in West-Vlaanderen* (WES, Facetten, 21), Brugge, 1982.

DELANGE, B. en DUCATTEUW, E., 'De herbergen in Desselgem door de eeuwen heen. Een tijdschroniek', *De Gaverstreke*, 24 (2005), 237-302.

DELOOF, J., *De tijd is veel veranderd. Een kroniek over 100 jaar in en om Bekaert te Zwevegem*, Zwevegem, 1979.

De metaalnijverheid in West-Vlaanderen (WER, 3), Brugge, 1960.

DEMEURISSE, D., 'De kantnijverheid in het Kortrijkse', *Handelingen Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, 27 (1954), 105-120.

DEMEYERE, M., 'De crisis in de Deerlijkse linnenweverij, 140 jaar geleden', *Derlike*, 4 (1981), 6-13.

DENEWET, L. en GOEMINNE, L., 'Molenmakers in Vlaanderen. Het werkboek van Coussée uit Meulebeke (1881-1911)', *Molenecho's*, themanr., 1994.

DENEWET, L., 'Wind- en watermolens om vlas te zwingelen in West-Vlaanderen', *Molinologie*, 1997, nr. 7, 1-15.

DEPAEPE, D., 'Tussen gehaktmolen en hakblok. De Kortrijkse slager omstreeks 1900', *De Leiegouw*, 45 (2003), 257-278.

DERUDDER, E., *Het industrieel erfgoed van oude West-Vlaamse brouwerijen*, Ongepubliceerde eindverhandeling, Hoger Instituut voor Economisch, Paramedisch en Sociaal onderwijs Kortrijk, afdeling management, toerisme en recreatie, 1994-1995.

DESCAMPS, C., 'De Wervikse tabak in de 19de en 20ste eeuw', *Jaarboek van de Stedelijke Oudheidkundige Commissie Wervik*, 2, 1983, 17-45.

De schoennijverheid in West-Vlaanderen (WER, 4), Brugge, 1961.

DESMET, W., 'De firma De Witte Lietaer viert haar 100 jaar (1898-1998)', *'t Wingheroen*, 22 (1998), 35-56.

DESMUL, C., *De ondergang van een traditioneel linnencentrum. Kortrijk in de tweede helft van de negentiende eeuw. Een inleidende studie met behulp van erfenaangiften*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1985.

DE SOMER, I., *De Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene, in het bijzonder de meubelen van 1897 tot 1945*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985.

De textielnijverheid in West-Vlaanderen (WER, 2), Brugge, 1959-1960.

- DE VLEESCHAUWER, D. en KERCKHAERT, N., *Van Desclee tot Gaselwest: een energiek avontuur doorheen de tijd*, Tielt, 1995.
- DEVLIEGHER, L., *De molens in West-Vlaanderen* (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen), Tielt, 1984.
- DEWAELE, B., *Exposee Vlasparlee, gids bij de tentoonstelling*, s.l., 2009.
- DEWANCKEL, K., 'Spitstechnologie in Tielt. Het bedrijf De Coster – Van de Velde (1867-1932)', *De Roede van Tielt*, 19 (1988), 107-127.
- DEWEERDT, A., 'Het Roeselaars industriegebied nabij de Sint-Amandsbeek, de Kleine Bassin en de Ronde Kom', *Rollariensia*, 18 (1989), 75-205.
- DEWILDE, B., 'De vlasroterij in het Kortrijkse: de overgang van het ambachtelijke naar het mechanische', *Textiel - Vijfde nationaal congres voor industriële archeologie, Gent 26-27 november 1977, Handelingen*, Gent, 1979, 163-169.
- DEZUTTER, C., 'Société anonyme de Waereghem (in de volksmond 'Transvaal')', *De Gaverstreke*, 35 (2008), 195-215.
- D'HEYGERE, B. en ROSSEEL, J., *Van koninklijk hospitaal tot wooncomplex: tabaksfabriek Menen: 325 jaar geschiedenis*, Kortrijk, 2008.
- FOULON, F., 'Vlasfabrieken: productiewijze, beschrijving, herbruik', *Jaarboek Ons Industrieel Erfgoed*, 1 (1982), 211-233.
- GELDHOF, J., 'De Izegemse lijnwaadhandel', *Ten Mandere*, 24 (1984), nr. 1, 12-23.
- GHESQUIER KRAJEWSKI, F., *La Lys et le lin (1750-1914), Les hommes, l'espace et le temps*, Ongepubliceerd doctoraatsproefschrift, Université de Lille III Charles de Gaulle, département Geschiedenis en Kunstgeschiedenis, 2002.
- GOETHALS, G., 'Ingelmunster en het vlas', *Heemkundige Kring Den Hert*, 14 (1993), nr. 27, 11-85.
- HAMEEUW, L., *Vuur (Overzicht cichorei- en tabaksasten van Moorslede en Slypskapelle)*, Moorslede, 2010.
- HERMAN, F. en MAYEUR, R. red., *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene: 80 jaar ambacht en industrie, meubelen – interieurs, architectuur*, Kortrijk, 2006.
- KASDI, M. en GHESQUIER-KRAJEWSKI, F., 'Deux filières textiles en Flandres du XVIIIe siècle au milieu du XIXe siècle', *Revue du Nord*, 90 (2008), 497-530.
- KYMPERS, L. red., *Bekaert 100 - Economische ontwikkeling in Zuid-West-Vlaanderen*, Tielt, 1980.
- LAVENS, J., *Vlasgebouwen in de Leiestreek*, Ongepubliceerde eindverhandeling, Hoger Architectuurinstituut Sint Lucas Gent, s.d.
- LERMYTE, J.-M. red., '150 jaar drukkers in Izegem', *Ten Mandere*, 31 (1991), nr. 2, 1-111.
- LERMYTE, J.-M., '100 jaar Stedelijke Electriciteitscentrale Izegem', *Ten Mandere*, 41 (2001), nr. 3, 2-120.
- Libeltex, 1945-1995: een geschiedenis van mensen*, Tielt, 1995.
- MAES, P., 'Het leerwerkhuis of de weefschool in Oostrozebeke (1849-1914)', *De Leiegouw*, 29 (1987), 491-494.
- MAES, P., 'Brouwerijen in Oostrozebeke in de 19de en 20ste eeuw', *De Leiegouw*, 30 (1988), 257-260.
- MATTELAER, P., 'De Kortrijkse molens', *De Leiegouw*, 18 (1976), 323-352.

- MATTELAER, P., 'De molens van Zuid-West-Vlaanderen', *De Leiegouw*, 21 (1979), 31-64.
- MATTELAER, P., 'De molens van Menen', *De Leiegouw*, 23 (1981), 379-400.
- MATTELAER, P., 'De molens van Bissegem en Heule', *De Leiegouw*, 40 (1998), 173-192.
- MATTELAER, P., 'Leerlooierijen en schorsmolens. Een vergeten industrie, ook in Kortrijk', *De Leiegouw*, 46 (2004), 55-83.
- MATTELAER, P., 'Molens van groot-Anzegem', *De Gaverstreke*, 24 (2005), 147-198.
- MATTELAER, P., 'De watermolens aan het Leiegebied', *De Leiegouw*, 50 (2008), 325-374.
- MATTEN, A., *De vlas- en linnennijverheid in het Kortrijkse, 1800-1850*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1972.
- MEERSSEMAN, J., *De bevolking en de textielnijverheid in Zuid-West-Vlaanderen*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Economische en Sociale Wetenschappen, 1958.
- MESTDAGH, J., *Les Chaussures de Luxe d'Izeghem, cousu-main. Sociaal-economische studie van de Izegemse schoennijverheid (1840-1940)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2001.
- MESTDAGH, J., 'Zweetarbeid' en 'zweetlonen', de thuisarbeid in de Izegemse schoenmakerij, 1840-1940', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 33 (2003), 49-90.
- NAERT, J., *De historische ontwikkeling van de borstelnijverheid in Izegem vanaf het einde van de 18e eeuw tot ca. 1930*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1987.
- NAERT, J., 'Izegem, bakermat van de Belgische borstelnijverheid. Een historische schets vanaf het einde van de 18de eeuw tot ca. 1930', *Duizend en één... een rare kwast* (Nationaal Borstelmuseum), Izegem, 1996, 10-26.
- OPSOMER, G., 'Tabak in de geschiedenis van Harelbeke', *De Roede van Harelbeke*, 3 (2000), nr.2, 21-26.
- PYNCKET, M., 'De vlasnijverheid in Menen', *'t Wingheroen*, 13 (1989), nr. 1, 27-36; nr. 2, 42-53.
- PYNCKET, M., 'Bier van hier. Brouwerijen in Menen, 1810-1965', *'t Wingheroen*, 31 (2007), 3-60.
- PYNCKET, M. en DEBEIR, E., 'Toebak in Miende (tabaksverwerking in Menen)', *'t Wingheroen*, 30 (2006), 1-68.
- PRINET, M., 'L'invention du damas de lin historié', *De Leiegouw*, 27 (1985), 67-73.
- SCHEERLINCK, W., *De Coene op expo '58. Een blik op de ontwikkeling van het gebruik van hout als modern constructiemateriaal in België*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2002.
- SCHENKEVELD, R., *De ondernemers in de moderne katoen- en linnenindustrie in Gent en Kortrijk tijdens de periode 1800-1855*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1997.
- SOETE, J. en DEBRABANDERE, F., 'Handel of commerce', *De Leiegouw*, 13 (1971), 275-280.
- SPEELMAN, K., *De Kortrijkse Kunstwerkstede: een case-study van economische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1995.
- SPELEERS, F. en DEVOGELAERE, E., 'De eerste drukkerij in Anzegem', *De Gaverstreke*, 35 (2008), 67-79.
- STRAGIER, D. en MINNE, H., 'De vlascommerce te Wevelgem', *Wibilinga*, 2 (1989), 17-25.

- STRAGIER, D. en STRAGIER, H., 'Vlasfabriek Vansteenkiste', *Wibilinga*, 14 (2001), 27-50.
- STRUYVE, P., 'Van hoelahoep tot industrieel profiel: de geschiedenis van Injextru Plastics (1947-1997) in het licht van 70 jaar kunststofverwerkende industrie in Tielt en Pittem', *De Roede van Tielt*, 30 (1997), nr. 3, 2-124.
- VAN BETSBRUGGE, G.P., 'Cichorei Delberghe uit het Bellegemse straatbeeld verdwenen', *De Leiegouw*, 42 (2000), 71-92.
- VANDENBERGHE, R., *Schoenenmode sinds 1900*, Izegem, Nationaal Schoeiselmuseum, 1993.
- VANDERBERGHE, R., 'Izegem als centrum van luxeschoenen, opkomst en bloei (1830-1940)', *Ten Mandere*, 40 (2000), nr. 3, 47-56.
- VANDENBERGHE, R., 'De teloorgang van de Izegemse schoennijverheid', *Ten Mandere*, 42 (2002, nr. 3), 47-63.
- VANDENBERGHE, R., 'De schoennijverheid en het schoeiselmuseum in Izegem', *Erfgoed van Industrie en Techniek*, 12 (2003), 66-70.
- VANDENBROUCKE, F., *De vlasbeurs in Kortrijk. Historiek en belang voor de uitstraling van de stad*, Gent, 1983.
- VANDEPUTTE, R., *Leon A. Bekaert. Een groot man. Een goed mens (1891-1961)*, Tielt-Amsterdam, 1980.
- VANDE VOORDE, C. red., *Roeselare, het Manchester van Vlaanderen: tentoonstelling rond de textielgeschiedenis van Roeselare*, Roeselare, 1997.
- VANDOMMELE, K., *Eperon d'or*, Verhandeling stadsgids, Izegem, 2007.
- VANDROMME, A., '90 jaar Strobbe', *Ten Mandere*, 11 (1981), 167-171.
- VAN HOONACKER, E., *Het herbergleven te Kortrijk*, Kortrijk, 2002.
- VANHOVE, L., 'Jeneverstokerijen in de 19de eeuw', *Wibilinga*, 13 (2000), 26-46.
- VANHOVE, N., *Een vernieuwd toeristisch aanbodbeleid voor West-Vlaanderen* (WES, Facetten, 31), Brugge, 1988.
- VANLANDSCHOOT, R., *Joris Lannoo, drukker en uitgever voor Vlaanderen, 1891-1971*, Tielt, 1984.
- VANNESTE, A., *Regionaal en economisch impact van de diepvriesgroentebedrijven in West-Vlaanderen*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Economie en Bedrijfskunde, 1990.
- VANSTEENKISTE, L., 'De dertien Wevelgemse vlascoöperatieven', *Wibilinga*, 11 (1998), nr. 1, 22-32; nr. 2, 6-18.
- VAN ROYEN, H., *De telegraaf en telefoondienst in West-Vlaanderen* (Wefis-studies, 18), Oostende, 1978.
- VAN ROYEN, H., 'Suikerbietenteelt- en verwerking in Vlaanderen (19de-20ste eeuw)', *Ons Heem*, 52 (1998), 148-156.
- VANRYCKEGHEM, M. en TYDGAT, T., 'Gemeente Waregem: dossier 'Titel van stad'', *De Gaverstreke*, 28 (2000), 9-78.
- VERBRUGGE, J., 'Kant in het Tieltsse', *De Roede van Tielt*, 14 (1983), nr. 1, 2-48.
- VERBRUGGE, J., 'Tielt, textielstad (deel I: negentiende eeuw)', *De Roede van Tielt*, 18 (1987), nr. 2, 46-104.

VERBRUGGE, J., 'Tielt, textielstad (deel II: twintigste eeuw)', *De Roede van Tielt*, 21 (1990), nr. 2-3, 42-160.

VERBRUGGE, J., 'De schoenfabriek "La Merveille" van G. Pannemaeker in volle werking', *De Roede van Tielt*, 16 (1985), 158-183.

VERBRUGGE, J., 'Bloei en teloorgang van de schoennijverheid in Tielt', *De Roede van Tielt*, 38 (2007), nr. 3, 131-268.

VERBRUGGE, V., 'De eerste decennia van de commerciële tabaksteelt in de Wervikse regio (1650-1730)', BARBIEUX, J. en GABRIEL, M. red., *Nom d'une pipe. De pijp en de tabak in het noorden*, Tourcoing, 2006, 19-26.

VERHENNE, P., *65 jaar Belgisch vlasverbond Kortrijk 1920/1985*, Kortrijk, 1985.

VERSCHEURE, A., 'Brouwerij Van Honsbrouck 100 jaar, 1900-2000', *Heemkundige Kring Den Hert*, 20 (1999), nr. 39, 30-38.

VERSCHEURE, S., 'Ingelmunsterse tapijten (1856-1914)', *Heemkundige Kring Den Hert*, 9 (1988), nr. 18, 93-135.

VIERSTRAETE, J.-P., 'De dakpannennijverheid in het Kortrijkse', *Curtrike*, 11 (1976), 1-9.

WANTE, L. en VANDERMAELEN, L., 'En toen kwam den elektriek. Honderd jaar elektriciteitsverlichting in Waregem', *De Gaverstreke*, 20 (1992), 79-102.

WILLAERT, H., 'Uit Izegem verdwenen nijverheden: de leerbereiding', *Ten Mandere*, 19 (1980), nr. 3, 169-190.

WITDOUCK, R., *Herbergen en herbergleven in Sint-Denijs, 1768-1999*, Sint-Denijs, 1999.

YUTTENHOVE, K., 'Ververij Ovelacq', *Derlike*, 17 (1994), 37-42.

4.4. Studies over maatschappelijke verhoudingen en organisatievormen

60 jaar VKW-West-Vlaanderen. Naar de kern van de zaak, Kortrijk, 2004.

ALLAERT, G., *Menen: De Barakken: schets van de socio-culturele evolutie van een (taal)grenswijk*, Menen, 1986.

BEKAERT, E., 'Armoede, ziekte en dood in Dentergem (1840-1850)', *De Gaverstreke*, 34 (2006), 379-468.

BREYNE, L., *Het dagelijks leven in Wervik tijdens de Franse periode (1790-1815)*, Ongepubliceerde masterproef, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2007.

BRUNEEL, N., 'Anderhalve eeuw Kuurnse kermis', *De Leiegouw*, 33 (1991), 175-214.

BUYLAERT, C., *Een historisch-demografische studie van Poperinge in de 19de eeuw (1830-1889)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1977.

COSTENOBLE, E., *De bevolking van Adinkerke in de 19de eeuw: een historisch-demografische studie (1801-1900)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1977.

DEBRABANDERE, P., 'De arbeidershuisvesting in Kortrijk in de 19de eeuw', *De Leiegouw*, 22 (1980), 3-37.

DEBRUYNE, M., 'De cholera te Roeselare in 1832', *Rollariensia*, 4 (1972), 96-142.

DEFOORT, H., 'De broodroof van Debunne en de zijnen', *'t Wingheroen*, 21 (1997), 37-44.

- DEFOORT, H., *Mijnheer Slunse: het socialisme van August Debunne 1872-1963*, Antwerpen, 1998.
- DELHUVENNE, A., *Enkwest over de morele toestand bij de grensarbeiders in Zuid-West-Vlaanderen*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Toegepaste Economische Wetenschappen, 1955.
- DELMOTTE, M., 'Honger en armoede te Waregem (1815-1855) en het gemeentelijk onderwijs ten tijde van Pieter Poma (1849-1877) en Henriette Vandenbulcke (1857-1878)', *De Gaverstreke*, 29 (2001), 287-392.
- DEMARREZ, I., 'Egemse emigranten naar Amerika (1901-1910)', *De Roede van Tielt*, 30 (1999), nr. 1-2, 2-56.
- DENOLF, A.-G., 'Arm Vlaanderen. Demografische aspecten van de crisisjaren 1840 in Aarsele', *De Roede van Tielt*, (2003), 159-164.
- DERYCKERE, N., 'De geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in Kortrijk, 1876-1921', *De Leiegouw*, 24 (1982), 379-381.
- DESPRIET, P., 'Sociale woningbouw te Waregem, 1820-1823', *De Gaverstreke*, 13 (1985), 91-99.
- DEVOLDER, M., *Een analyse van de bevolkingsmigraties in Ingelmunster tijdens de periode 1890-1983*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement aardrijkskunde, 1985.
- DEWILDE, B., 'Verbeelding en humor in de taal van onze vlassers', *De Leiegouw*, 407-408.
- DEWITTE, P. en DE POORTER, F., 'Op zoek naar het "beloofde" land. Het wel en wee van streekgenoten in Amerika', *De Roede van Tielt*, 12 (1981), nr. 2-3, 3-104.
- GADEYNE, G., *Bevolking en mortaliteit te Izegem, 1794-1815. Demografische evolutie in een grote landelijke gemeente onder het Frans bewind*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1964.
- GHYS, J., *Een socio-demografische studie van het vissersmilieu: Nieuwpoort en Adinkerke (De Panne), 1750-1850*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1992.
- LECHAT, S., *Mortaliteitscrisissen te Izegem van 1630 tot 1870. Een longitudinaal onderzoek van een grote gemeente en kleine stad*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1986.
- LERMYTE, J.-M., *Geworteld en vertakt: de christelijke arbeidersbeweging in Izegem tot 1940*, Izegem, 1988.
- MASIL, S., *In dienst van kerk en grens. Politieke, sociale en economische knelpunten in de geschiedenis van de Wervikse grensarbeiders (1900-1939)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1999.
- NUYTTENS, T., *De stedelijke elite van Kortrijk (1814-1914)*, Ongepubliceerde masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2008.
- Ondernemen met maatschappelijk dividend, 75 jaar VKW in West-Vlaanderen*, Kortrijk, 2004.
- PILLE, R., 'Iets over de pionierstijd van het socialisme te Menen', *'t Wingheroen*, 5 (1981), 39-40.
- ROETS, E., *Comparatief onderzoek naar de zuigelingensterfte in Oost- en West-Vlaanderen*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1981.
- RYSSAERT, M., *Aalmoezen geven verarmt niet. De werking van het Comité Central de Secours in het bisdom Brugge (1847-1848)*, Ongepubliceerde masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2010.

- SANTY, F., 'De « Dames de la Miséricorde ». Sociale hulpverlening in Kortrijk 1879-1902', *De Leiegouw*, 43 (2001), 219-240.
- SCHEPENS, T., *De provincie en de Middenstandsbelangen*, Brugge, s.d.
- VANBELLE, S., *Nuptialiteitsstudie van Izegem (1750-1850)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2001.
- VANDEN BORRE, S., 'Union et fraternité. Verenigingen van Belgische migranten in Roubaix in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 39 (2009), 369-404.
- VANDEBROEKE, C., 'Met de dood voor ogen, sterfrisico's en levensverwachting in Zuid-West-Vlaanderen omstreeks 1800', *De Gaverstreke*, 30 (2002), 99-110.
- VANLERBERGHE, K., *Westvlaamse Bietenmannen in Frankrijk (1945-1985). Een beschrijvende exploratie van de laatste generatie seizoensarbeiders*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1995.
- VANOVERBERGHE, L., *Marie Cornillie: een kijk op de negentiende eeuw te Moorseele vanuit het levensverhaal van een schatrijke dame*, Moorseele, 1998.
- VANSTEELANT, G., *Bijdrage tot een historisch-demografische analyse: Rumbeke (1815-1890)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1975.
- VANTHUYNE, J., 'Levensverwachting en doodsoorzaken te Waregem (1901-1910)', *De Gaverstreke*, 19 (1991), 11-41.
- VERHAEGHE, E., *Levenslooponderzoek toegepast op vrouwen geboren in 1830/31 en 1880/81 te Zwevegem*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2002.
- VERLEYSSEN, R., "De minister had moeten van eerstaf strenger optreden en al de leiders in den bak steken en de stakers afzetten..." *De geschiedenis van het socialistisch syndicaat van de spoorwegen in Kortrijk van 1800 tot 1940*, Harelbeke, 2005.
- VERMAUT, C., *Tot uw dienst. Honderd jaar christelijke middenstandsbeweging in West-Vlaanderen*, [Brugge,] 1991.
- VERSCHEURE, A., 'Staking en lock-out te Ingelmunster, 1910-1911', *Heemkundige Kring Den Hert*, 6 (1985), nr. 12, 6-54.
- VERSCHEURE, A., '100 jaar geleden: Lock-out Ingelmunster, 1910-2010', *Heemkundige Kring Den Hert*, 31 (2010), nr. 49, 4-21.
- VERWAETERMEULEN, H., *Ontstaan en bloei van NACEBO Midden-West-Vlaanderen 1957-1968-1993*, Hooglede, 1993.
- VERWAETERMEULEN, H., *50 jaar beroepswerking voor metaalverwerkende bedrijven te Roeselare*, Roeselare, 1969.
- VERWAETERMEULEN, H., *50 jaar beroepswerking voor houtverwerkende bedrijven te Roeselare*, Roeselare, 1971.
- VERWAETERMEULEN, H., *50 jaar beroepsvereniging meesters-schilders-woninginrichters Midden-West-Vlaanderen*, Roeselare, 1991.
- VLIEGHE, J., *Landbouw en gezinnen in Emelgem, 1866-1880*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 2002.